

POSZT-COVID

A COVID-19 hatásai a jogrendszerre

Poszt-COVID

A COVID-19 hatásai a jogrendszerre

Szerkesztette Bán-Forgács Nóra
Lőrincz Viktor Olivér
Mezei Kitty
Szentgáli-Tóth Boldizsár

AKADÉMIAI KIADÓ

Szerkesztette

Bán-Forgács Nóra, Lőrincz Viktor Olivér, Mezei Kitty, Szentgáli-Tóth Boldizsár

Szakmai lektor

Bencze Mátyás

A kézirat előkészítését és a könyv megjelenését a Magyar Tudományos Akadémia 05016764. sz.

„A jogrendszer reagálóképessége a poszt-COVID-társadalomban: kockázatok és lehetőségek”

c. projektje támogatta.

HUN
REN **III**tk

ISBN: 978 963 664 062 0

Kiadja az Akadémiai Kiadó és a HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont

1117 Budapest, Budafoki út 187–189. A ép. III. em.

www.akademiai.hu

Első magyar nyelvű kiadás: 2024

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítást, a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is.

Printed in Hungary

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó	11
--------------	----

Lopakodó vagy rivalizáló természettudományos érvelés a jogban? (<i>Tóth Judit</i>)	14
1. Válaszfalak a tudományban	14
2. A jogi érvelésről és sztochasztikus törvényszerűségekről	27
3. Példák a természettudományos érvelés kiterjeszhetőségére és korlátaira	34
4. Összegzés helyett	50
Irodalom	51

A tudomány szerepe az alkotmányjogi érvelésben, különös tekintettel az emberi jogi kérdésekre (<i>Bán-Forgács Nóra</i>)	53
1. Bevezetés	53
2. Természettudományos érvek és a kötelező védőoltások	56
2.1. Német Szövetségi Köztársaság	58
2.2. Franciaország	62
2.3. Az EJEB joggyakorlata a természettudományos érvelés tükrében	63
2.4. Costa Rica	67
2.5. Új-Zéland	69
2.6. Magyarország	70
3. Következtetések	78
Irodalom	79

A rendkívüli állapot jog- és társadalomelmélete a COVID-19- világjárvány árnyékában (<i>Matyasovszky-Németh Márton, Fábián Áron</i>)	81
1. Bevezető gondolatok	81
2. Agamben, a rendkívüli állapot és a COVID-19-világjárvány	82

3. Arendt politikaelmélete mint lehetséges kiindulópont	88
4. A rendkívüli állapot alternatív megközelítései	92
5. Összefoglalás	99
Irodalom	100

Poszt-COVID: ami velünk maradt, a különleges jogrend (<i>Gárdos-Orosz Fruzsina</i>)	103
1. Bevezetés	103
2. A hatályos szabályozás rövid története	104
3. A veszélyhelyzettel kapcsolatos tapasztalatok a kormány és az Országgyűlés viszonyrendszerében	111
4. Az Alkotmánybíróság és az alkotmányossági kontroll tapasztalatai	116
5. Összegzés	124
Irodalom	125

Az igazságszolgáltatás ellenálló képessége a poszt-COVID-időszakban – A virtuális bírósági tárgyalások alkotmányossága a COVID-19-világjárvány tükrében (<i>Chronowski Nóra, Szentgáli-Tóth Boldizsár, Bor Bettina</i>)	128
1. Bevezetés	128
2. Szakirodalmi áttekintés	129
3. Módszertan	133
4. A releváns esetjog	134
4.1. Európa	134
4.2. Ázsia	139
4.3. Észak- és Dél-Amerika	141
5. Az esetjogból levonható következtetések	144
6. Következtetések	146
Irodalom	147

Akadémiai szabadság és COVID (<i>Pap András László</i>)	150
1. Bevezetés: anyag, forma, módszer	150
2. Akadémiai szabadság: fogalmi és tartalmi keretek	151
3. Akadémiai szabadság, illiberális autokrácia, COVID	154
4. Akadémiai szabadság, digitális tanterem, COVID	156
4.1. Új technológiák, új sérülékenységek	157
4.2. A megfigyelt digitális tanterem	164
5. Záró megjegyzések	169
Irodalom	170

Vázlatos áttekintés a (természet)tudománynak a közigazgatási döntéshozatalban betöltött lehetséges szerepeiről – a hazai szabályozásra figyelemmel (<i>Hoffman István</i>)	175
1. Bevezetés	175
2. A közigazgatási döntés – és a természettudományos szemlélet	176
3. A természettudományos gondolkodás és megközelítés szerepe – Általános kérdések a közigazgatás szervezetének, személyzetének és cselekményeinek tükrében	179
4. Egy jól szervezett modell – természettudomány és hatósági eljárások	183
5. A közigazgatás tervezési, normaalkotó és jogszabály-előkészítő tevékenysége és a műszaki és természettudományos szemlélet	185
6. Válság és a (természet)tudomány – egy ambivalens viszonyrendszer vázlata	188
7. Zárógondolatok	191
Irodalom	192

A legújabb trendek a kiberbűnözésben és ezek hatása a kiberbiztonság jogi szabályozására – Kiberfenyegetések és kiberreziliencia az Európai Unióban (<i>Mezei Kitti, Nagy Tamás</i>)	195
1. Bevezetés	195
2. A poszt-COVID-időszak trendjei a kiberbűnözésben és kihívásai a kiberbiztonságban	198
2.1. Az adathalászat új technikái	198
2.2. Mobil bankolás és banki csalások	200
2.3. Mobilvírusok és zsarolóvírusok	203
2.4. Kiberbiztonság és kiberreziliencia	207
3. Összefoglalás	212
Irodalom	213

Az élő halott? – Az államközi erőszak tilalmának anatómiája válságok tükrében (<i>Hoffmann Tamás, Kajtár Gábor</i>)	215
1. Bevezetés – A műtét sikerült, a beteg meghalt?	215
2. A beteg halott, de köszöni, jól van	216
3. Háború és béke	222
4. Következtetések – Az élő halott?	226
Irodalom	227

Antipluralizmus, munkaerőpiaci politika és a pandémia – A COVID–19 politikai felhasználása és társadalmi következményei Magyarországon (Gárdos Judit, Hungler Sára, Illéssy Miklós)	230
1. Bevezetés és módszertan	230
2. Társadalmi párbeszéd az antiplurális „munkaalapú társadalomban”	233
3. Foglalkoztatáspolitikák Magyarországon a COVID–19-világjárvány alatt	234
4. A pandémia alatt hozott foglalkoztatáspolitikai döntések társadalmi hatásai	236
5. Következtetések	243
Irodalom	244
 Reziliencia és munkajog – A rövidített munkaidő modellje Franciaországban (Lőrincz Viktor Olivér)	246
1. Bevezetés	246
2. Golyó, tál és perem: a rövidített munkaidő mint a rezilienciát növelő jogintézmény	247
3. A rövidített munkaidő jelentősége	248
4. A modell franciaországi változata	249
5. A pandémia hatása a jogintézményre	254
6. Összegzés	255
Irodalom	256
 A COVID–19 hosszú távú hatásai a kereskedelmi választottbíráskodásra külföldön és Magyarországon (Horváthy Balázs, Vadász Vanda)	258
1. Bevezetés – Digitalizációs trend és a hirtelen jött pandémia kényszerhatása	258
2. A választottbírási eljárások és a pandémia nyomán előálló kihívások	261
2.1. Az online választottbíráskodás előzményei és előfeltételei ...	261
2.2. Tisztességes eljárással és a közvetlen szóbeli tárgyalással kapcsolatos alapvető elvárások	264
3. Nemzetközi választottbírási fórumok világjárványra adott válaszai	268
3.1. Eljárási szabályok alkalmazása a megváltozott viszonyokra	268
3.2. Reakciók az adatvédelmi és kiberbiztonsági aggályokra	271
4. A pandémia hatása a magyarországi választottbíráskodásra	274

4.1. A választottbíráskodásra vonatkozó belső jogszabályok	275
4.2. Az eljárási gyakorlat és a COVID-19	279
4.3. A COVID-19 a választottbíráóság esetjogában	281
4.4. Online eljárás a poszt-COVID-időszakban	287
5. Összegzés – velünk marad-e az online választottbíráskodás?	288
Irodalom	291

Jogesetek világjárvány idején, avagy szemelvények az EUB és az EJEB esetjogából (<i>Friedery Réka, Kecskés Gábor</i>)	294
1. Bevezetés	294
2. Szemelvények az EUB vonatkozó joggyakorlatából	295
2.1. Előzetes döntéshozatal iránti kérelem	296
2.2. Kötelezettségszegési eljárás	300
2.3. Megsemmisítés iránti kereset	302
3. Szemelvények az EJEB vonatkozó joggyakorlatából	304
3.1. Az EJEE alkalmazásának felfüggesztése és egyes elfogadhatatlansági kérdések	304
3.2. Az EJEE-be és annak jegyzőkönyveibe foglalt jogokkal kapcsolatos néhány ügy	307
4. Következtetések	311
Irodalom	312

ELŐSZÓ

Jelen kötet a HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézetének a COVID-19-világjárvány jogrendszerre gyakorolt hatását elemző műveinek sorába illeszkedik. A *Jogi diagnózisok* címmel megjelent könyvsorozat tér ki ezen átfogó problémakör számos aspektusára, illetve hazai és nemzetközi konferencia-előadások, folyóiratcikkek és könyvfejezetek egész sorával kapcsolódott be az intézet a pandémia jogi konzekvenciáit feltáró tudományos gondolkodásba.

2024 nyarára a közegészségügyi szükséghelyzet szerencsére már véget ért, ezzel párhuzamosan az akadémiai diskurzus homlokterébe is más témák kerültek. Ha nem is zárhatjuk le teljesen a COVID-19-hez kapcsolódó jogtudományi kutatásokat, megvonhatjuk annak a mintegy négyéves időszaknak a mérlegét, amelyben a járványügyi intézkedések, illetve azok jogi keretei hangsúlyosan voltak jelen a mindennapos közbeszédben is. A társadalom alappal várja el a tudomány képviselőitől, hogy rövid idő alatt újszerű válaszokat tudjanak megfogalmazni egy ennyire váratlan kihívásra is, mint a világjárvány megjelenése és gyors elterjedése, mindazonáltal tisztában kell lennünk azzal is, hogy kiérlelt, megalapozott tudományos eredmények felmutatásához gyakran hosszú évek kutatásaira, adatalemzéseire van szükség. E kettősséget szem előtt tartva jelen kötetben felvillantunk néhány olyan elemet a poszt-COVID-időszak első néhány évének jogtudományi kutatásaiból, amelyek alapján képet alkothatunk arról, hogy milyen irányba tolták el az új jelenségek a jogtudomány hangsúlyait, és melyek azok a megállapítások, amelyeket az eseményektől lassan távolodva, de azokra még viszonylagos időbeli közelségből visszatekintve tehetünk. Ez az áttekintés azért is fontos, mert a világjárvány olyan változásokat hozott, illetve már jelen lévő olyan tendenciákat erősített fel, amelyek hatással vannak, és minden valószínűség szerint továbbra is hatással lesznek jogrendszerünkre.

Így a pandémia nyomán került előtérbe a különleges jogrend elméleti és gyakorlati aspektusainak értékelése is. Az alkotmányos rendszer ezen szeg-

mense éppen „rendkívüli” jellege okán korábban jóval kevesebb figyelmet kapott. Ráadásul a különleges jogrend az egyik olyan velejárója a közegészségügyi szükséghelyzetnek, amely ha más formában is, de a szomszédos országban zajló fegyveres konfliktusra hivatkozással napjainkban is jelen van Magyarországon. Egyrészt fontos visszanyúlnunk a különleges jogrend elméleti alapjaihoz, hiszen ezek segítségével körvonalazhatjuk a különleges és a normál jogrend viszonyát, ehhez a kötetben Matyasovszky-Németh Márton és Fábián Áron közös tanulmánya nyújt segítséget. Gárdos-Orosz Fruzsina ezt kiegészítve a különleges jogrend gyakorlati működésére fókuszál: azt vizsgálja, hogyan alakult a különleges jogrend alkotmányos szabályozása az elmúlt években Magyarországon, hogyan viszonyul mindez a nemzetközi trendekhez, illetve milyen bizonytalanságok érzékelhetők a különleges jogrendi jogforrási rendszerben.

Az alapvetés körében fontos még hangsúlyoznunk a tudományos, elsősorban a természettudományos érvek növekvő szerepét a jogi érvelésben, amelyre a jogtudomány is több vonatkozásban reflektált már. A gyorsan változó körülményekre reagáló, gyakran csekély felkészülési idővel bevezetett és rövid idő után hatályon kívül helyezett szabályok komoly kihívás elé állították a jogkövető állampolgárokat, nem csupán az intézkedések és az állami beavatkozás drasztikus jellege, hanem az adott pillanatban éppen követendő normák körének átláthatatlansága miatt. A legmesszebbre menő állami beavatkozás háttérben is rendszerint természettudományos érvek húzódtak meg, még akkor is, ha gyakran ezeknek az érveknek a verifikációja szinte lehetetlen volt a világjárvánnyal összefüggő tudományos konszenzus hiánya miatt. Ezek a természettudományos érvek beszivárogtak a közigazgatási és a bírósági döntésekbe, a jogszabályok indokolásaiba, az alkotmánybírósági határozatok érveléseibe és az alkotmányjogi gondolkodás valamennyi szintjére. Viszonyuk a szoros értelemben vett jogi érvekhez azonban nem tisztázott, ezért is fontos, hogy foglalkozzunk velük. Jelen kötetünkben Bán-Forgács Nóra, Tóth Judit és Hoffman István tanulmányai koncentrálnak a természettudományos érvek jogi diskurzusban betöltött növekvő súlyára, amivel valószínűleg hosszabb távon is számolnunk kell.

A rendkívüli körülmények hatást gyakoroltak valamennyi nemzetközi és állami szerv munkájára is, amelyek közül kötetünk a bíróságokat emeli ki. Chronowski Nóra, Szentgáli-Tóth Boldizsár és Bor Bettina tanulmányukban a távkommunikációs eszközök útján lebonyolított bírósági tárgyalások kereteiről nyújtanak globális körképet, vázolva az ebből származó alapjogi dilemmákat is. Friedery Réka és Kecskés Gábor a nemzetközi bíróságoknak a COVID-19-járvány kapcsán formálódó joggyakorlatát elemzik, kü-

lönös tekintettel az Emberi Jogok Európai Bíróságára és az Európai Unió Bíróságára. Horváthy Balázs és Vadász Vanda pedig a választottbíráskodás terén megfigyelhető új tendenciákról értekeznek, külön vizsgálva a nemzetközi szintéren megfigyelhető és a hazai változásokat.

Hosszasan lehetne elemezni az egyes alapjogok érintettségét a közegészségügyi szükséghelyzetben. Pap András László az akadémiai szabadság szempontjából vizsgálja a járványhelyzet által felerősödött tendenciákat, Gárdos Judit, Hungler Sára és Illéssy Miklós a COVID-19-világjárvány hazai politikai felhasználását elemzik a munkajogi szabályozás problémái kapcsán, Lőrincz Viktor Olivér pedig a reziliencia és a munkajog viszonyát elemzi a rövidített munkaidő franciaországi modelljének bemutatásával.

A büntetőjog területén Mezei Kitti és Nagy Tamás statisztikai adatokra támaszkodva mutatja be a kiberbűnözés új tendenciáit és az az ellen való védekezés uniós szabályozási oldalát, széles körű áttekintést adva az új tendenciákról, Hoffmann Tamás és Kajtár Gábor tanulmánya pedig az államközi erőszak tilalmát elemzi a válságok tükrében.

A pandémia jogtudományi kutatása természetesen számos más témát is átfog az említetteken felül, a kötet összeállítása során azt tartottuk szem előtt, hogy a kiválasztott tanulmányok jól reprezentálják a jogi kutatások fókuszában érzékelhető hangsúlyeltolódásokat, valamint a feltehetően hosszú távon is velünk maradó következményeket. Kötetünk a hazai poszt-COVID-kutatások legintenzívebb fejezetének lezárásával egy olyan pillanatképet rögzít, amely egyaránt szól a jelenben érdeklődő, illetve a jövőből visszatekintő olvasónak. A világjárvány olyan társadalmi változásokat indukált, amelyek számos tekintetben visszafordíthatatlanul alakították át életünket, és ennek a jogtudományra vonatkoztatott látleletét adják az itt szereplő tanulmányok.

A kutatást és e kötet megjelenését a Magyar Tudományos Akadémia 05016764. sz. „*A jogrendszer reagálóképessége a poszt-COVID-társadalomban: kockázatok és lehetőségek*” c. projektje támogatta.

A szöveg gondozásáért köszönetet mondunk Fedinec Csillának.

Budapest, 2024. június 10.

A szerkesztők

LOPAKODÓ VAGY RIVALIZÁLÓ TERMÉSZETTUDOMÁNYOS ÉRVELÉS A JOGBAN?¹

Tóth Judit²

1. VÁLASZFALAK A TUDOMÁNYBAN

A jó esszé egy tézisére épül, azt bontja ki.³ Jelen írásban a központi tétel, hogy a klímaváltozás, a környezet pusztulása, a humanitárius krízisek, a technikai fejlesztések és számos körülmény hatására az alapjogokat korlátozó intézkedések terén paradigmaticus változások előtt állunk, amennyiben az alapjogok/emberi jogok érvényesítésére kialakított okokat és mércéket illetően egyre nagyobb szerepet kapnak a természettudományos módszerek.

Noha a jogon kívüli természeti, társadalmi jelenségek tudományos magyarázata nem újdonság a jogviták eldöntésénél, sem a jogi szabályozásban, az elmúlt években a COVID-19-világjárvány idején széles körben bevezetett intézkedések sokak figyelmét irányították rá az alapjogok törékenységre, viszonylagosságára. Csak három példa erre.

Az *egyenlő bánásmód általánosan elfogadott követelménye* ismeretében egyre több a sajátos bánásmódot igénylő csoport, amelyeknél a „mindenkinek ugyanabból ugyanannyit” szabály nem alkalmazható. Ám ha sok a kivétel, akkor a személyre szabott (például az adott fogyatékosághoz, vallási szokáshoz, anyagi helyzetéhez alkalmazkodó), azaz a sablontól vagy átlagtól (egészséges, hetero, aktív korú, fehér férfi) eltérés gondot okoz. Ugyanis végesek azok az erőforrások lokálisan és globálisan, amelyek az érintett jogok érvényesítéséhez kellenek (így a speciálisan átalakított közlekedési eszközök, a személyi segítők, a különleges kötszer, a többletkalória/-fehérje a gyermeknek és szoptató anyának stb.).

A *mozgásszabadság* állami kontrollja átalakul, mert a COVID terjedését csökkentve, bizonyos foglalkozást űzők vagy egészségügyi paramétere-

¹ A kutatás a Magyar Tudományos Akadémia 05016764. sz. „A jogrendszer reagálóképessége a poszt-COVID-társadalomban: kockázatok és lehetőségek” c. projektje keretében valósult meg.

² Egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem Alkotmányjogi Tanszék.

³ Fekete (2017).

ket igazolók esetében nagyobb a szabadságfok az EU-ban, másoknak meg (harmadik állam polgárai, oltatlanok, régen oltottak, tünetekkel rendelkezők) kisebb, ami mögött a szükségesség-arányosság problémája áll.

Az *emberi méltóság anyajogi, szubszidiárius jellege* kevésbé tartható, mert a konkrét állami jogkorlátozások jól meghatározható alapjogi jogsultságokhoz kapcsolhatók, igen sok a technikai szabály, amely *ex lege* (nem egyedi mérlegelésen, aktuskibocsátáson, hanem) generális intézkedéseken keresztül hat (például kijárási tilalom, határlezárás, karantén, eljárási határidők nyugvása/hosszabbítása, távmunka, online oktatás). Az absztraktabb emberi jogi, alapjogi megfontolásokon alapuló, egyéniesített megközelítést ez jelentősen háttérbe szorítja.

Vajon mindez kihat-e a *közérdek/közjó* védelmezésére, szolgálatára és a *szükségesség-arányosság* jelentőségére a jövőben? Hiszen e két nagy irodalmi apparátussal kialakított dogmatikai jogkorlátozási teszt az alapjogok/emberi jogok korlátozásának igazolhatóságát, jogalapját és mértékét illetően a szabályozásban átalakulhat a drámaian felgyorsult természeti, gazdasági, társadalmi környezet változásai közepette. Lehet, hogy új mérceket kell keresni? Vagy a tesztben főszereplővé válik a természettudományos érvelés, amikor egy természeti folyamat, jelenség számokkal, mennyiségekkel való leírhatósága, annak megismételhetőségi paramétereinek meghatározása, zárt okozatossági láncolata lesz elsődleges egy intézkedés, szabály bevezetésénél és alkalmazásánál? Esetleg csak bizonyos helyzetekben/alapjogok alkalmazási körében lesz kiegészítő jellegű a sztochasztikus törvényszerűségek megjelenése a szabályozásban és a jogalkalmazásban?

Hipotézisként fogalmazzuk meg, hogy a *szükségesség értelmezését* érinti a változtatás. Mert nem a szabadság állami/ideológiai keretei fogják számos alapjog terjedelmét elsődlegesen meghatározni, hanem a lokális vagy globális erőforrások megléte (például az ivóvíz, a felhasználható elektromos energia, fűtési energia, nyersanyag, élelmiszer és annak egy főre jutó mennyisége). Ezt ugyan az államhatalom a (re-)disztribúció révén befolyásolhatja az egyének számára, noha nem előállítója ezeknek a vitális javaknak. Ezért a biológiai és a társadalmi lét feltételeihez való hozzájárásban (például fűtési vagy hűtési energia, tisztálkodáshoz víz, állati fehérje rendszeres fogyasztása) egyre nagyobb mértékben nem piaci alapon (azaz hatósági árakkal és pénzügyi terelő eszközökkel), azaz állami elosztáson, ellenőrzésen és mennyiségi korlátozásokon keresztül lehet csak hozzáférni. Mindez a modern államok jelentős jogkorlátozó intézkedésein keresztül valósul meg (például tulajdonjogi maximálás, közhasználatba vétel joga, ársapka, reklámtilalom, határellenőrzés szigorítása).

A folyamatosan szélesedő államhatalmi (vagy a kiserződésekkel látszólag üzleti, piaci) intézkedések a lakosság számára rugalmas, tudományos érveket is alkalmazó igazolást, a jogkorlátozáshoz jogalapot, a jogorvoslathoz pedig megfelelő intézményeket igényelnek. Mindennek következménye lehet, hogy számos alapjog államcélként szelődül, az egyéni jogokból esetleg csoportjogok válhatnak, vagy az állam tudományosan alátámasztott (abszolút/időszakos) *szükségesség – arányosság – közjó/közérdek* háromszögében maradó mérlegeléssel él (például a környezetvédelem, az egészségügy, az oktatási jogok fejlődnek ilyen irányba az egészséges környezethez, a szabad orvosválasztáshoz és a legmagasabb szintű testi és lelki egészséghoz, a mindenkinek elérhető kötelező és azonos színvonalú oktatáshoz való jog helyett). Noha a fokozatosan megvalósuló jogok fogalmát az emberi jogi egyezmények ismerik a fejlődő országok számára nyújtott kivételként, a megfelelő életszínvonalhoz való jog relativizáló (helyi szokásokra, a kultúra kötöttségeire építő) magyarázatát egyre több alapjogra, univerzálisan kiterjeszthetik az államok.

Egy másik behatolási pont lehet a természettudományos érvelés számára *a kárt okozó magatartásokért való felelősség és a jogkövetkezmények kérdése*. A jogi okozatossági lánc, ha természettudományos bizonytalansággal vagy okok hálózatával találkozunk, akkor nem elég az eset főbb körülményeire és a morális, valamint az egyéni szempontokra hivatkozva érvelni az ítéletben, határozatban. A károkozásra és felelősségre vonatkozó mércék finomítását éppen a természettudományos érvelés és bizonytalanságok elismerésével lehetne elérni.

Az már ma sem szorul külön bizonyításra, hogy a jogászoknak több tudományterületen jártas kutatókkal, szakértőkkel kell együtt gondolkodniuk, dolgozniuk, de az már igen, hogy ez a különböző tudományterületi megközelítés párhuzamos vagy integrált, egymásra ható vagy többféle tudományközi módszert, gondolkodásmódot eredményez-e. Ahogy a járványok története jól példázza, a betegek elkülönítése, a karantén és a fertőzés terjedését lassító korlátozások régen is léteztek,⁴ de az újdonság, hogy a kivételből főszabály lesz,⁵ amennyiben a joggyakorlás feltételeit számszerűsítik. Másként fogalmazva, vajon meddig tekintjük igaznak, hogy *a természettudományt érvelésében, módszereiben egy fal választja el a többi tudománytól?*

⁴ Járványok a történelemben, <https://tti.abtk.hu/jaranyok-a-tortenelemben>

⁵ Czeferner–Fedeles (szerk.) (2021).

A leegyszerűsített elgondolás szerint a fal egyik oldalán egy olyan tudomány van, amely a (makro-, mikro-) fizikai világgal foglalkozik, empirikus és megfigyelő bizonyítékok felhasználásával dolgozik, mindig objektív, egzakt módszereket használ, az emberi értelemre támaszkodik, az ott kialakult hipotézist tudományosan igazolja, hogy tudományos elméletnek lehessen tekinteni. Ez három fő ágazatra osztható: élettudományokra, fizikai tudományokra és földtudományokra. Ezek tovább oszthatók aztán szakterületekre, a felosztást főként oktatási, képzési célokra alkalmazzák.⁶ A természettudományok persze elsősorban az ókorban és a középkorban mindig a vallással és a filozófiával álltak szoros kapcsolatban. Vagyis a tudományok merev elválasztása nem öröktől adott, így lehet, hogy a falak egyszer leomlanak?

A fal másik oldalán az emberi társadalom és a társadalmi kapcsolatok tanulmányozása áll, amely szintúgy az emberi értelemre támaszkodik, de kezdete csak a 18. századra nyúlik vissza, amikortól olyan tudományos módszereket használnak, amelyek hasonlítanak a természettudományokban alkalmazott módszerekre a társadalom megértése érdekében; ám a társadalmi kritikát vagy az értelmezési módszereket is alkalmazzák, tehát tudományos és egyéb módszereket egyaránt, és a jogi diszciplínát tradicionálisan a társadalomtudományok körében helyezik el.

Végül további válaszfalak közé szoríthatók a formális tudományok (matematika, logika, számítógép-tudomány, adattudomány, statisztika, döntéselmélet, rendszertudomány, mesterséges intelligencia, információs technológia stb.). Most azt nem boncolgatjuk, hogy mennyiben stabilak vagy egységesek a tudományágakra, területekre vonatkozó felosztások.⁷ Ennél izgalmasabb a jogtudomány helyének kijelölése, jelezve, hogy önmagában is vitakérdés, hogy a jogtudomány mind módszerét, mind tárgyát illetően, ha világosan elválik a természettudományoktól, mégis „milyen lesz a jogtudomány karaktere. Egyfajta társadalomtudomány lesz belőle, mivel a jog nyilvánvalóan társadalmi jelenség? Vagy inkább a szövegekkel foglalatосkodó bölcsészettudományokhoz (humán tudományokhoz) kerül közelebb? Netán a szellemtudományok 19. századi konstrukciója szolgálhat támpontként, amit aztán Gadamer vett védelmébe az 1960-as években?

⁶ Például Branches of Science, <https://rb.gy/dhcx05/>; Different Branches of Science, <https://rb.gy/n492t9>

⁷ A tudományágak, alágak, területek besorolása az MTA nómenklatúrájában (Ki hová tartozik? Elkészült az új tudományági besorolás, <https://rb.gy/6ltjiv>) és a közigazgatásban is változó [például 169/2000. (IX. 29.) Korm. rendelet az egyes tudományterületekhez tartozó tudományágak, valamint a művészeti ágak felsorolásáról].

Vagy azt kell mondanunk, hogy a jogtudomány külön kategóriába tartozik, amit talán a 'dogmatikai tudományok' névvel illethetünk?"⁸

A kérdés tehát néhány évtizede foglalkoztatja az akadémiai szereplőket: valóban társadalomtudomány-e a jog? Ez sokak számára furcsa lehet a *common law* világában, mivel gyakran a jogi karok a társadalomtudományi karokon belül működnek, és számos olyan személy van, aki világszerre kutatásai alapján kétségtelenül társadalomtudományi kutatást végez.⁹ Másoknak meg úgy tűnik, hogy a társadalomtudományok és a bölcsészettudományok között ingázik. Magán a jogtudományon belüli mozgalmak, a jog és közgazdaságtan, a jog és irodalom mozgalma a jog társadalomtudományként vagy humán tudományként való bemutatására irányuló törekvéseket képviseli. Ha azonban azt figyeljük, hogyan működnek az ügyvédek, azt találjuk, hogy a jog inkább a mérnöki munkához hasonlít, mert ugyanúgy társadalmi eszközöket és struktúrákat készítenek ügyfelek számára, mint ahogy a mérnökök fizikai eszközöket és struktúrákat, hasznosítva a tudományos ismereteket, miként az ügyvédek is támaszkodhatnak a társadalomtudományokra és a bölcsészettudományokra.

Miközben a jogi oktatás hajlamos a jogi tervezésnek csak egy elemét, a jogi szabályok érvényességét hangsúlyozni, a bírák vagy a jogtudósok az egész társadalomra figyelve számos etikai kérdéssel kerülnek szembe, ami közel hozza őket a gyakorlati és normatív humán tudományokhoz, például az etikához és a politikai filozófiához.¹⁰ Ám a jognak saját kutatási kérdései vannak, és ezért több, mint más diszciplínák összegzése. Az előbbiekhöz előkérdés, hogy *mi a tudomány*, amire tömören azt válaszolhatjuk, hogy az emberi tudás szisztematikus rendszere, de ehhez rögtön hozzáteszi Mészáros Ernő,¹¹ hogy olyan rendszer, amelyben általános a megalapozottságra törekvés – eltérően a vélekedéstől –, a racionális érvelés, a tények tapasztalati igazolhatósága/cáfolhatósága. Így például a természettudomány alapvető céljaként a természet és folyamatainak feltárása, megértése, megmagyarázása az emberi ész számára elfogadható módon. Vagyis az egyes ágak elválasztása a kutatás tárgyában van elsősorban, noha a kutatás közös ösztönzője az emberi kíváncsiság, akár a természeti, akár a társadalmi közegekről van szó. Ha pedig a vizsgálat tárgya eltérő, akkor lehet-e a módszer is határozottan sajátos, a másik tárgyhoz kapcsoltnak különböző?

⁸ Bódig-Zódi (2016), 10.

⁹ Geoffrey (2008).

¹⁰ Howarth (2004).

¹¹ Mészáros (2011).

A tudomány embere abból indul ki, hogy a tőle függetlenül létező világ megismerhető, azaz léteznek objektív igazságok, amelyekhez a személyes aktivitása révén juthat el. Ennek módszere a mérés (műszerek segítségével egy jelenséget, annak tulajdonságait kvantitatív módon meghatározzuk), a megfigyelés, a kísérlet (a folyamat létrehozása és mérése, megfigyelése ismételhető, dokumentált módon), amelyek segítségével hipotézist állítunk fel, amit ugyanezen módszerekkel ellenőrizhetünk, majd a hipotézist korigáljuk az ellenőrzés eredményei alapján. A természettudomány a folyamatokat, összefüggéseket matematikai formába öntve általánosítja, annak és a statisztikának a révén a folyamatokat előre jelezheti. Vagyis az indukció és a dedukció módszerét a tudományos kutatás egyaránt alkalmazza.

Ráadásul az egyes *kutatási tárgyak szerinti választóvonalak* is kezdenek elmosódni, azaz nem statikusak a tudományterületi határok sem. Richard Feynman fizikus is erre mondta, hogy „csak az a baj, hogy a természet nem tud arról, hogy az ember bizonyos okokból részekre bontotta” a tudományt.¹² A válaszfalak viszonylagosságát (amit a kutatás tárgya és azzal módszere alkot) tehát régóta emlegetik Jean-Jacques Rousseau-tól¹³ Siddhartha Mukherjee-ig.¹⁴

Rezsőházy Rudolf szerint *a bizonyításnak* kiemelt szerepe van a tudományos jellegű tevékenységekben, mivel arra szolgál, hogy a kutató be tudja mutatni állításai helytállóságát. „A bizonyítás az értelem eljárása, mely azt célozza, hogy az állítások igazságát (valósághűségét) kimutassa. Azt is mondhatnánk, hogy a bizonyítás felsorolja mindazokat az érveket, melyek kiinduló hipotéziseinek helyességét erősítik.”¹⁵ Ezen a ponton lehet a bizonyítást az érveléssel összekapcsolni, amennyiben a különféle bizonyítási eljárások, tágan értelmezve, azt mutatják meg, hogyan tudjuk érveinket olyan nagyobb mintázatokba rendezni, amelyeket a tudománnyal foglalkozók „bizonyító erejüként” fogadnak el. Azaz a különféle bizonyítási módok lehetőséget kínálnak arra, hogy a tézist alátámasztó érveket, a tudományos

¹² Feynman (2008), 57.

¹³ Ha meg akarsz érteni egy embert, nézd meg az embereket; és ha meg akarod érteni az embereket, nézd meg az állatokat.

¹⁴ Az összes tudomány közül a biológiában találjuk a legkevesebb törvényt – univerzális különösen kevés van. Természetesen az élőlények engedelmeskednek az alapvető fizikai és kémiai szabályoknak, de az élet gyakran a hézagokban keletkezik, és célja a határok tágítása – sokszor egészen a töréspontig. Az univerzum egyensúlyra törekszik – egyenletesen oszlatja el az energiát, felbomlasztja a szervezetséget, növeli a káoszt. Az élet kénytelen felvenni a harcot ezekkel az erőkkel.

¹⁵ Rezsőházy (2016), 75.

gondolkodás bevett mintái szerint, összerendezzük olyan nagyobb alakzatokba, amelyek alkalmasak arra, hogy „erős” érvrendszereket építsünk fel.

Általánosságban három fő követelményt határozhatunk meg egy sikeres bizonyítással szemben. Akkor lehet eredményes a bizonyítás, ha (a) kizárja a véletlent, azaz olyan magyarázatot kínál, amely azt jelzi, hogy tézisünk nem a véletlen eredménye, hanem érvekből összeálló magyarázaton alapul; (b) ellenőrizhető, azaz kielégítően be kell mutatni érvelésünk módszertani alapjait, előfeltételeit, vagyis lehetővé kell tennie a kutatás megismételhetőségét, hogy mások ellenőrizhessék gondolatmenetünk helyességét; (c) elentmondásmentes, azaz a gondolatmenet koherens és racionális.

Rezsőházy a társadalomtudományok területén a bizonyítás öt útját különbözteti meg (összehasonlítás, az egyedi esetek magyarázata, a multidiszciplináris eljárás, a funkcionális elemzés és a többváltozós elemzés). Fekete Balázs mutat rá, hogy ezek közül tipikusan hármat alkalmaznak a jogtudományos igényű elemzésénél.¹⁶ (a) Az összehasonlítás útján történő bizonyítás: az új információkat mindig a már rendelkezésünkre álló hasonló információkkal összevetve értelmezzük. Míg a természettudományok alapvető eszköze a laboratórium, ahol különféle jelenségeket tudunk tesztelni, addig a társadalomtudósok az összehasonlítás marad, hogy a hasonló, de mégis különböző társadalmi-történeti környezetben megtörténő jelenségeket összehasonlítsuk, mi az azonosság, hasonlóság, különbözőség, annak mik az okai, van-e okozatosság (egy jelenségből egy másik következik-e). Például eltérő időszakban elfogadott hazai vagy külföldi jogszabályokat, ítéleteket vethetünk össze; (b) a *multidiszciplináris eljárás*, mivel egyetlen társadalmi-történeti jelenség sem ismerhető meg csak egyetlen tudományterület oldaláról, a jelenségek összetettségét, az egyes területek szemléletét és módszereit kombinálni kell az árnyalt képhez. Ha a különböző tudományterületi eredmények ugyanabba az irányba mutatnak, akkor ez megerősítheti a bizonyítás helyességét. Így alakult ki nagy divatja a hibridizációnak, amikor a jogot más területekkel együtt vagy/és annak módszereivel vizsgálják (jogszociológia, jog és irodalom, jog és nyelv, jog és pszichológia/ agytudomány); (c) *többváltozós elemzés*: a bizonyítás kulcsa, hogy az egyedi jelenségeket számszerűsíthető adatokra átfordítják, hogy a statisztikai-matematikai módszerek segítségével alapozzák meg. A statisztikai elemzés kiváló lehetőséget ad arra, hogy a látszólag egyedi és önálló jelenségek mögötti tágabb összefüggések feltáruljanak a számok, adatok alapján. A függő és független változók megkülönböztetésével az egyes egyedi problémák

¹⁶ Fekete (2017).

tőlük független, azok háttérét alkotó tényekkel való összekapcsolását és magyarázatát teszi lehetővé. Így a jogi jelenségek statisztikai és matematikai irányú vizsgálata gyakorivá vált, és egy-egy adatsor értékelt beemelése az érvelésbe hozzájárul a bizonyító erő fokozásához.

Az *empirikus konstrukcionalizmust* megfogalmazó Karin Knorr-Cetina a tudományos tudásnak mint társadalmi realitásnak a működési mechanizmusát úgy elemzi, mint egy laboratóriumot, ahol a tudás készül, létrejön. Ez pedig a természettudományból kölcsönvett kép, azaz tudástípus. Eszerint a tudást termelik, azaz nem pusztán leírásáról szól, hanem a valóság egyes elemeinek a laboratóriumban mesterséges előállításáról, amiben a kutatónak és a kutatás helyének, módszerének egyaránt nagy szerep jut. Vagyis ha a kutatás tárgya meghatározza a tudós gyakorlatát, akkor nincs jelentősége, hogy természet- vagy társadalomtudományról beszélünk, mert a természet világa is szociális eredetű, akár a társadalom világa, ha a két világ tárgyaira szociális konstrukcióként tekintünk. Így a dichotómiának nincs sok értelme. Mivel a két tudomány eljárásai és módszerei igen hasonlóak, a társadalom és a természet éles szembeállítása terméketlen, a természetet is emberi (társadalmi, szociális) módon szemléli, értelmezi a kutató (Heisenberg megfogalmazásában: a természettudós is csak az emberi kérdésfeltevésnek kitett természetet kutatja¹⁷). Az interpretáció és a megértés egymásba kapcsolódik, egy értelmezés egy másik jelenség interpretációján alapszik, vagyis végtelen folyamatról van szó. Persze Knorr-Cetina sem akart mást, mint felhívni arra a figyelmet, hogy a két tudomány elválasztása *viszonylagos*, mert erőteljes hasonlóságot mutat. Ezért *a valódi kérdés a tudományok egységére* vonatkozik, hiszen a tudomány a társadalmi kontextushoz alkalmazkodik.¹⁸

Amennyiben tehát *a kutatási tárgya és alkalmazott módszerei is konvergálnak*, de legalábbis jelen vannak egymás területein, a határok köztük mozognak, akkor nem véletlen, hogy a tudomány embereinek felerősödött az elmúlt években a félelme: veszélyben van a társadalomtudomány és a bölcsészet diszciplináris önállósága, sőt tudományos mivolta. A félelmet táplálta, hogy a természettudományok képviselői és a technokrata politikusok hadjáratot indítottak a bölcsészoktatás ellen.¹⁹ Stanley Fish, a világ egyik legismertebb irodalom- és jogtudósa is megkongatta a vészharangot, noha maga is egész életében a retorika, az irodalom és a jog klasszikusa-

¹⁷ Heisenberget idézi Karácsony (1995), 230.

¹⁸ Karácsony (1995), 230–231.

¹⁹ Új bölcsészet, <https://shorturl.at/yLN09>

it tanulmányozta, ám egyetlen meggyőző érvet sem tudott felhozni a bölcsészoktatás mellett.²⁰ Az írás apropója volt, hogy a Wisconsin Egyetem döntött tizenhárom hagyományos képzés megszüntetéséről, és ez leginkább a bölcsészképzést sújtotta. Egyebek között felfüggesztik a történelem, a művészettörténet, a filozófia, számos idegen nyelv és irodalom egyetemi oktatását. Sőt a szociológia és a politológia szakokat is felszámolják, hogy több pénz maradjon a természettudományos oktatásra.

Fish szerint *halva született ötlet, hogy újabban a természettudományos érvelés és kutatómódszertan átvételével*, például a digitális humanizmus segítségével próbálják megmenteni a bölcsészoktatást. A kemény tudományok módszereinek átvétele ugyanis a közhelyes és érdektelen sarlatánságnak kedvez, sőt a bölcsészet kasztrációjával egyenértékű. Más, meggyőzőbb érvet kell tehát keresni a bölcsészoktatás megmentéséhez, de bevallja, hogy ő ilyet nem ismer. „Hacsak bölcsész kollégáim gyorsan ki nem találnak valamit, félok, hogy hamarosan mindannyiunknak örökre el kell hallgatnunk.”²¹

A módszertani átvételt kritizálók azzal érvelnek, hogy hiába divatos a társadalom- és a humán tudományok terén a természettudományos módszerek alkalmazása, ha a tudományosság látszatát keltő statisztikai módszerek alkalmazása pusztán sarlatánsággá degradálja a szellemtudományokat. Vonzó az elegáns matematikai levezetés és egzaktitás, de nem minden esetben helyénvaló a kvantitatív megközelítés. A Columbia Egyetem doktori hallgatója, Maria Konnikova szerint,²² ha csak a természettudományos egzaktitás a mérce, akkor a puha tudományok hagyományos narratív magyarázatai nem kellőképpen tudományosak, mert nem számszerűsíthetők, nem ténymegállapításokat tesznek, akkor az ilyen empirikus módszerekkel nem igazolható kijelentések inkább vélemények, mintsem tudományos magyarázatok.

A természettudományos és a statisztikai módszerek, a kizárólag műszerekkel mérhetőség/megfigyelés alkalmazása például a történettudományban bizarr eredményre vezet, és aggasztó a már nevében is hátborzongató kliodinamika térhódítása, amely a történelmi események matematikai modellezésével kívánja egzakttá tenni a történelemtudományt. A kliodinamika művelői szerint a statisztikai összefüggések feltárásával nemcsak a múlt alaposabb megértésére, de még a történelmi előrejelzésekre is mód nyí-

²⁰ Fish (2018).

²¹ Fish (2018), 22.

²² Konnikova (2012).

lik. A baj csak az, hogy a történelem nem olyan, mint a kémia vagy a fizika. A természettudományos módszerek alkalmazása legfeljebb egzaktnak tűnő, ám valójában áltudományos vagy egyszerűen érdektelen megállapításokhoz vezet. Richard Polt szerint egyszerűen cinizmus, ha az erkölcsi kérdéseket is matematizálni akarják. „Az emberi jó és rossz bármilyen megértésének olyan jelenségekkel kell foglalkoznia, amelyeket a biológia figyelmen kívül hagy, vagy megpróbál megmagyarázni – mint például a tisztesség, az önbecsülés, a lojalitás vagy az igazságosság.”²³ És mégis milyen gyakran próbálnak a kutatók a biológiára, a „valódi” dolgokra koncentrálni az összes többi, megfoghatatlan és nehezen elemezhető jelenség rovására? Lehet ezeket egyáltalán számszerűsíteni vagy tudományossá tenni, bármennyire is próbáljuk?

Mások szerint a 20. században a sok szakterületre való széttöredezettség szakbarbárságot eredményezett, és az új évezred hozhatja el a fordulatot, amikor *a tudomány leszámol a szakbarbársággal*. Így az egyetem oktatói a humán és reál tárgyak közötti válaszfalak lebontásáról beszélnek, és a Binghamton Egyetem két tanára „koedukált” tanfolyamokat indít „új bölcsészet” címszóval. David Sloan Wilson, a New York államban működő Binghamton Egyetem biológiatanára arra lett figyelmes, hogy a darwini evolúcióról szóló előadás-sorozatára előszeretettel iratkoztak be bölcsészhallgatók is. Kolléganőjével, Leslie Heywood angol nyelvessel olyan tananyagot dolgozott ki, amelyben a statisztika oktatása és a filológiai tudomány alapeszközei egyaránt szerepelnek. Úgy vélik, hogy a tudomány könnyen hozzáférhetőbbé válik, ha demisztifikálják. Például, ha a statisztikai fogásokat és módszereket a diák az őt érdeklő témakörrel kapcsolatban sajátítja el, mindjárt kiderül, hogy nem ördögösség a statisztika. Heywood önmagán is elvégzett egy hasonló kísérletet: egyszerre tanulmányozta a farkasok biológiáját és azt a képet, amelyet az emberek alkotnak róla, s érdekes feltételezésre jutott: a farkas alighanem az ember vetélytársa lehetett az ősi időkben, s a két faj egymással kölcsönhatásban fejlődhetett. Noha George Levine, a Rutgers Egyetem nyugalmazott anglisztikaprofesszora hevesen ellenzi azokat a kísérleteket, amelyek a darwinizmust az irodalomtörténetbe próbálják átültetni, mert úgy véli, hogy az ilyesmivel csak közhelyeket lehet előállítani, a két professzor ötletét mégis nagyon üdvözlendőnek tartja. Miért? Mert a kísérlet „egyszerűen nem veszi tudomásul az eddig bevett dichotómiát”, miszerint a természettudományt a kölcsönös

²³ Polt (2012).

meg nem értés szakadéka választja el a bölcsészettudománytól. Még öt-hat év, és elválnak, vajon mire mennek a diákok az egyesített tudománnyal.²⁴

A vita tehát évek óta folyik félelemben tartva a nem természettudományos, „nem kemény tudománynak nevezett” kutatással foglalkozókat, oktatókat, nem csak a tengerentúlon. A társadalomtudományt, bölcsészetet módszertanilag megalapozatlannak és társadalmilag haszontalannak bélyegző diskurzus érinti az egyetemi oktatást, a kutatási pályázatokat és a finanszírozást is. Pedig a bölcsészet nem egységes tudomány, hanem egyrészt *tudásforma*, másrészt sok-sok apró tudományág gyűjtőneve. Tudásformaként mindenkinek szüksége lenne rá. A természettudományok szabatosan gondolkodnak, fogalmakat alkotnak, és megteremtik hozzá fogalmi nyelvüket, amely egyértelmű, de elvont. E nyelveken ráadásul csak a mindenkori beavatottak szűk köréhez lehet szólni. Mihelyst azonban a természettudósok (tudományfinanszírozási érdeküket is követve) kilépnek ebből a nyelvi keretből és szociális körből, például népszerűsíteniék eredményeiket, azonnali szükségük lesz a fogalmi helyett valamely természetes nyelvre és arra, hogy éljenek a retorika eszközeivel, ha van ilyen bölcsészeti készségük. Tehát a bölcsészetet nem tanulmányozni kellene, hanem művelni, elsajátítani, a bölcsészet tudorainak pedig több gondot kellene fordítaniuk szakmájuk készségelemeinek továbbadására. Másfelől pedig tudatosítani kellene, hogy a bölcsészek adott esetben ugyanúgy tényeket rögzítenek, és logikai következtetéseket vonnak le, mint a természettudósok.

Az Ómagyar Mária-síralom egy olvasata ugyanolyan tény, mint az Eötvös-ingával elvégzett mérés jegyzőkönyvezett eredménye. A különbségek nem a tudósok felkészültségéből, hanem *a vizsgálat tárgyának és a vizsgálati eredmények közlésének sajátosságaiból* fakadnak. Ráadásul egy olyan országban, ahol minimális az anyagi háttér, és valakinek egy ilyen ország vezetői számára kellene ilyen-olyan tanácsokat adni, ahol nincs megbízható statisztikai apparátus, akkor nem marad más, mint körbenézni, meghallgatni az embereket, végiggondolni, mit láthattunk, ki, mit, miért *mondott*, vagyis *eszközök hiányában felértékelődik a bölcsészeti munka eredménye, az értelmezés*. Ez valami olyasmi, amire a természettudósnak kevés lehetősége adódik. Szabályai, apparátusa – ha munkáját komolyan veszi – arra kényszerítik, hogy a végső kérdések előtt megálljon, segítsen értelmezni a világot ott is, ahol a magyarázatok már elfogynak. Vagyis a természettudósok lennének a legjobban elkeseredve, ha egyszer a bölcsészek eltűnének a világukból. Ugyanis a természettudósok is kultúremberek. Lehet,

²⁴ A puha tudományok négyesegítése, <https://shorturl.at/gkyEK>

hogy aránylag kevesebb szakbölcsészre van szükség, de abszolút értelemben sokkal *több bölcsészeti készség kellene mindenkinek*, a természettudósoknak is.²⁵

Nem szabad alábecsülni azt az erőfeszítést, hogy a tudományos eredményeket, magyarázatokat közvetítsék a társadalom számára. Ez megköveteli a közérthetőséget, valamint az érdekes és jó példák bemutatását, amihez kell a megfelelő *tudománykommunikációs jártasság*. Krekó Péter hívja fel a figyelmet arra, hogy éppen a koronavírus-járvány élénkítette fel a tudomány iránti érdeklődést, bár a hazai tudományos intézmények ezt kevésbé aknázták ki. Sajnos „a tudományterületek között sincs jelenleg megfelelő együttműködés, ahogy a társadalom- és a természettudományok között sincs. Ennek az intézményesülésére még nem látunk elég példát, pedig látszik, hogy tudományos, közegészségügyi és nemzetbiztonsági szempontból egyaránt nagyon fontos lenne. Nem szabad lemondani arról, hogy valamilyen formában mindenki meggyőzhető.”²⁶

A „jog mint adat” irányzat a jogszabályi, doktrinális és a jogalkalmazási szövegekben testet öltő nyelvhasználatot az NLP (*natural language processing*, természetes nyelvfeldolgozás) gépi eszközeivel vizsgálja, valamint a statisztikai, valószínűségi (nem kauzális) összefüggések révén (regressziószámítás, korreláció). A narratívák és a metaforák révén vizsgálható jog elsősorban a nyelvészet, az irodalomtudomány és részben a társadalomelmélet sokkal puhább, főleg az eszmetörténetbe ágyazott narratívát használja. Zódi Zsolt kiemeli, hogy e két irányzatot összekapcsolja, hogy a nyelvet helyezi középpontba, és a jogra mint nyelvi objektivációra tekint, még hozzá a nyelvhasználat, a pragmatika szemszögéből. A két megközelítés a doktrinális jogtudományra adott újszerű reflexió, mivel a dogmatikai tudomány sok kritikát kapott, hogy sem a természettudományok, sem az empirikus társadalomtudomány tudományeszményének nem tud megfelelni.²⁷

Akkor hát hová helyezzük el a tudomány térképén a jogtudományt? Szabó Miklós felhívja a figyelmet, hogy dogmatikus tudományról van szó, és míg a természettudományok (*scientiae*) területén találkozunk azzal, hogy egy feladványra vagy problémára nehéz lehet megadni a választ, de van rá egyetlen helyes válasz – legfeljebb (még) nem tudtuk megtalálni –, addig a dogmatikus tudományok számára elvileg sem érhető el a biztos vá-

²⁵ Halmos Károly: A bölcsészet alkonya? <https://shorturl.at/bdrvz>

²⁶ Nagy (2022).

²⁷ Zódi (2021).

lasz, noha mégis választ kell adniuk. A válasz pedig a bizonyosság helyett a tapasztalattal és tekintéllyel alátámasztott dogmák segítségével nyerhető ki. A jogdogmatika tehát „közvetítő közeg az elmélet és gyakorlat között, képletesen szólva egyfajta interface, amelynek segítségével a jogtudomány révén is formálja tárgyát, a jogot, mivel a jog dogmatikai természettel is rendelkezik, azaz jogdogmatika nélkül nem beszélhetünk a szó teljes értelmében vett jogról. A tárgy különbözőségéből fakadóan a jogtudomány jellege is eltér a többi tudományétól.”²⁸ Vagy másként: „A szabályok és az esetek között közvetíteni kell, kidolgozni a hermeneutikai reflexiót az általánosság és a konkrétság szintjei között: a szabályt az eseten, az esetet a szabályon értelmezni. Ez a közvetítő reflexió a jogdogmatika.”²⁹ Tehát a jogtudomány is deskriptív, igazságigénnyel fellelő, igazolásra szoruló tételeket állít fel, amikor a használt fogalmak (például élet, halál, ember, dolog, személy, cselekvés, szándék, viszony) használata jogtudományon kívüli ismeretek beemelését is szükségessé teszi.³⁰

Bódig Máttyás, keresve a jogtudomány helyét a diszciplínák között, nem téveszti szem elől, hogy a joggal foglalkozó tudomány egészét nem lehet egyetlen kategóriába besorolni, mert „a jog olyan komplex társadalmi gyakorlat, amely különböző tudományok (egyebek közt a szociológia, a politikatudomány vagy akár a közgazdaságtan) érdeklődésére tart számot. A 'joggal foglalkozó tudomány' tehát egy multidiszciplináris terület, amelyen radikálisan eltérő módszertani paradigmák és ismeretérdekek találhatnak otthonra.”³¹

Összegezve, „négy jellegzetessége a jogtudománynak, hogy internalista, normatív, gyakorlat-specifikus és interpretív. Mint jeleztem, azt gondolom, hogy egy ilyen tudományos perspektíva helyét nem lehet megtalálni a természettudomány – társadalomtudomány – bölcsészettudomány tudomány-rendszertani háromszögében. Eminens módon különbözik a természettudományoktól, mert interpretív, normatív és gyakorlat-specifikus. Az interpretív jelleg önmagában nem lenne idegen a társadalomtudományoktól (gondolhatunk a szociális antropológiára vagy a megértő szociológia módszertani programjára), ám nincs olyan társadalomtudomány, amely abban az intenzív (»háromszoros«) értelemben lenne normatív, mint a dogmatikai jogtudomány. A bölcsészettudományokban történetesen előfordulnak explicit normatív perspektívák (mint a normatív politikai filozó-

²⁸ Szabó (2016), 36.

²⁹ Szabó (2016), 49.

³⁰ Szabó (2016), 32.

³¹ Bódig (2016), 87.

fia és a morálfilozófia), ám azok hangsúlyozottan nem gyakorlat-specifikusak. A bölcsészettudománytól az interpretív perspektíva és a szövegeknek tulajdonított autoritás gondolata sem idegen (gondoljunk a klasszika-filológiára). Csakhogy a jogtudomány a jogi szövegnek specifikusan gyakorlati autoritást (tehát kötelezettség-keletkeztető erőt) tulajdonít, arra pedig nem tudok példát a bölcsészettudományokban. [...] A jogtudományt külön kell kategorizálni: dogmatikai tudományként. Olyan tudományként, amely a jogra vonatkozó dogmatikai tudás akadémiai reflexióját nyújtja.”³² Ehhez persze tisztázni kell a dogmatikai tudomány életképességének a feltételeit érdemi tudományelméleti vitákban.

2. A JOGI ÉRVELÉSRŐL ÉS SZTOCHASZTIKUS TÖRVÉNYSZERŰSÉGEKRŐL

Számos alkotmány hallgat az *alapjogok korlátozhatóságáról*, és csak a bírósági gyakorlat alapján lehet megállapítani, hogy az alapjogok milyen keretek között korlátozhatók, a megfelelő indokolással, kivéve az abszolút jogokat. Győrfi Tamás úgy vélekedik, hogy az alapjogokat védő szabályok nem perdöntő indokok a jogi érvelésben, mert azokat felülírhatják más megfontolások.³³ Eszerint, ha egy adott magatartás egy alapjog által védett körbe tartozik, az nem jelenti feltétlenül azt, hogy az adott magatartás korlátozása jogellenes lenne. Ez utóbbi kérdésnél a bíróságnak mérlegelnie kell az alapjognak és az alapjog korlátozását indokoló szempontoknak a relatív fontosságát.

Az Egyesült Államok alkotmánya például nem mond semmit a szólásszabadság korlátozásáról, de tudjuk, ha egy polgár bizonyítja is, hogy egy jogszabály korlátozza a szólásszabadságát, attól még a polgárnak nincs feltétlenül joga elmondani a véleményét. Hogy valóban így van-e, arra az a *mérlegelés* fog választ adni, amikor a bíróság összeveti a szólásszabadság védelme melletti és elleni érveket.

Más alkotmányokban *szabályozzák*, hogy miként lehet az alapjogokat korlátozni: az alapjogra vonatkozó rendelkezésben felsorolják azokat a szempontokat, amelyek legitim indokként szolgálhatnak az adott jog korlátozására, vagy úgy, hogy általában szabályozzák az alapjogi korlátozás feltételeit. Ilyen esetekben lehet amellett érvelni, hogy a mérlegelés folyama-

³² Bódig (2016), 103.

³³ Győrfi (2021).

tával nem a szabály felülírását engedik meg, hanem éppenséggel egy másik, az alapjog korlátozására vonatkozó szabályt érvényesítenek. Ha, mondjuk, az alkotmány azt írja elő, hogy az alapvető jogokat csak „a feltétlenül szükséges mértékben, az elérni kívánt céllal arányosan, az alapvető jog lényeges tartalmának tiszteletben tartásával” lehet korlátozni, akkor a mérlegelés folyamata úgy is értelmezhető, mint amely a „szükséges mértékben” és a „céllal arányosan” kifejezéseket értelmezi. Kiemelendő, hogy akár az alapjogi szabály felülírását engedélyező, akár az alapjog korlátozására vonatkozó szabályt értelmező eszközként használják a bírók a mérlegelést, ez nem változtat magának a mérlegelésnek a természetén. Ahogy Stephen Gardbaum megállapítja, „minden modern alkotmányos rendszer, akár de jure, akár de facto, ugyanazt a kétlépcsős alapjogi elemzést alkalmazza”.³⁴

De vajon ez a bírói mérlegelés milyen helyet foglal el a *formalista*, a szövegkötött értelmezés hagyományai között? Ugyanis a jogkorlátozás szükségességének, netán arányosságának a természettudományos érvei,³⁵ ha a formalizmus és a pozitivizmus keretei között mozgunk, nehezen kapcsolhatók össze a jog önálló, saját belső összefüggéseinek az elismerésével, ráadásul úgy, hogy a szabály és alkalmazása legyen átlátható az ügyfeleknek, minél kevésbé önkényes és diszkrecionális a jogalkalmazóknak, függetlenül a szabály erkölcsi tartalmától. Azaz jogalkotási és döntéshozatali kritériumként közelíthető meg egyszerre.

Ficsor Krisztina szerint a jogi formalizmus³⁶ a jogi érvelés egy speciális stratégiája, amely a jogásztól/bírótól azt várja el, hogy a döntések alátámasztása során, az előre rögzített, a jogesetre közvetlenül alkalmazandó *jogszabály szövegére támaszkodjon* még abban az esetben is, ha a jogszabállyal maradéktalanul összhangban lévő döntés, a jogszabály szövegén túli jogi indokokat (például a jogszabály megalkotását igazoló értékeket, alkotmányos alapelveket) mérlegre nem téve, észszerűtlen vagy igazságtalan lenne. A formalizmus tehát azt a követelményt fogalmazza meg a bírakkal szemben, hogy *bizonyos típusú indokokat ne vegyenek figyelembe döntéseik indokolása során* akkor sem, ha azok az optimális jogi döntés kialakítása szempontjából relevánsak lennének.

Ahogy a jogalkotásnak, hatósági eljárásnak is vannak eljárási, formális kritériumai, úgy a jogértelmezésnek is vannak elfogadott módszerei.

³⁴ Gardbaum (2007), 808.

³⁵ A szükségesség-arányosság sajátos aspektusait vizsgálja a természettudományos érvelésben Bán-Forgács (2023).

³⁶ Ficsor (2021).

Éppen a 19. században a tudományos módszerekkel kapcsolatos szemléletmód gyakorolt hatást a jogi gondolkodásra, így azt a formalizmus határozta meg. A domináns felfogás szerint ugyanis a természettudományok módszerei szolgáltathatnak ideális alapot minden tudományos vizsgálódás számára. A jogtudománynak is az lett a törekvése, hogy *a jog legyen kiszámítható és előre látható, megközelítve a természettudományos eredmények objektivitásának mércéjét*. Ezen elképzelés szerint a tudományos állítások objektívek, racionálisak és tényeken alapulnak, a tudományos elméletek igazságát kizárólag objektív adatok vizsgálata segítségével lehet bizonyítani. Ennek hatása mind a kontinentális (német, francia), mind pedig az angolszász jogelméletben megmutatkozott, a jogi állítások igazolásának (alapvetően a helyes bírói döntések megalapozásának) elméleteként vált meghatározó jelentőségű teóriává a jogelméleti irodalomban. Persze a szerzők szerint eltérő hangsúlyokkal.

Hart mégis úgy véli, hogy a jogban van fogalmi határozatlanság, így a nehéz esetekre nincs egyetlen helyes válasz.³⁷ Weirtrib szerint a jogi igazolásnak sajátos módszere a formalizmus, mivel a jog sajátos belső racionalitással rendelkezik (ahogy az erkölcs is), ezért kifejezetten az a kutató feladata, hogy ezt a belső jogi racionalitást feltárja, és annak nézőpontjából ítélje meg az egyes jogi állítások helyességét, különösen az egyes jogviszonyokban.³⁸ A bírák viselkedését, gyakorlatát tanulmányozva lehet az általános attitűdöt feltárni, azaz a doktrínát az esetjogból kiolvasni sokak szerint, és a formalizmus arra épül, hogy mindig van válasz a konkrét jogeset megoldására, éppen a doktrína teljessége miatt. A szabályokon alapuló döntéshozatal felől közelítve, Sunstein úgy foglalja össze, hogy a formalizmus inkább jogértelmezési stratégia.³⁹

Amikor a bíró a döntése igazolásához *az érveknek csak a szabályokban meglévő elemeit* alkalmazza, az azon kívüli, a közvetlen (anyagi, eljárási) szabályon túli elemeket nem vagy alig mérlegeli, az észszerűtlen vagy alkotmányos értékeket, például a méltányosságot erodáló végeredményhez vezethet. Schauer nyomán ezt választást tagadó vagy indokolási formalizmusnak nevezi Ficsor Krisztina.⁴⁰ Ha az alkalmazandó jogszabály jelentése bizonytalan, de a bíró érvelése úgy tünteti fel, hogy nem bizonyos szempontok szerinti választás, hanem csupán a jogszabály szövege alapján szü-

³⁷ Hart (1995), 105.

³⁸ Weirtribet idézi Ficsor (2021), [21].

³⁹ Sunsteint idézi Ficsor (2021), [25].

⁴⁰ Ficsor (2021), [52].

letett a döntése, akkor érvei rejtve maradnak. Tipikusan ilyen helyzet, ha az emberi méltóság absztrakt védelmi szabályát kell összevetnie a bírónak egy munkaviszonyból eredő szolgálati követelményekkel egy jogvitában: a formalizmus alapján kerül a morális előfeltevésekre vonatkozó érvelést. Felhívja arra is Ficsor a figyelmünket, hogy a formalizmust itthon gyakran összekeverik a *jogpozitivizmussal* és a *szövegpozitivizmussal*, amely végképp elvágja a kapcsolatot a jog és erkölcs között, amikor a jognak az érvényességi kritériumai közé a morális értékeket nem veszik bele, mivel az érvényesség magából a jogrendszerből fakad, és nem függ az erkölcsi helyességtől.⁴¹

A normatív pozitivizmus megközelítésében a polgároknak is világosan kell látniuk, mit kell és mit tilos megtenni, tehát a szabályok értelmezésében legyen minél kisebb a bírói önkény tere. Ehhez nem kell erkölcsi kiválóság, igazságosság, csupán a jog kiszámíthatósága, egyértelmű szabályok kellenek, amiért a bírók a kodifikált joganyagon kívüli érvekre az ítéletek indokolásában nem fognak hivatkozni. Ez azonban nem számol azzal, hogy a jog egyfelől a természetes nyelv szerinti szórttsággal, értékelő fogalmakkal dolgozik, amelyek mögött a bizonytalanság és a *határozatlanság* az erkölcsi tartalmak miatt is jelen van. Dworkin rámutat, hogy egy fogalom eltérő értelmezése még a jogászok között is általános, és a versengő interpretációk között választ a bíró egy-egy ítéletnél, hiszen nem automatikusan derül ki egy ügyben a megoldás a jogszabály szövegéből, és a helyes(nek feltüntetett) döntés alapoz az erkölcsi megfelelésre is.⁴² Tehát egyfajta *bizonytalanság* a jog egyik sajátossága.

Az elméleti vitát a Kúria joggyakorlat-elemző csoportja a bírósági adatok segítségével árnyalta. Megvizsgálta, hogy milyen módon jelenik meg az ítéletekben a *bizonyosság*, azaz egy elvont és komplex fogalom.⁴³ Arra jutott, hogy a jogalkalmazói logika leggyakrabban használt művelete megjelenik a gyakorlatban (indukció, dedukció, analógia, szintézis, analízis, hipotézis, negáció, konjunkció, kizárás, kondicionálás, ekvivalencia, következményviszony, logikai igazság és ellentmondás, szubszumálás), míg a jogelmélet (bizonyításelmélet) leginkább az ítélkezést a szillogizmus (következtetés, amely két előfeltételből jut a zárótételhez) alkalmazása alapján

⁴¹ Ficsor (2021), [19].

⁴² Dworkin (1982), 179.

⁴³ Összefoglaló vélemény. Az ítéleti bizonyosság elméleti és gyakorlati kérdései. Kúria (Büntető, Közigazgatási, Munkaügyi és Polgári Kollégiumai), Joggyakorlat-Elemző Csoport (2017), <https://shorturl.at/uwCG4>

jellemzi. Vagyis a bíró a tények és a jogszabályok egybefoglalása, megfeleltetése (szubszumálásának) eredményeként eljut a logikai következtetés formájában megjelenő ítélethez: itt a felső premissza a jogi norma, az alsó premissza a tényállás, a konklúzió pedig szintén normatív formában, az ítéletben jelenik meg. Ezért *a bizonyítás kizárólag a bíróság következtetési tevékenysége.*

A további elképzelések abban különböznek mind a szillogizmustól, mind pedig egymástól, hogy a logika mellett a jogalkalmazást meghatározó, egy vagy több más tényezőnek is jelentőséget tulajdonítottak (például a szabad jogi mozgalom a társadalmi és erkölcsi elvárások, valamint a célszerűség szerepének a helyes döntés meghozatalában; a pszichológiai irányzat szerint a bírói döntés egy belső pszichológiai folyamat eredményeként születik; a meggyőződéselmélet a bizonyítás központi elemének a döntés meghozatala szempontjából jelentős tények valósága vagy valótansága felőli bírói meggyőződés megszerzését és az erre vonatkozó bírói tudattartalom kialakulását tekinti döntő jelentőségűnek; a kriminalisztikai bizonyításelmélet pedig a kriminalisztikai bizonyítást a múltban fennállott tények vagy lejátszódott események rekonstruálására irányuló komplex szellemi, valamint tervszerű gyakorlati tevékenységét).

A *processzuális felfogás* a tényállás-megállapítás logikai mozzanatain kívül a bizonyítás fogalmi elemei közé emeli mind a bíróság, mind pedig a felek azon jogilag szabályozott eljárási cselekményeinek összességét, amelyeknek a célja a bírói döntés szempontjából jelentős tényeknek a bizonyítási eszközök útján való megismerése. Ez komplex módon magába foglalja a bizonyítékok összegyűjtését, felhasználását és mérlegelését is. Ezzel áll összhangban az igazság (alaki, anyagi) elérésére törekvés, vagyis a társadalmi valóságnak a bírósági eljárásban, tudományos igénnyel történő feltárása. A felvilágosodás korától, elsősorban a természettudományok fejlődésének köszönhetően került előtérbe, *hogy a megismerés természettudományos modelljének és kritériumrendszerének az alkalmazása* a társadalomtudományokban és a bírói megismerésben is jelen legyen. Meghatározóvá vált az a nézet, miszerint az igazság megismerhető, amelynek esetleges elmaradása kizárólag a bírói megismerő tevékenység valamely fogyatékoságára vezethető vissza.

A bírósági eljáráson belül, és azon kívül is számtalan olyan tényező ismert, amelyek behatárolják az objektív valóság megismerésének a lehetőségeit, és az optimumra törekvő belső bírói meggyőződésen nyugvó, indokolással ellátott tényállásra helyezik a hangsúlyt. A koncepció közepontjában álló eljárási cselekményekkel kapcsolatban előtérbe került a tiszt-

tességes eljárás követelménye, valamint az annak érvényesülését biztosító garanciális szabályok rendszere. Ám ez a megismerési folyamat sajátos, mert a bírói megismerés tárgyai maguk a jogvita alapjául szolgáló társadalmi viszonyok, amelyek sajátosságai determinálják, hogy azokról hogyan, mi módon és milyen mértékben lehet meggyőződni, bizonyosságot szerezni.

A bíróság előtt – a legáltalánosabb, ügyszakoktól független megközelítésben – társadalmi és emberi problémák állnak, amelyek egy sajátos, intézményes megoldási lehetőség igénybevétele érdekében, jogi formában jelennek meg. Ezeket a viszonyokat alapvetően a *társadalmi törvényszerűségek* határozzák meg, amelyek csak nagyon ritkán és jogi szempontból csak részletkérdésnek minősülő elemeikben foglalnak magukba természettudományos részleteket. A társadalmi törvényszerűségekre pedig az jellemző, hogy a természettudományos törvényszerűségektől eltérően, nem determinisztikus és kauzális módon, hanem *tendenciaszerűen érvényesülnek*. Működésük során a következmények nagyszámú, változó intenzitású okra vezethetők vissza, amelyek egy része elméletileg és gyakorlatilag egyaránt ismeretlen marad. A természettudományos törvények abszolút determinációjából eredő *teljes bizonyosság* arra a körülményre vezethető vissza, hogy a feltételek hiánytalan biztosítása esetén, azok korlátlan számban megismételhetők, és ezzel visszaigazolják a rájuk vonatkozó ismeretek helyességét. A társadalmi jelenségek viszont az okok nagy száma és azok megszámlálhatatlan variációs lehetősége miatt teljesen egyediek, ezért a rájuk vonatkozó törvényszerűségek az ismétlődés kontrolljának nem vethetők alá. Így a bírósági bizonyítás a módszereinek korlátozottsága miatt tér el a természettudományos kísérletek, mérések útján nyerhető szintű bizonyosságtól.

A Kúria tehát arra jut, hogy a természettudományok vagy a matematika egzaktságával rendelkező teljes bizonyosságról a jogtudományokban és a jogi megismerés terén nem beszélhetünk. Azaz a bírósági eljárásban anyagi értelemben vett *teljes bizonyosságról sem lehet szó*. Másfelől a bizonytalansági tényező a jogi és a bírói megismerési folyamatból sem logikai, sem matematikai módszerekkel nem iktatható ki. E bizonytalanság áthidalására csak a megfelelő társadalmi tapasztalatokkal rendelkező, gondolkodó ember képes, amely a bírósági eljárásban a korábban már részletesen tárgyalt belső bírói meggyőződés formájában jelenik meg, és a hasonló, a tipikus, az életszerű mércéjét érvényesíti a bizonyítékok összességével szemben. A polgári perekben, a per tárgyatól függően, a bírói meggyőződés kialakulásához szükséges *valószínűség elvárható szintje* akár ügýtípusonként is eltérő lehet. Különösen jellemző a valószínűsítés szerepe az okozatossággal, a felróhatósággal, valamint a kártérítés összegszerűségével kapcsolatban.

Szintén a valószínűsítés tipikus területe a *szakvélemények* felhasználása, ahol sok esetben a természettudományos törvényszerűségekből következően kategorikus vélemény eleve nem adható.

Bencze Máttyás 2010-ben készült ítéleteket elemző kutatása⁴⁴ is arra hívja fel a figyelmet: a büntetőeljárásban a bizonyítékok szabad értékelésének elve, az ártatlanság védelme, a kétséges ténybeli bizonyítékok hiánya, a bevádolt személy javára értékelés (*in dubio pro reo*) szabálya olyan absztrakt követelmények, amelyet a hazai bírák – több száz ítélet elemzése bizonyítja – nem tudnak kezelni. A kutatás következtetése, hogy a büntetőeljárásban *ma be kell érni a valószínűség egy magas fokával*. A jogalkotó egyik feladata, hogy a túlságosan általános megfogalmazást a felsorolt szabályokban konkretizálja, adjon példálózó felsorolást (például mikor van mód a megerősítő bizonyítékok felmutatására a bűnösséghez, milyen esetekben lehet megfordítani a bizonyítási terhet, netán utat engedni az észszerű kétség fogalmának), segítve ezzel a jogalkalmazó számonkérhetőségét. A mérlegelési standardokat tehát ki kellene alakítani, és ha ez képzéssel nem megy, akkor a szabályozásban, hogy elkerüljük a bírói önkénnyt. Noha a büntetőeljárásokban alkalmaznak leginkább természettudományos módszereket a bizonyításban, a jogi érvelés és a bizonyítási műveletek logikai, társadalmi és megismerési korlátai miatt a trendszerűséget a jogalkalmazásban általánosan is tudomásul kell venni, mert nincs eljárási garancia a természettudományi bizonyosságra (vagy annak feltételezett magas szintjére). Ezért kell *kidolgozni a valószínűség tisztas mércéjét elősegítő, garantáló szabályokat*.

Zódi Zsolt több példát is hoz a *számszerűsítésre a jogi kutatásban*, mint ami segítheti a jelenségekre vonatkozó megállapítások pontosságát (tudományosságát). Így a „számítógépes jogi elemzés” kategóriáját hozza fel, amit a kutatók egy része a „hagyományos dogmatikai elemzés” és a „kvantitatív empirikus jogi elemzés” keresztútján lát kifejlődni. A számítógépes elemzésnek több előnye is van: képes a doktrína beidegződéseit, sztereotípiáit, meg nem kérdőjelezett előfeltevéseit alátámasztani vagy cáfolni. Képes számot adni a bírói gyakorlatban használt valódi érvekről egy-egy jogterületen. Több kutatás arra irányul, hogy a perek végkimenetele és meghatározott érvelési mintázatok közt a kapcsolatokat kimutassa, vagy éppen cáfolja azok meglétét. A *számítógépes nyelvészeti eszközök* is képesek a jogi változás számszerű mérésére. Angolszász területeken az esetjog máig nagyon fontos forrása a jognak és egyben az innovációnak, és a számítógépes elemzések képesek a nagyon finom hangsúlyeltolódásokat is észlelni

⁴⁴ Bencze (2011), 82–89.

a bírói érvelésekben, képesek kimutatni egy-egy szó, kifejezés, érvelés, jogintézmény, fogalom genealógiáját és fejlődéstörténetét, sőt konkrét megjelenését ezer meg ezer bírói ítéletben. Így rámutathatnak egy-egy bíróságnak a mélyben ható intézményi meghatározottságaira. Ez nem mond ellent annak, hogy bizonyos ítélkezési, érvelési korrelációk mellett is, sztochasztikus rendszerként működnek a jogi normák.⁴⁵

3. PÉLDÁK A TERMÉSZETTUDOMÁNYOS ÉRVELÉS KITERJESZTHETŐSÉGÉRE ÉS KORLÁTAIRA

A természeti környezetben okozott károkért való felelősség jogi megítélésében és érvényesíthetőségében kettős problémával állunk szemben: a természettudomány eredményeinek bizonytalan jellege kihat a környezeti felelősség érvényesíthetőségére, mivel egy szennyezés és az annak forrása közötti okozati kapcsolatot nem lehet teljes bizonyossággal megállapítani.⁴⁶ Meglepő lehet, hogy a természettudomány is csak egy bizonyos szintig tud bizonyosságot elérni.

A *természettudományos bizonytalansági tényezők* száma jelentős, ezért azokat csoportosítani lehet: a természetes folyamatok változékonysága (például egy populáció mérete); a természeti rendszerek kiugróan magas komplexitása (például egy ökoszisztéma működése és összetevői); a modellezésből fakadó bizonytalanság (változékony és komplex rendszerek leegyszerűsítése, determinisztikus és nem sztochasztikus módon viselkedő rendszerként leírása, versengő elméletek és parametrikus eltérések miatt); a mérőeszközök hibáiból eredő bizonytalanság (működtetési hiba, műszerhiba, szisztematikus hiba, például részrehajló mintavételezés); a hiányos vagy ellentmondásos adatokból eredő bizonytalanság (például hosszú idősoros adatok hiányoznak, rossz statisztikai módszer alkalmazása, fentiekből fakadó téves adatok); a szubjektív értékelésből fakadó bizonytalanság (ítéletalkotási bizonytalanság, mert például elfogult a szakértő, adat helyett csak becslés lehetséges, túlzott leegyszerűsítés); nyelvi bizonytalanság (a homályos vagy kevésbé specifikus megfogalmazás, például az ok és okozati kapcsolat a természettudományban és a társadalomtudományban eltérő jelentésű); ismeretlen ismeretlenek a természettudományban (nem tudjuk,

⁴⁵ Zödi (2016), 257.

⁴⁶ Sulyok (2020), 67–85.

hogy mit nem tudunk, vagy ismert ismeretlenek, azaz tudjuk, hogy mit nem tudunk). A jog ilyen őszinte listáját még nem láttam.

A környezethasználó és az adott szennyezés közötti okozati kapcsolatot kétséget kizáróan kell bizonyítania az igazságügyi szakértőknek is, ám a természettudományos bizonytalanság miatt ez aligha lehetséges. További nehézség, hogy *a természettudomány egy jelenség okának* tekinti a természetben előforduló mindazon tényezőket, amelyek az adott jelenségre vezetnek, míg *a jogi értelemben vett okok* szűkebben értelmezendők, mert a jogi okozatosság csak az okozati láncot veszi figyelembe, azaz az eredményre vezető okot. Tehát egy komplex eseménysor egyes elemeit egymástól elválasztja, lineárisan felfűzi (időben, sorrendben), noha a valóságban ható tényezők hálózataról van szó. Ezért a „mi az oka” kérdést is másként értelmezi a természettudomány, és másként a felelősséget firtató jog. A kárfelelősség jogi és elvi alapját jelentő, „a szennyező fizet” elvének az érvényesítése nem tudja szükségképpen mindig követni a szennyezések tényszerű okozati kapcsolatait. (Az okozati értelemben szennyező gyakran azért sem fizet, mert például fizetéseképtelenné vált, jogutód nélkül megszűnt, ismeretlen, míg az ingatlan nem szennyező tulajdonosa fogja fizetni a kármentesítési költségeket.)

Az okozatisági vizsgálat két lépésből áll: a ténybeli és a jogi okozatiság megállapításából. A ténybeli okságnak két altípusát különböztetjük meg: az általános és a speciális okozatiságot. Az általános okozatiság jelöli meg az elméletileg lehetséges okok körét, tehát amelyek kémiai tulajdonságaik folytán alkalmasak a szóban forgó szennyezés előidézésére. A specifikus okság pedig azt a tényezőt jelöli meg az általános okok között, amelyet az adott kár tényleges okának tartunk. A környezeti felelősségnél *az általános okozatiság* a szennyezés és egy adott környezethasználó tevékenysége következtében keletkező vegyületek kémiai azonosságán alapul. A különös vagy specifikus okozatiság pedig a szennyezés és a forrás közötti tényleges okozati kapcsolatot jelöli, ami jóval szűkebb kört jelent a szennyezés potenciális forrásához (azaz általános okához) képest. Ezzel szemben a jogi okozatiság követelménye a ténybeli okok körét tovább szűkíti, és azt jelöli meg, hogy egy adott környezeti kár tekintetében melyik oksági tényező (a jelen esetben: melyik szennyező) jogi felelősségét lehet megállapítani, illetve bizonyos körben vélelmezni. Azaz *a jogi okság* nem tényszerű, objektív kategória, hanem a jogalkotó – illetve a jogi okozatisági követelmények értelmezésekor a jogalkalmazó – szubjektív értékválasztásait tükrözi. Ugyanakkor a ténybeli okozatiságot alátámasztó bizonyítékokat sokszor terhel tudományos bizonytalanság, amelyek értékelése a jogalkalmazó feladata, és

a ténybeli és a jogi tartalmában élesen nem különül el egymástól, ráadásul a jogi okozatossági tesztek is többfélék lehetnek.

Ezeknek az aszimmetriáknak a felszámolása és a környezeti felelősségi rendszer méltányosabb érvényesítése érdekében a jogalkotónak kell lépnie. Például a környezeti célú biztosítékadás, beazonosíthatatlan forrásból származó környezeti terhek jelentette pénzügyi és társadalmi költségek szétterítése a releváns piaci szereplők között, a kár felszámolásához szükséges költségvetési fedezet megteremtése, az adásvételi szerződési kötelező kellék gyanánt az érintett ingatlant terhelő környezeti terhek feltüntetése, illetve „a szennyező fizet” elven kívül gondoskodik a jogalkotó arról, hogy a beazonosítható forrás (kárt okozó) nélküli szennyezésekért valaki legyen felelős, aki a kár felszámolására kötelezhető. A közjogi felelősség telepítésének mikéntje az okozati viszonyok bizonytalansága esetén is rendezett, ha a szennyezésért való objektív felelősséget határozzák meg, amely alapján a környezethasználó felelőssége vélelmezhető kauzalitási kapcsolat hiányában is (bár az bizonyos esetekben méltánytalan/aránytalan eredményre vezet, amikor az a bizonyítottan nem szennyező ingatlantulajdonosra hárítja a kármentesítés tetemes költségeit).

A példa tehát arra hívja fel a figyelmet, hogy a természettudományos bizonytalanság és oksági rendszer tudatában kell a jogi felelősségi eljárás szabályait kialakítani. Ugyanakkor önmagában a jogi érvelést ez nem tudja új irányba terelni, netán új jogkorlátozó mércékkel gazdagítani. A jogi érvelés akkor bővíthet, ha *az ökoszisztéma működőképessége és diverzitása* lesz a védendő, nem pedig az emberi élethez és egészséghez való emberi jog derivátumaként a természet. Szellemes megoldás, ha bolygónkon az életet, így az emberi világot úgy mentjük meg, hogy jogalanynak minősítjük az ökoszisztéma elemeit, vagyis az állatokat, a növényeket, a gombákat, a folyókat, a hegyeket és az élőhelyeket. Az antropocentrikus jogrendszer az ember individuális és nemzeti autonómiájának alárendelten kezeli a környezeti elemeket a morális lény körének rájuk való kiterjesztésétől elzárkózva. Ám a klíma megváltozása, a természetpusztítás a globalizációval az emberi élet és egészség feltételeit mára olyan erőteljesen veszélyezteti, hogy a paradigmátikus változás nem várthat sokáig.

Bár még egyetlen céget sem ítélték el ökokidíumért, vagyis az élő környezet olyan pusztításáért, amelyet a népirtáshoz (genocídium) hasonló jogi kategóriaként akartak bevezetni Franciaországban, ám az ipari lobbik megakadályozták. Rájöttek, hogy az ökokidíum (élővilágirtás) tilalma és az élővilág jogainak elismerése alapján véget vetne az eddigi esztelen gazdasági növekedési modellnek, azaz a bármilyen környezeti áron

elérhető profitszerzésnek, aminél a gazdasági szempontok eleve felülírják a fenntarthatóság természetvédelmi szempontjait.⁴⁷ Hiányoznak a mély ökokrízis valódi és tartós megoldásának jogi keretei, bár például Új-Zélandon történt egy precedensértékű áttörés azzal, hogy elismerték jogalanyként a Whanganui folyót.⁴⁸ Míg a nyugati jogrendben csak az emberek mint természetes személyek, illetve cégek számítottak jogalanynak, a földi élővilágot alkotó sok milliárd élőlény nem, amelyeknek így máig nincsenek (saját) jogaik, és a profitszerzés érdekében bármit meg lehet tenni velük. 2017-ben a Balatoni Kör hasonló kezdeményezést tett több európai parlamenti képviselő támogatásával: ismerjük el a Balaton önálló jogalanyi státuszát, hogy ezáltal is fokozott védelmet kaphasson a tó, illetve hozzá hasonlóan a Duna, a Tisza és Európa legfontosabb vizei. Ez jelképes áttörés lenne vizeink jóval hatékonyabb jogi védelme és a társadalmi szemléletváltás érdekében egyaránt. A jogi szemléletváltozás kisebb⁴⁹ és nagyobb kezdeményezéseit a növekvő természetpusztítás és az életfeltételek drámai romlása sürgeti. Ez utóbbiak közé tartozhat a Védegylet 2012-ben közzétett dokumentuma, amely az ember jogainak ökológiai korlátait elismerve, az ENSZ Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata (1948) kiegészítéseként garantálná az emberen kívüli minden más élőlény alapvető jogait. Ezzel pedig a földi életet is megóvhatná.⁵⁰

⁴⁷ Kardos (2020). A nyolc hónapon át tartott első Polgári Klímakonzultáció 149 törvénymódosítási javaslata egy alapjaiban egészen másfajta nemzeti konzultáció eredménye. Az egyeztetés projektneve Polgári Konvent az Ökológiai Átállásért – amelyben ráismerhetünk az illetékes francia minisztérium megnevezésére is (Környezetvédelmi és Ökológiai Átállás Minisztériuma). A népirtás (genocídium) mintájára az ökológiai rendszereket pusztító ökokicídium jogi szankcionálásának bevezetése nemcsak ipari katasztrófák esetében járna a mainál sokkal komolyabb jogkövetkezményekkel, hanem főként tudatosítaná az érintett cégekben és az egész társadalomban, hogy a környezetkárosítás nem másodrendű bűncselekmény. Az ökokicídiumot a népirtáshoz hasonló súllyal kellene kezelni a jövőben, amely tulajdonképpen szintén egyfajta ökokicídium, csak az emberre, illetve egy adott népre szűkített formája annak.

⁴⁸ A világon elsőként a wellingtoni parlament az őslakos maorik kérésére megszavazta, hogy az ország harmadik leghosszabb folyója, a 290 kilométeres Whanganui, maori nevén Te Awa Tupua önálló jogalanyként szerepelhessen vitás ügyekben. Jogi személyként ismertek el egy folyót Új-Zélandon, Greenfo, 2017. március 16. <https://shorturl.at/lrzEI>

⁴⁹ Kardos (2022).

⁵⁰ Nyilatkozat a világ alapvető jogairól (2012): „Az ember a Föld élőlényének egyike, életének alapvető feltételeit a földi élet fennmaradása biztosítja, így élőlénytársaival és a világ egészével sorsközösséget alkot. Az e közösség működésébe való emberi beavatkozás mértékével arányosan nő az ember irántuk fennálló felelőssége. E kölcsönös függést és az ember felelősségét felismerve és vállalva a jelen nyilatkozatot aláíró államok kimondják, hogy az embert, aki jogokat gyakorol (önkéntesen jogot formál) a világ lényei felett, kötelességek is terhelik a világgal szemben; s a világ következő, alapvető jogait fogalmazzák meg: 1. cikk. Jog a létezéshez: Minden létezőnek

Precedensértékű döntést hozott 2020-ban a holland legfelsőbb bíróság. Az Urgenda Alapítvány és 668 holland magánszemély által indított *klíma-per ítélete* kötelezte a kormányt arra, hogy 2020 végéig minimum 25%-kal csökkentse az üvegházhatású gázok (ÜHG) kibocsátását az 1990. évi mennyiséghez képest. Az elmúlt húsz évben máshol is indultak ilyen perek. Az Urgenda-ítélet az első, amelyben egy európai állam kormányát elmarasztalja saját legfelsőbb bírósága, és az önként vállalt kibocsátáscsökkentési tervekhez képest szigorúbb lépésekre kötelezi.⁵¹ A civil szervezeti felperesek keresete elsődlegesen annak megállapítására irányult, hogy a holland állam ÜHG-kibocsátás-csökkentési intézkedései sértik az állampolgárok alapvető jogait. Emellett az államot arra kötelezték, hogy tegyen szigorúbb és gyorsabb lépéseket. A kereset jogalapja egyrészt a „gondossági kötelem” megsértése, másrészt az Emberi Jogok Európai Egyezményében (EJEE) foglalt emberi jogok megsértése volt. Az érvelés szerint ugyanis bár Hollandia elfogadta, hogy a 2 °C-ot meghaladó átlaghőmérséklet-növekedés „veszélyes mértékű” klímaváltozást idéz elő, konkrét ÜHG-csökkentési intézkedései messze elmaradnak e veszély megelőzésére alkalmas mértéktől. Ezzel egyrészt gondatlanságot tanúsítva kárt okoz az állampolgároknak, másrészt megsérti az EJEE-ben foglalt jogok közül az élethez való jogot és a magánélethez való jogot (a 2. és a 8. cikket). Az ügyben a holland legfelsőbb bíróság jogellenesnek találta a kormányzati kibocsátáscsökkentés ütemtervét, mert az későbbre irányozott elő drasztikus és gyors csökken-

(élőnek és élettelennek) vele keletkezett és elidegeníthetetlen joga van a létezéshez, és ahhoz, hogy e jogát az ember tiszteletben tartsa. 2. cikk. Jog a világhoz: Minden létezőnek joga van ahhoz, hogy a természet egyensúlyában betöltött szerepének kibontakozásához való jogát (azaz a világhoz való jogát) az ember tiszteletben tartsa. 3. cikk. Jog a háborítatlansághoz: Minden létezőnek joga van ahhoz, hogy létezésében és a világhoz való joga gyakorlásában (azaz a világ természeti egyensúlyában betöltött szerepének megvalósításában) az ember felelőtlenül, szükségtelenül és aránytalanul ne háborgassa. 4. cikk. A beavatkozó felelőssége: A jelen nyilatkozatot aláíró államok kinyilvánítják azon szándékukat, hogy jogalkotásuk és egyéb döntéseik meghozatala során törekednek a világ fent nevesített alapvető jogainak figyelembevételére, s hogy első sorban az oktatásban és a tömegtájékoztatásban minden rendelkezésre álló eszközzel elősegítik a világ élő és élettelen lényének világhoz való alapvető jogára tisztelettel tekintő, felelősségteljes gondolkodásmódnak az emberek egyre szélesebb köreiben történő elterjedését. Természetesen tudatában vagyunk annak, hogy ez a deklarációtervezet további elméleti: jogi és filozófiai megalapozást, a használt fogalmak tartalmának kialakítását, pontosítását igényli. Kezdeményezésünkkel célunk az is, hogy e munkába bevonjuk mindazokat, akik egyetértenek törekvésünkkel, s tudásukkal szívesen hozzájárulnának a megvalósításához.” Az ötlet és a filozófiai indokolás Kardos Gábortól származik, a szövegtervezetet Ecsedi Gabriella írta. (A világhálón a kézirat lezárásakor nem volt elérhető a szöveg.)

⁵¹ Vö. Sulyok (2020).

tést. Vagyis a bíróság befogadta azt a természettudományos érvet, hogy kibocsátása után a CO_2 -molekula a légkörben maradhat akár kétszáz évig is, így a korábbi kibocsátások felmelegítő hatása még több száz évig érezhető. Tehát felelős az a kormány, amely ma késlekedik érdemben csökkenteni a kibocsátást (vagy növelni a CO_2 -ot elnyelők kapacitását).

Az efféle perek sikere Sulyok Katalin szerint mégis kétséges, mivel *a bizonyítás természettudományos és jogi bizonytalanságot tartalmaz*. A kármegosztás elvi alapját képező kibocsátási adatok megbízhatósága ugyanis kérdéses, azok ma javarészt az adott kibocsátók önbevallásán alapszanak. Másrészt önmagában szubjektív értékválasztást tükröz, hogyan számítjuk egy adott állam ÜHG-lábnymát (például a kiszervezett gyártókapacitások ÜHG-kibocsátását az előállítás helye szerinti ország kibocsátása részeként tekintjük-e, vagy pedig az anyavállalat honossága szerinti országhoz soroljuk-e). Csak közelítő módszer alkalmazható, és a jog nézőpontjából elviekben lehetséges volna az egyes káros hatások konkrét kibocsátóhoz való hozzárendelése, ha egy adott kibocsátó (vállalat vagy állam) kárfelelősségének mértékét az össz-ÜHG-kibocsátásban való részesedésének arányában állapítjuk meg. Ez a megoldás azon a feltételezésen alapszik, hogy minden egyes gigatonna karbonkibocsátás azonos mértékű úgynevezett sugárzási vagy éghajlati kényszert képvisel, azaz azonos mértékben járul hozzá az üvegházhatású gázok felmelegítő hatásához.

Volt olyan per (*Lliuya v. RWE AG* ügy), ahol a felperes szerint a fokozott árvízveszélyért az RWE helyi leányvállalata volt felelős, mivel az RWE az össz-ÜHG-kibocsátás 0,45%-át okozza, ezért a költségek 0,45%-ának megtérítését követelte tőle a felperes. A bíróság nem adott helyt a kérelemnek, hiszen a merev oksági jogi doktrína kereteibe ez nehezen fér bele.⁵² Hazánkban is a Polgári Törvénykönyv az előreláthatóság fogalmát használja a jogilag releváns okok, illetve következmények leszűkítésére, így *a károkozó az oksági láncolat részét képező okozatok közül csak azon következményekért felel, amelyek bekövetkezését előre látta, illetve előre kellett látnia*. További gond, hogy a klímaváltozást természetes és mesterséges ÜHG-források együttesen idézik elő, sőt a klímarendszerben számos pozitív visszacsatolási, úgynevezett öngerjesztő folyamat működik, amely miatt a végül bekövetkező kár mértéke nem feltétlenül arányos az egyedi kibocsátások mértékével. Ez pedig szinte kizárja a lineáris oksági láncra építő jogi okozatosságban a jogilag releváns okot és okozót.

⁵² Az ügy leírását és dokumentumait lásd Luciano Lliuya v. RWE AG, <https://shorturl.at/berS9>

A bizonytalanságok ellenére egyre többször merül fel a jogi eszközök bevetésének az ötlete a *klímaváltozás kárai* láttán. A magyar kormány elutasítja az Európai Bizottság javaslatát, ami szigorítana a 2030-ra szóló, az uniós üvegházgáz-kibocsátás előírt szintjén. Perelhető-e a kormány azért, mert nem tartja prioritásnak a klímaváltozás elleni küzdelmet, és nem kellően aktív a kibocsátás csökkentésében? Kit lehet felelősségre vonni a klímaváltozás miatti súlyos károkért?⁵³ A 2015-ös párizsi klímaegyezmény értelmében a világ országainak 2020 végéig részletesen ki kellett dolgozniuk szigorított klímacéljaikat. Szigorítani pedig azért kellett, mert az addigi vállalásokkal nem lehetne elérni az egyezményben elfogadott célt: a globális felmelegedés 1,5 °C alatt tartását. A tudomány álláspontja szerint ehhez 2030-ig legalább 65%-os globális kibocsátáscsökkentést kellene elérni. A kormány Nemzeti Klíma- és Energiatervében (NEKT) viszont mindössze 40%-os kibocsátáscsökkentési célérték szerepel, amit már 2013-ban elért az ország, ám az újraiparosítás növekvő szennyezése miatt ez megint visszaesett 33%-ra. Az Európai Bizottság már 55%-os szén-dioxid-csökkentési célt tűzött ki. 2022. július közepén mutatta be a *Fit for 55* nevű komplex klímavédelmi javaslatcsomagját, amelyet elutasít a magyar kormány néhány régiós tagállammal együtt, mondván, hogy a javaslat a szén-dioxid-kibocsátás költségeit kiterjesztené a lakossági, illetve a közlekedési szektorra is, azaz veszélyben lenne a rezsicsökkentés. (A Tanács végül 2023 áprilisában fogadta el a kapcsolódó öt jogszabályt a kibocsátás csökkentéséről és a szükséges átállás támogatásáról.⁵⁴) A kötelezettségszegési eljárás lehet csak a végső eszköz a konkrét környezetvédelmi szabályok megsértése és szabályok bizonytalan végrehajtása miatt.⁵⁵

A fenti példák a magyar jogrenden kívül azzal a hatással jártak, hogy a szennyező vagy a jelentős szabályozási, közigazgatási, pénzügyi döntéseket elmulasztó felelősségre vonásánál *természettudományos alátámasz-*

⁵³ Kerényi (2021).

⁵⁴ Council of the EU: 'Fit for 55': Council adopts key pieces of legislation delivering on 2030 climate targets. Press release, 25 April 2023, <https://shorturl.at/fkm03>

⁵⁵ Például az EUB 2021. február 3-án kelt C-637/18. sz. ítéletében kimondta, hogy Magyarország uniós jogot sértett: a PM10-szennyezés rendszeresen és tartósan túllépte az uniós napi határértéket a 2005–2017 közötti vizsgálat időszakában, ám a kormány nem hozott megfelelő intézkedéseket annak érdekében, hogy a határérték-túllépés a lehető legrövidebb ideig tartson. A részecskeszennyezés miatt évente 12–14 ezer lakos hal meg idő előtt. Számos tudományos kutatás bizonyítja, hogy a légszennyezettség növeli a koronavírussal való megfertőződés esélyét is. A Greenpeace azt várja a magyar kormánytól, hogy támogassa a lakosság korszerű fűtési technológiákra való áttérését, és sürgősen lépjen fel a forgalom csökkentése érdekében, valamint korlátozza a régi, szennyező járművek közlekedését.

tású okot fogadott el a bíróság. Az, hogy az EJEE 2. és 8. cikkében szereplő emberi jogok érvényesülésének megsértését a szennyezés/mulasztás releváns okaként elismerje a jog, valójában nem érzékelhető. Inkább a közérdek/közjó távlatos védelme magyarázza, illetve a környezeti levegő minőségéről és a Tisztább levegőt Európának elnevezésű programról szóló 2008/50/EK irányelv megsértése miatti tagállami (objektív) felelősség szabálya.

Hipotetikus esetként említhető két további példa, amelyek az eddigi jogi oksági láncot és magas bizonyítottság követelményét, valamint a kárfelelősség rendszerét szétfeszítik. A *klímaváltozáshoz alkalmazkodás sikertelensége vagy/és lehetetlensége*, másfelől döntően az ezzel összefüggésben megnövekvő *tömeges migráció* együtt, de önmagában is hatalmas *humanitárius katasztrófát* hozhat létre regionálisan és globálisan: az aszály miatt a falvakból a városba költözők, munkanélküliek, éhezés vagy élelmiszer-, víz-, energia- és gyógyszerhiány időszakosan, a szélsőséges időjárásban megrongálódott infrastruktúra, árvíz, porvihar miatt belső menekültek, majd a bizonytalanságokkal járó konfliktusok elől menekülők nemzetközi határokat átlépve. Ez pedig az emberi jogok újfajta korlátozásával járhat, amelynek mértékét *az emberi élet fenntartásához szükséges természettudományi (orvosi, mérnöki) ismeretek alapján* lehet meghatározni. Ezek a korlátozások ma még csak szokásjogként fogalmazódnak meg (például mennyi az ivóvíz napi fejkvótája, mennyi élelem kell egy főnek, mennyi gyógyszer kell nyújtani vagy védőoltást egy érintett régióban élőknek, ha az ENSZ szervezetei és a humanitárius szervezetek segítséget adnak).

A folytatódó klímaválság az emberek alapvető jogait fenyegeti, és az éghajlatváltozás okozta kényszerű elvándorlás (lakóhely-változtatás) egyre nagyobb méreteket ölt. 2019-ben 24,9 millió embernek kellett elhagynia a lakóhelyét, és az áradások, földcsuszamlások, tüzek, aszályok és hurrikánok a jövőben további kitelepítéseket fognak okozni. Becslések szerint 2050-re 250 millió embert érint majd a kényszerű elvándorlás és a társadalom leginkább kiszolgáltatott csoportjai fognak a legjobban szenvedni. A Belső Elvándorlást Megfigyelő Központ (IDMC) adatai szerint 2021 végén mintegy 53,2 millió embert kényszerítettek lakóhelye elhagyására fegyveres konfliktus, általános erőszak vagy az emberi jogok megsértése miatt, míg 2022-ben világszerte 55 millió belső menekült volt, ami a valaha mért legmagasabb szám, és kétszer annyi, mint a nemzetközi menekültek száma. Elsősorban Afganisztán, Kolumbia, Etiópia, Haiti, Ukrajna, Jemen, Kolumbia, Mianmar, Nigéria, Szudán, Délkelet-Ázsia és a csendes-óceáni

térség érintett.⁵⁶ A belső kényszervándoroknak csak a területi állam belső joga jelenthet védelmet, valamint a humanitárius jog (különösen az 1949-es IV. Egyezmény a polgári lakosság védelméről, utalva főleg az evakuálás szabályaira). Az ENSZ iránymutatása (1998) csak a meglévő emberi jogi instrumentumok összegzését tartalmazza.⁵⁷ Az államhatárokat át nem lépő kényszervándorokra a nemzetközi menekültügyi rendszer nem vonatkozik, így csak a kínzás tilalma (CAT, EJEE 3. cikke) jelent minimális védelmet, valamint a gyermeki jogok egyezménye (1989). Ukrajnában és az ukrainai ideiglenes menedéket⁵⁸ kaptak példáján a belső és a nemzetközi vándorlás humanitárius következményei jól tanulmányozhatók manapság, de dogmatikai változásnak még nem láthatók a jelei.

⁵⁶ IDMC (2023), 10–33.

⁵⁷ A belső kényszervándorok kitelepítésére vonatkozó iránymutató elvek alapjául szolgáló egyetemes eszközök (1998): Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata, Polgári és politikai jogok nemzetközi egyezségokmánya, A gazdasági, szociális és kulturális jogok nemzetközi egyezségokmánya, A nőkkel szembeni hátrányos megkülönböztetés minden formájának kiküszöböléséről szóló egyezmény, Nemzetközi egyezmény a faji megkülönböztetés minden formájának kiküszöböléséről, Egyezmény a gyermek jogairól, Kínzás és más kegyetlen, embertelen vagy megalázó bánásmód vagy büntetés elleni egyezmény, Egyezmény a népirtás büntetettének megelőzéséről és büntetéséről, ILO egyezmény (169. sz.) a független országokban élő őshonos és törzsi népekről, A polgári személyeknek háború idején való védelméről szóló genfi egyezmény, Az 1949. augusztus 12-i genfi egyezményekhez csatolt, a nemzetközi fegyveres konfliktusok áldozatainak védelméről szóló kiegészítő jegyzőkönyv (I. jegyzőkönyv), az 1949. augusztus 12-i genfi egyezményeket kiegészítő jegyzőkönyv a nem nemzetközi fegyveres összecsapások áldozatainak védelméről (II. jegyzőkönyv), A Nemzetközi Büntetőbíróság Római Statútuma, A volt Jugoszlávia területén 1991 óta elkövetett, a nemzetközi humanitárius jog súlyos megsértéséért felelős személyek büntetőeljárás alá vonására létrehozott nemzetközi törvényszék alapokmánya, A népirtásért és a nemzetközi humanitárius jog egyéb súlyos megsértéséért felelős személyek, valamint a népirtásért és a szomszédos államok területén 1994. január 1. és 1994. december 31. között elkövetett egyéb jogsértésekért felelős ruandai állampolgárok elleni büntetőeljárás lefolytatására létrehozott Nemzetközi Törvényszék alapokmánya. A meglévő regionális eszközök közt szerepel az EJEE és jegyzőkönyvei, a PACE és a Tanács közgyűlésének határozatai, az Afrikában lakóhelyüket elhagyni kényszerült személyek védelméről és támogatásáról szóló afrikai uniók egyezmény (kampalai egyezmény, 2009). Az Emberi Jogi Tanács (valamint a korábbi Emberi Jogi Bizottság) és a közgyűlés rendszeresen fogadott el határozatokat érdekükben, így a lakóhelyüket elhagyni kényszerült személyekről, a belső menekültekről szóló iránymutató elvek (E/CN.4/1998/53/Add.2), vagy az emberi jogokról és a tömeges elvándorlásról a belső menekülteket és a menekülteket egyaránt érintően.

⁵⁸ 2001/55/EK irányelv a lakóhelyüket elhagyni kényszerült személyek tömeges beáramlása esetén nyújtandó átmeneti védelem minimumszabályairól, valamint az ilyen személyek befogadása és a befogadás következményeinek viselése tekintetében a tagállamok közötti egyensúlyt elősegítő intézkedésekről; a Tanács 2022/382 végrehajtási határozata az Ukrajnából érkező lakóhelyüket elhagyni kényszerült személyek tömeges beáramlásának megállapításáról, amely ideiglenes védelem bevezetését eredményezi; a Bizottság közleménye a működési iránymutatásokról 2022/C 126 I/01.

A 2020 eleje óta tartó *koronavírus-járvány elleni küzdelemben* a jogkorlátozó intézkedéseknek jelentős mértékben akadt természettudományos bizonyítékokon és érvelésen alapuló bevezetése. Friedery Réka részletesen leírja, hogy az EU-tagállamok első reakciója a schengeni belső határok ellenőrzésének bevezetése volt, amelyhez társult 2021-ben az EU-s digitális COVID-igazolvány alkalmazása, amely a korlátozás érvényesítését segítette.⁵⁹ A korlátozások a járvány terjedését kívánták akadályozni, de egyben a személyek szabad mozgásának elvére (a belső határokon az ellenőrzés nélküli utazás, munkavállalás elősegítése) kedvezőtlenül hatott, különösen a harmadik állam polgáira, és akadályozta másoknak is tevékenységük, szabadságuk gyakorlását. A pandémia kezdetén, a Schengeni határellenőrzési kódex egyes cikkeinek alkalmazásakor, meghatározott munkavállalók foglalkozási kategóriák alapján mentesültek a szabad mozgás tagállami korlátozásai alól, míg az uniós egészségügyi igazolványban rögzített adatok alapján történt a mentesülés. A kódex esetében szűkebb személyi kört érintett a mentesség, a digitális igazolvány pedig elvileg már valamennyi személy számára lehetőséget adott arra, hogy gyakorolja a szabad mozgáshoz való jogát bizonyos keretek között. Vagyis a szabad mozgás köre szűkült, csak a meghatározott foglalkozást űző munkavállalók, majd pedig meghatározott egészségügyi igazolással rendelkező személyek szabad mozgására adott lehetőséget. Ez diszkriminatív, és aligha felel meg a természettudományos érvelésnek, hiszen a fertőzés terjedése nem jogállásokhoz és igazolványok meglétéhez kötődik, hanem kockázati tényezőkhez (kor, életmód, krónikus betegség, lokális góc, utazási gyakoriság, betegség tünetei), prevalenciaadatokkal, teszteléssel alátámasztva a korlátozó intézkedéseket. Vagyis a szelektíven alkalmazott természettudományos érvelés a jogkorlátozás bevezetésének igazolhatóságát gyengíti, mert a szabályozás a járvány terjedésével össze nem függő szempontokat is érvényesített.

Egy másik terjedelmes tanulmány⁶⁰ olyan társadalmi csoportokat vizsgált, akikre a koronavírus-járvány kitörése és annak állami kezelése sajátos hatást gyakorolt, nevezetesen rendszerszintű hátrányokat, további egyenlőtlenségeket okozott. Ezeknek az eredete a járványhoz kötődött, vagy a már meglévő hátrányoknak a további katalizátora a koronavírus megjelenése volt a különböző országokra, esetekre rátekintve. Számos példát hoznak fel arra, hogy a járványügyi intézkedésekkel kapcsolatban rendre felmerül *a különböző alapjogok korlátozása, a hátrányos megkülönböztetés*

⁵⁹ Friedery (2021).

⁶⁰ Kovács Szitkay – Lőrincz – Pap (2020).

tilalma, illetve az egyenlő bánásmód követelménye mint alkotmányos alapjog be(nem)tartása. A jogi szempontú megítélést befolyásolja a hatékonyságot privilegizáló szabályozás és a társadalmi beszédmód.

A rendészet különböző dimenzióiban és az intézményes diszkrimináció keretében jól látható, hogy az állami intézményrendszer diszfunkcionális. Vajon végeztek-e előzetesen (szabályozási, intézkedések elrendelése előtti és utáni, intézményi) *hatáselemzést* éppen a vírusra vonatkozó egyre alaposabb tudás, a közegészségügyi és az adott közösségre jellemző szokások ismeretében, természettudományos módszerekkel? Ezekre nem találtak adatokat a kutatók, holott például a *vírussal kapcsolatos intézkedések automatikusan, előre megjósolhatóan* hátrányosan érintenek bizonyos társadalmi csoportokat. A siketeket (a világban a becsült számuk 466 millió) például a kötelezően viselt maszk akadályozza a szájról olvasásban. A vakok számára nehezebb a tájékozódás a karantén miatt üres utcákon, mert az autóforgalom zaja már nem segíti őket az útkereszteződések pontosabb felismerésében. A távolságtartási előírások vagy egyéb intézkedések vallási, etnokulturális közösségek tagjaiban az identitás megélésének, gyakorlásának akadályát is jelentik. A New York-i ortodox zsidók nemcsak arra panaszkodtak, hogy a látogatási tilalommal sújtott kórházakban a közösség nem vehet búcsút a vallási előírásoknak megfelelően a haldoklóktól, hanem arra is, hogy a kötelező határidőn belül eltemetni sem tudták halottaikat (adminisztratív és egészségügyi kapacitás hiányában). A hagyományosan szoros közösségi életmód és a vallási rituálék korlátozása miatt indítottak pert, vagy több keresztény egyházi vezetőnek az istentiszteletek betiltása miatt nyújtottak be panaszt. Az amerikai legfelsőbb bíróság helyt adott a panaszoknak: Gorsuch bíró szerint, ha az italboltok és a biciklijavítók nyitva lehetnek, akkor a mecseteket, templomokat és zsinagógákat sem zárathatja be az állam.⁶¹

Egy további példa más területre visz. Átfogó agymodell nincs, így az új felfedezések nem illeszthetők be abba. Ezért csak annyi állítható biztosan az eddigi eredmények alapján, hogy *az agy és annak működése* bonyolultabb, mint korábban hittük. Az összetettség általános jellemzője számos kutatási tárgynak, amelyek tekintetében a tudományközi kutatások révén juthatunk eredményre. Ám ezek egyik mellékhatása lehet, ha a diszciplínák olykor több problémát örökölnék egymástól, mint amennyit eredménnyel megoldanak (például nem találják meg az eltérő diszciplínák közös kiindulási pontját vagy alapját, több kutatási időt és erőforrást kell

⁶¹ Pap (2020).

hozzá biztosítani, nincs megfelelő minőség-ellenőrzést jelentő szakértő).⁶² Ezért javasolja Farmasi Lilla, hogy a történetek tudományaként definiált narratológiának a klasszikus és posztklasszikus, a kognitív és a neuronok felől közelítő része, a működésbeli vizsgálódás segíthet – a területek közötti válaszfalak, elhatárolások helyett – a közös lényeg megértésében.⁶³ Példája szerint a karteziánus diszciplináris felosztás mély szakadékot eredményez az élő és élettelen anyag között, és élő szervezetet vizsgálunk a holt anyag működési elvei szerint, amikor az agyat vizsgáljuk. Aztán végül elsikkad a lényeg, nevezetesen az emberi tudat. Tehát a diszciplináris határokat is érintő kérdés, vajon *lehet-e az agy működésével úgy foglalkozni, hogy nem foglalkozunk az emberi tudattal*.

Bár a tudományfilozófia elismeri az intuíciónak a szerepét a valódi/kemény tudományokban, legalábbis annak első szakaszában (tudományos felfedezés), de önmagában nem tekinti értéknek, inkább misztikus kezdőpontnak véli, amikor megszületik a hipotézis és a kutatási módszer. Az irodalomelméletben nagy jelentősége van az esztétikai élménynek vagy annak, hogy egy író, kutató ösztönösen dolgozik, és megérzi, hogy amit kitalál, az hiteles-e, helyes-e, ami az implicit memória működését vizsgáló kutatások eredményeivel hozható összefüggésbe. Itt az agy predikciós képességét ismerték fel, mivel ösztönös megérzéseink csak olyan dolgokkal kapcsolatban tudnak valóban működni, amelyekben nagy tapasztalatunk van, vagy amelyeket jól ismerünk. Ebből a szempontból a tudás „előállításának” két, hagyományosan ellentétesnek feltételezett formája között tulajdonképpen nincs választóvonal, hanem ugyanarról a folyamatról van szó.

Az egyik leghíresebb, bölcsész és természettudós közötti eszmei vita Paul Ricoeur és Jean-Pierre Changeux között zajlott 1998-ban az emberi természet megismerhetőségéről (*A természet és a szabályok* címmel jelent meg). Az idegtudós megismerteti az idegrendszer kutatásának a magasabb értelmi működésekre és az embert irányító tényezőkre, míg az irodalmár az erkölcs természeti alapjaira vonatkozó újabb eredményeit, s ugyanakkor az ezek értelmezésével kapcsolatos filozófiai kételyeket is. Arra jutnak, hogy a természettudomány és a bölcsészet, illetve művészetek között ideális esetben nincs ellentét.⁶⁴ Nabokov a két, általa művelt területről mesélt, a költészet pontosságát és a tudomány izgalmát emelte ki mint meghatáro-

⁶² Interdisciplinary Research: Advantages, Disadvantages, and Benefits for Researchers, <https://t.ly/HeJv0>

⁶³ Farmasi (2019).

⁶⁴ Changeux–Ricoeur (2001).

zó jellemzőket.⁶⁵ Siri Hustvedt is egyre több együttműködést lát a természettudomány, a bölcsészet és a művészetek között, bár a nyugati kultúra rendszerint a tudományt férfias jegyekkel ruházza fel, míg a művészeteket és a bölcsészetet feminin területként aposztrofálja.⁶⁶ Ez vezet el oda, hogy a természettudományt a humán tudományokhoz viszonyítva igazságtalanul alapvetően többre értékeljük. Ideális esetben a két terület között elképzelt szakadék áthidalásának eszköze lehetne a *kognitív narratológia* vagy az épp *születőben lévő neuronarratológia*, mert ezek ötvözni igyekeznek a humán és természettudományos szemléletet, emiatt lehet a narratológia kiváló színtere az interdiszciplináris kutatásoknak.

Farmasi Lilla kifejti, hogy az interdiszciplináris elméletekben az egyik legújabb, teret hódító természettudományos diszciplína a neurológia, amelynek alkalmazási kísérletei felfoghatók a kognitív elméletekhez tartozó új kísérletekként, illetve a „kemény” tudományok irányába történő újabb lépésként. A neves neurológus, V. S. Ramachandran szerint az idegtudomány is egy azon területek közül, amelyek kissé „megfélemlítve”, alulról szemlélik a „kemény” tudományokat.⁶⁷ Miután évtizedekig küszködött ezen tudományok árnyékában, az idegtudomány mostanra népszerűvé vált, sőt eredményeit olyan problémák vizsgálatainak szentelheti, amelyek hagyományosan a humán tudományok fennhatósága alá tartoznak. Ilyen például az esztétika, amelyen belül a neuroesztétika a művészi élmény mögötti agyi tevékenységet és a kettő közötti összefüggést kutatja, vagy a neuromarketing, a neuropolitika, a neuro-közgazdaságtan és a neuroépítészet. A probléma itt is a mentális és testi (agy) folyamatok közötti szakadék. Az idegtudomány és a narratív elméletek közös lépést tehetnének a neuropszichológia elméleteinek alkalmazásával, hiszen ez a diszciplína kifejezetten az agy és a tudat működése közti kapcsolatokkal foglalkozik, és talán hozzásegíthetne a kettő közötti szakadék áthidalásához, mivel a kogníció alakításában biológiai, evolúciós és kulturális tényezők egyaránt részt vesznek.

Ez azért érdemel figyelmet, mert a *jogi dogmatika az emberi tudatot* a szándékosság-gondatlanság tengelyén működve kategorizálja, és ahhoz kapcsolja az egyes magatartásokat. Holott a neuronok hálózatában születő gondolat és annak megfogalmazása, majd kivitelezése nem olyan egyenes vonalú, ahogy az okozatossági láncolatot fentebb már jellemeztük. Sem

⁶⁵ Idézi Farmasi (2019).

⁶⁶ Idézi Farmasi (2019).

⁶⁷ Ramachandran (2012).

a gondolat és nyelv szoros, egymásba játszó kapcsolata (J. L. Austin, Noam Chomsky), sem az intuíció, az élmény, az érzelem nem kap ebben az okozatossági láncolatban érdemi szerepet, miként a normál működés, a működési zavarok (korlátozott működési/belátási képesség) valóságos megjelenése sem, ha a jogi felelősség, cselekvőség meghatározása a cél, vagy egy magatartás kategorizálása. A szándékosság-gondatlanság (súlyos és enyhébb) kategorizálása a jogi felelősség alapjaként nem veszi figyelembe a neurális hálózatok és az elmeműködés kutatása révén feltárt normális és attól eltérő működési jellemzőket, amiben például az agykéreg által fel nem dolgozott ingerek alapján való cselekvésre⁶⁸ („később jöttem rá, mit tettem” jellegű esetek) vonatkozó magyarázat nem illeszkedik a szándékosság-gondatlanság fogalmához.

Az agy- és neurológiai kutatások, valamint a nyelvészet sem éri be a spekulatív elgondolással az elme szándékosság-gondatlanság dichotómiája szerinti működését illetően. Ily módon a tudat állapotát, működését normatív követelményekkel korlátozó jognak is változnia kellene. Példaképpen, egyértelműbb mércét lehetne kialakítani a cselekvőképességre vonatkozó korlátozások terén (a teljes hiányt státuszként nem tudom értelmezni, mert az tárgyiasítja az egyént, azaz valamilyen mértékben mindenkinél jelen van), illetve a szükséges döntéshozatali támogatást illetően. Ha ez így lenne, akkor következetesen működne az elv, miszerint a *legal capacity* korlátozása csak végső eszköz lehet. Ez megegyezik az EJEB és a CRPD gyakorlatával, miszerint a *legal capacity* bármilyen korlátozását végső esetben csakis akkor lehet alkalmazni, ha más, nem korlátozó eszköz nem áll rendelkezésre, vagy az sikertelennek bizonyult. Ez jelenik meg a Kutzner-ügyben is, amikor a Bíróság megállapította, hogy sérti az EJEÉ 8. cikkét (a családi élethez való jogot), ha az értelmi fogyatékossgal élő szülők szülői felügyeleti jogát, fogyatékoságukra tekintettel, anélkül függesztik fel, hogy az elérhető támogató lépéseket kellően megfontolná az állami hatóság. Bár a bíróság nem a diszkriminációra alapozta indokolását, mégis jól tetten érhető az állam segítségnyújtási, támogatási kötelezettsége a szülők számára azok különleges helyzetéből fakadóan. Ám annak hiányában az alapjog-korlátozás nem igazolható. Egyező a két fórum gyakorlata abban is, hogy *a korlátozást nem alapozhatja meg kizárólag orvosi, egészségügyi szakvélemény.*⁶⁹ Tehát *a mércét a jogban (jogszabályban, ítélkezésben) kell kimunkálni és követni.*

⁶⁸ Az agy darabolása: az agykéreg és a kéreg alatti területek funkciója, <https://t.ly/wNp-N>

⁶⁹ Lápossy–Pásztor–Somody–Stánicz (2022).

A Kúria joggyakorlat-elemző csoportot állított fel a gyógyulási (túlélési) esély csökkenésével (elvesztésével) kapcsolatos ítélkezési gyakorlat vizsgálatára, amely a jogirodalmi álláspontok, a nemzetközi gyakorlat és az elemzett magyar jogi praxis alapján folytatott élénk szakmai vitát. Arra voltak kíváncsiak, hogy *az egészségügyi szolgáltatás keretében végzett ellátás során okozott kárért és személyiségi jogsértésért fennálló felelősségre épülő perek* milyen sajátos megközelítést igényelnek az egyéb kártérítési felelősségi ügyekhez képest.⁷⁰ Arra jutottak, hogy ezekben a perekben „az emberi szervezet bonyolultsága és a beavatkozások eltérései miatt a legtöbb esetben természettudományos bizonyossággal nem állapítható meg, hogy az egészségügyi szolgáltatónak felrótt, nem megfelelő beavatkozási mód helyett a helyes beavatkozás választása, az elmaradt vizsgálat elvégzése, a kezelés hiányosságainak a kiküszöbölése esetében, a tényleges káresemény bizonyosan elmaradt volna”. Mivel a jog okozatossági logikáját követték, nem is tárult fel a természettudománybeli bizonytalanságok rendszere, csak azt a következtetést tudták levonni: a peres felek részéről fel sem merült a gyógyulási esély minősítése, a betegség alakulásának bizonytalanságát a bírói gyakorlat, az okozatosság feltétele körében vette figyelembe, amely jellemzően a keresetek elutasításához vezetett.

Ám a nemzetközi joggyakorlatra hivatkozással egy lassú elmozdulás azért bekövetkezett, mert *a bírói gyakorlat* az egészségromlás, a halál bekövetkezése és a kezelés hiányosságai közötti okozati összefüggés természettudományos bizonytalanságát igyekezett feloldani. Nevezetesen *a gyógyulási, túlélési esélyt nem az okozatosság, hanem a felróhatóság körében értékeli*, azaz nem terheli a szakértelemmel nyilvánvalóan nem rendelkező betegre, illetve hozzátartozójára az egészségügyi szolgáltatás teljes folyamatának és az abban rejlő hibáknak a bizonyítását. Elégségesnek találja, ha *a károsulti pozícióban fellépő felperes* azt bizonyítja, hogy a halál, az egészségromlás a kezelés során vagy azzal egy időben, illetőleg utóbb, de azzal összefüggésben következett be. Ugyanakkor kimentési lehetőséget biztosít az alperesnek. Az elemzés arra jutott, hogy a (gyógyulási, túlélési) esély nem személyiségi jog, az esélynek az elvétele, csökkenése azonban *megalapozza a károsult személyiségi jogainak a sérelmét*, így a Ptk.-ban is (közvetetten vagy közvetlenül) szereplő élethez, testi épséghez, egészséghez, családi élethez való jog megsértését.

⁷⁰ Megállapítások – Kivonat a gyógyulási (túlélési) esély csökkenésével (elvesztésével) kapcsolatos ítélkezési gyakorlat vizsgálatára felállított joggyakorlat-elemző csoport összefoglaló véleményéből, 2022. március, <https://shorturl.at/ILPQ8>

A bírói gyakorlat a minimális mértékű, kis valószínűségű, távoli összefüggések feltételezésével megfogalmazható esélyt azonban nem tekinti a felelősséget megalapozó kérdésnek a kártérítésnél. A reális esély jogi tartalmát azonban abszolút módon meghatározni nem lehet, ennek mércéjét ki kellene dolgozni. Az adott tényállás mellett a bíróság meghatározhatja azt, hogy mikor veszett el az orvos hibájából olyan esély, amely akár a nagysága, akár a tartalma miatt kártérítési felelősséget keletkeztet, illetőleg mikor van szó olyan esélyről, amelynek elvesztése mégsem jár felelősséggel. Másként fogalmazva, *a reális, értékelhető esélyt* nem lehet százalékos mértékhez kötni; minden esetben figyelemmel kell lenni az adott eset sajátosságaira, és az összes körülmény együttes értékelésével lehet állást foglalni abban a kérdésben, hogy ott és akkor a betegnek lett volna-e reális esélye a gyógyulásra, állapotjavulásra. A szakértő által nem számszerűsíthető, de mindenképpen csekélynek minősített esély, amelynek mértékén súlyos tényezők rontanak (például a beteg természetes kórokú, súlyos betegségei, illetve életvitelbeli szokásai), nem tekinthető olyannak, amely időben elkezdett, megfelelő terápia esetén a gyógyulás valóságos, valósághoz igazodó lehetőségét jelenti. Az *egészségügyi szolgáltató kártérítési felelősségét* tehát nem alapozhatja meg, ha a józan ész és belátás figyelembevételével, időben elvégzett, adekvát kezelés esetén sem lehet reálisan számítani a beteg gyógyulására, állapotjavulására.⁷¹ Érzékelhető tehát, hogy a „reális gyógyulási/javulási esély” puha, bizonytalan kritérium, de mint oly sokszor, a jogász az eset egyediségére hivatkozva megkerüli a pontosabb mérce kimunkálását.

Az ok-okozat-következmény-felelősség lineáris jogi láncolatának leegyszerűsítő jellegén túl *a bioetika* az erkölcsi megfontolások beépítését is szorgalmazza. Az erkölcsi álláspontok közötti igazságtétel mellett a jogalkotónak szem előtt kell tartania a kérdések hátterét alkotó természettudományos, orvosi biológiai tudomány fejlődésének a menetét is, amely a jogi normát igen rövid időn belül oka foggyottá vagy elavulttá teheti. Vagy ugyanilyen gyorsan igényelheti a hiányzó norma kidolgozását. A posztmodern korszakban, a tudományos és technológiai haladás, az egészségügyi ellátások költségeinek racionalizálása, az erőforrásokért való versenyben a természet által irányított „véletlenek” helyett *az emberi tervezés és az emberi szabadság* sokkal nagyobb szerepet kap. A bioetika tehát sajátos paradigmával bíró, technikai-természettudományos diszciplínának elegyeként jött létre. Leginkább az élettudományokként meghatározott tudománycsoport etikai kérdéseit vizsgálja, amibe beletartozik többek között a biológia, az emberi és állati orvoslás, a termé-

⁷¹ Kúria Pfv. 21.056/2020/9. BH 2021/307.

szeti környezet védelme és a természeti források felhasználásának módjai, valamint bizonyos területek az agrártudományokból.

A jogi érveléshez természettudományos módszerek átvételének tehát jól tanulmányozható terepe lett a bioetika, hiszen Zeller Judit összegzése szerint⁷² a jogtudomány nem vonhatja ki magát „magasabb rendű” tudományként a bioetikai megoldások keletkezésének folyamatából, és nem lehet pusztán *ultima ratio*. A jogi gondolkodásnak – hasonlóan a biomedicina alapjainak kialakításában részt vevő többi tudományos elmélethez, mint az orvostudomány, a biológia, a filozófia, a pszichológia, a szociológia és a vallástudomány – integráns részét kell képeznie a multidiszciplináris párbeszédnek. A jog hozzáállását leginkább talán a *learning by doing* (tanulás a tetteken keresztül) beállítódás jellemzi azzal a kitételrel, hogy a tettek előzetesen lefektetett néhány alapvető szabályát is be kell tartania.

4. ÖSSZEGZÉS HELYETT

A példák csupán jelezni tudták, hogy a jogviták eldöntésénél és a helyes magatartások szabályozásánál a jogi érvelés nyitott a természettudományos magyarázatok irányában azok előnyeivel és korlátaival együtt. A korlátokat főként szemléleti, fogalmi vagy kalibrálásra, mérésre alkalmas eszközök hiányában lehetett megjelölni. Más példák a tudományközi válaszfalak lebontását, a konvergenciát vagy egyenesen az átfogó, komplex, univerzális megközelítést ajánlották. És persze akad számos példa a merev diszciplináris határokat őrző, a kiterjesztést elvető álláspontokra is.

A joggyakorlatot és a jogalkotást elemezve derül ki, hogy melyik trend milyen mértékű. Ehhez *széles körű kutatást* kellene megindítani, elemezve a jogi döntések érvelését és a jogalkotási indokolásokat, szövegeket, vajon a természettudományos gondolkodás, bizonyítás, sokokúság, szinkronicitás az alapjogok, szabadságok tágassága vagy korlátozása terén mindez milyen tárgykörökben, arányban jelenik meg, hogyan formálja át a jogi dogmatikát. A kutatás néhány irányához a fentiek talán támpontot adhatnak.

Most még csak annyit látunk, hogy a jogi érvelésbe csendben, nagyobb felhajtás nélkül, esetenként kivételnek minősítve kerül bele egyre több természettudományos szempont. Ezeket gyakran szakértőkre, igazságügyi szakvéleményekre hivatkozva teszik a bírósági jogviták és a jogkorlátozás alkotmányosságát vizsgáló eljárások részévé. Ám a jogalkotásban gyakran

⁷² Zeller (2009).

nincs nevét is vállaló szakértő, a szabályalkotás felgyorsult, és egyre több a jogalkotással okozott kár, például a jogalkotó passzivitása, késlekedése, a minőségi jogalkotásnak a politikai kormányzás miatti mellőzése okán is (elmaradnak a szakmai és az érdekegyeztetések, a hatásvizsgálat, a költségtervezés a kompenzációt és az adminisztratív terheket illetően). Ezért kutatási cél lehet a kodifikációs módszerek, eredmények természettudományos és jogi érvelését illető konvergenciavizsgálata. Addig az ítéletek, határozatok és a normák szövegében eltérő doktrínák, diszciplinárisan *különböző tudományos jogkorlátozó érvek és (versengő vagy lopakodó) alapjogi mércék egymás mellett élésére* számíthatunk, a paradigmaticus váltás pedig hétköznapi lesz.

IRODALOM

- BÁN-FORGÁCS Nóra: „Természettudományos érvelés az alkotmányjogban”. *Jogelméleti Szemle*, (2023) 4.
- BENCZE Mátyás: „A bírói mérlegelésre vonatkozó szabályok értelmezésének sajátosságai”. *Jogesetek Magyarázata*, (2011) 2: 82–89.
- BÓDIG Mátyás: A jogtudomány módszertani karaktere és a dogmatikai tudomány eszméje. In: BÓDIG Mátyás – ZÖDI Zsolt (szerk.): *A jogtudomány helye, szerepe és haszna. Tudománymódszertani és tudományelméleti írások*. Budapest, MTA TK Jogtudományi Intézet – Opten, 2016. 86–109.
- BÓDIG Mátyás – ZÖDI Zsolt: Bevezetés. In: BÓDIG Mátyás – ZÖDI Zsolt (szerk.): *A jogtudomány helye, szerepe és haszna. Tudománymódszertani és tudományelméleti írások*. Budapest, MTA TK Jogtudományi Intézet – Opten, 2016. 9–27.
- CHANGEUX, Jean-Pierre – RICOEUR, Paul: *A természet és a szabályok* (ford. PLÉH Csaba). Budapest, Osiris, 2001.
- CZEFERNER Dóra – FEDELES Tamás (szerk.): *Dögvészkalauz. Járványok és gyógyítások története az ókortól napjainkig*. Pécs–Budapest, PTKE–Kronosz, 2021.
- DWORKIN, Ronald: „Law as Intepretation”. *Critical Inquiry*, 9 (1982) 1: 179–200.
- FARMASI Lilla: „Mesterséges határok – A természettudományok és humán tudományok viszonyáról, eredményeiről és módszereiről”. *Apertúra*, (2019) tavasz. doi.org/10.31176/apertura.2019.14.3.6
- FEKETE Balázs: *Írásmódszertan joghallgatóknak*. Oktatásmódszertani füzetek. Budapest, ELTE, 2017.
- FEYNMAN, Richard: *Mit érdekel a mások véleménye?* (ford. RÉVBÍRÓ Tamás) Budapest, Park, 2008.
- FICSOR Krisztina: Jogi formalizmus. In: JAKAB András – KÖNCZÖL Miklós – MENYHÁRD Attila – SULYOK Gábor (szerk.): *Internetes Jogtudományi Enciklopédia* (Jogbölcsület rovat, rovat-szerkesztő: Szabó Miklós, Jakab András) <http://ijoten.hu/szocikk/jogi-formalizmus> (2021).
- FISH, Stanley: „Stop Trying to Sell the Humanities – Arguments that they’re useful are wrong, anti-humanistic, and sure to backfire”. *The Chronicle of Higher Education*, 22 June 2018.
- FRIEDERY Réka: „Pandémia és szabad mozgás: a Schengeni határellenőrzési kódex és az uniós digitális Covid-igazolvány”. *MTA Law Working Papers*, (2021) 27.
- GARDBAUM, Stephen: „Limiting Constitutional Rights”. *UCLA Law Review*, (2007) 789–854.

- GEOFFREY SAMUEL: „Is Law a Social Science? A View from Comparative Law”. *Cambridge Law Journal*, 67 (2008) 2: 288–321.
- GYÓRFI Tamás: Jogi érvelésmélet. In: JAKAB András – KÖNCZÖL Miklós – MENYHÁRD Attila – SÜLYOK Gábor (szerk.): *Internetes Jogtudományi Enciklopédia* (Jogbölcselet rovat, rovat szerkesztő: Szabó Miklós, Jakab András) <http://ijoten.hu/szocikk/jogi-erveleselmélet> (2021).
- HART, Herbert: *A jog fogalma* (ford. TAKÁCS Péter). Budapest, Osiris, 1995.
- HOWARTH, David: „Is Law a Humanity: (Or Is It More Like Engineering)?” *Art and Humanities in Higher Education*, 3 (2004) 1: 9–28.
- KARÁCSONY András: *Bevezetés a tudásszociológiába*. Budapest, Osiris–Századvég, 1995.
- KARDOS Gábor: „Ha nincsenek a fáknak jogaik, nem tudnak megvédeni minket az aszálytól”. *Index*, 2022. szeptember 7. <https://shorturl.at/oGLW4>
- KARDOS Gábor: „Nem csak kamu nemzeti konzultáció létezik Európában”. *Azonnali*, 2020. június 25. <https://shorturl.at/zFJ56>
- KERÉNYI György: „Perelhető-e a kormány a klímaváltozás miatt?” *Szabad Európa*, 2021. augusztus 11. <https://shorturl.at/cikm5>
- KONNIKOVA, Maria: „Humanities aren’t a science. Stop treating them like one”. *Scientific American blog*, 10 August 2012.
- KOVÁCS SZITKAY Eszter – LŐRINCZ Viktor Olivér – PAP András László: A pandémia és a strukturális (jog)egyenlőtlenség összefüggéseinek jogi és társadalmi értelmezési keretei. In: GÁRDOS-OROSZ Fruzsina – LŐRINCZ Viktor Olivér (szerk.): *Jogi diagnózisok: a COVID-19 világjárvány hatásai a jogrendszerre*. Budapest, TK JTI – L’Harmattan, 2020. 129–178.
- LÁPOSSY Attila – PÁSZTOR Emese – SOMODY Bernadette – STÁNICZ Péter: „Az ember alapjoggyakorlási képességének dogmatikája. I. r.”. *MTA Law Working Papers*, (2022) 1.
- MÉSZÁROS Ernő: *A természettudományok rövid története*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 2011.
- NAGY Nikolett: „Nem csak a butákat képesek átverni a konteós influenzerek”. *24.hu*, 2022. július 17. <https://shorturl.at/IEJN5>
- PAP András László: „A koronavírus kihívásai és a jogtudomány: pandémia és egyenlő(tlen)ség”. *JTI blog*, 2020. december 18. <https://shorturl.at/eADF4>
- POLT, Richard: „Anything But Human”. *The New York Times*, 5 August 2012.
- RAMACHANDRAN, V.S.: *Tell-tale Brain. A Neuroscientist’s Quest for What Make Us Human*. W. Norton & Co., 2012.
- REZSŐHÁZY Rudolf: *Bevezetés a társadalomtudományok módszertanába*. Budapest, Typotex, 2016.
- SÜLYOK Katalin: „A természettudományos bizonytalanság szerepe a környezeti felelősség érvényesíthetőségében”. *Pro Futuro*, (2020) 2: 67–85.
- SÜLYOK Katalin: „A klímapierek kihívásai és sikerei – az Urgenda ítélet tanulságai”. *Közjogi Szemle*, (2020) 1: 1–7.
- SZABÓ Miklós: A jogdogmatika jogformáló szerepéről. In: BÓDIG Máttyás – ZÓDI Zsolt (szerk.): *A jogtudomány helye, szerepe és haszna. Tudományműszertani és tudományelméleti írások*. Budapest: MTA TK Jogtudományi Intézet – Opten, 2016. 31–49.
- ZELLER Judit: *A testen kívül létrejött embriók morális és jogi státusa a reprodukcióhoz való jog és a tudományos kutatás tükrében. PhD-értékezés*. PPKE, 2009.
- ZÓDI Zsolt: Jogirodalomra történő hivatkozás a bíróságok ítéleteiben. A jogtudomány és a „népi dogmatika”. In: BÓDIG Máttyás – ZÓDI Zsolt (szerk.): *A jogtudomány helye, szerepe és haszna. Tudományműszertani és tudományelméleti írások*. Budapest, MTA TK Jogtudományi Intézet – Opten, 2016. 239–257.
- ZÓDI Zsolt: „A jog mint adat, mint narratíva és mint metafora”. *Magyar Jogi Nyelv*, (2021) 1: 9–18.

A TUDOMÁNY SZEREPE AZ ALKOTMÁNYJOGI ÉRVELÉSBEN, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL AZ EMBERI JOGI KÉRDÉSEKRE¹

Bán-Forgács Nóra²

1. BEVEZETÉS

A jog társadalmi jelenség. Az elmúlt néhány évben bekövetkezett társadalmi változások jelentősen kihatottak a jogrendszerre, amelyben élünk, formálták azt. Ennek több megvitatásra is érdemes részlete van, jelen tanulmány vizsgálódásának középpontjában a COVID-19-világjárvány jogi hatásai állnak.

Többek között a járványügyi intézkedések érintették a kényszerintézkedések és az emberi jogok viszonyát: az egészségügyi önrendelkezésünket, az állami cselekvés és az állami kényszer határait és korlátait, de érintették polgári és politikai szabadságjogainkat is.

A COVID-19-világjárvány kapcsán több ezer új alkotmánybíróági és egyéb bírósági jogesetről beszélhetünk a nemzetközi térben, amelyek feldolgozása nagyrészt megkezdődött a hazai és nemzetközi tudományos folyóiratokban és tudományos műhelyekben.³

Jelen tanulmány az alkotmányjog egy speciális aspektusát vizsgálja: az alkotmányos jogok korlátozásának szükségességét és arányosságát. Hipotézisünk, hogy az európai (és számos tengerentúli) alkotmánybíróságok

¹ A kutatás a Magyar Tudományos Akadémia 05016764. sz. „A jogrendszer reagálóképessége a poszt-COVID-társadalomban: kockázatok és lehetőségek” c. projekt, valamint az NKFIH 138366. sz. „Az összehasonlító alkotmányjog perspektívái. Alkotmányos gyakorlat a világ országaiban a COVID-19 pandémia idején” c. projekt keretében valósult meg. A tanulmány korábbi verziója megjelent: Bán-Forgács (2023).

² Tudományos munkatárs, HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet; egyetemi docens, Milton Friedman Egyetem, Budapest.

³ Az alkotmányjog területén például a HUN-REN TK Jogtudományi Intézetében OTKA-kutatás keretében a COVID-19-világjárvánnyal összefüggő alkotmánybíróági határozatokról adatbázis épül (covid-and-constitutionalism.tk.hu/en), hasonló kutatások folynak a Cambridge University keretében is (<https://lexatlas-c19.org>). Számos kutatás foglalkozik a COVID-19 jogi hatásával (például a fent említett MTA- és NKFIH-kutatások). A nemzetközi jogesetek adatbázisának legnagyobb gyűjteménye itt található: Covid-19 Litigation, <https://www.covid19litigation.org/>. Továbbá a nemzetközi vizsgálódáshoz elengedhetetlen Lex-Atlas: Covid-19, <https://lexatlas-c19.org/>

által használt szükségességi-arányossági tesztbe tudatosan és észrevétlenül is „betüremkedik” a természettudományos érvelés. Álláspontunk szerint ez a változás a közegészségügy területén nemcsak *de lege lata*, hanem *de lege ferenda* változásokat idéz elő. A tanulmány érvelésében a közegészségügy területén olyan mérhető adatok befolyásolják az alapjog-korlátozás szükségességét, amelyek a természettudomány nyelvén kifejezhetők. Példának okáért a járványok idején a különleges helyzet (különleges jogrenddel vagy anélkül) alapjog-korlátozással járt. Ilyenkor – például – a kijárási tilalom elrendelésénél (mint a mozgásszabadság korlátozásánál) vagy a kötelező maszkviselésnél, illetve a kötelező védőoltás bevezetésénél a szükségességi-arányosság meghatározásakor jelentőséggel bír, hogy a járvány milyen súlyos, hány áldozata van, milyen a betegség transzmissziós sebessége, tehát milyen mérhető következményei vannak a fertőzésnek.

A tanulmány fő állítása, hogy a (köz)egészségügyi alapjogok korlátozása esetén az alapjogok ütközése és korlátozhatósága megítélésében a természettudományos érvelésnek új, központi szerepe kell, hogy legyen (*de lege ferenda*). Végso soron a védőoltások és a legtöbb közegészségügyi intézkedés alkotmánybírósi felülvizsgálata kapcsán figyelembe kell venni, hogy ezek az állami intézkedések (törvények vagy legtöbbször kormányrendeletek) ember alkotta válaszok egy természetben előforduló veszéllyel szemben. Ezért helyes, ha az alkotmányos felülvizsgálat integrálja a természettudományos érveket is.

Az alkotmányos felülvizsgálatnál kiindulópont, hogy az alkotmánybírárságtól általánosan elvárt, hogy döntései kiállják a nyilvános igazolás próbáját. Egy határozat legitimitását annak tényekkel alátámasztott érvelése adja.⁴ Semmilyen alkotmánybírósi határozat, de még a jogalkotói (törvényhozói) döntés, és különösen nem az alapjog-korlátozó döntés sem alapulhat benyomásokon vagy tisztázatlan feltételezéseken. Ebben a tanulmányban úgy érvelünk, hogy ez egy humán világjárvány alatt nem jelent mást, mint az alkotmánybírósi döntés természettudományos alapokra helyezését és igazolását. Egy szemléletes példát hozva, a vírus elleni kötelező védőoltás bevezetése attól függ, hogy milyen mérhető eredménye van az oltásnak: milyen epidemiológiai hatást vált ki a védőoltás, például a vakcina megállítja-e a vírus terjedését, a megbetegedések számát és azok súlyosságát visszaszorítja-e. Másként, ha az alkotmányjog nyelvén arról kell dönten, hogy szükséges és arányos-e a vakcina kötelezővé tétele, akkor erről orvosi adatok szerint lehet majd dönten.

⁴ Györfi (2021). Lásd még Bán-Forgács (2021), 91.

A tanulmányban ennél azonban többet is állítunk. Álláspontunk szerint a törvényhozó szándékában is megjelenik a szükségesség-arányosság eleme. Ha egy humán világjárvány alatt a törvényhozó (törvénnyel) vagy a kormány (például rendelettel) bezárja az iskolákat, vagy kijárási tilalmat vezet be, akkor azt azért teszi, mert természettudományos modellekkel (beleértve a vírus természetes terjedési sebességét, a szennyvíz szennyezettségi fokát, a halálozási rátát stb.) kiszámították/felbecsülték a betegség várható hatását, és a védekezés szükségességéről és arányosságáról ennek tükrében dönt a jogalkotó.

Hipotézisünk, hogy a mérlegelési elveket a közegészségügyi alapjogkorlátozás esetén a szükségességi-arányossági *teszten belül*, ám alapvetően *természettudományos alapon* lehet meghatározni. Jelen tanulmány egy modellt kíván bemutatni, amely az európai alkotmánybíróságok (sőt a nemzeti alkotmánybíróságok) és az Emberi Jogok Európai Bírósága (EJEB) által használt mérlegelési tesztbe beemeli a természettudományos érveket. Kiindulópont a nemzetközi szakirodalomban alkalmazott mérlegelési teszt: az alkalmasság, a szükségesség és az arányosság.⁵

1. Az alkalmasság kérdése. Az alkalmasság kérdése egylépcsős vizsgálat. A kérdés itt az, hogy alkalmas-e a jogkorlátozás elérni a kívánt alkotmányos célt, jelen esetben a koronavírus visszaszorítását. Például a kijárási tilalom, a kötelező maszkviselés, a szabad mozgás korlátozása, a kötelező karantén elrendelése vagy a kötelező védőoltás *tényszerűen visszaszorítja-e* egy járvány terjedését (példánkban a COVID-19 terjedését). A tanulmány hipotézise szerint akkor *alkalmas* a jogkorlátozás arra, hogy elérje a kívánt célt, a járvány visszaszorítását, ha tudományosan igazolható a hatékonysága a jogkorlátozásnak. Nyilván alkalmatlan a jogkorlátozás, ha tudományos értelemben hatástalan. Ehhez érvelésünk szerint a tudomány eredményeihez kell fordulni. Az erről alkotott nem tudományos vélemények csupán feltételezések, amelyekre alapjogkorlátozást nem lehet alapítani.
2. A szükségesség: van-e egyéb jogkorlátozás ugyanannak a célnak az elérésére? Például adott esetben – a kötelező védőoltás példáját felhasználva – a kötelező védőoltáson kívül létezik-e más hatékony módszer a COVID-19-világjárvány visszaszorítására? Álláspontunk szerint itt is tudományos tényeket kell vizsgálni. Végző soron természettudományos

⁵ Bongiovanni–Sartor–Valentini (eds.) (2009); Barak (2012a); Barak (2012b); Huscroft (eds.) (2014); Alexy (2014), 51–65; Engle (2012); Peters (2021); Gravagna – Becker – Valeris-Chacin – Mohammed – Tambe – Awan – Toomey – Basta (2020).

kérdés, hogy a kötelező védőoltásoknak van-e alternatívája, van-e más (ennél hatékonyabb) módszer a járvány megfékezésére.

3. Az arányosság: a tanulmány ennek szorosan vett értelmét vizsgálja (*stricto sensu*). Itt azt mutatjuk be, hogy az intézkedés az elérni kívánt cél érdekében jelentős és arányos terhet jelent-e az egyénnek. Például a kötelező védőoltás arányos terhet jelent-e az egyén önrendelkezési jogának sérelmével? Szorosan véve a jogkorlátozással konkuráló más jogokat, például a vallásszabadságot vagy az önrendelkezési jogot mennyire korlátozza például a kötelező védőoltások bevezetése? Álláspontunk szerint minél súlyosabb egy (járvány)helyzet, minél nagyobb az elhárítandó veszély, annál inkább megalapozott a jogkorlátozás, tehát annál inkább emelkedik az arányossági küszöb.

Összefoglalva az eddigieket, alkotmányos mérlegelés esetén a szükségességi teszt a közegészségügy területén erősen tényeken alapul és tudásra épít. Ezért – ahogy a kötelező védőoltás példáján bemutattuk – nagy szerepe van a tudományos eredményeknek, vívmányoknak. Példánkban a védőoltások terén megfelelő virológiai felkészültség nélkül nem lehet tudományosan értelmezhető választ adni arra a kérdésre, hogy van-e a védőoltásnak alternatívája. Ehhez hasonló helyzettel megismerkedtünk az alkotmányjogban korábban a *privacy* védelme területén is olyan esetekben, amikor a térfelügyelő kamerák *privacy*-t korlátozó karakterét vizsgáljuk, vagy a tömegközlekedési eszközön felszerelt kamerák alkotmányosságát vizsgáljuk. Ilyenkor az alkotmányos kérdés, amit az Alkotmánybíróság is vizsgál, hogy alkotmányosan indokolható-e egy olyan magánszféra-jogkorlátozás, amely mindenkire kiterjed – hiszen mindenki közlekedik az utcán és a közösségi járműveken. A kérdés tehát, hogy a közterületek mindenkire kiterjedő „bekamerázása” valóban eléri-e az alkotmányos célt, tehát a közbiztonság javulását. Egy ilyen mérlegelési tesztben az alkalmasság és az arányosság kérdése is végső soron műszaki-technikai kérdés lesz, mert arra kell választ adni, hogy a megfigyelési eszköz helyett létezik-e a *privacy*-t kevésbé korlátozó más (technikai) megoldás. Végül, hogy az egyéb technikai megoldás arányosan korlátozza-e a védendő alkotmányos jogot.

2. TERMÉSZETTUDOMÁNYOS ÉRVEK ÉS A KÖTELEZŐ VEDŐOLTÁSOK

A következőkben vizsgálódásunkat arra szeretnénk összpontosítani, hogyan jelennek meg a természettudományos érvek az alkotmánybírósá-

gi (vagy alkotmányos vizsgálatot végző egyéb bírósági) felülvizsgálatban. A természettudományos érvek vizsgálatánál a kötelező védőoltások eseteire koncentrálunk, hogy az esetszámot le tudjuk szűkíteni. Ugyanakkor a terület kiválasztása eshetőleges volt, hasonló megállapításra juthatunk bármely egészségügyi alapjog-korlátozás esetén. Jelen tanulmányban kötelező védőoltásnak tekintjük azt, ha valamilyen közegészségügyi okból elrendelt védőoltás felvételét jogszabály kötelezővé teszi (ez lehet általánosan kötelező, lehet korcsoportok szerint kötelező vagy más rendezőelv szerint alkalmazott, például veszélyeztetett csoportokhoz vagy egyes foglalkozásokhoz kötött védőoltás is). Klasszikus értelemben a védőoltás felvétele akkor szankcionált, ha pénzbírsággal, büntetőjogi szankciókkal vagy kényszerintézkedésekkel jár (legvégső esetben kényszeroltással). A tanulmány érvelésében a klasszikus kényszeren túl a szankció akkor is fennállhat, ha a mindennapi életvitelt a szankció jelentősen megnehezíti.⁶ Több ország például az állami ingyenes ellátórendszerekhez való hozzáférés feltételéül az oltást határozta meg. Ilyenkor az állam előírhatja például, hogy csak oltottak vehetnek részt ingyenes kórházi ellátásban vagy a gyermek beiskolázásában. Továbbá ennél a kérdésnél is felmerül az alapjogok horizontális érvényesülése: előfordulhat, hogy kötelező védőoltás állami bevezetésére nem kerül sor, de magánszemélyek egymás közötti jogviszonyaikban (például munkaadó és munkavállaló között) ezt megkövetelik.

Gravagna és szerzőtársai tanulmányukban⁷ rámutatnak, hogy a kötelező védőoltások terén a kormányok még mindig küzdenek az összetett, egymással versengő érdekek mérlegelésével. Álláspontunk szerint ezek az érdekmérlegelések később megjelennek a nemzeti alkotmánybíróságok gyakorlatában is. (Az idézett tanulmány közel kétszáz országban vizsgálta a kötelező védőoltások rendszerét. Ebből több mint száz országban van valamilyen országos kötelező védőoltási előírás. Ezek közül hatvankét országban alkalmaznak a védőoltások elmulasztása esetén valamilyen szankciót – többnyire pénzügyi vagy oktatási hátrányt, például az iskolai beiratkozás megtagadását.)

A következőkben a tanulmány szeretné bemutatni, hogy a természettudományos érvek hogyan jelentek meg az egyes nemzeti alkotmánybíróságok, az EJEB, valamint egyéb alkotmányos felülvizsgálatot végző (fellebbviteli bíróságok) alapjog-értelmezési gyakorlatában a kötelező védőoltások területén.

⁶ Gravagna – Becker – Valeris-Chacin – Mohammed – Tambe – Awan – Toomey – Basta (2020).

⁷ Uo.

2.1. Német Szövetségi Köztársaság

Németországból a Német Szövetségi Közigazgatási Legfelsőbb Bíróságnak „a katonák COVID–19 elleni védőoltások tűrésére vonatkozó kötelezettség bevezetésének jogszerűségéről” szóló határozatát elemezzük.⁸

A Német Szövetségi Közigazgatási Bíróságnak ez a határozata egy hivatalos katona kötelező védőoltását vizsgálta. A hivatalos állományban dolgozó alezredes katona sérelmezte, hogy az A1-840/8-4000 számú rendeletben a Német Szövetségi Köztársaság a COVID–19-kórokozó elleni védőoltást mint kötelező oltást határozta meg (a korábban már létező katonákra vonatkozó kötelező oltások mellett). Eszerint a COVID–19 elleni oltásokhoz egy vagy két részleges oltás, valamint az aktuális nemzeti ajánlásoknak megfelelő emlékeztető oltások szükségesek. A rendelet értelmében Németország területén a katonai, segély- és támogató szolgálatra telepített valamennyi szerv számára, beleértve a katasztrófavédelmi erőket is, kötelező az oltás felvétele. A Központi Katonai Szolgálati Szabályzat (ZDv, A-840/8) előírja, hogy minden katonának tűnie kell az elrendelt oltásokat és profilaktikus intézkedéseket.

A felperes beadványában egyebek mellett a következő természetudományos érveket hangsúlyozta: véleménye szerint az oltás nem előzi meg vagy nem küzd meg a fertőzéssel vagy a betegséggel. Nincs bizonyíték arra, hogy az oltás kiküszöböli vagy csökkenti más személyek megfertőződésének kockázatát, vagy csökkenti a betegség súlyos lefolyásának kockázatát. A felperes aggodását fejezte ki, hogy a mellékhatásokra és a hosszú távú hatásokra vonatkozó információk nem állnak rendelkezésre, álláspontja szerint az ellenjavallatokról nem végeztek vizsgálatokat, és aggályai vannak a hosszú távú vizsgálatok teljes hiánya és az új mRNS-vakcinákkal kapcsolatos tapasztalatok hiánya miatt. Álláspontja szerint az oltás indokolatlanul károsítja az életet és a testi épséget, és aránytalan beavatkozást jelent az alapvető jogaiba. A felperes érveiben kiemelte, hogy álláspontja szerint nem hagyományos értelemben vett vakcinázásról van szó, hanem egy génalapú anyag kísérleti beadásáról, amelyet csak feltételesen engedélyeztek a nemzeti hatóságok. Érvelése szerint a személyes találkozások előtti következetes tesztelés és a társadalmi távolságtartási szabályok betartása elegendő biztonságot nyújt a vírus terjedésének visszaszorításában.

⁸ A Közigazgatási Bíróság másodfokon fellebbezéssel jóváhagyta a korábbi döntését ugyanazon érveléssel, mint amit az elsőfokú bíróság alkalmazott. Lásd BVerwG, Beschluss vom 07. 07. 2022 – 1 WB 5.22, ECLI:DE:BVerwG:2022:070722B1WB5.22.0, <https://www.bverwg.de/pm/2022/44>

A felperes tehát azt fejt ki, hogy az mRNS-vakcinák nem hagyományos vakcinák, hanem génalapú kísérleti anyagok. Ezen anyagok beadása génterápiának minősül, amelyet tévesen oltóanyagként jelöltek meg. Ez tette lehetővé az anyagok engedélyezését többéves tesztelés nélkül. Azonban csak feltételes engedélyt adtak ki, aminek az a következménye, hogy a vakcinázás mellékhatásainak és szövődményeinek kutatását egy nagyszabású terepkísérletben fogják elvégezni a lakosság körében történő általános alkalmazáshoz. Ennek fényében az oltási kampány orvosi kísérletnek minősül anélkül, hogy az oltani szándékozókát tájékoztatnák arról, hogy egy folyamatban lévő vizsgálatban vesznek részt. Hozzájárulásuk ezért nem lehet önkéntes. Senkit sem szabad arra kényszeríteni, hogy tudományos kísérletben vegyen részt. Ezzel ellentétben a Német Szövetségi Köztársaságban a katonákra ugyan lehet kötelező szabályt hozni, azonban a rájuk vonatkozó jogszabályok megsértésével nem tájékoztatták megfelelően őket az oltás kockázatairól, és jogellenesen kényszerítették őket az oltásra, jelentős szakmai hátrányok és büntető/fejyelmi jogi következmények kilátásba helyezésével.

A felperes álláspontja, hogy a SARS-CoV-2 terjedése nem teremtett olyan rendkívüli vészhelyzetet, amely indokolná a katonáknál az oltás túrési kötelezettségét. A legtöbb ember immunrendszere már kellően védett a vírussal szemben. Ráadásul jó kezelési és hagyományos megelőzési lehetőségek állnak rendelkezésre. A csapatok műveleti képessége a vírus terjedésével nem kerül veszélybe. (Hangsúlyozzuk a tanulmány céljainak erősítésére, hogy ezen érvek a jogi érvelésben hangzottak el.)

A felperes természettudományos alapú érvelésében azt is hangsúlyozta, hogy a szóban forgó vakcináknak sincs meg az állítólagos előnye. A fertőzések előfordulására gyakorolt pozitív hatásuk nem bizonyított. Az oltóanyag(ok) nem védenének a fertőzés vagy a betegség ellen. Nem hoznak létre nyájimmunitást, és nem bizonyított, hogy enyhébb lefolyású betegségeket eredményeznének. Ellenkezőleg, nem zárható ki, hogy az oltás súlyos kórfolyamatokat okozhat. Ha a német védelmi minisztérium nem gyűjtött adatokat az oltás okozta károkról, az a gondossági kötelezettség megszegését jelentené. Ebben az esetben még azt sem lehetne felmérni, hogy az oltás milyen előnyökkel jár a Bundeswehr műveleti képessége szempontjából. A felperes rámutatott, hogy tekintettel arra, hogy a vakcinák jelenleg szinte semmilyen előnnyel nem járnak, az egészségügyi kockázat elfogadhatatlanul magas. Az oltásban való kötelező részvétel ezért észszerűtlen. (Az érvelés ezen része a felperesnél összekapcsolja a természettudományos érveket és a mérlegelési tesztet azt állítva, hogy az oltásnak

az előnyei kicsik, kockázata magas, és kötelező előírásuk ezért észszerűtlen beavatkozás az alapjogokba.)

Az oltás jelentős kockázatot jelent az oltottak életére és testi épségére a felperes szerint. Európa-szerte – 2021. július 17-ig – 18 928 haláleset és 1 823 219 sérülés történt a védőoltásokkal összefüggésben. Álláspontja szerint a többlethalálozás és az oltási kampány között időbeli összefüggés van, ami ok-okozati összefüggésre utal. További természettudományos érvként a felperes megjegyezte, hogy az oltási szövődményeket és a mellékhatásokat az egészségügyi hatóságok nem rögzítették megfelelően. A vakcinák tényleges veszélyeit és mellékhatásait eltitkolták a nyilvánosság elől. A felperes rámutatott, hogy a Paul Ehrlich Intézet országos statisztikáiban bagatellizálják az oltási szövődményeket az egyik legnagyobb német egészségbiztosító, a BKK ProVita által közzétett tanulmány szerint.

A keresetet a bíróság elutasította. A bíróság rámutatott, hogy a COVID-19 elleni védőoltás az erre vonatkozó fertőzésvédelmi törvényben megelőző intézkedésnek minősült. A bíróság a természettudományos érvekre reagált határozatában, amikor hangsúlyozta, hogy a törvény nem teszi kötelezővé, hogy az intézkedés teljes védelmet nyújtson a fertőzés ellen. Ez más – például influenza, tífusz és kolera elleni – vakcinák esetében sem feltétel. Elegendő, ha az oltás *csökkenti* a fertőzés valószínűségét vagy a súlyos lefolyás valószínűségét. A bíróság akkor is természettudományos érveket használt, amikor hangsúlyozta, hogy a súlyos kórfolyamatok elleni egyéni védelem és a kórokozó lehetséges átvitelének a csökkentése már jelentősen hozzájárul a fertőző betegségek visszaszorításához. Ennek nem mond ellent – hangsúlyozta a bíróság –, hogy számos vakcinát szükségszerűen fel kell erősíteni vagy a mutálódott kórokozókhoz kell később igazítani.

A bíróság akkor is természettudományos érvekre alapozott, amikor érvelésében hangsúlyozta, hogy a védőoltás más higiéniai intézkedésekkel kombinálva „a legjobb módja a megelőző orvosi célok elérésének”. A bíróság nem utalt más szakmai szervezetek álláspontjára, hanem közvetlenül a saját véleményét hangsúlyozta, amikor az oltás két orvosi előnyét emelte ki: az oltás a vírus átvitelének megelőzésére szolgál, másodsorban pedig a betegség súlyos lefolyásának, különösen a kórházi kezelésnek és az intenzív orvosi kezelésnek az elkerülésére. A bíróság tovább is ment ennél, amikor hangsúlyozta, hogy a COVID-19 omikron változata tekintetében a védőoltás – különösen naprakész oltási védelem esetén – jelentősen csökkenti a tünetekkel járó és mindenekelőtt a súlyos megbetegedés kockázatát is.

A bíróság szerint az oltás tűrésének kötelezettsége a fegyveres erők céljait segíti, egyébként is az a katonákkal szemben az állam gondoskodási

kötelezettségének a kifejeződése. A COVID-19 a katonák számára is komoly egészségügyi kockázatot jelent. A fertőzés súlyos betegségekhez vagy halálhoz vezethet. Ez nemcsak a veszélyeztetett csoportokra, hanem a 17 és 65 év közötti, egyébként egészséges emberekre is vonatkozik. A katonák a szolgálati műveletek speciális jellege miatt nagy fertőzési kockázatnak vannak kitéve.

A német bíróság később a saját tudományos álláspontja erősítésére szakmai szervezetek álláspontjára is hivatkozott. Hangsúlyozta, hogy amennyiben a felperes a vakcinák általános kockázataira és mellékhatásaira hivatkozik, a vakcinák engedélyezésekor már alapvető kockázatértékelésre kerül sor. A vakcinák alkalmazását az illetékes európai hatóságok és a Paul Ehrlich Intézet is folyamatosan ellenőrzi. A bíróság így fogalmazott: „2021. november 30-i biztonsági jelentése szerint a több mint 123 millió oltóanyagadag beadása során az esetek 0,16%-ában jelentettek szövődményeket, 0,02%-ában súlyos reakciókat és 15 esetben halálesetet. Három esetben a halál az oltással való tényleges összefüggését is feltételezték. Összefoglalva, a Paul Ehrlich Intézet arra a következtetésre jutott, hogy súlyos mellékhatások nagyon ritkán fordulnak elő, és nem változtatnák meg az oltás pozitív kockázat-haszon arányát.”⁹

A német közigazgatási bíróság még annak a magyarázatába is belement, hogy a Paul Ehrlich Intézet orvosi-statisztikai adatait jogszerűnek tartja szemben a BKK ProVita felperes által idézett tanulmányával, amely „nem alapul érdemi adatokon”. A bíróság hangsúlyozta, hogy egy másik ügyben a Német Szövetségi Alkotmánybíróság a Paul Ehrlich Intézet szakmai szakértelmét és a kockázatértékelés megbízhatóságát is feltételezte a létesítményalapú oltási bizonyítványkötelezettségről szóló 2022. április 27-i határozatában.

A COVID-19 oltási rendelet a bíróság érvelésében alkotmányos. A katonák kötelesek eltérni a védőoltást, ha az a fertőző betegségek megelőzését vagy leküzdését szolgálja. A bíróság egy négyes tesztet alkalmazott a rendelet alkotmányosságának vizsgálatakor. Az dönti el, hogy a jogszabályi rendelkezés megfelel-e a következő alkotmányos követelményeknek, hogy (a) materiális alkotmányosság követelményének megfelel, (b) testi épséghez fűződő jognak megfelel, (c) a foglalkozás szabadságához való jog elvének megfelel, és (d) ezek az alapvető jog megengedett korlátozásához vezetnek.

⁹ BVerwG, Beschluss vom 07. 07. 2022 – 1 WB 5.22, ECLI:DE:BVerwG:2022:070722B1 WB5.22.0, <https://www.bverwg.de/pm/2022/44>

A bíróság rámutatott, hogy a fertőzésvédelmi intézkedések túrásának kötelezettsége a többi katona alapvető jogának védelmét is szolgálja. Számos fertőző kórokozó közvetlenül vagy közvetve emberről emberre átvihető, ami azt jelenti, hogy például az influenza elleni védőoltás csökkenti a többi katona (és katonanő) megbetegedésének kockázatát is. Mivel sok katona gyakran hosszú időre más katonákkal egy helyiségben lakik, és a gyakorlatok és bevetések során szorosan együtt dolgozik bajtársaival, például harckocsikban, tengeralattjárókon vagy helikoptereken, az átlagosnál nagyobb az egymás közötti átvitel kockázata. Ezekben az esetekben a védőoltások segíthetnek a kórokozó átvitelének megnehezítésében vagy megelőzésében; ez tehát más katonák testi épségének védelmét szolgálhatja.

A bíróság végezetül hangsúlyozta: az oltóanyagok kockázat-haszon értékelésénél (tulajdonképpen jelen tanulmány érvelésében a mérlegelési teszt-nél) az oltás mellékhatásait és szövődményeit a beadott oltóanyagadagok számához viszonyítva kell értékelni. A mellékhatásoknak az oltással való időbeli összefüggése nem minden esetben bizonyítja az okozati összefüggést. A kockázatértékelésnél figyelembe kell venni a COVID-19-betegség súlyos következményeinek kockázatát is. Ennek megfelelően a vakcina túrási kötelezettsége arányos és észszerű volt az illetékes hatóságok kockázat-haszon értékelésének megfelelően. Ezt az érvelést a Szövetségi Alkotmánybíróság már korábban idézett határozata is megerősítette az egyes intézmények oltási kötelezettségének igazolásával kapcsolatos határozatában.

2.2. Franciaország

Az Államtanácshoz benyújtott védettségi igazolványok ügyében (France Decision No. 454621, 2019. május 19-i ügyben¹⁰) a panaszos azt sérelmezte, hogy Franciaországban a védettséget igazoló egészségügyi igazolványt azok kaphatják meg, akik az Európai Gyógyszerügynökség által engedélyezett oltásokat vettek fel. Álláspontja szerint ez indokolatlanul eltérő bánásmódot állapított meg azok között, akik az Európai Gyógyszerügynökség által engedélyezett vakcinákat kaptak, és azok között, akik a WHO által engedélyezett Sinopharmot. Az Államtanács nem adott helyt a beadványnak, és elutasította a kérelmet. A panaszos továbbá sérelmezte, hogy klinikai értelemben kísérleti szakban lévő készítmények megítéléséről van szó.

¹⁰ Conseil d'État 454621, lecture du 19 mai 2022, ECLI:FR:CECHS:2022:454621.20220519, Décision n° 454621, <https://shorturl.at/adDF9>

Az Államtanács érvelésének természettudományos részében hangsúlyozta, hogy az emberi felhasználásra szánt gyógyszerekkel végzett klinikai vizsgálatokról szóló 2014. április 16-i 536/2014/EU európai parlamenti és tanácsi rendelet 2. cikke a klinikai vizsgálat fogalmát úgy határozza meg, hogy klinikai vizsgálatnak minősül minden olyan, emberen végzett vizsgálat, amelynek célja egy vagy több gyógyszer klinikai, farmakológiai vagy egyéb farmakodinamikai hatásának bizonyítása. A klinikai vizsgálat fogalmát a rendelet részletesen meghatározza. A vizsgálati készítmény eszerint: „olyan gyógyszer, amelyet egy klinikai vizsgálatban referenciaként – beleértve a placebót is – tesztelnek vagy használnak.” Ezekből a rendelkezésekből egyértelműen következik az Államtanács (természettudományos) érvelésében, hogy egy olyan vakcina forgalomba hozatala, amelyre az illetékes hatóság forgalomba hozatali engedélyt adott ki lakossági beadás céljából, jellegét és célját tekintve nem minősül sem klinikai vizsgálatnak, sem klinikai kísérletnek, még akkor sem, ha azt az esetleges mellékhatások nyomon követésére szolgáló farmakológiai rendszer kíséri. Következésképpen az ilyen vakcina nem minősíthető kísérleti vizsgálat alatt álló gyógyszernek.

Az Államtanács szerint az emberi felhasználásra szánt gyógyszerek feltételes forgalomba hozatali engedélyezéséről szóló 2006. március 29-i 507/2006/EK bizottsági rendelet „feltételes jellege” miatt nem tekinthető a jelenlegi jogszabályi keretek között a kötelező oltás „feltételesnek”. Az Államtanács érvei további alátámasztását az ügyben nem tartotta szükségesnek. Álláspontja szerint az említett rendelet nem sérti a résztvevők szabad és tájékozott beleegyezését, ezért e kérdésben az Európai Unió Bíróságához (EUB) nem kell előzetes döntéshozatal céljából fordulni.

2.3. Az EJEB joggyakorlata a természettudományos érvelés tükrében

A koronavírus-világjárványt megelőzően, a strasbourgi bírósághoz 2013. július 23. és 2015. augusztus 31. között hat kérelmet nyújtottak be, amelyeket a bíróság egyesített.¹¹ Egy kérelmezőt bírsággal sújtottak a cseh hatóságok, mert elmulasztotta beoltatni két gyermekét. A többi kérelmező az sérelmezte, hogy oltás hiányában megtagadták a belépést az óvodába,

¹¹ *Vavříčka versus the Czech Republic*, nos. 47621/13, 3867/14, 73094/14, 19298/15, 19306/15 and 43883/15 of 8 April 2021.

vagy eltávolították őket a közintézményekből, ezzel megsértve a szülői jogok gyakorlásának a lehetőségét.

Az Emberi Jogok Európai Bírósága (EJEB) számára az elsődleges kérdés az volt, hogy a Cseh Köztársaság megsértette-e az Emberi Jogok Európai Egyezményének (továbbiakban EJEE) 8. cikkét azzal, hogy kötelezővé tette a rutinszerű oltások sorát.¹² Az EJEB a szükségességi-arányossági tesztet *stricto sensu* értelmezte. E tekintetben megjegyezte, hogy a nemzeti jog szerinti oltási kötelezettség olyan betegségekre vonatkozott, amelyek ellen a tudományos közösség a vakcinázást hatékonynak és biztonságosnak tartja, ráadásul kártérítési lehetőség van a vakcinázás által okozott sérülés esetén. Az EJEB hangsúlyozta továbbá, hogy a vizsgált esetekben a kényszernek van abszolút határa, a nemzeti jog nem teszi lehetővé a védőoltások erőszakos beadását. Végezetül az EJEB kiemelte, hogy az illetékes hatóságok megtették a szükséges óvintézkedéseket, mint például az alkalmazott vakcinák biztonságosságának ellenőrzése és az esetleges ellenjavallatok értékelése minden egyes esetben.

Az EJEB ítéletének természettudományos részében utalt „arra az általános konszenzusra”, hogy a lakosság olyan betegségekkel szembeni védelmének az oltás a létfontosságú eszköze, ahol a következmények hatással lehetnek az egyén egészségére, és amelyek súlyos járványok esetén társadalmi zavarokat okozhatnak. Ami az egészségügyi érveket illeti, „nem vitatott, hogy bár az oltást kapók nagy többsége számára teljesen biztonságos az oltás, ritka esetekben az oltás károsnak bizonyulhat az egyénre nézve, súlyos és tartós egészségkárosodást okozva. Az ilyen helyzetekkel kapcsolatos panaszok az Egyezmény szerinti korábbi eljárások tárgyát is képezték.”¹³ A *margin of appreciation* az EJEB a kötelező oltásoknál elismeri, nincs oka megkérdőjelezni a nemzeti jogalkalmazásban, hogy „az oltást az egészségügyi szakemberek csak akkor végzik el, ha nincs ellenjavallat, amelyet a rutin eljárás keretében előzetesen ellenőriznek”.

Az EJEB az eddig tárgyalt esetekhez hasonlóan a WHO szakértelmét fogadta el tudományos tényként. „A WHO 2013-ban közzétett »Globális oltási cselekvési terv«-ében azt ajánlotta, hogy a nemzeti immunizációs programok részét képező valamennyi oltóanyag tekintetében legalább

¹² A kérelmezők az Emberi Jogok Európai Egyezménye 8., 9., 2., 6., 13. és 14. cikkére, valamint az 1. jegyzőkönyv 2. cikkére hivatkoztak, azonban az EJEB szerint a 2., 6., 13. és 14. cikk alapján benyújtott kérelmek befogadhatatlanok voltak, és csak a 8. és 9. cikkel foglalkozott érdemben.

¹³ Lásd különösen: *Association of Parents versus United Kingdom*, 7154/75. sz. ügy, July 12, 1978; *Baytüre and others versus Turkey* March 12, 2013. március 12.

90%-os nemzeti lefedettségi arányt érjenek el.” Az EJEB utalt rá, hogy a WHO a védőoltásokkal kapcsolatban a következő észrevételeket tette: „Az immunizálás mint az egyik legsikeresebb és legköltséghatékonyabb ismert egészségügyi beavatkozás előnyeit elsöprő [erejű?] bizonyítékok bizonyítják. Az elmúlt évtizedekben az immunizálás sok mindent elért, többek között a himlő felszámolását, amit az emberiség egyik legnagyobb diadálának neveznek. A védőoltások számtalan életet mentettek meg, 99 százalékkal csökkentették a gyermekbénulás globális előfordulását, és csökkentették a diftéria, a tetanusz, a szamárköhögés, a kanyaró, a baktérium alapú influenza betegség és a járványos agyhártyagyulladás okozta betegségeket [...]. A védőoltással évente becslések szerint 2,5 millió halálesetet lehet megelőzni.”

Az EJEB hangsúlyozta, hogy ez az évszázad a vakcinák évszázadának ígérkezik, amely számos súlyos, életveszélyes vagy rokkantságot okozó fertőző betegség felszámolására, megszüntetésére vagy megfékezésére alkalmas, és a megelőző stratégiák középpontjában az immunizáció áll. A WHO globális immunizációs jövőképének és stratégiájának egyik fő célja, hogy „több embert immunizáljanak több betegség ellen”.

Az EJEB természettudományos érvelésének két elemét emeljük külön is ki: egyrészt a bíróság értékelése korábbi ítélkezési gyakorlatától eltérést mutat, amely korábban úgy rendelkezett, hogy az érintett személynek kell bizonyítania annak valószínűségét, hogy a vakcina súlyos egészségügyi problémákat fog okozni (*Boffa és mások kontra San Marino* ügy).¹⁴ Az EJEB úgy foglalt állást, hogy célszerű, ha a nemzeti hatóságokra hárul a használatban lévő vakcinák alkalmasságának az ellenőrzése, tehát megfordul a bizonyítási teher.¹⁵ Mivel a vizsgált ügyben ezt a követelményt teljesítettnek ítélte a bíróság, álláspontja szerint a beavatkozás arányos volt az elérni kívánt jogos céllal, és szükséges egy demokratikus társadalomban, ezért nem állapítható meg az EJEE 8. cikkének megsértése.

Különvéleményében Wojtyczek bíró hangsúlyozta a *vizsgált érdek* jelentőségét. Úgy vélte, hogy a megválaszolandó kérdés az, hogy az oltási kötelezettség által nyújtott hozzáadott érték igazolja-e a választás szabadságának korlátozását. Szerinte be kell bizonyítani, hogy a társadalom egésze és egyes tagjai számára jelentkező előnyök meghaladják az egyéni és a társadalmi költségeket, és indokoltá teszik a védőoltás mellékhatásainak elszenvedésével járó kockázatvállalását. A különvélemény hangsúlyozta, hogy „[a]z

¹⁴ Carlo Boffa and 13 others versus San Marino, no. 26536/95 of 15 January 1998.

¹⁵ Katsoni (2021).

értékek súlya miatt egy ilyen értékeléshez rendkívül pontos és átfogó tudományos adatokra van szükség a szóban forgó betegségekről és vakcinákról. Ilyen adatok nélkül az egész gyakorlat irracionálissá válik.”

A kérdés ilyen megfogalmazásai adták meg az alaphangot mind a többségi, mind a különvélemény számára. A többség magától értetődőnek tekintette a védőoltásokkal és azok hatékonyságával kapcsolatos kérdést. Pontosabban az EJEB a védőoltás hatékonyságával kapcsolatos általános konszenzusra vonatkozó érvet használta fel.

Wojtyczek hangsúlyozta, hogy „[annak] racionális értékelése, hogy a vakcinázási kötelezettség megfelel-e az Egyezménynek, megköveteli, hogy az esetet minden egyes betegség esetében külön-külön, betegségenként haladva vizsgálják meg”. Nem fogadja el azt az általános megközelítést, hogy minden védőoltást ugyanúgy kezeljenek, függetlenül azok sajátos jellemzőitől (a betegség jellege, a hatékonyságra és a hosszú távú biztonságosságra vonatkozó adatok alapján).

A különvélemény a szükségességi-arányossági teszt és a természettudományos érvelés keresztmetszetében a mérlegelési teszt alkalmazását kifogásolja, álláspontja szerint az arányosság követelményének teljesítése érdekében a hatóságokra hárul annak bizonyítása, hogy nem állt rendelkezésre kevésbé korlátozó intézkedés. A különvélemény szerint ennek igazolását az EJEB nem kérte. Márpedig ennek a tanulmánynak az érvelésében is annak megítélése, hogy létezik-e a védőoltásokhoz hasonlóan hatékony eszköz, természettudományos érveléssel vezethető csak le.

A különvélemény természettudományos érvelése rámutat, hogy a többségi álláspont, miszerint az „egészséget súlyosan veszélyeztető betegségekkel szembeni védelem” a célja a védőoltásnak, amely egyszerre védi a beoltottakat és a társadalmat, téves, mert nem vonatkozik minden oltásra egyformán. Ugyanis, „a probléma az, hogy ez az érv csak bizonyos betegségekre érvényes”. Nem működik egy olyan betegség esetében, mint a tetanusz, amely a WHO szerint nem fertőző,¹⁶ és problémás a számarköhhögés esetében a vakcinás védelem sajátossága miatt.¹⁷ (Függetlenül a különvélemény ezen állításának igazságtartalmától, a jelen tanulmány rámutat, hogy a fenti érv természettudományos érv, hiszen a betegségek különböző fajtájának az összefüggéseit vizsgálja az oltások tükrében, és megállapítja, hogy bizonyos oltások esetén nem alakul ki nyájimmunitás.)

¹⁶ Már nem elérhető ezen a linken: <https://t.ly/O2nIt>

¹⁷ Itt a különvélemény a WHO álláspontját idézi, amely már nem elérhető ezen a linken: <https://shorturl.at/dmpxT>

A különvélemény hangsúlyozta (azt a természettudományos érvet), hogy a bíróságnak nem nyújtottak be olyan bizonyítékot, amely azt bizonyítaná, hogy azok az államok, amelyek bevezették a vakcinázási kötelezettséget, jobban teljesítettek közegészségügy szempontjából, mint azok az államok, amelyek nem vezették be ezt a kötelezettséget. „Az a tény, hogy számos államban az egészségpolitikai célok nyilvánvalóan elérhetők a vakcinázási kötelezettség bevezetése nélkül is, nagyon erős érv amellel, hogy valóban rendelkezésre állnak kevésbé korlátozó eszközök [...]” – hangsúlyozta a különvélemény. Wojtyczek bíró rámutatott, hogy „úgy tűnik, hogy mind a Bíróság, mind az alperes kormány úgy véli, hogy [...] a beavatkozás indoklásához nem szükséges részletesebb megfontolásokhoz folyamodni. Nem osztom ezt a nézetet. A beavatkozás jogszerűségének értékelése a jelen esetben orvosi szakértelmet igényel”, amihez független (orvos)szakértők bevonására lett volna szükség. Másként fogalmazva, a különvélemény szerint minden egyes alapjog sérelmével járó beavatkozás esetén egyénileg kell vizsgálni a természettudományos érvek fennállását, jelen esetben a kötelező oltás elrendelésének a hatékonyságát.

Végezetül a különvélemény természettudományos elemeket hordoz, amikor a többségi határozaton a tényeket kéri számon. A különvélemény szerint „bizonyos ténybeli alapokat” alátámasztó bizonyítékok „hiányoztak a Bírósághoz benyújtott anyagokból”. Különösen minden egyes betegség esetében szükséges tudni többek között a betegség terjedésének módját és sebességét, a fertőzött személyeket érintő kockázatokat, a vonatkozó költségeket, a rendelkezésre álló vakcinák pontos hatékonyságát, a vakcinázás mellékhatásainak kockázatát és a beoltott személyek minimális százalékos arányát, ami megakadályozná a betegség terjedését.

2.4. Costa Rica

A legfelsőbb bíróság alkotmányjogi tanácsa 17995-2022 számú határozatában¹⁸ több szülő sérelmezte, hogy alapvető jogaik és gyermekeik jogai sérültek, mivel a közoktatási minisztérium kötelezővé tette az oltást olyan esetben, amikor közoktatási intézménybe akart valaki belépni vagy ott tartózkodni. Ez a döntés megakadályozta őket, hogy részt vegyenek gyermekeik tanulmányi és adminisztratív ügyeinek az intézésében, mivel nem voltak beoltva. A legfelsőbb bíróság rámutatott, hogy sem a szülők, sem

¹⁸ Costa Rica, Supreme Court, 5 August, 2022. <https://shorturl.at/itHM3>

a kiskorúak alapvető jogainak sérelme nem bizonyított. A legfelsőbb bíróság kiemelte: „A COVID-19 elleni védőoltás követelményét nem egy szeszély, hanem a közösség egészségének és életének megőrzése céljából hozták létre, különös tekintettel a konkrét esetben a kiskorúak védelmére.”

A Costa Rica-i legfelsőbb bíróság alkotmányjogi tanácsa 18514-2022 számú határozatában¹⁹ a felperes egy pszichiátriai kórházban dolgozott, 2022 februárjában fizetés nélküli szabadságra küldték, mivel nem volt beoltva COVID-19 ellen. Ennek oka az volt, hogy a Costa Rica-i kormány úgy határozott, hogy a védőoltás kötelező a köz- és magánszektorban dolgozók számára. A legfelsőbb bíróság rámutatott, hogy a felperes alapvető jogai nem sérültek, mivel a COVID-19 elleni védőoltás kötelező jellegét a Costa Rica-i Nemzeti Oltási és Járványügyi Bizottság a Costa Rica-i jogszabályok alapján határozta meg. A legfelsőbb bíróság megállapította, hogy a korlátozás a Costa Rica-i lakosság közegészségügyének védelme érdekében hozott intézkedés, ezért indokolt volt.

A legfelsőbb bíróság több mindenre hivatkozott, tanulmányunk szempontjából figyelemre méltó a határozat természettudományos része. Először is a legfelsőbb bíróság a COVID-19 elleni vakcina kötelező jellegét vizsgálta. E tekintetben rámutatott, hogy a védőoltás az alapvető egészségügyi ellátás részét képezi, amelyet a Costa Rica-i államnak az egészséghez való alapvető jog védelme érdekében biztosítani kell az egyének számára. Másrészt kimondta, hogy az embereknek joguk van a biztonságos és egészséges körülmények között végzett munkához. Ezt az oltás segíti elő. A legfelsőbb bíróság rámutatott, hogy a felperes alapvető jogai nem sérültek, mivel a védőoltás a Costa Rica-i lakosság közegészségügyének védelme érdekében hozott intézkedés, ezért indokolt volt.

A legfelsőbb bírósági határozatból a természettudományos résznél kiemelkedik Rueda Leal bíró különvéleménye, aki rámutatott, hogy a legfelsőbb bíróság már 2011-ben „elismerte a védőoltások fontosságát, mint az alapvető egészségügyi ellátás részét, amelyet a Costa Rica-i államnak garantálnia kell a minden személy egészséghez való alapvető jogának védelme érdekében, másodszor pedig azt, hogy a közegészségügy védelme és a betegségek megelőzése alkotmányosan legitim cél, amely igazolja a védőoltások kötelező jellegét”. A különvélemény értékelte a vakcina természettudományban való alkalmazhatóságát: hangsúlyozta, hogy a védett féllel szemben alkalmazható COVID-19-vakcinák nem kísérleti fázisban vannak, és megfeleltek az egyes országokban történő felhasználásuk feltételei-

¹⁹ Costa Rica, Constitutional Court, 9 August 2022, No. 18514-2022. <https://shorturl.at/wyMZ1>

nek, így nem áll fenn *a priori* alkotmányellenes helyzet. A különvélemény nem zárta ki, hogy az oltóanyagok különböző technikai, orvosi és tudományos vonatkozásai megvizsgálhatók különböző nem jogi eljárásokban is. Másrészt az orvosi vélemény megtámadhatósága, amely az egészségügyi állapotok miatti ellenjavallatokkal kapcsolatban merülhet fel, fontos szempont.

2.5. Új-Zéland

Az új-zélandi legfelsőbb bíróság elé került *NZDSOS Inc kontra Minister for Covid-19 Response* ügyben²⁰ a kérelmező a kötelező COVID-19-védőoltást kifogásolta az egészségügyi és fogyatékosági ágazatban dolgozók számára. A kérelmet a legfelsőbb bíróság elutasította. A bíróság megállapította, hogy az orvosi kezelés visszautasításának szabadságához való jog jelentős, de nem abszolút jog. Ez a jog a törvény által előírt észszerű korlátok közé szorítható. A bíróság kiemelte, hogy Új-Zéland „saját utat jelölt ki” az alkotmányos kérdés kezelésére, az úgynevezett „orvosi kezelés megtagadásának jogát”, amit külön jogként határozott meg. A legfelsőbb bíróság rámutatott, hogy ez a jog más jogrendszerekben, általánosabban megfogalmazott jogok közé „sorolódik”, mint például az emberölés tilalmához való jog vagy a kínzás, vagy kegyetlen bánásmód tilalmához.

Ami az ítélet természettudományos érvelését illeti, a legfelsőbb bíróság a „kötelező védőoltás az egészségügyben” címszó alatt tárgyalta a kormányzat indokait a korlátozásra. Eszerint: a) a vakcinázás segít az egészségügyi és fogyatékosági dolgozókról az általuk gondozottakra, illetve a szélesebb közösségre történő átvitel kockázatának korlátozásában; és b) hogy az összes ilyen munkavállaló teljes körű oltása korlátozza a megbetegedett és kiessett dolgozók kockázatát ebben a leterhelt időszakban, amikor az ágazatot nagy terhelés éri.

A legfelsőbb bíróság szerint e tényezők közül az első a fontosabb. A bíróság a következő természettudományos tényeket fogadta el jelentősnek (anélkül, hogy visszautalna a WHO vagy egyéb szakmai szervezet állásfoglalásaira, és így lényegében a saját hatáskörében mérlegeli a természettudományos érveket).

a) Először is, az egészségügyi és fogyatékoságügyi dolgozók fokozottan ki lehetnek téve a fertőzés és a COVID-19 kockázatának tekintettel arra,

²⁰ NZDSOS Inc v. Minister for Covid-19 Response [2022] NZHC 716 (8 April 2022). <https://shorturl.at/uDHKW>

hogy a legtöbb egészségügyi és fogyatékoságügyi szolgáltatás nyújtásának része az ellátottakkal a szoros érintkezés, beleértve az esetlegesen beteg személyekkel való érintkezést is.

- b) Másodszor, az ilyen szolgáltatásokat igénybe vevők közül sokan egyéb olyan betegséggel és „állapottal” küzdenek, amelyek miatt a koronavírusra érzékenyebbek lehetnek. A kórház például olyan hely, ahol a betegek állapotuk miatt sebezhetővé válhatnak a COVID-19-cel szemben, vagy olyanok dolgoznak ott, akik szoros kapcsolatban állnak ilyen sebezhető személyekkel. Itt a védelem maximalizálásának szükségessége áll fenn.
- c) Harmadszor, sokan, akik egészségügyi szolgáltatásokat vesznek igénybe, ezt sürgős szükségből teszik, és ilyenkor nincs választási lehetőségük. A kórházba felvett beteg nem biztos, hogy képes választani, helyzete okán ebbe a környezetbe kényszerült. Ilyen körülmények között a betegek észszerűen elvárhatják, hogy minden lehetséges lépést megtegyenek érdekükben, hogy minimálisra csökkentsék a COVID-19-nek való kitettség kockázatát. Az ilyen betegek észszerűen elvárhatják a zero tolerancia elvét. Például a kemoterápiás kezelésre járó rákos beteg vagy a rendszeres dialízisre járó beteg elvárhatja, hogy a vele kapcsolatba kerülő egészségügyi szakemberek minden rendelkezésre álló intézkedést megtegyenek a COVID-19 kockázatának minimálisra csökkentése érdekében.
- d) Végül, a legfelsőbb bíróság hangsúlyozta, hogy alapvető fontosságú, hogy a közvélemény bizalma az egészségügyi szolgáltatások nyújtása iránt magas maradjon, különösen egy világjárvány idején. Ezért az egészségügyi ágazat számára a zero tolerancia megközelítésének elfogadása és annak láthatóvá tétele fontos az egész rendszer számára.

2.6. Magyarország

A 39/2007. (VI. 20.) AB határozat a gyermekek kötelező védőoltásával foglalkozik. Az indítványozó házaspárt az Állami Népegészségügyi és Tisztiorvosi Szolgálat (ÁNTSZ) közigazgatási határozatban arra kötelezte, hogy pótolja gyermekeik elmaradt védőoltásait. Az indítványozók pert indítottak a közigazgatási határozat felülvizsgálata iránt. Az első- és másodfokú eljárást követően az indítványozók alkotmányjogi panaszt nyújtottak be jogszabály alkotmányellenességének utólagos vizsgálatára.

Az Alkotmánybíróság határozatában a hatályos egészségügyről szóló 1997. évi CLIV. törvény azon rendelkezését semmisítette meg,²¹ amely szerint „az oltási kötelezettségre kötelezett személlyel szemben, az írásbeli felszólítást követően az egészségügyi hatóság határozattal elrendeli az oltást”. Más néven a kényszeroltások elrendelését az Alkotmánybíróság alkotmányellenesnek találta. Nem a kötelező védőoltások elrendelését *per se* kifogásolta az Alkotmánybíróság, hanem annak szankcióját találta alkotmányellenesnek, amennyiben az kényszeroltáshoz vezet. „[...] az Alkotmánybíróság megítélése szerint a kifogásolt rendelkezései a járványügyi szabályoknak közérdekből az egyén önrendelkezési jogának, illetve testi integritáshoz fűződő jogának szükséges és arányos korlátozását jelentik.”

Az Alkotmánybíróság érvelésének gerincét nem természettudományos érvekre alapozta, hanem a védőoltásokat közegészségügyi, járványügyi célból elvégzett invazív egészségügyi beavatkozásnak tekinti, amelyhez álláspontja szerint szükséges és arányos korlátozás a kötelező védőoltás elrendelése.²² Tulajdonképpen tehát a tanulmány elején ismertetett „klasszikus” szükségesség-arányosság tartományán belül tartja a vita nagyobbik részét az Alkotmánybíróság.

Ami az AB tudományos érvelését illeti, az Alkotmánybíróság kiemelte, hogy nem az alkotmánybírói eljárás a tudományos igazságok és a versengő tudományos nézetek közötti választás döntő fóruma. A tudomány autonómiája az Alkotmánybíróság számára is meghatározó. Tehát az Alkotmánybíróság ezen határozatában nem próbálja meg szétszálazni a saját vizsgálódásának a határkontúrokat, hanem igyekszik a tudomány képviselőire hárítani a döntés felelősségét. „Demokratikus társadalomban elsősorban a megfelelően szabályozott, ésszerű és nyilvános jogalkotási eljárások során kell figyelembe venni a tudomány megállapításait és a tudomány képviselőinek javaslatait.”

Az Alkotmánybíróság tehát visszautalja az ügyben az érdemi döntést a szakmai testületekre. Ez önmagában nem kifogásolható, felvetésünk a tanulmányban inkább az, hogy az a kérdés, hogy milyen álláspontot és milyen szakmai testülettől fogad el hitelesnek egy bíróság, mindig mérlegelési kérdés. A rendelkezésre álló hiteles adatok változhatnak egy robbanásszerű krízishelyzetben, ahol néha nehéz verifikálni a tényeket, amelyeket igaznak fogad el a bíróság. Továbbá a másik észrevételünk ebben a tanulmányban, hogy amennyiben lenne egyértelmű igazság minden tudományos kérdés-

²¹ 1997. évi CLIV. törvény 58. § (4) bekezdésének második mondata.

²² A határozat elemzéséhez lásd Hungler (2022).

ben, ami nyilván nincs, akkor sincs az Alkotmánybíróság mint jogbíróság ehhez kötve. Azt például, hogy a vallásszabadság és egyes orvosi beavatkozások közötti határt (vérátömlesztés, kötelező oltás, eutanázia stb.) hol húzza meg adott jogbíróság, mindig jogi kérdés marad. Ezt az Alkotmánybíróság is észlelte, és így fogalmazott: a „természettudományos igazságok eldöntésére a tudomány képviselői hivatottak. Ugyanakkor a természettudományos ismeretekkel összefüggő alkotmányossági problémák megoldásához a szaktudományos álláspontoknál szélesebb vizsgálódás lehet szükséges.”

Fontos ugyanakkor megerősíteni a tanulmány hipotézisében kifejtett álláspontunkat. Eszerint ugyanis a szükséges és arányos mérlegelési teszt elkerülhetetlen esetlegességét az csökkenti a legjobban, ha minél inkább törekszik a bíróság a jogbiztonság érdekében a természettudományos érvek beemelésére a mérlegelési tesztjébe. Kevesebbet téved az az alkotmánybíróság/legfelsőbb bíróság vagy más jogi fórum, amely például a karantén szabályok elrendelésénél, a maszkviselés kötelezővé tételénél vagy a védőoltások elrendelésének alkotmányosságánál a mérlegelés tárgyává a tudományos tényeket teszi, mint az a bíróság, amely általában a „társadalom védelmére” vagy más absztrakt jogi tárgyra hivatkozik.

Álláspontunk szerint a természettudományos érvelésnek kettős „haszna” lehet. Egyrészt nagyobb pontossággal látszik, hogy az alapjog védelme (emberi méltóság védelme, mozgásszabadság, privát szféra, vallásszabadság védelme) milyen alkotmányos céllal áll szemben. A közérdekre hivatkozás (vagy az EJEE egyéb generálklauzulájára, úgymint közbiztonság, közegészségügy stb.) túlzottan tág értelmezési tartományt nyit a jogalkalmazónak. Ezzel szemben, amennyiben például közintézményeket a kormányzat bezár, iskolákat lezár, akkor a mérlegelés alapja a megbetegedések száma és súlyossága, a halálozások száma vagy a betegség transzmissziós sebessége lehet. Ilyenkor sokkal valósághoz közelebb mérlegelési szempontokat vizsgál a bíróság, mint ha valamilyen generálklauzulára kénytelen a jogkorlátozást alapozni.

Másrészt minden alkotmányos döntést annak igazolhatósága legitimál.²³ Az alkotmánybírósági határozat sem lehet sikeres, ha annak elfogadhatósága, társadalmi beágyazottsága hiányzik. A társadalmi együttélés kereteit olyan (jog)elvek határozzák meg, mint demokrácia, jogállamiság, közegészségügyi érdekek, amelyek értékválasztást tükröznek.²⁴ Ameny-

²³ Győrfi (2012), 36.

²⁴ Bán-Forgács (2021), 68.

nyiben az alkotmányos döntés széles igazolhatóságára számítunk – amely a pandémia visszaszorításában elengedhetetlen –, akkor érvelésünknek nemcsak jogszerűnek, de alátámasztottnak és hitelesnek kell lennie. A WHO szerint a tapasztalatok is azt bizonyították, hogy a kizárólag kényszeren és kötelezésen alapuló eljárásokban az emberek nem mindenben tettek eleget a hatóságok előírásainak. Az ellenérzést a kötelezés növelheti. Az eredményes közegészségügyi fellépés alapja, hogy a hatóságok tudatosítsák az emberekkel a fertőző betegségekkel kapcsolatos információkat, és megfelelő bizalomra tegyenek szert az érintettek köreiben.²⁵

Az Alkotmánybíróság természettudományos érvelésében ezen határozatban a WHO álláspontját tényként fogadta el: a ma meghatározó tudományos világkép alapján az Egészségügyi Világszervezet globális kampányt folytat a gyermekek immunizálásáért. Az Egészségügyi Világszervezet stratégiai célja, hogy a lakosság immunizáltsága világszerte elérje a 95%-ot. A magyarországi statisztikák ennél kedvezőbbek, a hazai oltási intézményrendszer nemzetközileg elismert eredményeket mutat fel. Mindezeket figyelembe véve – mutat rá a AB – az alkotmánybíróági eljárás során nem kérdőjelezhető meg, hogy a védőoltások (köztük az életkorhoz kötött védőoltások) az emberi szervezet fertőző betegségekkel szembeni ellenálló képességének fokozását és a fertőző megbetegedések elterjedésének megelőzését szolgálják.

Ezt követően az Alkotmánybíróság a vakcina hatásának tanulmányozását végzi, és ehhez szintén a WHO véleményét veszi alapul: a védőoltás során elpusztított vagy legyengített kórokozókból, illetve a kórokozóknak az ellenanyag-képződést kiváltó alkotóelemeiből készült oltóanyagot juttatnak az ember szervezetébe. A védőoltás közvetlen célja, hogy a szervezet ellenanyag-termeléssel reagáljon, és védetté váljon a kórokozókkal szemben. A védőoltások többségét a bőr alá vagy az izomzatba adják, de léteznek szájon át beadható oltóanyagok is.

Álláspontunk szerint az alkotmánybíróági vizsgálat szükségességének és arányosságának vizsgálatakor nem lehet figyelmen kívül hagyni a természettudományos érveket. Arra azonban van a bíróságnak lehetősége, hogy a tények mérlegelésénél szakmai fórumhoz forduljon, például a WHO ajánlásaihoz. Ilyen mérlegelést igénylő kérdés lehet a fent vázolt

²⁵ WHO: COVID-19 and mandatory vaccination: Ethical considerations, 30 May 2022, <https://www.who.int/publications/i/item/WHO-2019-nCoV-Policy-brief-Mandatory-vaccination-2022.1>. Az AB határozat egy korábbi WHO-állásfoglalásra mutat rá, amely már nem elérhető ezen a linken: <http://www.who.int/vaccines-documents/>

szempontokon túl például az, hogy minden egészségügyi beavatkozásnak van valamennyi kockázata (szövődménye), amely végső esetben halált is okozhat. Csakhogy végső soron az is mérlegelési kérdés, hogy ezek a szövődmények és hátrányok hogyan viszonyulnak a vakcina által biztosított előnyökhöz. Mint láttuk, egyes nemzeti alkotmánybíróságok a veszélyek mérlegelését jogbírósággént az arányossági teszten belül vizsgálják, mások pedig ténykérdésként a szakmai testületek hatáskörébe utalják azt.

Jól jelzi érvelésünket, miszerint az alkotmánybíróság mérlegelést a természettudományos érvek nem teszik kiüresítetté, hanem ellenkezőleg, megalapozzák, erősítik azt, hogy ugyanazon ténybeli alapból ugyanazon jog alapján a 39/2007. (VI. 20.) AB határozathoz fűzött különvéleményében Kovács Péter és Lenkovics Barnabás alkotmánybírók a kényszervédőoltás elrendelését is alkotmányosnak tekintik. Kovács Péter alkotmánybíró szerint: „a védőoltások hatályos magyarországi rendszere megítélésem szerint olyan beavatkozást jelent az emberi jogokba, ami nem lépi túl sem a szükségesség (amit a többségi határozat is elismer), sem az arányosság kereteit”.

A 2012/B/1991. AB határozat a fertőző betegségek és a járványok megelőzése érdekében szükséges járványügyi intézkedésekről szóló ekkor hatályos népegészségügyi rendeletet vizsgálta.²⁶ A rendelet értelmében a fertőzés elhárítása céljából a megyei közegészségügyi intézet a lakosság meghatározott részének vagy egyes korosztályoknak a szűrővizsgálatát rendelheti el, ha a tárgyévét megelőző évben a *tuberculosis incidencia* értéke a területén meghaladta a 250/0000-et. Ezenfelül a városi közegészségügyi intézet elrendelheti egy meghatározott közösség (például bentlakásos intézmény, munkahelyi kollektíva, lakóközösség, büntetés-végrehajtási intézet) szűrővizsgálatát, amennyiben a közösségben friss tbc-s megbetegedés fordult elő.

Az Alkotmánybíróság megítélése szerint az ügyben a korlátozás oka a járványügyi közérdek volt: a fertőző betegség minél korábbi felismerése, forrásainak felkutatása, illetve a fertőzés veszélyének elhárítása. Az indítványozó álláspontjával ellentétben az Alkotmánybíróság szerint tehát nem arról van szó, hogy a rendeletben foglalt szabályozás megsérti a tüdőszűrésre kötelezettek egészséghez való jogát, hanem arról, hogy önrendelkezési jogukat korlátozza a fenti alkotmányos cél érdekében.

²⁶ 18/1998. (VI. 3.) NM rendelet 19. §-a alkotmányellenességének megállapítására és megsemmisítésére irányuló indítvány.

Az Alkotmánybíróság természettudományos érvelést alkalmazott, amikor kifejtette, hogy a kifogásolt rendelkezés olyan esetekben teszi kötelezővé a szűrővizsgálat elvégzését, amikor a gümőkóros megbetegedés előfordulásának veszélye egy adott közösségben megnő.²⁷ Az AB hangsúlyozta, hogy a vizsgálat a járványügyi közérdekre hivatkozással – minimális sugárterhelés mellett – egy nem invazív vizsgálatot, egy nagyon enyhe beavatkozást tesz lehetővé.

Az Alkotmánybíróság megítélésében a kifogásolt rendelet járványügyi közérdekből az egyén önrendelkezési jogának, illetve testi integritáshoz fűződő jogának szükséges és arányos korlátozását jelenti.

A 3537/2021. (XII. 22.) AB határozat az egészségügyi dolgozók kötelező oltásával foglalkozik.²⁸ Az Alkotmánybíróság a panaszt elutasította. Az egészségügyi dolgozók az oltást elrendelő 449/2021. (VII. 29.) kormányrendeletet támadták, miszerint az visszaélészerűen kényszeríti az egészségügyben dolgozó munkavállalókat a védőoltás felvételére, és ez sérti – egyebek mellett – az általános személyiségi jog részét képező testi integritáshoz való jogukat. A panasz természettudományos érvei rámutatnak, hogy a védőoltás elrendelése azzal a céllal történt (a panaszos szerint), hogy az átoltottsági statisztikát növeljék. Ugyanakkor a gyorsított, úgynevezett feltételes forgalomba hozatali engedélyezési eljárásban kifejlesztett oltóanyagok közép- és hosszú távú mellékhatásai ismeretlenek, azaz azok felvétele a rendes eljárásban kifejlesztett „vakcinákhoz képest fokozott kockázatot és kevesebb biztonságot jelent”. A panaszos rámutatott, hogy a védőoltás elmulasztásához fűzött joghátrány, azaz a munkaviszony kvázi rendkívüli felmondással történő megszüntetése olyan súlyú következményekkel jár, amelyek egyáltalán nincsenek arányban a pandémia visszaszorításának céljával, és egyben észszerűtlenek is. A panaszos szerint a jelenlegi fertőzöttségi mutatók és azok dinamikája egyáltalán nem indokolja újabb, rendkívüli intézkedések bevezetését, másrészt mindenki számára (a betegek számára is) elérhető a védőoltás, így immunizáltak lehetnek, harmadrészt az egészségügyben dolgozókra jelenleg is a legszigorúbb higiéniai és a fertőzési kockázatot kizáró protokoll van érvényben.

²⁷ Ugyanakkor az AB felhívja a figyelmet arra a szintén természettudományos érvre, hogy a népegészségügyi rendelet szerint felesleges sugárterhelés elkerülése érdekében a vizsgálatról el lehet tekinteni, ha valakin egy éven belül végeztek mellkas-átvilágítást, és nála gümőkóros elváltozást nem észleltek.

²⁸ A 3537/2021. (XII. 22.) AB határozat a koronavírus elleni védőoltás kötelező igénybevételéről szóló 449/2021. (VII. 29.) Korm. rendelet 1. § (6) és (8)–(10) bekezdése elleni alkotmányjogi panasz (egészségügyi dolgozók kötelező védőoltása).

Érdekes természettudományos érv a német hadsereg hivatalos állománya tagjainak fent ismertetett panaszával ellentétben, hogy ebben a magyar ügyben a panaszos elismeri az oltások létjogosultságát, csak azok rá irányuló kötelező alkalmazását tartja sürgősszerűnek és aránytalannak. Eszerint a panaszos sem kérdőjelezi meg, hogy „a rendelkezésre álló oltások hatásosak, és a gyártók által jelenleg ismert és publikált mellékhatásaik a pandémia következményeinek tükrében elhanyagolhatóak”.

Ami a panaszos érvelésének arányosságai részét illeti, rámutat, hogy sérti az arányosságot, hogy a rendkívüli felmondás helyett a kormány az egészségügyi cél érdekében rendelkezhetett volna jogkövetkezményként többek között például az oltatlanok ideiglenes távmunkavégzéséről, a munkaviszonynak a veszélyhelyzet megszűnéséig tartó felfüggesztéséről, fizetés nélküli rendes vagy rendkívüli szabadságról és egyéb jogkövetkezményekről.

Az Alkotmánybíróság (természettudományos) érvelésében a különböző járványok okozta fertőzések az egyes emberek életére, de legalábbis egészségére nézve jelentenek magas fokú kockázatot. Ennélfogva a járványügyi intézkedések – így köztük a kötelező védőoltások – céljának alapjogi eredője az élethez való jog intézményvédelmi oldala, tehát az állam életvédelmi kötelezettsége. Az Alkotmánybíróság a tanulmányban vázolt szükségesség-arányossági teszt minden elemét külön vizsgálat alá vonta, így tulajdonképpen a természettudományos érvelés a szükségességi-arányossági teszten belül jelent meg a 3537/2021. (XII. 22.) AB határozatban. Itt az AB visszautalt a tanulmányban említett háromlépcsős tesztre. Az alapjog-korlátozási teszt első lépcsője annak meghatározása, hogy az indítványban szereplő alapjogba történt-e beavatkozás, azaz megállapítható-e érdemi összefüggés a támadott szabályozás és a megjelölt alapjog között. Az általános alapjog-korlátozási teszt második eleme a jogalkotói legitim cél vizsgálata. Ez – az AB szerint – következik az Alaptörvény I. cikk (3) bekezdéséből, amely szerint „[a]lapvető jog más alapvető jog érvényesülése vagy valamely alkotmányos érték védelme érdekében [...] korlátozható”. Az Alkotmánybíróság érvelésében „[á]ltalánosságban kijelenthető: a koronavírus-járvány leküzdése, ezen belül az egészségügyi, társadalmi és gazdasági hatásainak a csökkentése, a károk enyhítése olyan célok, amelyek alkotmányosan igazolják az alapjogok korlátozását”. Ráadásul, az AB érvelésében az állam intézményvédelmi kötelezettségéből következik, hogy mások életének a védelme is olyan legitim cél, amely az alapvető jog korlátozását indokolja. Végzetül az arányosság körében – az Alkotmánybíróság gyakorlata alapján – az vizsgálendő, hogy az elérni kívánt cél fontossága és az ennek érdekében okozott alapjogsérelem súlya megfelelő arányban áll-e

egymással. Ennek megfelelően a jelen ügyben az alapjog-korlátozás arányosságának körében az élethez és az egészséghez való jog érvényesülése jelentette előnyöket kell összevetni az egészségügyi önrendelkezéshez való jogot ért korlátozásban megtestesülő hátrányokkal – mutat rá az AB.

Az Alkotmánybíróság kifejezetten természettudományos érvei szerint az AB-nak „célja nem lehet az, hogy a tudományos oldalról vitatott kérdésekben állást foglaljon”, de a testület az adott időpontban „meghatározó tudományos világkép” figyelembevételével jár el. Ezért az Alkotmánybíróság az oltások alkalmasságát a koronavírus-járvány leküzdésére tényként elfogadja. Emellett rögzítette, hogy a járvány leküzdésének a leghatékonyabb, más alternatívával nem rendelkező módja az oltás felvétele, a társadalom minél szélesebb átoltottsága. Ez bizonyos ágazatokban, területeken, emberek egy csoportja körében kiemelt fontosságú. Nyilvánvalóan ilyen terület az egészségügy. Az AB érvelésében az indítványozók sem hivatkoztak a járvány leküzdésének más olyan formájának létezésére, amely az oltási programhoz hasonló hatékonysággal bírna, és a betegekkel való személyes kapcsolatot igénylő egészségügyi tevékenységek körében alkalmazható lenne (vö. az érintett foglalkoztatottak izolációja). A tanulmány rámutat, hogy itt tulajdonképpen az Alkotmánybíróság nem tartja kizártnak, hogy „ellenbizonyítást fogadjon el” a járvány leküzdésének más olyan formájáról, amely az oltáshoz „hasonló hatékonysággal bírna”, amennyiben ilyen bizonyítékot a panaszos felmutat. Ilyen tényre azonban az indítványozók nem hivatkoztak.

E helyütt utalt az Alkotmánybíróság a nyilvánosságban is megjelenő azon adatokra, amelyek alátámasztják, hogy az oltás felvétele után kisebb a valószínűsége a megfertőződésnek, s ennek bekövetkezte esetében is jellemzően enyhébb lefolyású a betegség. Az Alkotmánybíróság hangsúlyozza a korábbi döntéséhez hasonlóan, hogy „[a] ma meghatározó tudományos világkép alapján a WHO és más globális intézmények, szerveződések kampányt folytatnak a minél szélesebb körű vakcináció érdekében, mert az oltás alkalmas arra, hogy a járványt megfékezze, annak negatív társadalmi és gazdasági hatásait mérsékelje.”

A fentieken túl említést érdemel a 27/2021. (XI. 5.) AB határozat, amely a veszélyhelyzet egyes korlátozó rendelkezéseinek alkotmányosságát vizsgálta.²⁹ Az indítványozó az Alaptörvény XV. cikkének (2) bekezdésével kap-

²⁹ A 27/2021. (XI. 5.) AB határozat a veszélyhelyzet idején alkalmazandó védelmi intézkedések második üteméről szóló 484/2020. (XI. 10.) Korm. rendelet egyes rendelkezései alaptörvényellenességének megállapítására és megsemmisítésére irányuló alkotmányjogi panaszok elutasításáról.

csolatban kifejtette, hogy a járványügyi védekezés szempontjából a megkülönböztetés és a korlátozás nyilvánvalóan észszerűtlen, szükségtelen és aránytalan, tudományos tényekkel, empirikus adatokkal nem igazolható. A kifogásolt rendelet ugyanis a járványügyi korlátozások részleges feloldását nem szakmai, járványügyi érvekkel, hatástanulmánnyal magyarázza, hanem a nemzeti konzultáció eredményére hivatkozik. Ez pedig az indítványozó érvelésében tudománytalan.

3. KÖVETKEZTETÉSEK

Összefoglalva, a tanulmányban azt igyekeztünk bemutatni, hogy az európai (és számos tengerentúli) alkotmánybíróság (vagy fellebbviteli bíróságok) által használt szükségességi-arányossági tesztbe tudatosan és észrevétlenül is „betüremkedik” a természettudományos érvelés. Álláspontunk szerint ez a változás a közegészségügy területén nemcsak *de lege lata*, hanem *de lege ferenda* változásokat idézett elő.

A tanulmány érvelésében a közegészségügy területén olyan mérhető adatok befolyásolják az alapjog-korlátozás szükségességét, amelyek a természettudomány nyelvén kifejezhetők. Példának okáért a járványok idején a különleges helyzet alapjog-korlátozással járt. Ilyenkor többek között a kijárási tilalom elrendelésénél (mint a mozgásszabadság korlátozásánál) vagy a kötelező maszkviselésnél, illetve a kötelező védőoltás bevezetésénél a szükségesség-arányosság meghatározásakor jelentőséggel bír, hogy a járvány milyen súlyos, hány áldozata van, milyen a betegség transzmissziós sebessége, tehát milyen mérhető következményei vannak a fertőzésnek.

A tanulmány fő állítása, hogy a (köz)egészségügyi alapjogok korlátozása esetén az alapjogok ütközése és korlátozhatósága megítélésében a természettudományos érvelésnek új, központi szerepe lesz az alkotmánybíráskodásban. Végso soron a védőoltások és a legtöbb közegészségügyi intézkedés alkotmánybírósági felülvizsgálata kapcsán figyelembe kell venni, hogy ezek az állami intézkedések (törvények vagy legtöbbször kormányrendeletek) ember alkotta válaszok egy természetben előforduló veszéllyel szemben. Az alkotmányos felülvizsgálat ezért helyes, ha integrálja természettudományos érveket is (*de lege ferenda*).

A tanulmányban foglalkoztunk a mérlegelési tesztek természetével. Álláspontunk, hogy a szükséges és arányos mérlegelési teszt elkerülhetetlen esetlegességét az csökkenti a legjobban, ha minél inkább törekszik a bíróság a jogbiztonság érdekében a természettudományos érvek beemelésére

a mérlegelési tesztjébe. Kevesebbet téved az az alkotmánybíróság/legfelsőbb bíróság, amely például a karantén szabályok elrendelésénél, a maszkviselés kötelezővé tételénél vagy a védőoltások alkotmányosságánál a mérlegelés tárgyává a tudományos tényeket teszi, mint az a bíróság, amely általában a „társadalom védelmére” vagy más absztrakt jogi tárgyra hivatkozva akarja feloldani a jogi feszültséget.

Álláspontunk szerint a természettudományos érvelés az alkotmányos gyakorlatban megjelent *de lege lata* érveket bont ki, ezeket igyekeztünk a tanulmányban szisztematikusan számba venni és rendszerezni. Azonban ennél többet is állítunk. A tanulmány érvelésében a természettudományos érvek megjelenése az alkotmányos döntésekben *de lege ferenda* követelményeket támaszt. Egyrészt érvelésünk szerint az alapjogok korlátaival szemben (emberi méltóság védelme, mozgásszabadság biztosítása, privát szféra, vallásszabadság védelme) gyakran nem egy másik alapjog áll, hanem valamilyen egészségügyi/környezetvédelmi vagy egyéb, másként el nem hárítható veszély.³⁰ Ilyenkor a veszély súlyossága a tudomány nyelvén kifejezhető. Amennyiben például közintézményeket a kormányzat bezár, iskolákat lezár, akkor a mérlegelés alapja a megbetegedések száma és súlyossága, a halálozások száma vagy a betegség transzmissziós sebessége lehet.

Másrészt minden alkotmányos döntést annak igazolhatósága legitimál.³¹ Amennyiben az alkotmányos döntés széles igazolhatóságára számítunk – amely egy világjárvány visszaszorításában elengedhetetlen –, akkor érvelésünknek nemcsak jogszerűnek, de alátámasztottnak és hitelesnek kell lennie. Ezt a legitimitást a tényszerűség erősíti. A jelen tanulmány érvelésében a tényszerűséget a természettudományos érveken keresztül lehet biztosítani.

IRODALOM

- ALEX, Robert: „Constitutional Rights and Proportionality”. *Revus – Journal for Constitutional Theory and Philosophy of Law*, (2014) 51–65. <https://doi.org/10.4000/revus.2783>
- BÁN-FORGÁCS Nóra: *A rendszerváltás és az adatvédelmi ombudsman Magyarországon: Az adatvédelmi ombudsman alapjog-értelmezése*. Budapest, L'Harmattan, 2021.

³⁰ Azzal együtt, hogy természetesen az alapjoggal szemben álló – például – egészségügyi veszély mögött is az emberi élet védelme mint érték áll. Hiszen egy közegészségügyi korlátozás védi a többi ember egészségét (például egészséghez való jogát, emberi életét), és intézményvédelmi oldalról védi az egyént még saját magával szemben is. A tanulmány kereteit az meghaladja, hogy az ilyen jellegű intézményvédelmet a liberális alkotmányjog keretein belül értelmezzük.

³¹ Györfi (2012), 36.

- BÁN-FORGÁCS Nóra: „Természettudományos érvelés az alkotmányjogban”. *Jogelméleti Szemle*, (2023) 4. <https://doi.org/10.59558/jesz.2023.4.2>
- BARAK, Aharon: Proportionality stricto sensu (balancing). In: BIX, Brian – SPECTOR, Horacio (eds.): *Rights: Concepts and Contexts*. London, Routledge, 2012a.
- BARAK, Aharon: *Proportionality, Constitutional Rights and their Limitations*. Cambridge, Cambridge University Press, 2012b. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139035293>
- BONGIOVANNI, Giorgio – SARTOR, Giovanni – VALENTINI, Chiara (eds.): *Reasonableness and Law*. Dordrecht, Springer, 2009. <https://doi.org/10.1007/978-1-4020-8500-0>
- BVerwG, Beschluss vom 07. 07. 2022 – 1 WB 5.22, ECLI:DE:BVerwG:2022:070722B1WB5.22.0, <https://www.bverwg.de/pm/2022/44>
- ENGLE, Eric: „The History of the General Principle of Proportionality: An Overview”. *Dartmouth Law Journal*, (2012).
- GRAVAGNA, Katie – BECKER, Andy – VALERIS-CHACIN, Robert – MOHAMMED, Inari – TAMBE, Sailee – AWAN, Fareed A. – TOOMEY, Traci L. – BASTA, Nicole E.: „Global assessment of national mandatory vaccination policies and consequences of non-compliance”. *Vaccine*, (2020) 49: 7865–7873. <https://doi.org/10.1016/j.vaccine.2020.09.063>
- GYÓRFI Tamás: A többségi döntés tartalmi korlátai és az alkotmánybíráskodás. In: JAKAB András – KÖRÖSÉNYI András (szerk.): *Alkotmányozás Magyarországon és máshol*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2012. 33–57.
- GYÓRFI Tamás: Jogi érveleselmélet. In: JAKAB András – KÖNCZÖL Miklós – MENYHÁRD Attila – SÜLYÖK Gábor (szerk.): *Internetes Jogtudományi Enciklopédia* (Jogbölcselet rovat, Rovatszerkesztő: Szabó Miklós, Jakab András) <http://ijoten.hu/szocikk/jogi-erveleselmélet> (2021).
- HUNGLER, Sára: „Compulsory Vaccination and Fundamental Human Rights in the World of Work”. *Studia Iuridica Lublinensia*, (2022) 1: 63–77.
- HUSCROFT, Grant (ed.): *Proportionality and the Rule of Law Rights, Justification, Reasoning*. Western University Press, 2014. <https://doi.org/10.1017/CBO9781107565272>
- HUSCROFT, Grant – MILLER, Bradley W. – WEBBER, Grégoire (eds.): *Proportionality and the Rule of Law, Rights, Justification, Reasoning*. Cambridge, Cambridge University Press, 2014. <https://doi.org/10.1017/CBO9781107565272>
- KATSONI, Spyridoula: „What Does the Vavříčka Judgement Tell Us About the Compatibility of Compulsory COVID-19 Vaccinations with the ECHR?” *Völkerrechtsblog*, 21 April 2021, <https://doi.org/10.17176/20210421-100920-0>
- PETERS, Anne: „A plea for proportionality: A reply to Yun-chien Chang and Xin Dai”. *I-CON*, (2021) 3: 1135–1145.
- PETERSEN, Niels: „Alexy and the »German« Model of Proportionality: Why the Theory of Constitutional Rights Does Not Provide a Representative Reconstruction of the Proportionality Test”. *German Law Journal*, (2020) 2: 163–173. <https://doi.org/10.1017/glj.2020.9>

A RENDKÍVÜLI ÁLLAPOT JOG- ÉS TÁRSADALOMELMÉLETE A COVID-19-VILÁGJÁRVÁNY ÁRNYÉKÁBAN¹

Matyasovszky-Németh Márton,² Fábán Áron³

1. BEVEZETŐ GONDOLATOK

„A betegség az élet sötét oldala, a kínosabbik; a terheesebb állampolgárság. Ugyanis minden ember kettős állampolgársággal születik, egyaránt polgára az egészség és a betegség birodalmának. Bár mindannyian szívesebben használjuk az egészség útlevélét, előbb-utóbb valamennyien rákényszerülünk, hogy ha rövid időre is, de átlépjük a másik királyság állampolgárának szerepébe.”⁴

A COVID-19-világjárvány nyomán fokozott figyelmet kapott a rendkívüli állapot⁵ problémája, ami miatt természetes, hogy a tudományos érdeklődés is megélénkült ez iránt. Ha egyetértünk Sontag fent idézett gondolataival, ezzel önmagában még nincs is semmi probléma, sőt kifejezetten kíváncsi ez a fajta aktualitás. Fontos azonban, hogy óva intsünk attól, hogy mindezt csupán a dogmatikai jogtudomány és a deskriptív jogelmélet keretein belül vizsgáljuk. Ezek természetesen fontos elemei a vizsgálatnak, azonban emellett fogunk érvelni, hogy normatív politikai filozófiai megalapozás nélkül az ilyen elemzéseknek igen korlátozott a potenciálja. A járványhelyzet nyomán globálisan bevezetett rendkívüli állapotok ugyanis a politikai közösségeink működéséről vallott elképzeléseinket is átalakították. Ezért elsődleges fontosságú, hogy megértsük, a járványt követő időszak társadalmi milyen modell alapján működteti politikai intézményeit, amelynek immanens részei a jogelmélet és a tételes jogtudományok által

¹ A kutatás a Magyar Tudományos Akadémia 05016764. sz. „A jogrendszer reagálóképessége a poszt-COVID-társadalomban: kockázatok és lehetőségek” c. projektje keretében valósult meg.

² Egyetemi adjunktus, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar.

³ Egyetemi tanársegéd, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar.

⁴ Sontag (1983), 5.

⁵ A rendkívüli állapot kifejezést használjuk, miután Agamben *Homo sacer* c. könyvének legújabb magyar fordítása is ezzel a kifejezéssel él. Ahol kivételes állapotnak nevezzük a rendkívüli állapotot, ott csakis az idézés pontossága vezet minket erre. Agamben egyébként úgy véli, hogy lényegi különbség nem fedezhető fel az alkotmányokban nevesített rendkívüli állapot típusai között. Agamben (2023).

vizsgált jogintézmények is. Elöljáróban tehát hangsúlyoznunk kell, hogy a jogot annak társadalmi kontextusába ágyazottan fogjuk fel, így – ahogyan az a COVID-19-világjárvány idején egyértelművé vált – a politikai közösségeink átalakulása közvetlenül befolyásolja a jogrendszer minden elemének működését.

Jelen tanulmány megírását az is ösztönözte, hogy a COVID-19-világjárvány idején a hazai közvéleményben is széles körben ismertté vált Carl Schmitt szuverénnel kapcsolatos megállapítása, amely szerint: „Szuverén az, aki a kivételes állapotról dönt.”⁶ Schmittnek a kivételes állapottal kapcsolatos gondolatait és a schmitti szuverenitáselmélet kontextuális elemzését a hazai szakirodalomban Techet Péter már nagy részletességgel és számunkra meggyőző módon vázolta fel. Ő mutatott rá arra, hogy „a »kivételes állapot« Schmittnél nem azon helyzet, amit lehetőleg el kell kerülni (vagy alkotmányjogilag meghatározni és behatárolni), hanem egy hatalompolitikai retorika, amellyel az uralkodó osztály akár törvény- és jogellenes tetteket is visszamenőlegesen legitimálni tudhat.”⁷ Úgy gondoljuk, hogy Schmitt „konzervatív rendvédelmi”⁸ majd „fasiszta”⁹ szuverenitáselméletén, „hatalmi retorikáján” túl fontos bemutatnunk azon kortárs gondolkodókat is, akik a világszerte különböző okokból elrendelt rendkívüli állapotok 21. századi állandósulását negatív jelenségnek tartják, és emellett a republikánus politikai filozófia eszközrendszerével kísérletet tesznek a rendkívüli állapot állandósulásának republikánus és demokratikus megváltoztatására. Ezért jelen tanulmányunk kiemelt figyelmet fordít a schmitti rendkívüli állapotot Walter Benjamin, Hannah Arendt és a foucault-i biopolitika nézőpontjából tárgyaló Giorgio Agambenre, illetve a rendkívüli állapotok esetén az empirikus tudatosságot hangsúlyozó Nomi Claire Lazarra.¹⁰

2. AGAMBEN, A RENDKÍVÜLI ÁLLAPOT ÉS A COVID-19-VILÁGJÁRVÁNY

2020. február 26-án az *Il Manifesto* elnevezésű olasz napilapban jelent meg a rendkívüli állapot egyik legtöbbet idézett kortárs teoretikusa,

⁶ Schmitt (1992), 2. Vö. Körösenyi–Illés–Gyulai (2020), 67; Weyer (2020); Pethő (2020).

⁷ Techet (2022), 88.

⁸ Techet (2022), 78.

⁹ Techet (2022), 79.

¹⁰ Meg kell jegyeznünk, hogy az alábbi publicisztikákban Techet, illetve Fazekas írtak Agamben járványról szóló írásairól. Techet (2020); Fazekas (2020).

Giorgio Agamben *Egy járvány feltalálása* (The Invention of an Epidemic) c. írása.¹¹ Ebben Agamben mellett érvelt, hogy „[...] miután a terrorizmus megszűnt a kivételes intézkedések okaként létezni, a járványok feltalálása ideális ürügyet kínál azok minden ismert határon túli kiterjesztésére. [...] figyelembe kell vennünk a bizonytalanság és a félelem állapotát, amelyet az elmúlt években szisztematikusan ápoltak az emberek tudatában – ez az állapot a tömeges pánikra való természetes hajlamot eredményezte, amelyhez a járvány ideális ürügyet kínál.”¹² Agamben első esszéjét számos további követte, amelyek többek között a *Neue Zürcher Zeitung*-ban, a *Quodlibet*-ben és egyéb lapokban jelentek meg, és a járvány miatt bevezetett állami intézkedések társadalmi hatásait elemezték – igencsak kritikusan.¹³

Az esszéiben leírtakat számos kritika érte, többek között Agamben korábbi szerzőtársaitól is, mint a francia filozófus Jean-Luc Nancy, az olasz Roberto Esposito vagy a holland Lukas van der Berge.¹⁴ A kritikák szinte mind egyetértenek abban, hogy Agamben helyesen figyelmeztet a rendkívüli állapot kockázataira, azonban veszélyes túlzásokba esik, amikor „[e]lfelejt, hogy a »normális« influenza ellen is létezik védőoltás, amely bizonyítottan hatásos. Ezt azonban minden évben újra kell igazítani a vírusmutációkhoz. De a »normál« influenza mindig megöl néhány embert, és a koronavírus, amely ellen nincs vakcina, nyilvánvalóan sokkal nagyobb halálos teljesítményre képes. Giorgio biztosít bennünket arról, hogy a kormányok minden lehetséges ürügyet megragadnak kivételes állapot létrehozására. Nem veszi észre, hogy a kivétel valóban a szabállyá válik egy olyan világban, ahol a technikai összekapcsolódások minden fajtája (áthelyeződések, mindenféle transzferek, anyagok átítatódása vagy diffúziója stb.) eddig ismeretlen intenzitást ér el, amely a népességgel együtt növekszik. A gazdag országokban a népesség növekedése egyben a várható élettartam növekedését, az idősek és általában a veszélyeztetett emberek számának növekedését is jelenti. Nem tévedhetünk céljainkban: egy egész civilizáció érintett, ehhez kétség sem férhet.”¹⁵

¹¹ Agamben–Dani (2021), 11–13.

¹² Saját fordítás. Agamben–Dani (2021), 13.

¹³ Tanulmányunkban az esszé 2021-ben angol fordításban megjelent gyűjteményét használtuk: Agamben–Dani (2021).

¹⁴ Jean-Luc Nancy olasz nyelvű cikkének angol fordítását használtuk fel, amelyet Jean Paul Ricco, a University of Toronto professzora készített: Ricco (2020); Esposito (2020); Van der Berge (2020), 3–6.

¹⁵ Saját fordítás Ricco (2020) fordítása alapján. Nancy (2020).

Agamben rendkívüli állapottal kapcsolatos elméleti írásai azért is különösen fontosak a hazai jog- és társadalomelméletben, mert míg Carl Schmitt rendkívüli állapotról írt klasszikus írásainak hazai recepciója szinte teljes mértékben megtörtént, Agamben írásaival mindegyik hazai szerző elsősorban Schmitt vonatkozásában foglalkozott.¹⁶ Ez azt eredményezte, hogy a hazai szakirodalmat olvasva úgy tűnhet, mintha Agamben munkássága kimerült volna abban, hogy Schmitt elméletét a kortárs viszonyokhoz alakította. Habár kétségtől igaz, hogy Agamben írásaiban sokat hivatkozik Schmittnek a szuverenitásról és a rendkívüli állapotról írt megállapításaira, az olasz szerző saját elméletének kialakításakor Walter Benjamin,¹⁷ Hannah Arendt és Michel Foucault munkásságára is jelentős mértékben támaszkodik. Az agambeni társadalomelméletben kiemelkedően fontos a politikai közösségről, az egyén politikában való részvételéről és a biopolitikáról való gondolkodás.¹⁸ Ezt azért fontos hangsúlyozni, mert véleményünk szerint a rendkívüli állapot és a politikai közösség jövőjéről való teoretizálás összekapcsolása az az elem Agamben írásaiban, amely lehetővé teszi, hogy a rendkívüli állapotot egy tágabb társadalmi-jogi kontextusban vizsgálhassuk.

Ahhoz, hogy megérthessük, hogy miért érdemes behatóan foglalkozni Agambennek a járvány során született – néhol erősen túlzó és súlyos hibákkal terhelt – megállapításaival, érdemes visszatérnünk az először 1998-ban megjelent *Homo Sacer. A szuverén hatalom és a puszta élet* (Homo Sacer:

¹⁶ Cs. Kiss (2004); Karácsony (2016); Techet (2013); Antal (2019).

¹⁷ Agamben (2010). Benjaminnak a rendkívüli állapotról kifejtett gondolatait a következőképpen foglalja össze Agamben: „Mi lehet az értelme annak a jognak, mely ily módon túléli saját felszámolását? A nehézség, amellyel Benjamin itt szembetalálja magát, egy olyan problémának felel meg, amely megfogalmazható – és ténylegesen meg is fogalmazódott, először a korai kereszténységben, majd másodjára a marxi hagyományban – ilyen formában: mi történik a törvénnyel a messiási beteljesedése után? (Ez az a vitás pont, amely Pált szembefordítja a kortárs zsidókkal.) És mi történik a joggal az osztály nélküli társadalomban? (Pontosan ez a vita tárgya Visinszkij és Pasukánisz között.) Ezekre a kérdésekre kíván Benjamin felelni az »új ügyvéd« értelmezésével. Természetesen nem egy átmeneti fázisról van szó, amely soha nem ér el a célhoz, amelyhez vezetnie kellene, még kevésbé egy végtelen dekonstrukciós folyamatról, mely kísérteties életben tartva a törvényt, soha nem volna képes lehatolni annak alapjaihoz. Döntő fontosságú az, hogy a jog – amelyet már nem gyakorolnak, hanem csak tanulmányoznak – nem maga az igazságosság, hanem csak annak kapuja. Az utat az igazságosság felé nem a jog eltörlése, hanem a kikapcsolása és leállása jelenti, azaz egy másfajta felhasználása. Pontosan az, amit a törvényerő – amely a jogot formális felfüggesztésén túl is működésben tartja – megakadályozni próbál. Kafka alakjainak – és ez az, amiért annyira érdekelnék minket – a jog e kísértetszerű alakzatával van dolguk a kivételes állapotban, és ki-kik a maga stratégiája szerint próbálja »tanulmányozni« és leállítani, próbál »játszani« vele.”

¹⁸ Vö. Foucault (2020), 141.

Sovereign Power and Bare Life) és a 2004-ben kiadott *State of Exception* (Rendkívüli állapot) című könyveihez.¹⁹ Agamben írásainak elemzésekor nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy számára mind a *homo sacer*, mind a rendkívüli állapot, mind pedig a járvány „pusztán [filozófiai] paradigma”. Ez azért fontos, mert, ahogy a szerző is megjegyzi, nem történész-ként (vagy biológusként, járványügyi szakemberként, de még csak nem is jogásként) ír, hanem olyan filozófusként, aki paradigmákkal foglalkozik. Agamben szerint „[a] paradigma olyasmi, mint egy példa, minta, egy történetileg egyedi jelenség. [...] Jelenségek egész sorának megalkotására használok az adott paradigmát ahhoz, hogy értelmezni tudjak egy történeti struktúrát. [...] Mindenesetre az ilyen elemzést nem szabad összekeverni a szociológiai vizsgálódással.”²⁰

Agamben a *Homo Sacer* című könyvében azt állítja, hogy az ókori görögöknek az életre használt „két, szemantikailag és morfológiailag különböző elnevezése”²¹ a modern korban egyre kevésbé állja meg a helyét, és ennek komoly következményei vannak a modern nyugati politikai közösségekre. E két elnevezés a *zóé*, amely az „egyszerű, természetes életet”, tehát a biológiai létet és a magánszféra világát jelöli, és amely a politikai térből teljességgel ki van zárva. A másik pedig a *biosz*, amely a politikai közösségekben való létet jelenti.²² Agamben – Foucault és Arendt nyomán – úgy véli, hogy a modern nyugati politikában megfigyelhető „a *zóé* behatolása a polisz szférájába, a pusztta élet, mint olyan átpolitizálása a modernitás olyan döntő eseményét képezi, amely a klasszikus gondolkodás politikai filozófiai kategóriáinak radikális átalakulását jelenti.”²³

A szuverenitás kérdésével és így Schmitt-tel azért foglalkozik,²⁴ mert úgy véli, hogy ez a radikális átalakulás azt a biopolitikai fordulatot jelenti, amikor „a modern állam azzal, hogy ma számításai középpontjába helyezi a biológiai életet, pusztán csak napvilágra hozza azt a titkos köteléket, amely a hatalmat a pusztta élettel egyesíti.”²⁵ Agamben ebből azt a következtetést vonja le, hogy a modern politika főszereplője a *homo sacer* pusztta élete, amely egyszerre „elpusztítható és feláldozhatatlan”. Ezáltal

¹⁹ Agamben (2004).

²⁰ Agamben–Raulff (2005), 65–67.

²¹ Agamben (2023), 7.

²² Agamben (2023), 7–9.

²³ Agamben (2023), 11.

²⁴ Schmitt (1992), 1. Mint ismeretes, Carl Schmitt a *Politikai teológia* c. munkáját azzal a mondatdal kezdi, hogy: „Szuverén az, aki a kivételes állapotról dönt.”

²⁵ Agamben (2023), 15.

a „szuverén problémája” az lesz, hogy „az adott renden belül ki szerez meg bizonyos hatalmat, amely nélkül a rend küszöbe már nem tehető kérdéssé”.²⁶

Agamben tehát úrafogalmazza Schmitt szuverenitásdefinícióját, és úgy vélekedik, hogy „szuverén az, akihez képest mindenki más homo sacer, és homo sacer az, akihez képest mindenki más szuverén gyanánt jár el”, mert „a szuverén mindenekelőtt annak eredeti formája, ahogyan a pusztai élet bevonódik a jogi-politikai rendbe, és a homo sacer szintagma az eredeti »politikai« viszonyt jelenti, vagyis az életet, amennyiben a bezáró kizárásában a szuverén döntés vonatkoztatási pontja”.²⁷

Meg kell jegyeznünk, hogy a lényeges különbség Schmitt és Agamben között nem abban rejlik, ahogyan a rendkívüli állapotot szemlélik, hiszen minkettejük számára a rendkívüli állapot kivételt jelent a normák alól. Amennyiben ez így van, akkor nyilvánvaló, hogy nem is lehet különbség, hiszen a rendkívüli állapot *per definitionem* anomikus tér.²⁸ Az viszont lényeges különbség, hogy míg „Schmitt [...] magát a konkrét személyt és a politikai hatalmat helyezte előtérbe”, és ezzel konkrét hatalmi célokat szolgált,²⁹ addig Agamben „segít jobban megérteni azt a konstitutív fikciót, amely – a norma és az anómia, a jog és a kivételes állapot összekapcsolásával – biztosítja a jog és az élet közötti kapcsolatot”.³⁰

Agamben tehát Schmitt-tel szemben azt kívánja megmutatni, hogy a német szerző által felvázolt hatalmpolitikai döntés nagyon is konkrét következményekkel jár a rendkívüli állapotban élők politikai létére, hiszen a *homo sacer* pusztai élete válik az „új politikai szubjektummá”,³¹ és így a közösségi/politikai élet, a *biosz* helyett az eredetileg teljes mértékben politikamentes *zóé* válik a politika tárgyává.³² Ennek eredményeként a „rend küszöbe” meghatározatlanná válik, hiszen „[a] modern biopolitika [...] szükségessé teszi annak a küszöbnek a folytonos

²⁶ Agamben (2023), 17–22.

²⁷ Agamben (2023), 123–124.

²⁸ „A kivételes állapot egy anomikus tér, amelyben a tét a törvény nélküli jogerő (amit ezért úgy kellene írni: jogerő). Egy ilyen »jogerő«, amelyben a potencialitás és a cselekvés radikálisan elválik egymástól, minden bizonnyal valami amisztikus elem, vagy inkább fikció, amelynek segítségével a jog magát az anómiát igyekszik annektálni. De hogyan lehet elképzelni egy ilyen »misztikus« elemet és azt, ahogyan az a kivételes állapotban hat? Éppen ezt a problémát kell megpróbálnunk tisztázni.” Saját fordítás. Agamben (2004), 39.

²⁹ Techet (2022), 84.

³⁰ Agamben (2004), 73.

³¹ Agamben (2023), 177.

³² Agamben (2023), 188.

újrameghatározását, amely az életben tagolja és különválasztja azt, ami belül van, és ami kívül”.³³

Agamben a COVID–19-világjárvány miatt globálisan bevezetett rendkívüli állapotokban is a *zóé* térnyerését fedezte fel. Úgy vélte, hogy a járvány válik a politikai mező meghatározó elemévé, így ismételten bizonyított-nak vélte azon megállapítását, hogy a biopolitikai szemléletmód kiszorítja a politika klasszikus felfogását.³⁴ A fentiek következménye az lesz, hogy az állampolgárságnak a köz- és magánszféra (a *biosz* és a *zóé* tereimái) elválasztásán alapuló koncepciója kiüresedik, emellett „a járvány, amelyet tapasztalunk, egy globális polgárháború aktualizálódása, amely a hagyományos világháborúk helyébe lép [...], hiszen m]inden nemzet és minden nép állandó háborúban áll önmagával, mert a láthatatlan és megfoghatatlan ellenség, akivel harcolnak, bennük van.”³⁵

Úgy véljük, Agamben attól tart, hogy azzal, hogy a járvánnyal véglegesen a biopolitika győzedelmeskedik a politika közfelfogása felett, megvalósul a jognak és a politikának a nietzscheiánus felfogása, amely úgy véli, hogy „ha »önmagában« (an sich) jogról és jogtalanságról beszélni értelmetlen, úgy »legfőbb biológiai szempontból nézve a jogállapotoknak mindig csak rendkívüli állapotoknak szabad lenniük, mint a tulajdonképpeni életakarat részleges korlátozásai, mely életakarat hatalomra irányul, és amelynek mint összcélnak egyes eszközként rendelik alá magukat: azaz mint eszközök nagyobb hatalom-egységek létrehozására«.”³⁶

Ez a félelme vezeti Agambent arra az életművéhez egyáltalán nem méltó és elfogadhatatlan megállapításra, hogy a járvány nyomán kibontakozó biopolitika a nemzetiszocialista eugenika egészségvédelmi intézkedéseire hasonlít.³⁷ Úgy véljük, hogy még sincs igaza Adam Kotskónak, Agamben amerikai fordítójának és monográfusának³⁸ akkor, amikor azt állítja, hogy Agamben járvány alatt született munkái teljes mértékben figyelmen kívül hagyhatók azon a meggyőződésén kívül, hogy „az élet többről szól, mint pusztán túlélésről”.³⁹ Azt gondoljuk, hogy a járvány során írt agambeni eszszék a túlkapások figyelmen kívül hagyása mellett is figyelemre méltók, hiszen megerősítik az olasz szerző azon félelmét, hogy a rendkívüli állapot

³³ Agamben (2023), 188.

³⁴ Agamben–Dani (2021), 56–57.

³⁵ Agamben–Dani (2021), 57.

³⁶ Lőrincz (2009).

³⁷ Agamben–Dani (2021), 80.

³⁸ Kotsko (2020).

³⁹ Kotsko (2022).

elterjedése rendkívüli veszélyeket rejt magában a demokratikus politika és jog jelen- és jövőbeli alakulása szempontjából.

Sokkal fontosabbnak tartjuk Agamben azon megállapítását, amely szerint „a korlátozások mögött meghúzódó orvosi okok ideális ürügyet nyújthatnak a társadalmi élet feletti példátlan ellenőrzéshez”.⁴⁰ Megfigyelhettük, hogy Agamben félelme annyiban beigazolódott, hogy számos országban, így hazánkban is megkönnyítették a rendkívüli állapot különböző típusainak bevezetését, és ezzel a végrehajtó hatalom feladat- és hatáskörei aggasztóan megnövekedtek a törvényhozással, tehát a demokratikus népképviseléssel szemben.⁴¹ Abban is egyetérthetünk az olasz filozófussal, hogy a köz- és magánszféra elhatárolása egyre inkább elmosódik, ami a biopolitika meghatározóvá válását eredményezi.

Agamben azon végkövetkeztetésével, amely szerint a rendkívüli állapot szükségszerűen a totalitárius struktúrák térnyeréséhez vezet, már nem tudunk azonosulni. Ugyanis azt gondoljuk, hogy a járvány okán és azt követően bevezetett rendkívüli intézkedések arra kell, hogy sarkalljanak minket, hogy a demokratikus politikai közösségek értékeit és az azokat fenntartani hivatott normáit minél pontosabban elméleti és empirikus vizsgálatnak vessük alá a jobb megértés céljából. Véleményünk szerint ezek az elméleti és gyakorlati mélyfúrások vezethetnek el minket arra, hogy megértsük azokat a közösségeinkben megjelenő negatív jelenségeket (a *zói* felülkerekedése a *bioszon*, a rendkívüli állapot általánossá válása, az állampolgárság klasszikus felfogásának kiüresedése), amelyekre többek között Agamben is rámutat.

3. ARENDT POLITIKAELMÉLETE MINT LEHETSÉGES KIINDULÓPONT

Amennyiben elkezdjük feltárni az Agamben által felvázolt elméleti kihívások gyökereit, úgy könnyen eljuthatunk Hannah Arendt politikaelméletéig, akit az olasz filozófus Guy Debord mellett legfontosabb elméleti példaképének tartott.⁴² Kotsko kifejti, hogy Agamben már az első művében [a *Creation and Anarchy* (Teremtés és anarchia) című könyvben] Arendtet

⁴⁰ Agamben–Dani (2021), 80.

⁴¹ Rácz (2022), 435–488.

⁴² Kotsko (2020), 16. Kotsko megjegyzi, hogy Agamben még levelezett is Arendttel, aki *A forradalom* c. művében idézte is az Agamben által küldött rövid tanulmányt.

követi abban is, hogy az arisztotelészi tevékenységkategóriák (*praxisz* és *poiészisz*) közül a *praxiszban* látja a szabadság kiteljesedésének lehetőségét, míg a *poiésziszben* a biológiai szükségletek kielégítését és a szolgáltatást.⁴³ Ugyan a *praxisz* és *poiészisz* viszonyáról később többször megváltoztatja az álláspontját, fontos, hogy lássuk, hogy Agambennek „első könyvében az a célja, hogy megállapítsa, hogy a művészet hagyományos fogalmainak összeomlása a szabadság új terét nyitotta meg mind a kritikusok, mind a művészek számára”.⁴⁴ Azt gondoljuk, hogy az arendti fogalomhasználat ahhoz a szabadsághoz visz minket is, hogy a politika (és a jog) klasszikus kategóriáit újragondoljuk, ahogyan azt Agamben is tette, ugyanakkor sokkal erősebben koncentrálna az Arendt és, később látni fogjuk, Lazar által végzett elméleti és empirikus újragondolásra.

A *praxisz* és *poiészisz* viszonyának tisztázásán túl nagyon fontos kiemelni azt is, hogy Agamben Arendtet követte a *biosz* és a *zói* szerepének bemutatásakor is,⁴⁵ amikor amellettt érvelt, hogy „Arendt épp a természeti életnek a politikai cselekvés feletti primátusára vezette vissza a modern társadalom nyilvánosságának átalakulását és hanyatlását”.⁴⁶ Agamben – jelen tanulmány álláspontjával szemben – úgy vélte, hogy „a Human Condition szerzője meg sem próbálja kapcsolatba hozni mindezt [tehát a természeti élet, a *zói* politikai cselekvésre kifejtett hatását] a totalitárius hatalomról adott korábbi, mélyreható elemzésével (amelyből teljesen hiányzik a biopolitikai nézőpont) [...]”.⁴⁷

Az utóbbi állítás helyett úgy véljük, hogy az arendti totalitarizmuselmélet és a *Human Condition*ben kifejtett politikaelmélet nem választhatók szét egymástól úgy, ahogyan azt Agamben gondolja. Már csak azért sem, mert Margaret Canovan kutatásai nyomán tudható, hogy Arendt *A totali-*

⁴³ Kotsko (2020), 22; Luhmann (2006), 105. Luhmann a következőképp határozza meg a két tevékenység közötti különbséget: „A *praxisz* olyan tevékenység, amelynek az értelme saját maga mint tevékenység. Arisztotelész az állami élet ethoszát, az erényt, az ügyességet, arétéként gondolja el, amely nem a jó állam létrejövetelének a sikere miatt fontos, hanem már önmagában is mint olyan értelmes. Erre másik példa az úszás lenne – ezt nem azért tesszük, mert valahová el akarunk jutni – vagy a dohányzás, a fecsegés vagy pedig az okoskodás az egyetemen, ezek szintén olyan tevékenységek, amelyek mint olyanok kielégítők anélkül, hogy valami következne belőlük. A *praxisz* esetében az önreferencia már benne rejlik a fogalomban. A *poiészisz*t pedig a filozófus olyasmiként magyarázta Maturánának, ami létrehoz valamit saját magán kívül, mégpedig egy művet. A *poiészisz* során csinálunk valamit, cselekszünk, de nem azért, mert a cselekvés örömet okoz vagy erényes, hanem azért, mert valamit létre akarunk hozni.”

⁴⁴ Saját fordítás. Kotsko (2020), 22.

⁴⁵ Kotsko (2020), 73, 92.

⁴⁶ Agamben (2023), 11.

⁴⁷ Agamben (2023), 11.

tarizmus gyökereinek befejezését követően kezdett abba a kutatásba, amely végül a *Human Condition* megírásához vezetett.⁴⁸ Canovan a következőképp fogalmaz: „[Arendt] egy dolgot egyértelműen nem tesz, mégpedig azt, hogy a hagyományos értelemben vett politikai filozófiát ír: azaz filozófiai érvekkel alátámasztott politikai recepteket kínál. [...] Arendt minden bizonnyal vonzódott a részvételi demokráciához, és lelkes megfigyelője volt a polgári aktivitás kitöréseinek, kezdve a vietnámi háború elleni amerikai tüntetésektől az alulról szerveződő »munkástanácsok« megalakulásáig a rövid életű 1956-os magyar forradalom idején. Minden bizonnyal egyik célja volt, hogy emlékeztessen bennünket arra, hogy a cselekvés képessége még valószínűtlen körülmények között is jelen van. De határozottan tagadta, hogy politikai gondolkodóként az lenne a szerepe, hogy a jövőre vonatkozó tervezetet javasoljon, vagy hogy bárkinek is megmondja, mit kell tennie.”⁴⁹

Talán ez a politikafilozófiai beállítottság az, amely miatt Agamben nem tartja lehetségesnek a két arendti mű együtt való értelmezését, mi azonban úgy véljük, hogy Arendt politikai cselekvésről kifejtett elméleti tisztázása az, amely közelebb vihet minket a „kiüresedett” fogalmaink elméleti és empirikus újragondolásához.

Jeremy Waldron szerint Arendt politikaelméletében „[a] politikának szüksége van szállásra, és ennek a szállásnak a megteremtése egyet jelent az alkotmányserkesztéssel”.⁵⁰ Arendt ennek a szállásnak az alapjait fekteti le a *Human Condition* című könyvében, amelyben a polisz mint az ideális politikai rendszer működési modelljét vázolja fel. E polisz alappillérei a következők: (1) az emberi pluralitáson alapuló egyenlőség, (2) a köz- és a magánszféra szigorú elválasztása, valamint (3) a polgárok egymás előtt való megjelenésének mindenkorai lehetősége, amely kizárólag az egymás közötti szabad kommunikáció (*words and deeds*) révén valósulhat meg. Ezek a pillérek szükségesek ahhoz, hogy a polisz rendszere megfelelően működhessen, így pedig – és jelen tanulmány nézőpontjából ez elsődleges fontosságú – az emberi jogok a politikai gyakorlatban is működhessenek.⁵¹

Az egyenlőség lehetővé teszi, hogy megértsük egymást, és empátiával forduljunk társaink felé, ugyanakkor a megkülönböztethetőség meggá-

⁴⁸ Arendt–Canovan (1998), xi.

⁴⁹ Arendt–Canovan (1998), viii.

⁵⁰ Waldron (2000), 203.

⁵¹ Az arendti politikaelméletéről szóló elemzésünket részben a jelen tanulmány társszerzőjének korábbi munkájából vettük át. Matyasovszky-Németh (2021).

tolja az egyenlősítési törekvéseket.⁵² Arendt hangsúlyozza, hogy az emberek személyiségében rejlő különbözőség azt az egyediséget fejezi ki, amely a cselekvés és a beszéd útján hívható elő. Arendt úgy véli, hogy az egyediség magában rejtje az ember kezdeményezésre való képességét, amely egyet jelent azzal a képességgel, hogy az ember megteremtse azt a világot, amely az emberi pluralitás alapját jelenti.⁵³ Arendt a mások előtt való megjelenést *második születésnek* tartja, mert úgy gondolja, hogy minden emberben ott rejlik a kezdeményezés és a megjelenés, tehát az emberi pluralitás megteremtésének képessége. Ezért megjelenésünkkel nem teszünk mást, mint hogy születésünket aktualizáljuk (*actualization of natality*).⁵⁴

A második születéshez, tehát ahhoz, hogy az ember a biológiai „pőreségéből” cselekedetei által a közösség tagjává, azaz polgárrá válhasson, elengedhetetlen a többi ember jelenléte.⁵⁵ A mások előtt való beszéd és cselekvés a közösség alapjainak megteremtésén túl azért is válik fontossá, mert „a cselekvés [újabb és újabb] kapcsolatokat teremt, és ezért magában hordozza annak valószínűségét, hogy a[z emberi] korlátokat megnyissa és átszelje a határokat”,⁵⁶ és ennek következtében teret engedjen az emberi cselekvés kiszámíthatatlanságának (*unpredictability*).⁵⁷ Arendt szerint ez a mások előtt való megjelenésből származó kiszámíthatatlanság az, amely időről időre képes megújítani a közösségeket és az azokban megszilárdult közösségi intézményeket.⁵⁸

⁵² Arendt (1998), 173.

⁵³ Arendt (1998), 178. Jeremy Waldron felhívja a figyelmet arra, hogy az arendti elméletben leírt „politikai egyenlőség egy mesterségesen létrehozott konstrukció, amely előfeltételezi, hogy az emberek rendelkezni fognak a részvétellel való képességgel, mert képesek annak megértésére, hogy mit jelent az egyenlőség szabálya, és azt is felfogják, hogy sem a kevesek felsőbbbsége, sem pedig a szükségszerű egyetértés nem teszi irracionálissá az így felfogott egyenlőséget. [...] Olyan emberekről beszélünk tehát, akik azért osztják meg egymással a különböző véleményeiket, mert hajlandók meghallani mások véleményét, és ez a cselekvés az abban részt vevőket meg is örven-detteti.” Saját fordítás. Waldron (2010), 33.

⁵⁴ Arendt (1998), 178.

⁵⁵ Canovan szerint Arendt ezért sem tekinthető egzisztencialistának, mert az ember (*man*) helyett minden esetben az emberek együttélésére (*Mitsein*) helyezi a hangsúlyt. Canovan (1992), 131–132.

⁵⁶ Arendt (1998), 190.

⁵⁷ Arendt (1998), 190–191.

⁵⁸ Arendt (1998), 190, 180. Arendt szerint a modern társadalomban személyiségünk mások előtt való megjelenítése a görög eposzok hőseihez hasonló hőstett, hiszen az emberi történetek hőseiben „már abban is jelen van a bátorság és a vakmerőség, amikor képesek elhagyni az önmaguk bűvőhelyét és megmutatni és felfedni önmagukat a másik előtt”, a hősiesség tehát a „be-szédre és cselekvésre való hajlandóságban rejlik”.

Arendt pont a fentiek miatt véli úgy, hogy a Weber által leírt formális-racionális modern jog azzal, hogy csökkenti az állampolgári részvétel közvetlen lehetőségét a demokratikus döntéshozatalban, és a bürokratizálódás megnövekedésével nem képes megőrizni a politikai rend stabilitását, ugyanis az így működő jogrend „aláássa azoknak a nyilvános tereknek és vitáknak a politikai értelmét, ahol a polgárok összejöhetnek és részt vehetnek a véleményformálás folyamatában. Ennek következtében Arendt szemében a jogiasítás növekedése a nyilvánosság depolitizálódásához vezet. [...] Ez vagy politikai apátiához vezet, vagy ideális táptalajt biztosít antidemokratikus és populistá mozgalmaknak. Mindkettő destabilizálja egy közösség demokratikus kultúráját és politikai rendjét.”⁵⁹

Egyetértünk Christian Volkkal, aki szerint „[a] jog és a politika kölcsönösen utalnak egymásra; összefüggnek egymással. Az alkotmányosság arendtiánus változatában a jog szférájának figyelembe kell vennie az aktív és élénk polgárság érdekeit. Ugyanakkor az alkotmányosságnak ez a változata megköveteli, hogy a politikai szféra tisztában legyen azzal, hogy a közösség stabilitása a jogi szféra autonómiájától is függ, amelyet a saját alkotmányos eljárásai, hatáskörei, valamint az igazságszolgáltatás során és megállapításakor alkalmazott jogi döntéshozatali módok vagy módszerek garantálnak. Ha ez nem így van – ha egy politikai rendszeren belül az egyik szférának elsőbbséget biztosítanak, akár a jog szuverenitása, akár a népszuverenitás mellett érvelve –, akkor ez a politikai rendszer károsítja politikai rendjének tartósságát és stabilitását. Ennek fényében Arendt az alkotmányosság változatában a jog és a politika viszonyának hierarchiatlanítása mellett érvel.”⁶⁰

4. A RENDKÍVÜLI ÁLLAPOT ALTERNATÍV MEGKÖZELÍTÉSEI

Amint azt fentebb bemutatottuk, a rendkívüli állapottal kapcsolatos szakirodalmi álláspontok közül a magyar jogtudományban leginkább Carl Schmitt és Giorgio Agamben recepciója történt meg. Noha ezen szerzők munkái fontosak a rendkívüli állapot elméleti leírásához, korántsem adnak teljes vagy akár elméletileg helyes képet róla. Vegyük észre ugyanis, hogy mindkét szerző a rendkívüli állapot „kivételességét” állította szembe a jo-

⁵⁹ Volk (2010), 772–773.

⁶⁰ Volk (2010), 773–774.

gilag szabályozott „normál” állapottal.⁶¹ Azaz, mutat rá Nomi Claire Lazar, Schmitt (és Agamben) szerint rendkívüli állapot esetén a hatalomgyakorlót nem kötik az egyéni jogok vagy a jogállamiság normái, logikailag lehetetlen ez alapján kritikát megfogalmazni.⁶² Hiszen a helyzet *kivételessége* miatt ezen szabályok sem vonatkozhatnak a döntéshozóra, hiszen a *kivételességet* épp a helyzet normál szabályok szerint való kezelhetetlensége alapozza meg.⁶³ Ez az elképzelés azonban legalább két olyan problémát hordoz, amelyeknek elméleti kezelése szükségesnek tűnik.

Az egyik ilyen nyitott kérdés, hogy nem túlzó-e Schmitt és Agamben elképzelése a rendkívüli állapotról. Ha ugyanis elfogadnánk ezt az álláspontot, a rendkívüli állapottal szembeni egyetlen kritikánk az lehetne, hogy nem indokolt a bevezetése, fenntartása, ám a rendkívüli állapot tartalmi kritikáját nem tudnánk adni. Hiszen épp a helyzet kivételessége miatt megszokott jogi, de erkölcsi standardjaink is felfüggesztődnek.⁶⁴ Magyarán ezen elképzelés alapján csak a rendkívüli állapot „küszöbe” vitatható, az a pont, amikor rendes szabályaink nem megfelelők, és ezeken kívülre kell lépni.⁶⁵ Egyúttal ebből logikusan következik, ahogy Agambennél utaltunk rá, hogy rendkívüli állapot és rendkívüli állapot közt valódi különbség nincs. Ez a megközelítés azonban véleményünk szerint több ponton is kontrainuitív, ami amellett szólhat, hogy a rendkívüli állapot más keretezését használjuk.

Egyrésztől erősen megkérdőjelezhető, hogy valóban megszűnik-e az erkölcsi bírálhatósága a rendkívüli állapotban hozott döntéseknek. Ugyanis számunkra intuitíve értelmesen vitathatónak tűnik nem csak az, hogy az adott döntés megfelel-e bizonyos erkölcsi elvárásoknak. Különösen így van ez, hiszen a schmitti logikát követve a „normál” állapot és az azt meghatározó szabályok szerepe a rendkívüli állapotban eltűnik, az egyetlen igazán releváns kérdés csak az lesz, ki dönthet a rendkívüli állapotról.⁶⁶ Mindez erősen kétségessé teszi azt a Kim Lane Scheppele által „jogon kívülnek” (*extralegal*) nevezett elképzelést, amit a decizionista szerzők képviselnek.⁶⁷ Az ezzel szembeni álláspont, miszerint a rendkívüli állapot nem egy kibúvó a jogrendszer alól, hanem egy jogon *belüli* jelenség, sokkal inkább

⁶¹ Lazar (2009), 43.

⁶² Lazar (2009), 3; Dyzenhaus (2006), 61.

⁶³ Ferejohn–Pasquino (2004), 226.

⁶⁴ Lazar (2006), 258.

⁶⁵ Ferejohn–Pasquino (2004), 222.

⁶⁶ Gross – Ní Aoláin (2006), 166–168.

⁶⁷ Scheppele (2008).

megfelel a rendkívüli állapot elrendelése és az ezt követő kormányzás tapasztalatának.⁶⁸ És – már amennyire az írott jog szabályai önmagukban bizonyítékok bármire is (meglehetősen kevéssé) – ezt a nézőpontot erősítik azok az eljárási szabályok, amelyek jellemzően a legtöbb állami jogrendszer alkotmányos rendjében megtalálhatók.⁶⁹ Mindez kifejezetten nehézkessé és kevéssé vonzóvá teszi Schmitt és Agamben elméleti keretét, ami miatt érdemes figyelmet fordítani ezek alternatíváira is. Különösen fontos ez a jelen kötet szempontjából, hiszen a jogtudomány szempontjából is értelmesen értékelhetővé és bírálhatóvá teszi a rendkívüli állapotot.

Ez nem jelenti azonban egyúttal, hogy megelégedhetnénk csupán akár az adott jogrendszer rendkívüli állapotra vonatkozó keretszabályainak vagy a rendkívüli jogalkotás termékeinek egyszerű dogmatikai, tételes jogi elemzésével. A jogrendszer egyszerű leírása, az erről alkotott tudás rendszerezése, noha önálló tudományos értéket elméletben képviselhet,⁷⁰ véleményünk szerint a rendkívüli állapot leírásához vajmi keveset tud hozzáadni. Hiszen az, hogy a rendkívüli állapot jogilag értelmesen vizsgálható, még nem jelenti azt, hogy a tételes jogtudomány hagyományos módszerei elegendők lennének ehhez. Az ezen hagyományos, nem empirikus, dogmatikai elemző módszerek hasznosságával kapcsolatos vitákat e helyütt nem reiterálnánk.⁷¹ Hiszen ezentúl önmagában az, hogy *rendkívüli* helyzetekre adott jogi reakciót vizsgál az elemző, megmutatja, hogy az *általában, normálisan* érvényesülő standardjaink nem megfelelőek.⁷² Hiszen épp emiatt van szükség – és tagadhatatlanul szükség van – a rendkívüli állapot szabályozására, értékelésére, vizsgálatára. Azonban Lazar helyesen mutat rá, hogy pont a helyzet *rendkívülisége* miatt a szokásostól eltérő értékek és megoldások előnyben részesítése válhat normatíve helyessé.⁷³ Magyarán azok a mércék, amelyekkel általában a jogkorlátozásokat, jogállami követelmények betartását mérjük, elmozdulhatnak rendkívüli helyzetekben. Tehát az, hogy nem *ab ovo* kizárt a rendkívüli állapot jogtudományi vizsgálata, még nem jelenti, hogy ne lenne szükség vizsgálati keretünk módosítására.

⁶⁸ Lazar (2009), 141–147.

⁶⁹ Összehasonlító áttekintésükre lásd: Gross (2003), 13–43.

⁷⁰ Ehhez hasonló álláspontot képvisel Bódig Máttyás is. Lásd Bódig (2021).

⁷¹ Áttekintésül lásd például Bódig–Zódi (2016); Van der Burg (2018).

⁷² Lazar (2009), 54–65.

⁷³ Lazar (2009), 93. Hangsúlyozzuk, hogy ez nem azt jelenti, hogy alapvetően más követelmények érvényesülnének rendkívüli helyzetben. Igazat adunk Lazarnak abban, hogy nincs egy éles váltás a vizsgált értékekben. Azonban abból, hogy ugyanazon értékek mentén vizsgáljuk a két szituációt, még nem következik, hogy ugyanúgy is kell őket megítélnünk. Vö. Lazar (2009), 103.

Különösen így van ez, ha figyelembe vesszük, hogy a rendkívüli állapot és a „normalitás” közti különbségek egyre inkább elmosódnak lát-szanak.⁷⁴ Ennyiben igazat adhatunk Agambennek, aki helyesen hívta fel a figyelmet, hogy a rendkívüli és a normális közti határok elmosódnak, a rendkívüli állapot permanenssé válik. Amint arra fentebb utaltunk, Agamben munkásságának elsődleges relevanciáját is ez adja, hiszen ennek a változásnak, a rendkívüli normálissá válásával kell az egyes politikai közösségeknek számot adniuk. A rendkívüli állapot normalizálódására, a mindennapi politikai működés rendkívüli keretek közé terelésére több példát találhatunk. Az egyik, Agamben által is gyakran hivatkozott példa a szeptember 11-ei terrortámadásokat követően elfogadott USA PATRIOT Act. Ennek nyomán jöttek létre és normalizálódtak olyan rendkívüli intézmények és eljárások, mint a guantánamói fogolytábor és az ott alkalmazott brutális módszerek.⁷⁵ Egy másik példa Izrael, ahol már a 2022 végi terrortámadások előtt is hosszú ideig különböző rendkívüli intézkedésekre támaszkodott a hétköznapi politikai működés.⁷⁶ Mindez arra mutat, hogy nemcsak a rendkívüli állapot elrendelése és megszüntetése, hanem a rendkívüli jogrend „rendessé” válása is a jogtudomány vizsgálati körébe kell, hogy essen.

A rendkívüli rendessé válása ráadásul még az állami kereteken túl, nemzetközi intézmények esetében is megfigyelhető tendencia. Hanrieder és Kreuder-Sonnen a WHO intézkedéseinek empirikus elemzése során egy „vészhelyzeti csapda” (*emergency trap*) létrejöttére hívta fel a figyelmet. Vizsgálatuk rámutatott, hogy az egyes kockázatok vészhelyzetként való kezelése csúszós lejtőt teremt, ami valószínűbbé teszi, hogy később is ilyen keretek közt kezeljenek felmerülő helyzeteket az egyes szervezetek.⁷⁷ Amennyiben ez így van, az megint csak azt teszi szükségessé, hogy olyan módszertant találjunk a rendkívüli helyzet jogtudományi vizsgálatához, amely képes a rendkívüli helyzet permanenssé válását is kezelni, amikor annak hatásait vizsgálja. A rendkívüli állapotról szóló elemzésekbe be kell vonni a vészhelyzeti csapdához hasonló empirikus folyamatokat, hogy ne kapjunk torz és korlátozott képet a rendkívüli állapot kortárs jelenségéről. Véleményünk szerint erre a deskriptív jogelmélet és a dogmatikai jogtudomány pedig kevésbé lesz alkalmas. Másrésztől ismételten látszik, hogy

⁷⁴ Gross – Ní Aoláin (2006), 170–173.

⁷⁵ Hussain (2007).

⁷⁶ Mehozay (2012), 137–166.

⁷⁷ Hanrieder – Kreuder-Sonnen (2014).

a biopolitika fogalmára építő agambeni megközelítés önmagában nem feltétlenül kielégítő.

A rendkívüli állapot normalizálódásán túl a legújabb szakirodalomban egyre több bizonyíték mutat rá, hogy a rendkívüli/normális szigorú dichotómiája nem írja le megfelelően a rendkívüli jogrendek újabb valóságát. Alper Kaliber meggyőzően mutatja be, hogy Törökország esetében például egy úgynevezett „moduláris vészhelyzet” (*modular emergency*) alakult ki. Ennek lényege, hogy a hétköznapi gyakorlatban egymás mellett funkcionálnak a normál jogi, politikai működés és a különböző rendkívüli jogrendi szabályok.⁷⁸ Ez a megközelítés, ahogy Kaliber maga is jelzi, akár Magyarországra is alkalmazható lehet,⁷⁹ ami újabb izgalmas perspektívát jelent a hazai kutatások számára. Kaliber egyébként Törökország esetében amellettt érvel, hogy ezen moduláris vészhelyzetek megértésében kulcsszerepet játszik a „biztonságra” alapozott narratívák (*securitization*) elterjedése a politikában.⁸⁰ E helyütt nincs lehetőségünk Kaliber Törökországra vonatkozó empirikus állításait a magyar viszonyok közt megvizsgálni, noha ez egy kifejezetten izgalmas politikatudományi kutatás lenne. Csupán arra hívjuk fel a figyelmet, hogy az ilyen moduláris vészhelyzetek elméleti kerete – ami a hazai viszonyokra igen jól illeszthetőnek tűnik – megint csak szükségessé teszi a jogtudományi kutatások módszertani revízióját. Hiszen a normális és a rendkívüli ilyen állandósuló egymás mellett élése önmagában a dogmatikai jogtudomány eszközeivel kevésbé megismerhető.

Mindeddig amellettt érveltünk tehát, hogy sem a dogmatikai jogtudomány, sem a hazai szakirodalomban megjelenő elméleti szerzők vizsgálati keretei nem jelenthetik megfelelő alapján, a rendkívüli állapot kortárs jelensége leírásának. Mi tehát az a módszertani keret, ami szerintünk alkalmas lehet minderre? E téren amellettt fogunk érvelni, hogy erre egyrészt az empirikus társadalomtudományi eredményeket figyelembe vevő, társadalmi-jogi (*socio-legal*) módszertannal dolgozó jogtudományi kutatások alkalmasak. Másrészt szükséges hozzá azon normatív, politikai filozófiai értékfogalások explicitté tétele, amelyek a rendkívüli helyzetekben is meghatározzák a döntéseket és azok értékelését. Ezen két módszertani követelmény szem előtt tartása mellett, úgy véljük, lehetséges releváns jogtudományi eredményekre jutni a rendkívüli állapot vizsgálatakor.

⁷⁸ Kaliber (2023).

⁷⁹ Kaliber (2023), 6.

⁸⁰ Kaliber (2023), 2–3.

Ennek kapcsán utalunk ismételt Nomi Claire Lazar megállapításaira, aki helyesen hangsúlyozta, hogy a rendkívüli állapotok elméleti vizsgálata szükségképpen robusztus empirikus eredményekre kell, hogy támaszkodjék.⁸¹ Ez az empirikus elemzés pedig nem korlátozódhat egyszerűen a jogrendszer formális szabályainak és egyes jogi döntések feltérképezésére. Hiszen, mutat rá Lazar, egy adott politikai közösségben a hatalom informális korlátai épp annyira fontosak, mint a formális jogi szabályok.⁸² Hiszen, mint azt a fentebb idézett empirikus kutatások alapján is láthatuk, az adott politikai rendszer kontextusában vizsgálva a rendkívüli állapot formális, jogi szabályai alapján nem tudjuk megítélni, milyen hatása van *ténylegesen* az adott politikai rendszerre a rendkívüli állapotnak.⁸³ Így láthatatlanok maradnak például a rendkívüli állapot normalizálódásának, a rendes és rendkívüli jogalkotás párhuzamossá válásának problémái, amelyek, úgy tűnik, a rendkívüli állapot jellegadó sajátosságai a 21. században. Erre a komplex szempontú vizsgálatra pedig a társadalomtudományok figyelmen kívül hagyásával a jogtudomány képtelen lesz.

Az empirikus módszerek iránti nyitottság hangsúlyozásán túl óva kell intenünk a reflektálatlan dogmatikai elemzéstől is. Ugyanakkor nem amellett érvelünk, hogy a dogmatikai módszernek egyáltalán ne lenne értelme.⁸⁴ Egyetértünk tehát Bódig Mátyással, amikor a dogmatikai jogtudomány sajátos haszna és értelme mellett érvel.⁸⁵ Azonban ehhez nem szabad elfeledkezni arról, hogy a dogmatikai elemzés kontextusát az adott politikai közösség működése és értékrendje adja, ennyiben pedig a normatív etika, a politikai és a jogfilozófia igen közeli rokonterületek.⁸⁶ Ezt amiatt tartjuk fontosnak hangsúlyozni, mert a rendkívüli állapot leírása során a dogmatikai jogtudománynak is szükségképpen aktívabban kell politikai filozófiai megfontolásokra támaszkodnia. Ahogy Lazar hangsúlyozta, a jogállamiság, az egyes szabadságjogok önmagukban nem mindent felülíró értékek, ezeket más értékek védelmében korlátozhatjuk.⁸⁷ Semmi különös nincs ebben a tételes jogtudomány számára sem, az Emberi jogok európai egyezménye 15. cikke például explicit módon is rámutat erre, megkülönböztetve azokat a jogokat, amelyek alól lehetséges, és amelyek alól nem lehetséges

⁸¹ Lazar (2009), 157.

⁸² Lazar (2009), 155.

⁸³ Lazar (2009), 147–157.

⁸⁴ A hazai szakirodalomból lásd például Pokol (2016).

⁸⁵ Bódig (2021).

⁸⁶ Bódig (2004), 14.

⁸⁷ Lazar (2009), 4. fej.

derogáció szükséghelyzet esetén. Ehhez hasonlóan megtalálni a derogáció azon határait, amelyek még igazolhatók, szintén elméleti, filozófiai megalapozást igényel. Amit e helyütt tehát hangsúlyozni kívánunk, csupán az, hogy a dogmatikai jogtudomány számára⁸⁸ kihívás, hogy milyen értékekre hivatkozhat akár implicit módon elemzése során.

Persze az, hogy mik azok a normatív érvek és elvek, amelyek mentén a dogmatikai jogtudomány elemzésének haladnia kell, természetesen önmagában elméleti viták tárgya lehet. E helyütt erre tekintettel csak két pragmatikus javaslatot teszünk. Egyrészt egyetérthetünk Lazarral, amikor amellet érvel, hogy olyan normatív keretrendszert érdemes választanunk, amelyik érdemben képes kezelni a rendkívüli helyzettel járó döntési helyzeteket.⁸⁹ Ismételten hangsúlyoznunk kell, hogy nem gondoljuk, hogy a dogmatikai jogtudomány művelőinek erre tekintettel normatív filozófiai vitákat kellene eldönteniük. Csupán arra van szükség, hogy a dogmatikai elemzés normatív, valamint empirikus alapjaival számot vessenek, azokat explicitté tegyék. Ennek hiányában, ha a dogmatikus jogtudomány a rendkívüli állapotot is saját „rendes működésének” módszereivel kívánja leírni, félő, hogy eredményei meglehetősen szűk körben lesznek relevánsak.

Ezen általános, módszertani javaslatok mellett konkrétabban fontosnak tartjuk hangsúlyozni, hogy a megfelelő normatív alapok lefektetésében érdemes lehet Agambenhez hasonlóan támaszkodni Hannah Arendt elemzésére. Különösen fontos e körben, ahogy azt a 3. részben bemutattuk, hogy a rendkívüli állapot ne járjon a második természet elpusztításával. Természetesen Arendt mellett más elméleti keret használata is elképzelhető, azonban az arendtiánus elemzés, ahogy Agambennél láttuk, jó válaszokat tud kínálni a rendkívüli helyzetek leírására. Emiatt fontos egyrészt Arendt politikai filozófiájának hazai recepcióját erősíteni, másrészt Agamben munkásságát nem csak Carl Schmitt tükrében értelmezni. Tehát ezen a téren nemcsak a jogtudománynak, hanem a politikai és a jogfilozófiának is feladata a releváns elméleti keretek megteremtése és megtalálása.

Jelen írás szerzői mindazonáltal örömmel látták, hogy mind jelen kötet egyes fejezeteiben, mind a különleges jogrend magyarországi bevezetésére reagáló további írásokban egyre inkább felfedezhető az a fajta em-

⁸⁸ A tekintetben, hogy a gyakorló jogásznak is feladata-e az ilyen normatív elemzés (ahogy azt például Dworkin állította), agnosztikusok kívánunk maradni. Csupán amellet érvelünk, hogy rendkívüli helyzetben a dogmatikus jogtudomány nem emelhet falakat saját vizsgálata és a normatív politikai és a jogfilozófia közé.

⁸⁹ Emiatt érvel a neokantiánus normatív elemzési keret ellen Lazar. Lásd Lazar (2009), 3. feje.

pirikus és normatív megágyazottság, amit jelen írásban is szorgalmaztunk. Úgy véljük azonban, hogy explicitebb és szisztematikusabb reflexió lenne szükséges ezen elméleti szempontokra, ami a kutatások módszertani megalapozottságát is növelné. Jelen írásban egy ilyen lehetséges elméleti keretrendszert mutattunk be azon túl, hogy az elméleti perspektíva fontosságát hangsúlyoztuk.

5. ÖSSZEFOGLALÁS

Látható tehát, hogy a rendkívüli állapot jelenségének kezelése széles körű elméleti viták kereszttüzében áll, amelyet a hazai jogtudomány ez idáig kevésbé követett le. Érdemes ezen a ponton röviden összefoglalnunk azokat a főbb elméleti megállapításokat, amelyeket jelen tanulmány keretében tettünk. Tanulmányunk első részében bemutattuk a rendkívüli állapot magyar jogtudomány által leginkább recipiált szerzői, Schmitt és Agamben álláspontját. Mint arra utaltunk, ezen szerzők a rendkívüli állapotra elsősorban a jog szabályai alóli kivételességgként tekintettek, ekképpen a rendkívüli állapot egyfajta anomikus tér számukra. Amellett érveltünk, hogy ez a megközelítés kevésbé használható a jogtudomány számára, valamint elméleti szinten is meglehetősen konstraintív eredményekre vezet. Mindemiatt helyesebbnek tartottuk alternatív szakirodalmi álláspontok vizsgálatát, amelyek közül elsősorban Nomi Claire Lazar munkáira támaszkodtunk, aki amellett érvelt, hogy a normál és a rendkívüli állapotok közti elméleti határvonal kevésbé éles, mint ahogy azt a magyar szakirodalomban is sokszor feltételezik.

Mindezen elemzés alapján úgy tűnhet, hogy Agamben elméleti keretét elvetnénk, ami azonban korántsem igaz. Ugyanis a rendkívüli állapot politikai közösségre gyakorolt hatásairól szóló gondolatai az újabb elméleti és empirikus szakirodalom szempontjából is relevánsak maradnak. Hannah Arendt nyomán amellett érveltünk, hogy szükséges a rendkívüli állapotnak a politikai közösséget lehetővé tevő második természetre gyakorolt hatását is vizsgálnunk. E körben kifejezetten fontos megértenünk a rendkívüli normálissá válásának, a rendkívüli és a normál politikai-jogi működés párhuzamos-sá válásának jelenségét. Mindehhez nem elegendő csupán a rendkívüli állapot formális jogi kereteire hangsúlyt helyezni a jogtudománynak sem, hanem azt szükségképpen interdiszciplináris módszertanú kutatásokkal kell vizsgálnia.

Erre tett javaslatot tanulmányunk utolsó része, amelyben – részben szintén Nomi Claire Lazar nyomán – amellett érveltünk, hogy a leíró

jogelméleti és a jogdogmatikai módszerek önmagukban kevésbé alkalmazmasak a rendkívüli állapot jelenségének megragadására. Erre a politikai filozófiával és az empirikus tudományokkal való nagyobb intenzitású kapcsolatot és módszertani nyitottságot láttuk szükségesnek a jogtudomány részéről, hiszen az adott politikai közösség működésének empirikus megismerése, valamint az ezek mércéjeként szolgáló normatív elvek megértése nélkül a jogtudomány csak egy meglehetősen szűk szeletét tudja megérteni a rendkívüli állapot valóságának. A jogtudomány feladata tehát nem merülhet ki sem a rendkívüli jogalkotás deskriptív elemzésében, sem az egyszerű dogmatikai rendszerezésben. A politikai valóság és az ezt meghatározó normatív elvek figyelembevétele mellett azonban a jogtudomány is szükséges, de nem elégséges eleme a politikai közösség fenntartásának.

IRODALOM

- AGAMBEN, Giorgio: *Gigászok harca egy üresség fölött* (ford. DRASKÓCZY Eszter – KOVÁCS Mária), <https://etal.hu/agamben-gigaszkok-harca-egy-uresseg-folott/>
- AGAMBEN, Giorgio: *Homo Sacer. A szuverén hatalom és a pusztá élet*. Budapest, Typotex, 2023.
- AGAMBEN, Giorgio: *State of Exception*. Chicago, University of Chicago Press, 2004.
- AGAMBEN, Giorgio – DANI, Valeria: *Where Are We Now? The Epidemic as Politics*. Lanham, Rowman & Littlefield, 2021.
- AGAMBEN, Giorgio – RAULFF, Ulrich: „Az élet szerző nélküli műalkotás. A kivételes állapot, a káosz igazgatása és a magánszféra: Giorgio Agamben olasz filozófussal Ulrich Raulff beszélget”. *Fundamentum*, (2005) 3: 65–67.
- ANTAL Attila: *Kivételes állapotban: a modern politikai rendszerek biopolitikája*. Budapest, Napvilág, 2019.
- ARENDT, Hannah: *The Human Condition*. Chicago, The University of Chicago Press, 1998.
- ARENDT, Hannah – CANOVAN, Margaret: Introduction. In: ARENDT, Hannah: *The Human Condition*. Chicago, The University of Chicago Press, 1998.
- BERGE, Lukas: „Biopolitics and the Coronavirus: Foucault, Agamben, Žižek”. *Netherlands Journal of Legal Philosophy*, (2020) 1: 3–6.
- BÓDIG Mátyás: *Jogelmélet és gyakorlati filozófia. Jogelméleti módszertani vizsgálódások*. Miskolc, Bíbor, 2004.
- BÓDIG Mátyás: *Legal Doctrinal Scholarship*. Cheltenham – Northampton, Edward Elgar, 2021.
- BÓDIG Mátyás – ZÖDI Zsolt: *A jogtudomány helye, szerepe és haszna. Tudománymódszertani és tudományelméleti írások*. Budapest, MTA TK JTI – Opten, 2016.
- CANOVAN, Margaret: *Hannah Arendt: A Reinterpretation of her Political Thought*. Cambridge, Cambridge University Press, 1992.
- Cs. KISS Lajos (szerk.): *Carl Schmitt jogtudománya: tanulmányok Carl Schmitt-ről*. Budapest, Gondolat, 2004.
- DYZENHAUS, David: *The Constitution of Law: Legality in a Time of Emergency*. Cambridge, Cambridge University Press, 2006.

- ESPOSITO, Roberto: „The Biopolitics of Immunity in the Times of Covid-19: An Interview with Roberto Esposito”. *Antipode Online*, 2020, <https://bitly.cx/cyG13>
- FAZEKAS Károly: „Metafora, vírus, politika”. *Qubit*, 2020. augusztus 16., <https://bitly.cx/tQrSp>
- FEREJOHN, John – PASQUALE PASQUINO: „The Law of the Exception: A Typology of Emergency Powers”. *International Journal of Constitutional Law*, (2004) 2: 210–239.
- FOUCAULT, Michel: *A szexualitás története I. A tudás akarása* (ford. ÁDÁM Péter). Budapest, Atlantisz, 2020.
- GROSS, Oren: Providing for the Unexpected: Constitutional Emergency Provisions. In: DINSTEIN, Yoram – DOMB, Fania (eds.): *Israel Yearbook on Human Rights*, Volume 33. Nijhoff, Brill, 2003. 13–43.
- GROSS, Oren – NÍ AÓLÁIN, Fionnuala: *Law in Times of Crisis: Emergency Powers in Theory and Practice*. Cambridge, Cambridge University Press, 2006.
- HANRIEDER, Tine – KREUDER-SONNEN, Christian: „WHO Decides on the Exception? Securitization and Emergency Governance in Global Health”. *Security Dialogue*, (2014) 4: 331–348.
- HUSSAIN, Nasser: „Beyond Norm and Exception: Guantánamo”. *Critical Inquiry*, (2007) 4: 734–753.
- KALIBER, Alper: „Securing the Exception Through Securitization: Turkish Modular Emergency in the Making”. *Democratization*, (2023) 3: 440–457.
- KARÁCSONY András: *A jogtudomány teológusa: Carl Schmitt politikai teológiája*. Gödöllő–Máriabesnyő, Attraktor, 2016.
- KOTSKO, Adam: *Agamben's Philosophical Trajectory*. Edinburgh, Edinburgh University Press, 2020.
- KOTSKO, Adam: „What Happened to Giorgio Agamben?” *Slate*, 2022, <https://bitly.cx/qwAF>
- KÖRÖSÉNYI András – ILLÉS Gábor – GYULAI Attila: *Az Orbán-rezsim: a plebiszciter vezérdemokrácia elmélete és gyakorlata*. Budapest, Osiris – TK PTI, 2020.
- LAZAR, Nomi Claire: „Must Exceptionalism Prove the Rule? An Angle on Emergency Government in the History of Political Thought”. *Politics & Society*, (2006) 2: 245–275.
- LAZAR, Nomi Claire: *States of Emergency in Liberal Democracies*. Cambridge, Cambridge University Press, 2009.
- LŐRINCZ Márk: „Modernitás és legitimitás, törvényerő és »rendkívüli állapot« a költészetben”. *Alföld*, (2009) 4.
- LUHMANN, Niklas: *Bevezetés a rendszerelméletbe* (ford. BRUNCZEL Balázs). Budapest, Gondolat, 2006.
- MATYASOVSKY-NÉMETH Márton: *Az emberi jogi kultúra Hannah Arendt emberi jogi elmélete és a társadalmi-jogi kutatások tükrében: A jog ahhoz, hogy jogaink legyenek koncepciója az emberi jogi antropológia és szociológia vonatkozásában*, 2021.
- MEHOZAY, Yoav: „The Fluid Jurisprudence of Israel's Emergency Powers: Legal Patchwork as a Governing Norm”, *Law & Society Review*, (2012) 1: 137–166.
- NANCY, Jean-Luc: „Eccezione virale”. *Antinomie*, 2020, <https://bitly.cx/7EpA>
- PETHŐ Tibor: „Lehet-e szuverén Orbán Viktor?” *Magyar Hang*, 2020. április 21., <https://bitly.cx/Ej3Mn>
- POKOL Béla: A jogtudomány társadalomtudományosodása (és perspektivikus létrejötte). In: BÓDIG Máttyás – ZÓDI Zsolt (szerk.): *A jogtudomány helye, szerepe és haszna*. Budapest, MTA TK JTI – Opten, 2016.
- RÁCZ Lilla: Rendeleti kormányzás Magyarországon járványügyi készség és a második veszélyhelyzeti kormányzás idején (2020. június 18. – 2021. február 8.). Függelék. In: GÁRDOS-OROSZ Fruzsina – LŐRINCZ Viktor Olivér (szerk.): *Jogi diagnózisok II*. Budapest, TK JTI – L'Harmattan, 2022. 435–488.

- RICCO, John Paul: „Viral Intrusions and (other) Friendships”. *unbecoming community*, 2020, <https://bitly.cx/BQiZ>
- SCHEPPELE, Kim Lane: Legal and Extralegal Emergencies. In: CALDEIRA, Gregory A. – KELEMEN, R. Daniel – WHITTINGTON, Keith E. (eds.): *The Oxford Handbook of Law and Politics*. Oxford, Oxford University Press, 2008.
- SCHMITT, Carl: *Politikai teológia* (ford. PACZOLAY Péter). Budapest, ELTE ÁJK, 1992.
- SONTAG, Susan: *A betegség mint metafora* (ford. LUGOSI László). Budapest, Európa, 1983.
- TECHET Péter: „A betegségelkerülési abszolutizmus kritikája”. *hvg.hu*, 2020. május 7., <https://bitly.cx/Xs0WE>
- TECHET Péter: *Carl Schmitt: egy szellemi kalandor*. Máriabesnyő, Attraktor, 2013.
- TECHET Péter: „Miért kell olvasnunk Carl Schmittet a »kivételes állapot« megértéséhez?” *Állam- és Jogtudomány*, (2022) 1: 76–88.
- VAN DER BURG, Wibren: „The Merits of Law: An Argumentative Framework for Evaluative Judgements and Normative Recommendations in Legal Research”. *Archiv Für Rechts- und Sozialphilosophie*, (2019) 1: 11–43.
- VOLK, Christian: „From Nomos to Lex: Hannah Arendt on Law, Politics, and Order”. *Leiden Journal of International Law*, (2010) 4: 759–779.
- WALDRON, Jeremy: Arendt on the Foundations of Equality. In: BENHABIB, Seyla (ed.): *Politics in Dark Times – Encounters with Hannah Arendt*. Cambridge, Cambridge University Press, 2010.
- WALDRON, Jeremy: Arendt’s Constitutional Politics. In: VILLA, Dana (ed.): *The Cambridge Companion to Hannah Arendt*. Cambridge, Cambridge University Press, 2000. 201–219.
- WEYER Béla: „Látható ellenség kell, hirdette az illiberalizmus prófétája, akivel Orbánt is hírbe hozták”. *hvg.hu*, 2020. május 3., <https://bitly.cx/r6cPN>

POSZT-COVID: AMI VELÜNK MARADT, A KÜLÖNLEGES JOGREND¹

Gárdos-Orosz Fruzsina²

1. BEVEZETÉS

Nem csak magyar jelenség a válsághelyzet, annak a jogi/alkotmányos kezelése körüli viták minden országban szerteágazóak.³ Ez a tanulmány azonban azzal foglalkozik, hogy Magyarország milyen intézményi kihívásokkal nézett szembe a világméretű járvány alatt.

Bemutatom egyrészt azt, hogy a szükségtelenül komplikáltak,⁴ kazuistikusnak és néhol ellentmondásosnak tartott korábbi szabályozást⁵ és az arra épülő sokszor visszaélészerű alkotmányos gyakorlatot⁶ követően az alkotmányos és a jogi szabályozás a különleges jogrend tekintetében hogyan alakult tovább a 2020 óta tartó, „állandósult” különleges jogrendben, mit viszünk magunkkal a COVID-19 miatt kihirdetett veszélyhelyzet tapasztalataiból, amely meghatározó lesz az alkotmányos gondolkodás számára, és kijelöli az alap kutatások további irányait.

A tanulmány első részében bemutatom a hatályos magyar szabályozás történetét a rendszerváltástól, azaz az 1989. évi XXXI. törvénnyel megvalósított alkotmányrevíziótól napjainkig. Ezt követően elemzem a különleges jogrend legfontosabb intézményi jellemzőit a COVID-19 miatt kihirdetett veszélyhelyzet tapasztalatai alapján a hatalommegosztás rendszerében bekövetkezett változások felől és az alapjogvédelem érvényesülése felől. Az előbbi vizsgálatra alkalmat ad az Országgyűlés szerepének bemutatása, az utóbbira pedig az Alkotmánybíróság működésének vizsgálata.

¹ A kutatás a Magyar Tudományos Akadémia 05016764. sz. „A jogrendszer reagálóképessége a poszt-COVID-társadalomban: kockázatok és lehetőségek” c. projektje keretében valósult meg.

² Kutatóprofesszor, HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet; egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar.

³ Florczak-Wątor – Gárdos-Orosz – Malíř – Steuer (2024).

⁴ Jakab (2009).

⁵ Kádár (2023).

⁶ Szente (2020); Mészáros (2019).

2. A HATÁLYOS SZABÁLYOZÁS RÖVID TÖRTÉNETE

Magyarországon 2020 előtt kis teret kapott a kivételes állapotról, különleges jogrendről szóló diskurzus.⁷ Így volt ez annak ellenére, hogy a demokratikus rendszerváltás alkotmánya (1989-ben az Alkotmányról szóló 1949. évi XX. törvény teljes revíziója) és aztán az Alaptörvény 2012-től külön fejezetet szentelt az úgynevezett különleges jogrendi szabályoknak, amely rendszert 2016-ra, több kiegészítéssel, igen részletessé tette. Az alkotmányos szabályozás 1990-ben még három különleges jogrendi állapotot fogalmazott meg: a rendkívüli állapotot (külső támadás vagy annak azonnali veszélye miatti, élet- és vagyonbiztonságot súlyosan fenyegető, a hatályos jogszabályok által nem kezelhető, honvédelmi típusú kivételes helyzetben érvényesülő jogrend); a szükségállapotot (az államrendet, az élet- és vagyonbiztonságot súlyosan sértő és a hatályos jogszabályok segítségével nem kezelhető, alapvetően rendvédelmi típusú kivételes helyzetben érvényesülő jogrend); és a veszélyhelyzetet (természeti csapás vagy ipari katasztrófa révén előálló, alapvetően rendvédelmi típusú helyzet, amely a személy- és/ vagy vagyonbiztonságot súlyosan veszélyeztető helyzetben kihirdethető jogrend).

1993-ban ez a rendszer kiegészült a váratlan támadás címmel ellátott különleges jogrendi állapottal, amelynek a bevezetésére a délszláv háború közelsége miatt került sor egy háborúval összefüggő incidens után, és 2004-ben megszületett a megelőző védelmi helyzet alkotmányos tényállása szintén a regionális és világpolitikai kontextus figyelembevételével, egy konkrét helyzetre reagálva. Mindkét új helyzet honvédelmi típusú feladatokat és cselekvési keretrendszereket fogalmazott meg olyan esetekre, amelyet az alkotmánymódosító hatalommal rendelkező Országgyűlés a rendkívüli állapoton túlmutató, de különleges jogrendi szabályozást igénylő fenyegetettségként definiált.⁸

A rendkívüli állapot, a megelőző védelmi helyzet, a váratlan támadás, a szükségállapot és a veszélyhelyzet kihirdetésére jogosult intézmény azzal az alkotmányos felhatalmazással rendelkezik, hogy megítélje a helyzet súlyosságát, és főleg kivételességét abból a szempontból, hogy a jogrendszer képes-e azt hatályban lévő szabályai útján kezelni, vagy a szabályok betar-

⁷ Till (2017); Till (2014); Horváth (2021a); Horváth (2021b); Jakab–Till (2023); Jakab–Till (2020); Keszely (2017); Kelemen (2020); Kelemen (2022); Mészáros (2018).

⁸ Jakab (2009); Till (2019).

tása olyan késedelmet okozna az intézkedésben, amely aránytalanul súlyos további károkhoz vezet.

A különleges jogrendi dogmatikában elválík egymástól a különleges (kivételes) helyzet (amely a tények, körülmények nem szokásos és az élet- és vagyonbiztonságra különös fenyegetettséget jelentő együttállása) és maga a különleges jogrend, amelyet az arra jogosult állami intézmény hirdethet ki nem függetlenül a fennálló ténybeli körülményektől, mégis a helyzet összes körülményeinek mérlegelésén alapuló alkotmányos döntése szerint.⁹ Egyes esetekben így az is előfordulhat, hogy a különleges jogrendet akkor is kihirdetik, ha a helyzet más jogi eszközökkel, a hatályos keretrendszerben törvényi szinten is kezelhető volna. A kihirdetésre vonatkozó jogi aktus minden jogrendszerben eltérő természetű, a magyar jogban a különböző különleges jogrendi helyzetekben eredetileg eltérő, és így annak alkotmányossági felülvizsgálhatósága sem kezelhető egységesen.¹⁰ A parlament végrehajtó hatalmat ellenőrző feladatait az alkotmány szintén esetenként rögzíti.¹¹

Az Alaptörvény különleges jogrendi fejezete az Alkotmány ötös felosztását vette át, ehhez adta hozzá az alkotmánymódosító parlamenti többség 2016-ban a terrorveszélyhelyzetet. A terrorveszélyhelyzet bevezetését komoly viták övezték, mivel nem volt egyértelmű az, hogy az Alaptörvény különleges jogrendi fejezetének öt tényállása miért nem biztosítja azokat a szabályokat, amelyek a speciális intézkedéseket a terrorveszély idején lehetővé teszik.¹² Az alkotmánymódosítás szükségességének jogi megítélésétől eltekintve az bizonyos, hogy az új különleges jogrendi helyzet a kormányzati politikai kommunikáció fontos eleme volt az európai terror-támadások idején.

2016-ra egy nemzetközi összehasonlításban kivételesen komplex jogi szabályozás alakult ki,¹³ amely hat különleges jogrendi helyzetet nevesített az Alaptörvény ötödik részében, és amely alaptörvényi szabályrendszer a részletszabályok meghatározását törvényi szintre utalta, azaz kiutalt a katasztrófavédelemről és a hozzá kapcsolódó egyes törvények módosításáról szóló 2011. évi CXXXVIII. törvényre (Kat.), a honvédelemről és a Magyar Honvédségről, valamint a különleges jogrendben bevezethető intézke-

⁹ Ósze (2021).

¹⁰ Csink szerint ez mégis kívánatos volna. Csink (2023).

¹¹ Ósze (2021).

¹² Horváth (2021a); Horváth (2021b).

¹³ Horváth (2021a).

désekről szóló 2011. évi CXIII. törvényre (Hvt.), illetve a veszélyhelyzet esetében az egészségügyről szóló 1997. évi CLIV. törvényre (Eütv.) a részletszabályok tekintetében. Ezek a törvények a természeti csapással, ipari szerencsétlenséggel vagy akár a járvánnyal kapcsolatos védekezési és kárelhárítási feladatokat olyan esetben is biztosítják speciális rendelkezéseikkel, amikor a különleges jogrendi helyzetet nem hirdetik ki. A Kat. tv. például (eltérve egyébként az Alaptörvény eredeti különleges jogrendi koncepciójától) járvány esetére meghatároz bizonyos intézkedési lehetőségeket, az Eütv. pedig definiálja az egészségügyi veszélyhelyzetet és az egészségügyi válsághelyzetet, amelyben meghatározott állami intézmények előre meghatározott döntéshozatali eljárásban komoly jogkorlátozó intézkedéseket vezethetnek be a probléma mihamarabbi elhárítása és a károk csökkentése érdekében. Több esetben a törvényi szabályozás dogmatikája, azok történetiségéből és beágyazottságából is fakadóan, nem illeszkedett az alaptörvényi logikához, azt hol felülírta, hol kiegészítette.¹⁴

2020. március 11-ét, a veszélyhelyzet kihirdetését¹⁵ követően a szakmai diskurzus és a társadalmi párbeszéd fontos kérdése lett a különleges jogrendi szabályozás, amely a *de lege ferenda* javaslatok megfogalmazásakor nagyban támaszkodott a szakirodalmi előzményekre.¹⁶ Sokan a veszélyhelyzet aktuális kérdéseivel foglalkoztak,¹⁷ mások az elméleti és kritikai irodalmat gyarapították.¹⁸

A COVID-19-világjárvány kitörését és az első tapasztalatokat követően az alkotmánymódosító többség változtatott a hat elemből álló különleges jogrendi szabályozáson, és bevezetett egy egyszerűsített rendszert, amelyben az alkotmányos gyakorlat tényeihez is igazodóan a különleges jogrendi helyzetekben a végrehajtó hatalom, azaz a kormány bír döntési, illetve rendeletalkotási jogosítványokkal. 2020-ban került sor az Alaptörvény kilencedik módosítására végül 2022. novemberi hatálybalépéssel. Az Alaptörvény tizedik módosítása 2022-ben kiegészítette a veszélyhelyzet alaptörvényi tényállásának a szövegét azzal, hogy nemcsak elemi csapás és ipari katasztrófa, hanem emellett szomszédos országban folyó háború vagy fegyveres konfliktus és humanitárius veszélyhelyzet idején is alkalmazható a veszélyhelyzeti különleges jogrend, ha a kormány azt kihirdeti.

¹⁴ Horváth (2021b), 122–148.

¹⁵ 40/2020. (III. 11.) Korm. rendelet veszélyhelyzet kihirdetéséről.

¹⁶ Till (2017); Till (2014); Horváth (2021a); Horváth (2021b); Jakab–Till (2023); Jakab–Till (2020); Keszely (2017); Kelemen (2020); Kelemen (2022); Mészáros (2018).

¹⁷ Kádár (2020).

¹⁸ Lásd kötetünkben Matyasovszky–Németh Márton és Fábíán Áron szerzőpáros tanulmányát.

Az Alaptörvény hatos felosztású rendszerének reformjával párhuzamosan történt a törvényi szintű szabályozás összehangolása és kiigazítása, a koronavírus elleni védekezésről szóló 2020. évi XII. törvény (Lex COVID) után az úgynevezett integrált biztonsági törvény, a védelmi és biztonsági tevékenységek összehangolásáról szóló 2021. évi XCIII. törvény (Vbö.) elfogadása.

Az Alaptörvény kilencedik módosítása három különleges jogrendi helyzetre szűkítette a különleges jogrendi szabályozást.¹⁹

A szabályozási koncepció nagyon hasonló maradt a korábbihoz az egyszerűsítés ellenére: továbbra is igyekezett meghatározni az alkotmányozó a legfontosabb, előre definiálható krízishelyzetcsoportokat, amelyek esetében a különleges jogrend bevezetése nélkül elképzelhető, hogy az állami működés jogszerű fenntartása lehetetlenné válna, illetve az élet- és vagyonbiztonság a különleges szabályok nélkül, más módon, elfogadhatatlan mértékben sérülne. A szabályozás azonban újszerű abban a tekintetben, hogy ennek a szabályozási logikának a nyilvánvaló hátulütőit, miszerint a mai világunkban aligha tudjuk előre látni, hogy milyen típusú kockázatokkal nézünk majd szembe, úgy próbálja csökkenteni, hogy a definiálttal határában hasonló esetekre is kiterjeszti potenciálisan a különleges jogrendet.

A szabályozás tehát egyszerűsített, de hátránya, hogy *carte blanche*, tehát a korábbinál nyitottabbá vált, hogy milyen esetben kerülhet sor különleges jogrend kihirdetésére. Az új szabályozást a válságok elleni hatékony védekezés ideológiája vezette, erős kormányzati felhatalmazással.

Az első különleges jogrendi helyzet, a hadiállapot bevezetésével a külső támadások elleni, honvédelmi típusú helyzet keletkezik, amelynek a kihirdetéséről az Országgyűlés dönt, és amelyben a kormány alkothat a törvény erejével bíró rendeleteket. Ez a tényállás magában foglalja a korábbi rendkívüli állapotra vonatkozó szabályrendszert, és emellett a megelőző védelmi helyzet egyes szabályozási elemeit, illetve a váratlan támadást is. A szabályozás kialakításában jelentős szerepet vállaló Kádár Pál dandártábornok szerint a védekezés rugalmasságának a biztosítása érdekében az Alaptörvény a hatásában külső fegyveres támadással egyenértékű cselekmény, valamint ezek közvetlen veszélye esetén is lehetővé vált a hadiállapot kihirdetése.²⁰

Az Alaptörvény szövegezésének érdekessége, hogy szövetségi kötelezettség teljesítése esetén is kihirdethető az állapot. Ösze Áron veti fel tanul-

¹⁹ Kádár (2022a).

²⁰ Kádár (2022b).

mányában, hogy ez vajon akkor is igaz-e, ha szövetségi kötelezettségünket Magyarországtól távol teljesítjük.²¹

Hadiállapotban az Országgyűlés a kormány döntéseit bármikor hatályon kívül helyezheti az Alaptörvény szerint. Az új szabályozás megszünteti a Honvédelmi Tanács intézményét.²² Ez azért érdekes, mert korábban a különleges jogrendi szabályozásnak emblematikus szereplője volt a Honvédelmi Tanács mint az egyébként létező intézményektől független, kifejezetten erre a célra felállított új szereplő.²³ A Honvédelmi Tanács összetétele biztosította azt, hogy a kormánytöbbség akarata érvényesüljön a döntéshozatal során, de formailag rendkívüli állapot esetében nem a kormány, hanem a Honvédelmi Tanács döntött. Az új szabályozás e helyütt a kormány kezébe adja a rendeletalkotási jogosítványokat.

A következő különleges jogrendi helyzet az Alaptörvény kilencedik módosítása szerint a szükségállapot, amely ugyanúgy a belbiztonsági, az állam működését, élet- és vagyonbiztonságot veszélyeztető helyzetre jött létre, de megváltozott a rendelkezés tartalma a korábbi szükségállapot szabályozáshoz képest. A fegyveresen vagy felfegyverkezve elkövetett súlyosan erőszakos fordulat kikerült a szövegből, ehelyett elég az, hogy a helyzet az élet- és vagyonbiztonságot veszélyeztető, súlyos, jogellenes legyen, továbbá bekerült a szövegbe, hogy a különleges jogrendi állapot kihirdethető alkotmányos rend felforgatására irányuló cselekmény esetében is. Az is eltérés, és Kádár Pál szerint a rugalmasságot célozza, hogy így olyan, „hibrid” kihívásokra is reagálhat a parlamenti többség, amelyek előre nem láthatók, vagy amelyeket a hatályos jog nem tud megfelelőképpen kezelni.²⁴ Az alapvetően a belső államrend megdöntésére irányuló konfliktusban korábban a köztársasági elnök alkotott törvény erejével bíró rendeletet, most a kormány teheti ezt meg. A szükségállapot 30 napra hirdethető ki, és a meghosszabbításához az összes képviselő kétharmados támogatása szükséges.

A kilencedik alaptörvény-módosítás szerint a harmadik különleges jogrendi helyzet a veszélyhelyzet, amely a tizedik alaptörvény-módosítást követően, ahogy azt fentebb kifejtettem, a korábbiakhoz képest kiegészült a humanitárius válsághelyzettel, a szomszédos országban zajló fegyveres konfliktussal összefüggő tényállással, válaszul Oroszország Ukrajna elleni

²¹ Ősze (2021).

²² Kelemen (2018).

²³ Kelemen (2022).

²⁴ Kádár (2022b).

háborújára, az orosz agresszióra. Eltérés az, hogy e tényállásban is szerepel a „különösen” kifejezés, amely azt jelenti, hogy nemcsak ezekben az esetekben kerülhet sor a veszélyhelyzet kihirdetésére, hanem más esetekben is, ha azokat a kormány hasonlónak ítéli.

A hadiállapot és a szükségállapot új szabályozásának egy sarkalatos pontja, hogy a különleges intézkedések alkalmazására már attól a pillanattól fogva sor kerülhet, hogy a kormány megtette az Országgyűlés felé a kihirdetésre vonatkozó előterjesztését, amely most csak a terrorveszélyhelyzet esetében van így szabályozva. Az alkotmányozói indokolás szerint ez azért szükséges, hogy a kivételes helyzetben azonnal lehessen cselekedni a védelem és a biztonság érdekében.²⁵

Hatalommegosztási szempontból megjegyzendő, hogy korábban a kormány mellett tehát rendkívüli jogrendben a Honvédelmi Tanács, szükségállapotban pedig a köztársasági elnök hozott rendeletet, a többi különleges jogrend esetében a kormány rendelkezett ezzel a jogosítvánnyal, és az Alaptörvény kilencedik módosítása pedig minden intézkedési jogkört a kormány hatáskörébe irányított.

Mindeközben a COVID-19 első hulláma a törvényi szabályozást is átalakította. Az első hullámot követően a veszélyhelyzet megszűnésével megszületett az úgynevezett *Lex COVID*, amely a különleges jogrendi rendeleti szabályozás egy jelentős részét átvette törvényi szintre annak érdekében, hogy azok érvényesek maradjanak a különleges jogrend megszűnése után is. Emellett elkezdődött az integrált védelmi és biztonsági szabályozás előkészítése, amelyet a parlament egy törvény, a Vbö. formájában 2021 nyarán fogadott el. A jogalkotó többség az integrált védelmi és biztonsági törvényben összegezte mindazokat a szabályokat, amelyek az Alaptörvény felhatalmazása alapján törvényi szinten meghatározhatók úgy, hogy egy helyen legyenek, eltérően a korábbi (Eütv., Kat. tv., Htv.) szabályozástól.

Emellett két olyan törvényi szintű kvázi különleges jogrend is hatályos volt Magyarországon egyidejűleg az alkotmányi szintű veszélyhelyzettel, amely komoly alapjog-korlátozásokra és a normál hatalomgyakorlási struktúráktól eltérő közhatalmi szereplőkre és aktusokra támaszkodik. A 2020 utáni időszakban is újra és újra meghosszabbították a tömeges bevándorlás okozta válsághelyzetet, amely törvényi szabályozást a 2015-ös migrációs válság apropóján alkotta meg a parlament a menekültügyi

²⁵ Az Alaptörvény kilencedik módosításának indokolása.

törvény módosításával,²⁶ és amelyet a kormány 2016-ban hirdetett ki,²⁷ és amely különleges intézkedésekre, a honvédség különleges célú felhasználására és eltérő alapjog-korlátozásra ad törvényi lehetőséget. Jelenleg a tömeges bevándorlás okozta válsághelyzet 2016 márciusa óta fennáll.

Az egészségügyi válsághelyzet egészségügyi törvényben megfogalmazott szabályai szintén változtak 2020 nyarától, amikor a járvány első hullámát követően megmaradt az egészségügyi válsághelyzet, és emiatt az egészségügyi törvény szabályozását a jogalkotó alapvetően módosította, bevezette a járványügyi készség fogalmát. Ennek a módosításnak a lényege az volt, hogy a kormány az egészségügyi válsághelyzetben is önállóan meghozhassa azokat az alapvető jogokat és szabadságokat korlátozó döntéseket, amelyeket szükségesnek lát, továbbá megmaradhassanak az erre szolgáló intézmények, például a hadsereg jelenléte a kórházakban vagy egy-egy speciális adminisztratív pozíció. A járványügyi készség 2022. december 31-én szűnt meg.²⁸

Az egyes egészségügyi veszélyhelyzeti és válsághelyzeti intézkedések, amelyek járványügyi készség esetén szinte különleges jogrendi típusú alapjog-korlátozásokat tesznek lehetővé, kazuisztikus szabályozást jelentettek, például kifejezetten egyes esetekre lehetővé tették a rendőrség és a Magyar Honvédség közreműködését a helyzet kezelésében, vagy engedélyezték a beszerzésekkel kapcsolatos speciális szabályokat. Az Eütv. külön nevesítetten tartalmazza a SARS-CoV-2 vírusra való utalást is, amely egyes szerzők szerint felveti, hogy más vírus esetében kétséges lehet az itt megfogalmazott szabályok alkalmazhatósága, vagy ismét az analógia alkalmazhatósága lesz a jogértelmezési kérdés, így más hasonló pandémia kezelhetőségére a szabályozás újfent elégtelennek bizonyulhat.²⁹

A törvényi szintű szabályozás ismertetésénél ki kell emelni, hogy számos más kvázi különleges jogrend is létezik a hatályos magyar jogban, hasonlóan egyébként más kelet-közép-európai országok szabályozásához.³⁰ Ez a fajta szabályozás régóta bevett azokra a helyzetekre, amelyek esetében a különleges jogrendi állapot kihirdetése nem indokolt, és a törvényi szintű

²⁶ A menedékjogról szóló 2007. évi LXXX. törvény 93. § (1) bekezdés j) pontjában kapott felhatalmazás alapján.

²⁷ 41/2016 (III. 9.) Korm. rendelet a különleges bevándorlás okozta válsághelyzet Magyarországon egész területére történő elrendeléséről, valamint a válsághelyzet elrendelésével, fennállásával és megszüntetésével összefüggő szabályokról.

²⁸ 283/2020. (VI. 17.) Korm. rendelet a járványügyi készség bevezetéséről.

²⁹ Kádár–Hoffman (2021).

³⁰ Kádár–Hoffman (2021).

szabályozás nem az alkotmány különleges jogrendi szabályozásának a részletezését jelenti. Természetesen komoly alkotmányjogi kérdés a kétszintű szabályozásnak a viszonyrendszere még akkor is, ha a legtöbb országban természetesnek tekintjük azt, hogy törvényi szintű szabályozás is létezik az alkotmányok felhatalmazó rendelkezései alapján létrejött, az alkotmányi szabályokat kibontó törvényi szabályozás mellett, esetleg egészen más különleges szabályozást igénylő helyzetre. Az alapvető jogok korlátozása törvényi szinten megállapítható, tehát semmi sem zárja ki azt, hogy kivételes körülmények esetében más közhatalmi struktúrában másféle alapvető jogkorlátozásokat vezessen be az állam akkor, ha az szükséges és arányos, hiszen ez esetben az általános alapjog-korlátozási tesztől eltérni nem lehet. Számos kvázi különleges jogrendi helyzetről beszélhetünk a magyar jogban, mint például a katasztrófavédelmi törvény szerinti katasztrófaveszélyről vagy az atomenergia, vagy éppen a kőolaj- és a földgázválság okozta katasztrófaveszélyről.³¹

A hatalommegosztásra vonatkozó alapvető elvek betartása mellett, nem sértve az alkotmányi rendelkezéseket, sor kerülhet az alapjogok mérlegelésén alapuló másfajta szabályok bevezetésére akkor, ha ezt a körülmények szükségessé teszik. A szükségesség és az arányosság ugyanis nem tértől és időtől független fogalmak, hanem azt adott esetekre, adott körülmények figyelembevételével lehet a leginkább megítélni.

Tehát akkor is, ha egyes helyzetekben a kvázi különleges jogrend bevezetése elfogadottá vált, kérdés, hogy ez miért nem kerül az alaptörvényi szabályozás körébe. Ennek egyetlen logikus indoka az lehet, hogy ez esetben nem kell és nem is lehet eltérni az alkotmány normál jogrendi rendelkezéseitől.

3. A VESZÉLYHELYZETTEL KAPCSOLATOS TAPASZTALATOK A KORMÁNY ÉS AZ ORSZÁGGYŰLÉS VISZONYRENDSZERÉBEN

Magyarország 2020 márciusában az Alaptörvény korábbi szabályozása alapján hirdette ki a veszélyhelyzetet. Ennek értelmében a kormány rendeletet alkot, amely a törvény erejével bír, tehát törvénytől eltérő szabályozást állapíthat meg. Mivel a törvényhozás Magyarországon az Országgyűlés feladata, az Országgyűlés a legfőbb népképviselői szerv az Alaptörvény sze-

³¹ Kádár-Hoffman (2021).

rint, a kormány csak a kivételes jogrendben kap felhatalmazást arra, hogy törvény erejével bíró rendeletet alkosson kifejezetten azzal a céllal, hogy a rendkívüli helyzetet megszüntesse, és mihamarabb vissza lehessen térni a normál jogrend által keretezett társadalmi együttéléshez. A 2020 márciusában hatályos szabályozás szerint a kormány rendelete tizenöt napig érvényes, azt ez időn belül az Országgyűlés megvizsgálja, és csak akkor lehetséges annak meghosszabbítása, ha az Országgyűlés azt jóváhagyja.

Az úgynevezett felhatalmazási törvény (a koronavírus elleni védekezésről szóló 2020. évi XII. törvény, hatályban volt 2020. március 31. és június 17. között) ezt az alkotmányos konszenzust írta felül akkor, amikor lehetővé tette a törvény erejével bíró rendeletek megalkotását és hatályát azok egyedi ellenőrzése nélkül a veszélyhelyzet végéig. Az Országgyűlés fenntartotta ugyan annak lehetőségét, hogy visszavonja ezt a felhatalmazást, de ennek a jelentősége az alkotmányos gyakorlat szempontjából igen csekély volt, hiszen az Országgyűlésben a jelenlegi kormánypártoknak 2010 óta alkotmányozó és értelemszerűen törvényhozó többsége, azaz támogatottsága van, másrészt, ha az alkotmányos gyakorlat figyelembevétele melletti érvként az alkotmányjogi logikára támaszkodunk, akkor fel kell ismernünk, hogy a kormány rendeleti úton végső soron megakadályozhatja az Országgyűlés összehívását. Mondhatnánk, hogy az ügynek nincs jelentősége, hiszen az Országgyűlés folyamatosan ülésezett. Kérdés azonban, hogy ebben az esetben miért nem kívánta ellátni az ellenőrzési feladatait, vagy miért volt alkotmányosan elfogadható a különleges jogrend bevezetésére vonatkozó törvényi szintű szabályozás mellett.

A COVID-19-világjárvány tehát nemcsak a nemzeti kormányok egészségügyi válságkezelésének hatékonysága, hanem az érintett államok demokratikus működése szempontjából is komoly kihívást jelentett.³² Az egészségügyi válság kezelése ugyanis olyan rendkívüli hatalmat igazolhat a végrehajtó hatalom számára, amely normális körülmények között elfogadhatatlan volna, és egy ilyen helyzetben magától értetődően megnő az autokratikus hatalomgyakorlás veszélye. Ilyen esetekben nagyobb értéket képviselnek azok az intézményi garanciák, amelyek a demokrácia és a jogállamiság végső biztosítékaként normál jogrendben is ellenőrzik a kormány működését, különleges jogrendben pedig megakadályozzák a kivételes hatalommal való visszaélést.

A rendeleti úton történő rendkívüli kormányzás különösen kockázatos azokban az országokban, ahol jogállami hiányosságokat figyelhetünk

³² Florczak-Wątor – Gárdos-Orosz – Malíř – Steuer (2024).

meg. A politikatudományi szakirodalom szerint az autokraták szívesen használják fel a válságokat az antidemokratikus intézkedések igazolására, mert a tapasztalatok azt mutatják, hogy a polgárok válság idején, amikor a biztonságuk veszélyben van, toleránsabbak, sőt támogatják az akár önkényesen korlátozó intézkedéseket.³³ Ezzel összefüggésben az Európai Unió Magyarországgal (és Lengyelországgal) szemben évekkel ezelőtt elindította a jogállamisági vizsgálatokat, amelyeknek célja annak feltárása, hogy a jogállamiság szisztematikus lebontása történik-e, és azóta is számos eljárás folyt, folyik az európai uniós együttműködés keretében a magyarországi jogállamiság helyreállítása érdekében.³⁴

A veszélyhelyzeti rendeletek feletti parlamenti ellenőrzésről való lemondás komoly szakirodalmi viták tárgya volt,³⁵ mint ahogy a veszélyhelyzet kihirdetésének alkotmányossága is,³⁶ mivel az Alaptörvény szerint, mint láttuk, a kormány csak az állampolgárok élet- és vagyonbiztonságát veszélyeztető „természeti csapás vagy ipari katasztrófa” esetén hirdethetett volna veszélyhelyzetet, és a magyar jogban egy humánjárvány a korábbi jogértelmezés szerint nem tartozott a természeti katasztrófa fogalmi körébe. A fent említett katasztrófavédelmi törvény, amely a veszélyhelyzetek részletes szabályait határozza meg, a „tömeges megbetegedést okozó humánjárványt” vagy „járványvesélyt” az „egyéb veszélyek” csoportjába sorolta, megkülönböztetve azt a természeti katasztrófától (mint „természeti” veszélytől) és az ipari katasztrófától (mint „civilizációs” veszélytől). A kormány helyzetértelmezését azonban a parlamentben senki sem vitatta, alátámasztva ezzel a veszélyhelyzet kihirdetésének szükségességét.

2020 júniusában az Országgyűlés elfogadta a már említett, a veszélyhelyzet megszüntetésével és az új egészségügyi válsághelyzet kihirdetésével kapcsolatos átmeneti szabályokról szóló törvényt, a Lex COVID-ot. Ez a 410 cikkelyt tartalmazó jogalkotási monstrum, egy „szupersalátatörvény” (tucatnyi törvényt módosítva) számos vészhelyzeti rendelkezést iktatott a rendes jogrendszerbe.³⁷

Ezen túlmenően a parlament az 1997. évi egészségügyi törvény módosításával létrehozott egy olyan helyzetet, amely felhatalmazza a kormányt, hogy kvázi (alkotmány alatti) különleges jogrendet hirdessen ki „járvány-

³³ Eatwell–Goodwin (2018), xxv, xxviii.

³⁴ Detre–Jakab–Lukácsi (2023).

³⁵ Bán–Forgács (2022); Chronowski (2023).

³⁶ Sente (2020).

³⁷ Vörös (2020).

ügyi készség” elnevezéssel bármely más olyan esemény esetén, amely veszélyezteti vagy károsítja a polgárok életét, testi épségét vagy egészségét, illetve az egészségügyi szolgáltatók működését.³⁸ Ilyen helyzetben a kormány szinte bármilyen intézkedést megtehetett, amelyet korábban csak a különleges jogrend keretében lehetett alkalmazni, de az alapjogok általánostól eltérő mércével megítélhető korlátozását vagy felfüggesztését nem tette lehetővé. A 283/2020. (VI. 17.) Korm. rendelettel ki is hirdetett járványügyi készség legfeljebb hat hónapig tarthat, de a kormány akár hányszor meghosszabbíthatja, mivel teljes mérlegelési jogkörrel rendelkezik annak megítélésében, hogy teljesülnek-e a kihirdetett feltételek, vagy sem. Figyelemre méltó, hogy a kormány a veszélyhelyzet megszüntetésével párhuzamosan hat hónapra bevezette a járványügyi készséget, és további fél évvel meghosszabbította azt, ahogy fentebb szó volt róla, végül 2022 decemberéig.

Amikor a COVID-19-világjárvány okozta egészségügyi válsághelyzet súlyosbodott, és a veszélyhelyzetet 2020 novemberében ismét bevezette a kormány, az Országgyűlés ugyanúgy döntött, mint az első veszélyhelyzet esetében. Alig néhány nappal a kihirdetést követően az Országgyűlés elfogadta „a koronavírus-járvány második hulláma elleni védekezésről” szóló 2020. évi CIX. törvényt. Ebben a törvényben az Országgyűlés ismét jóváhagyta a hatálybalépése előtt elfogadott összes veszélyhelyzeti rendeletet, és ugyanilyen általános felhatalmazást adott a kormánynak arra, hogy az összes későbbi rendelet időbeli hatályát a veszélyhelyzet végéig meghosszabbítsa. Az egyetlen különbség az volt, hogy ezúttal a parlament ezt a fajta korlátlan felhatalmazást időbeli korlátozáshoz köthette, kimondva, hogy ez a törvény kilencven napig marad hatályban.

A kormánynak tehát attól nem kellett tartania, hogy az Országgyűlés megfontolja bármelyik veszélyhelyzeti rendeletét, mivel a törvényhozó hatalom csak azt a jogot tartotta fenn, hogy bármikor visszavonja ezt a felhatalmazást. Bár a kormány számos ellentmondásos rendeletet fogadott el, amelyek nem kapcsolódtak a világjárvány elleni védelemhez,³⁹ az Országgyűlés nem vizsgálta meg egyetlen veszélyhelyzeti rendeletének szükségességét vagy arányosságát sem.

A kormány a veszélyhelyzetet megszüntette, amikor a 2020. évi CIX. törvény hatályát veszttette, de ennek egyáltalán nem volt jelentősége, mert a harmadik veszélyhelyzet ugyanezen a napon lépett hatályba. Az Ország-

³⁸ Különösen Eütv. 28. §.

³⁹ Chronowski (2024).

gyűlés a korábbiakhoz hasonlóan nagyon hamar új felhatalmazási törvényt fogadott el, amelyben a kormány munkáját egyszerűsítette azzal, hogy összesen hetven korábban kiadott veszélyhelyzeti rendelet újbóli hatálybaléptetését hagyta jóvá.

A negyedik veszélyhelyzet bevezetésével az Országgyűlés, új törvényt elfogadva, ismét támogatta a kormány döntését a veszélyhelyzet kihirdetéséről, de ezúttal – mint már említettem – az Alaptörvény tizedik módosítása által biztosított lehetőséggel élve „a szomszédos országban bekövetkezett fegyveres konfliktus vagy humanitárius katasztrófa következményeinek elhárítására”, vagyis Oroszország Ukrajna elleni háborújára utalva. Ez a törvény nemcsak megerősítette a kormány tucatnyi, az új veszélyhelyzet kihirdetésének napján kiadott veszélyhelyzeti rendeletét, hanem jóváhagyta azt a több mint harminc veszélyhelyzeti rendeletet is, amelyeket a kormány korábban a koronavírus-világjárvány leküzdése érdekében hozott. Ez utóbbi rendeletek közül néhány már az Ukrajnából érkező menekültekre is vonatkozott, azaz a kormány a COVID-19 miatt kihirdetett veszélyhelyzetre alapozott kivételes hatáskörével élve már a negyedik veszélyhelyzet kihirdetése előtt elfogadta ezeket a veszélyhelyzeti rendeleteket.

Míg számos parlament különböző módon reagált a COVID-19-veszélyhelyzetre, például új szervezeti és eljárási megoldásokat hozott létre gyorsított törvényalkotással vagy a felügyeleti eszközök és eljárások nem jogalkotási mechanizmusainak aktiválásával,⁴⁰ addig a magyar parlament nem adott alkotmányos garanciát saját folyamatos működésére. Sőt Sente Zoltán szerint a magyar törvényhozás valóságos „öngyilkosságot” követett el.⁴¹

A különleges jogrend nem akadályozta az Országgyűlést abban, hogy általános jellegű társadalmi és intézményi reformokat hagyjon jóvá, vagy éppen komplex salátatörvényeket fogadjon el. A járvány második hullámának tetőpontján fogadták el az egészségügyi dolgozók jogállásának jelentős módosítását, míg egy másik törvény az állami kulturális intézmények alkalmazottainak jogállását közalkalmazottiról munkajogi jogviszonyra változtatta. Ebben az időszakban az állami egyetemeket és számos állami tulajdonú vállalatot „közcélu alapítványokká” szervezték át, amelyek felett az állam elvesztette ellenőrzési és fenntartói jogait.⁴²

A parlament elfogadott tehát számos jogszabályt, amely alapjaiban érintette a társadalmi-gazdasági rendet, miközben a veszélyhelyzeti rendeletal-

⁴⁰ Florczak-Wątor – Gárdos-Orosz – Malisz – Steuer (2024).

⁴¹ Sente (2020).

⁴² Sente (2024).

kotással kapcsolatos alkotmányos feladatait nem látta el, pedig ebben akadályoztatva nem volt.

Mindent összevetve, bár az Alaptörvény nem írja elő kifejezetten, hogy az Országgyűlésnek minden egyes veszélyhelyzeti rendelethez külön-külön kell hozzájárulását adnia, ennek az alkotmányos rendelkezésnek az értelme és funkciója a veszélyhelyzeti rendeletek feletti folyamatos parlamenti ellenőrzés biztosítása. A rendkívüli intézkedések szükségességének, arányosságának és hatékonyságának vizsgálata nélküli általános jóváhagyás nemcsak ezt a parlamenti hatáskört és alkotmányos kötelezettséget üresíti ki, hanem az egész parlamenti ellenőrzési hatáskört értelmetlenné teszi. A rendkívüli hatalom különleges külső ellenőrzést igényel, és ennek mellőzése annál is inkább indokolatlan volt, mert az Országgyűlés egyébként folyamatosan ülésezett, azaz feladatát és funkcióját képes lett volna ellátni. Bár indokolt lehet, hogy különleges jogrendben a kormány rendeleti úton járjon el, például a parlamenti törvényalkotásához szükséges idő miatt, vagy mert csak a végrehajtó hatalom rendelkezik a szükséges információkkal, nem világos, hogy az egymást követő felhatalmazások miért vezettek oda, hogy az Országgyűlés szinte teljesen felhagyott az ellenőrzésre vonatkozó alkotmányos feladatával, holott Magyarországon az Alaptörvény szerint az Országgyűlésnek felelős kormány működik.

Az elmúlt évek eseményei Magyarországon tehát nemcsak, hogy számos esetben felvetették a veszélyhelyzet kihirdetésének vagy meghosszabbításának a szükségességét, rámutattak arra a tágabb diskurzusra, amely a törvényhozó és a végrehajtó hatalom összefonódását problematizálja. A helyzet, a folyamatosan fennálló különleges jogrend érzékelteti, hogy a modern képviseleti demokrácia milyen deficitben szenved, amikor a hatalommegosztás rendszerében nem tudja tisztán elkülöníteni a törvényhozást és a végrehajtást, és a kormány politikai akarata más színben, de azonos tartalommal hol ennek, hol annak a hatalmi ágak munkájában jelentkezik. Ez különösen látványos és visszaélészerű akkor, ha politikai hatalomkoncentráció jellemzi az állami működést egy állandósult különleges jogrendben.

4. AZ ALKOTMÁNYBÍRÓSÁG ÉS AZ ALKOTMÁNYOSSÁGI KONTROLL TAPASZTALATAI

A válság fogalmát nehéz absztrakt módon meghatározni, mert mindig a döntéshozó percepcióján múlik az, hogy válságnak tekinti-e az általa ér-

zékelt helyzetet, illetve úgy ítéli-e meg, hogy azt csak különleges intézkedésekkel lehet kezelni.⁴³

Jól jelzi a jog társadalmi jelenségekbe ágyazottságát, hogy sokszor olyan absztrakt fogalmakat kell operacionalizálnia az alkotmányos intézményeknek, mint „krízis” vagy „társadalmi válság”, „arányos intézkedés”, „eltérő jogkorlátozás”. Ezek megítélése kódolt bizonytalansággal jár, de egy alkotmányos demokráciában az Alkotmánybíróság *erga omnes* hatályú döntései jogértelmezésen alapulók, jogi jellegű iránymutatást adnak ezekben a kérdésekben.

Ezt az elképzelést maga az Alkotmánybíróság is megerősítette, amit már a legelső, 2020 márciusában, a veszélyhelyzet kihirdetését követően azonnal kiadott nyilatkozata is tükröz: „A járvány kitörése óta, de különösen a jelenlegi különleges jogrendben az Alkotmánybíróságnak fokozott felelősséggel kell feladatait ellátnia.”⁴⁴ Az Alkotmánybíróság működésének az intenzitása a vizsgált időszakban nem is változott, működése még a távoli, online otthoni munkavégzést igénylő időszakokban is zavartalan volt. Az ügyteher és a befejezett ügyek száma nem mutat eltérést a 2020-as év és az azt megelőző évek között, vagyis a mindennapi működés stabil volt.⁴⁵

Az Alkotmánybíróság 2020 márciusától kezdte meg a COVID-19-világjárvánnyal kapcsolatos ügyek vizsgálatát.⁴⁶ Az ügyek többsége alkotmányjogi panaszként érkezett, ugyanakkor néhány (parlamentari képviselők által kezdeményezett) absztrakt normakontroll indítvány is érkezett a különleges jogrend idején kiadott kormányrendeletekkel kapcsolatban. Ezenkívül néhány bírói kezdeményezést nyújtottak be az alkalmazandó norma konkrét ügyben történő felülvizsgálatára. Az Alaptörvény 54. cikk (1) bekezdése és 53. cikk (2) bekezdése alapján⁴⁷ az Alkotmánybíróság kísérletet tett arra, hogy meghatározza az AB szerepét ebben az időszakban, és azt, hogy milyen mérce alapján végezheti az Alaptörvényben foglalt jogok korlátozásának a felülvizsgálatát, ha az Alaptörvény lehetővé teszi, hogy az I. cikk (3) bekezdésétől, tehát az általános alapjog-korlátozási tesztől

⁴³ Kádár–Hoffman (2021)

⁴⁴ Alkotmánybíróság: A veszélyhelyzet az Alkotmánybíróság működését és felelősségét is érinti, 2020. március 31. <https://shorturl.at/amGS0>

⁴⁵ <https://alkotmanybirosag.hu/ugyforgalmi-es-statisztikai-adatok/>

⁴⁶ Alkotmánybíróság: A járványügyi veszélyhelyzettel kapcsolatosan indult, előadó alkotmánybíróra kiszignált alkotmánybíróági ügyek, <https://shorturl.at/epJPR>

⁴⁷ Alaptörvény 54. cikk: „(1) Különleges jogrendben az alapvető jogok gyakorlása – a II. és a III. cikkben, valamint a XXVIII. cikk (2)–(6) bekezdésében megállapított alapvető jogok kivételével – felfüggeszthető vagy az I. cikk (3) bekezdése szerinti mértéken túl korlátozható.”

a legtöbb jog korlátozása teljesen eltérjen.⁴⁸ Annak megfontolására azonban sajnos indítvány hiányában nem volt lehetősége, hogy a veszélyhelyzet kihirdetését felülvizsgálja.⁴⁹

Annak ellenére, hogy az Alkotmánybíróság erőfeszítései a megfelelő teszt vagy mérce kialakítására nyomon követhetők a vonatkozó határozatok olvasásakor, végeredményben az Alkotmánybíróság elismerte az összes rendeletalkotás alkotmányosságát, tehát nem talált olyan alkotmányossági hibát a veszélyhelyzet időtartama alatt, amely olyan komoly alkotmányossági aggályokat vetett volna fel, ami az alkotmányellenesség kimondását indokolta volna.

E joggyakorlat során és különösen annak kezdetén számos indítványt utasított el az AB formai okokból. Ennek egyik oka az Alkotmánybíróság általános hatásköri korlátozása volt az Alaptörvény 37. cikk (4) bekezdése alapján, amely szerint a testület lényegében nem vizsgálhatja felül az állam központi költségvetésével kapcsolatos normákat. Az egyik legelső ügyben is az Alkotmánybíróság így a hatáskör hiányára hivatkozva utasította vissza az indítványt. A 3234/2020. (VII. 1.) AB határozatban a támadott jogszabályi rendelkezés szerint a helyi önkormányzatokat nem illeti meg az általuk beszedett gépjárműadó szokásos része 2020-ban, hanem a központi költségvetés, konkrétan a Járványvédelmi Alap bevételeivé válik ez az összeg. Az indítványozó, az országgyűlési képviselők egynegyede azzal érvelt, hogy a gépjárműadóból származó bevétel az önkormányzatok jelentős bevételi forrása olyan körülmények között, amikor számos új feladatot kaptak a járvány elleni küzdelemben. Az indítványt az Alkotmánybíróság visszautasította.

A veszélyhelyzet első időszakában egyetlen bírói indítvány érkezett, és az is inkább a felsőoktatási autonómiára vonatkozó alkotmánysértésre hivatkozott a világjárvánnyal összefüggő intézkedések kapcsán, amely eset alapja az egyetemeket érintő privatizáció volt, amely önmagában lényeges alkotmányossági kérdéseket vetett fel.⁵⁰ Az ügy azért releváns azonban, mert rámutat egy jelentős és általános alkotmányossági problémára, amely a világjárvány idején merült fel, és jó példa arra, hogy bemutassa azokat a vitákat, amelyek nem a világjárvány miatt, hanem a pandémia alatt és okán alakultak ki, ahol a COVID-19-világjárványt nem legitim indokként, hanem inkább ürügyként használták fel a hatályban lévő szabályok megváltoztatására. Ennek a folyamatnak az első lépése a legnagyobb magyar-

⁴⁸ Erdős (2022)

⁴⁹ Csink (2023)

⁵⁰ Drinóczi (2021)

országi közgazdaság-tudományi egyetem, a Budapesti Corvinus Egyetem privatizációja volt.

A folyamat következő lépéseként 2020-ban további hat egyetem alapítványi formában történő átalakítását jelentették be. A hetedik egyetemenként a Színház- és Filmművészeti Egyetem (SZFE) csatlakozott a 2020/2021-es tanév kezdetére. Ez tüntetések és tiltakozások hullámát eredményezte a kultúrára és az oktatásra gyakorolt kormányzati nyomás ellen.

Az Alkotmánybíróság elutasította ezt a bírói indítványt, amely arra irányult, hogy nyilvánítsák alkotmányellenesnek a veszélyhelyzet idején a felsőoktatást érintő egyes szabályokról szóló 522/2020. (XI. 25.) Korm. rendeletet. Az Alkotmánybíróság határozatában megállapította, hogy a támadott rendelet alkalmazása nem sérti a felsőoktatás Alaptörvényben biztosított autonómiáját, amennyiben a kuratórium a döntése meghozatalakor az intézkedést a felsőoktatási intézménnyel együttműködve és a felsőoktatási intézmények autonómiájának letéteményesével egyetértésben hozta meg. A szenátus hozzájárulásának meglétét a rendes bíróságnak az eljárása során vizsgálnia kell.⁵¹

Ami az alkotmányjogi panaszokat illeti, 2020-ban nagyon kevés esetben született érdemi döntés. Mindössze kilenc ügy érkezett 2020-ban, és sok 2021-ben és 2022-ben, köztük több száz hasonló ügyekben (tömeges indítványozás), a kötelező védőoltások vagy a munkajogi kérdések témakörében. A legtöbb ilyen panaszról 2021-ben és 2022-ben egyesített eljárásokban döntöttek az AB testületei.⁵² Az Alkotmánybíróság pandémiával összefüggő joggyakorlatának egyik jelentős esete egy olyan alkotmányjogi panasz volt, amelynek ügyében az AB korábban már visszautasított egy absztrakt alkotmányossági felülvizsgálati indítványt eljárási okokra hivatkozva: míg a képviselők utólagos absztrakt normakontroll kezdeményezését az AB visszautasította, addig a gödi önkormányzat alkotmányjogi panaszja befogadhatónak minősült a fent említett ügyben.⁵³ A szóban forgó beruházások által használt ingatlanok tulajdonjoga átszervezésének szükségessége és az ezt követően bevezetett új adószabályok az indítvány szerint nem voltak szükségesek a COVID-19-világjárvány elleni hatékonyabb védelem eléréséhez.

Az Alkotmánybíróság elutasította a gödi önkormányzat alkotmányjogi panaszát, amely az önkormányzat tulajdonhoz való jogának sérelmét állí-

⁵¹ 28/2021. (XI. 5.) AB határozat.

⁵² Bitskey–Erdős (2022)

⁵³ Balázs–Hoffman (2020)

totta, illetve azt, hogy e bevétel nélkül a feladatainak az ellátása aránytalanul elnehezedik. A határozat rendelkező részében azonban *erga omnes* hatállyal megfogalmazott egy alkotmányos követelményt, amely szerint az Országgyűlés köteles megfelelő anyagi ellentételezést nyújtani az önkormányzatokra bízott feladatokért. Az Alkotmánybíróság hangsúlyozta, hogy veszélyhelyzetben a kormány jogosult azonnali és hatékony intézkedéseket hozni.

Egy másik korai alkotmányjogi panasz a Büntető Törvénykönyv egy új, a rémhírterjesztésre vonatkozó rendelkezése és az Alaptörvény közötti ellentét megállapítására és megsemmisítésére irányult.⁵⁴ A koronavírus-járvány kezdetén az Országgyűlés elfogadta a Büntető Törvénykönyv 2020. március 31-től hatályos módosítását, amelynek lényege, hogy a nagy nyilvánosság előtt történő rémhírterjesztés a különleges jogrendben, például világjárvány miatt kihirdetett veszélyhelyzetben szigorúbban büntetendő. Az indítványozók azzal érveltek, hogy az új szabályozás szükségtelenül és aránytalanul korlátozza a szólásszabadsághoz való jogukat, és teljesen kiszámíthatatlan, tág teret biztosított az önkényes rendőrhatalom és bírói jogalkalmazásnak, továbbá a szabály érthetetlen, és bizonytalanságban hagyja a norma címzettjeit.

Az Alkotmánybíróság a jogszabályi rendelkezést nem semmisítette meg, határozatában megállapította alkotmányos követelmény formájában, hogy a vitatott törvényi rendelkezés szerinti rémhírterjesztés a közlések szűk körét érinti: tiltja a tudatosan hamis vagy elferdített tények nyilvános közlését, de csak akkor, ha azt a különleges jogrend időszakában, a védekezés akadályozására alkalmas módon teszik. A tilalom tehát csak a tudatosan hamis vagy elferdített tények közlésére vonatkozik, a kritikai véleményekre nem. A Büntető Törvénykönyv módosításának megsemmisítése helyett az AB kiegészítette a szöveget a szándékosság elemével annak érdekében, hogy az megfeleljen a véleménynyilvánítás szabadsága követelményeinek.⁵⁵

Nagy nyilvánosságot kapott egy 2021 áprilisában született döntés is. Az Alkotmánybíróság a 3413/2020. (XI. 26.) AB határozatban korábban még visszautasította azt az egyéni képviselői alkotmányjogi panaszt, amely egy olyan kormányrendeleti szabályt [179/2020. (V. 4.) Korm. rendelet] támadott, amely szerint a közérdekű adatszolgáltatás addigi 15 napos határideje 45 napra nő, és további 45 nappal meghosszabbítható, ha a járvány

⁵⁴ 15/2020. (VII. 8.) AB határozat.

⁵⁵ Ambrus – Gárdos-Orosz (2021)

miatt a közigazgatási szerv akadályoztatva van az adatok kiadásában. Ez azonban további indokolást a rendelet szerint nem igényelt.⁵⁶

2020-ban az indítványt a veszélyhelyzet megszűnése miatti rendeleti hatályvesztés okán az AB visszautasította. Az új őszi veszélyhelyzetben a képviselők újra benyújtottak egy indítványt az új, azonos tartalmú rendelet ellen. Az Alkotmánybíróság érdemben döntött az ügyben, és elutasította az indítványt, újra megfogalmazva egy alkotmányos követelményt, kimondva, hogy az Alaptörvény előírja, hogy a rendelet alkalmazásakor az állami szervezeteknek meg kell indokolniuk a közérdekű adatszolgáltatás akadályoztatásának világjárvánnyal összefüggő okait, és a lehető leghamarabb kell kiadniuk a közérdekű adatot.⁵⁷

A politikai jogok korlátozásához kapcsolódóan meg kell még említenünk a 23/2021. (VII. 13.) AB határozatot a tüntetések általános tilalmáról. Ez volt az Alkotmánybíróság koronavírussal összefüggésben született határozatai között a legvitatottabb ügy. Öt különvélemény fogalmazódott meg a többségi határozattal szemben. Az indítványozók 2020 áprilisában és májusában, a veszélyhelyzet miatti általános gyülekezési tilalom idején egy előre bejelentett autós tüntetés résztvevői, illetve szervezői voltak, és a rendőrség pénzbírságot szabott ki intézkedése során, amelyet a közigazgatási bíróság részben hatályon kívül helyezett, és csökkentette a bírságot, de a rendkívüli jogrendben elfogadott általános gyülekezési tilalom körébe sorolta a fellépésüket.

Az Alkotmánybíróság kifejtette, hogy az eljáró bíróság figyelembe vette azt a tényt, hogy az indítványozó a rendezvényt közügyekkel kapcsolatos véleménynyilvánítás céljából nyilvános rendezvényként jelentette be. A kormányrendeleti szinten szabályozott általános gyülekezési tilalom miatt azonban az esemény nem minősülhetett gyülekezésnek, ezért a dúdálás és a közlekedési szabályok egyéb megsértése az alapjogvédelmi körön kívüli cselekménynek minősült. Az Alkotmánybíróság többségi véleménye hangsúlyozta, hogy a testületnek a veszélyhelyzetben nem feladata megítélni, hogy a vírus további terjedésének megakadályozása érdekében szükséges-e az ilyen általános gyülekezési tilalom, a kormány hatáskörébe tartozik a védekezéshez választott eszközökről való döntés az alkotmányos felhatalmazás alapján. Az Alkotmánybíróság ezért elutasította a rendes bíróság döntése elleni alkotmányjogi panaszokat.⁵⁸

⁵⁶ 15/2021. (V. 13.) AB határozat.

⁵⁷ 15/2021. (V. 13.) AB határozat. A határozat elemzését lásd Till (2021).

⁵⁸ 3152/2022. (IV. 12.) AB határozat.

Az oltási program elindítását követően azok, akik kigyógyultak a COVID-19-ből, vagy megkapták a járvány elleni vakcinát, jogosultak lettek a védettségi igazolványra. A védettségi igazolvánnyal rendelkező személyek egy kormányrendelet értelmében mentesültek bizonyos korlátozó intézkedések alól. Az Alkotmánybírósághoz összesen 823 indítvány érkezett a rendelettel kapcsolatban. Az indítványozók szerint a kormányrendelet kifogásolt rendelkezései diszkriminatívak voltak, hiszen a vakcina felvételének az elutasítása egyéni döntés alapján olyan okból is történhetett, amelynek háttérében az állam által elismert, legitim ok, például betegség miatti orvosi kontradikció állt. Az Alkotmánybíróság megállapította, hogy az Alaptörvény szerint veszélyhelyzetben egyes alapvető jogok gyakorlása az Alaptörvényben meghatározott mértéken túl korlátozható vagy akár fel is függeszthető. Ennek alapján az Alkotmánybíróság a szóban forgó jogok korlátozása kapcsán legitim jogalkotói célként fogadta el a koronavírus-járvány leküzdését. A testület megállapította, hogy a jogalkotó eleget tett kötelezettségének azzal, hogy rendszeresen felülvizsgálta e korlátozó intézkedések fenntartásának szükségességét. Az AB nem vizsgálta ezen intézkedés klasszikus arányosságát, mivel álláspontja szerint a veszélyhelyzetben hozott intézkedések szükségességének megítélése nem tartozott a hatáskörébe. A diszkrimináció vizsgálata során pedig megállapította, hogy azok, akik oltás vagy fertőzés miatt rendelkeznek védettségi igazolvánnyal, nem alkotnak homogén csoportot azokkal, akik nem ebben az állapotban vannak. Ezért a szóban forgó rendelkezések nem sértik a hátrányos megkülönböztetés tilalmát. A teszt kulcseleme tehát itt a rendszeres felülvizsgálat elvárása volt.⁵⁹

Az egészségügyi dolgozók COVID-19 elleni kötelező védőoltásával kapcsolatos alkotmányjogi panaszok is nagy számban érkeztek. Az Alkotmánybíróság 2021. december 3-án gyorsított eljárásban meghozott határozatában kimondta, hogy a kifogásolt rendelkezések nem alkotmányellenesek. Az Alkotmánybíróság a normál jogrend arányossági tesztjét alkalmazta, hivatkozva az Alaptörvény 54. cikk (1) bekezdésére, amely úgy értelmezhető, hogy a veszélyhelyzetben az emberi méltóság védelméről szóló II. cikk esetében az alapjogok védelmével kapcsolatos általános korlátozások alól kivételt ad, vagyis ez utóbbi nem korlátozható teljes mértékben vagy a szokásos arányossági tesztől eltérően [vagyis az Alaptörvény I. cikk (3) bekezdése alkalmazandó].⁶⁰

⁵⁹ 27/2021. (XI. 5.) AB határozat.

⁶⁰ 3537/2021. (XII. 22.) AB határozat. A határozat elemzését lásd Csink (2022); Horváthy (2022)

A közintézmények és az önkormányzati intézmények alkalmazottai számára kötelező COVID-19-védőoltás bevezetése ellen is több száz alkotmányjogi panasz érkezett. Az Alkotmánybíróság elutasította azokat az alkotmányjogi panaszokat, amelyek az állami és az önkormányzati intézmények alkalmazottai számára kötelezően előírt koronavírus elleni védőoltásról szóló 599/2021. (X. 28.) Korm. rendelet alkotmányellenességének megállapítására irányultak. Az Alkotmánybíróság ismét a 2007-ben kidolgozott, a gyermekek kötelező védőoltásával kapcsolatos standard tesztet alkalmazta hivatkozva arra, hogy az „általános tudományos világkép” a védőoltást hatékonnak tartja.⁶¹

A munkáltató által a COVID-19-védőoltás munkavállalók számára történő kötelezővé tételével kapcsolatos alkotmányjogi panaszok esetében az Alkotmánybíróság az alkotmányjogi panaszokat eljárási okokra hivatkozva visszautasította, mondván, hogy a munkáltató döntése ezekben az esetekben még a munkaügyi bíróságok előtt megtámadható, ezért a panasz idő előtti.⁶²

Ha áttekintjük az Alkotmánybíróság esetjogát az egymást követő veszélyhelyzetekben hozott kormányrendeletekkel kapcsolatban, megállapíthatjuk, hogy a testület szerepe nem változott a korábbi évekhez képest. Az az észszerű felvetés, hogy a kormány számára veszélyhelyzetben biztosított kivételes hatáskör különlegesen szoros ellenőrzést igényel, a koronavírus-járvány által kiváltott veszélyhelyzet során azonban e szoros ellenőrzés nem volt jellemző. Még ha a testülethez el is jutottak egyes ügyek, amelyek során alakult az AB mérlegelési gyakorlata, a kormányzati intézkedéssel szemben nem születtek jelentősen korlátozó hatású döntések. Még ha az Alkotmánybíróság szerint a kormány által bevezetett intézkedések valóban szükségtelenül vagy aránytalanul korlátoztak is egyes alapjogokat (például a közérdekű információkhoz való hozzáférést, a gyülekezési jogot vagy a vállalkozáshoz való jogot), vagy sértették egyes alkotmányos elvek érvényesülését (például a helyi önkormányzatokat érintő szabályozással), ezek akkor sem ütköztek az AB szerint az Alaptörvénybe. Az Alkotmánybíróság inkább és a legtöbb jelentős esetben alkotmányos követelményt fogalmazott meg a támadott szabály megsemmisítése helyett. Sok esetben pedig a megfelelő indítványok hiányában, amelyekről az AB döntött, nem is került sor az alapjog-korlátozás alkotmányosságának a vizsgálatára.

⁶¹ 37/2007. (VI. 12.) AB határozat.

⁶² 3088/2021. (III. 10.) AB határozat.

A különleges jogrendről, illetve a veszélyhelyzeti jogalkotás korlátairól eddig kevés ismerettel rendelkezünk, szerencsére csekély alkotmányjoggyakorlati tapasztalatunk volt. Az alkotmánybíráskodásnak ez az időszaka azonban nemcsak a kormányzati hatalom szignifikáns korlátozásához nem járult hozzá, de esetről esetre változó joggyakorlatával a veszélyhelyzeti állami cselekvés és különösen a jogkorlátozás mércéinek elméleti vagy dogmatikai megértéséhez sem adott következetes hozzájárulást.⁶³ Az egyik legfontosabb kérdést, nevezetesen, hogy felülvizsgálható-e a veszélyhelyzet kihirdetéséről és fenntartásáról szóló döntés,⁶⁴ az Alkotmánybíróság nem válaszolta meg, így nem világos az sem, hogy az egyes különleges jogrendi helyzetek kihirdetése mindenképpen jogszabályban történik-e, vagy más típusú kihirdető aktus is elképzelhető, illetve ennek függvényében mi lehet az Alkotmánybíróság szerepe ennek felülvizsgálatában, és mi lehet e felülvizsgálat jogkövetkezménye. Ami velünk maradt, az tehát az alkotmánybíróági felülvizsgálattal kapcsolatos bizonytalanság. A válsághelyzetek sokszor alkalmasak arra, hogy kikristályosodjanak olyan mércék, amelyek a normál állapotban inaktívak: ezek a magyar veszélyhelyzeti alkotmánybíróági gyakorlat kapcsán nem fogalmazhatók meg.

5. ÖSSZEGZÉS

A tanulmányban igyekeztem röviden bemutatni a különleges jogrend legfontosabb jellemzőit, evolúciótörténetét a rendszerváltást követő magyar jogrendszerben és hatását a hatalommegosztás és az alapjogvédelem rendszerére. Mindezt azért a poszt-COVID jogrendszerének kutatása keretében, mert a különleges jogrend rendkívüli hatásai Magyarországon nem átmenetiek.

A különleges jogrendi felhatalmazás veszélye kétirányú: egyrészt a hatalommegosztás rendje és mértéke változik meg, másrészt az alapjogi garanciarendszer. A magyar alkotmányos rendszerben, a különleges jogrendben elismerjük a hatalommegosztás és az alapjogok tekintetében a korlátozásokat akkor – a bemutatott alkotmánybíróági gyakorlat biztosan csak ennyit állít –, ha ezek átmenetiek és reverzibilisek, akkor, ha helyreállítható az eredeti állapot, a normál jogrend, a normál állami és társadalmi műkö-

⁶³ Erdős (2022).

⁶⁴ Csink (2023).

dés.⁶⁵ Az eredeti állapot bizonyára könnyebben visszanyerhető akkor, ha az új rendelkezések szakszerű, értő, mértéktartó, azaz szükséges és arányos alkalmazása történik a különleges kihívásokat rejtő helyzetekben.

A különleges jogrend általános problémáinak anyagi jogi és eljárásjogi leképeződései, a magyarországi felhatalmazás körüli vita, nevezetesen, hogy kié legyen a döntő szó a különleges jogrendet érintő kérdésekben, az Alaptörvény kilencedik módosítása és annak hatályos gyakorlata során eldőlt. A közhatalom gyakorlását az Országgyűlés és az Alkotmánybíróság ellensúlyozhatná a legjelentősebb mértékben (egyedi jogviták esetében a rendes bíróságok), de a tanulmányban bemutatott közjogi tapasztalatok azt mutatták, hogy az intézmények alkotmányos funkciójukat ebben a helyzetben kevésbé tudták betölteni, a különleges jogrendben érvényes mércék sem a gyakorlatban, sem az elméletben nem kristályosodtak ki.

A magyarországi állandósult különleges jogrend sajnálatos módon alkatot ad arra, hogy a jogállami kritériumok kidolgozásán és érvényesítésén tovább dolgozzunk.

IRODALOM

- AMBRUS István – GÁRDOS-OROSZ Fruzsina: Rémhírterjesztés. In: GÁRDOS-OROSZ Fruzsina – ZAKARIÁS Kinga (szerk.): *Az alkotmánybírósági gyakorlat. Az Alkotmánybíróság 100 elvi jelentőségű határozata 1990–2020*. Budapest, Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet – HVG-ORAC, 2021. 1013–1034.
- BALÁZS István – HOFFMAN István: A közigazgatási jog rezilienciája – koronavírus idején. In: GÁRDOS-OROSZ Fruzsina – LŐRINCZ Viktor Olivér (szerk.): *Jogi diagnózisok. A COVID-19-világjárvány hatásai a jogrendszerre*. Budapest, L'Harmattan – Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet, 2020. 45–66.
- BÁN-FORGÁCS Nóra: Infoszabadság és COVID-19 Magyarországon. In: GÁRDOS-OROSZ Fruzsina – LŐRINCZ Viktor Olivér (szerk.): *Jogi diagnózisok II. A COVID-19-világjárvány hatásai a jogrendszerre*. Budapest, Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet – L'Harmattan, 2022. 285–301.
- BITSKEY Botond – ERDŐS Csaba: „A tömeges indítványozás és annak kezelése az Alkotmánybíróság eljárásrendjében”. *Alkotmánybírósági Szemle*, (2022) 2: 21–30.
- CHRONOWSKI Nóra: „Különleges? Jogrend? the state of art”. *JTI blog*, 2024. március 12. <https://shorturl.at/LJ9Ww>
- CHRONOWSKI NÓRA: Érdekérvényesítés COVID alatt és után – a gyülekezési jogról és a pedagógussztrájkokról szóló alkotmánybírósági döntések alapján. In: GÁRDOS-OROSZ Fruzsina – LŐRINCZ Viktor Olivér (szerk.): *Jogi diagnózisok III. A COVID-19-világjárvány hatásai a jogrendszerre*. Budapest, Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet – L'Harmattan, 2023. 153–183.

⁶⁵ Kádár (2022b).

- CSINK Lóránt: „Az Alkotmánybíróság határozata az egészségügyi dolgozók kötelező védőoltásáról. Cél vagy eszköz-e az átoltottság?” *Jogesetek Magyarázata*, 2022/1.
- CSINK Lóránt: „A különleges jogrend bevezetésének alkotmányjogi megközelítése”. *Védelmi-Biztonsági Szabályozási és Kormányzástani Műhelytanulmányok*, (2023) 3. <https://shorturl.at/OTWX1>
- DETRE, László – JAKAB, András – LUKÁCSI, Tamás: „Comparing Three Financial Conditionality Regimes and their Application to Hungary: The Conditionality Regulation, the Recovery and Resilience Facility Regulation, and the Common Provisions Regulation”. *Max Planck Institute for Comparative Public Law & International Law (MPIL) Research Paper*, No. 2023-23.
- DRINÓCZI, Tímea: „Loyalty, Opportunism and Fear, The forced privatisation of Hungarian universities”. *Verfassungsblog*, 5 February 2021. <https://shorturl.at/pLNO3>
- EATWELL, Roger – GOODWIN, Matthew: *National populism: The revolt against liberal democracy*. Penguin UK, 2018.
- ERDŐS Csaba: „Gondolatok a különleges jogrendi alapjogkorlátozás alkotmánybírói gyakorlatáról”. *Jog – Állam – Politika. Ünnepi különszám a 70 éves Kukorelli István tiszteletére*, (2022): 103–120.
- FLORCZAK-WĄTOR, Monika – GÁRDOS-OROSZ, Fruzsina – MALÍŘ, Jan – STEUER, Max: States of emergency and fundamental rights in books and in action: The Visegrad countries and the COVID-19 pandemic. In: FLORCZAK-WĄTOR, Monika – GÁRDOS-OROSZ, Fruzsina – MALÍŘ, Jan – STEUER, Max (eds.): *States of Emergency and Human Rights Protection. The Theory and Practice of the Visegrad Countries*. London – New York, Routledge, 2024. 1–15.
- HORVÁTH Attila: A különleges jogrend fejlődése Magyarországon a kilencedik Alaptörvény-módosítás tükrében. In: NAGY Zoltán – HORVÁTH Attila (szerk.): *A különleges jogrend és nemzeti szabályozási modelljei*. Budapest, Mádl Ferenc Összehasonlító Jogi Intézet, 2021a. 122–148.
- HORVÁTH Attila: A 2020-as Covid-veszélyhelyzet alkotmányjogi szemmel. In: NAGY Zoltán – HORVÁTH Attila (szerk.): *A különleges jogrend és nemzeti szabályozási modelljei*. Budapest, Mádl Ferenc Összehasonlító Jogi Intézet, 2021b. 149–173.
- HORVÁTH Attila: Összegzés – A különleges jogrend az alkotmányokban. In: NAGY Zoltán – HORVÁTH Attila (szerk.): *A különleges jogrend és nemzeti szabályozási modelljei*. Budapest, Mádl Ferenc Összehasonlító Jogi Intézet, 2021c. 610–624.
- HORVÁTH Attila: „Mások élete? A kötelező Covid-oltások a magyar, a német és az osztrák alkotmánybírói döntések tükrében”. *Állam- és Jogtudomány*, (2022) 3: 3–38.
- JAKAB András: 19/A-19/E. In: JAKAB András (szerk.): *Az Alkotmány kommentárja*. Budapest, Századvég, 2009. 633–664.
- JAKAB András – TILL Szabolcs: A különleges jogrend. In: TRÓCSÁNYI László – SCHANDA Balázs – CSINK Lóránt (szerk.): *Bevezetés az alkotmányjogba. Az Alaptörvény és Magyarország alkotmányos intézményei*. Budapest, HVG-ORAC, 2023. 441–467.
- JAKAB András – TILL Szabolcs: Alkotmányvédelem – különleges jogrend. In: CSINK Lóránt – SCHANDA Balázs – VARGA Zs. András (szerk.): *A magyar közjog alapintézményei*. Budapest, Pázmány Press, 2020. 1033–1072.
- KÁDÁR Pál – HOFFMAN István: „A különleges jogrend és a válságkezelés közigazgatási jogi kihívásai: a »kvázi különleges jogrendek« helye és szerepe a magyar közigazgatásban”. *Közjogi Szemle*, (2021) 3: 1–11.
- KÁDÁR Pál: „A különleges jogrendi szabályozás megújítása és a Magyar Katonai Jogi és Hadijogi Társaság”. *Katonai Jogi és Hadijogi Szemle*, (2020) 4: 7–33.
- KÁDÁR Pál: „A különleges jogrendi szabályozás reformja”. *Katonai Jogi és Hadijogi Szemle*, (2022a) 3: 65–90.

- KÁDÁR Pál: „Gondolatok a védelmi és biztonsági szabályozás reformjának egyes kérdéseiről”. *Honvédségi Szemle*, (2022b) 1: 7–8.
- KÁDÁR Pál (szerk.): *A védelmi és biztonsági szabályozás magyarországi reformja*. Budapest, Nemzeti Közszerzői Egyetem Védelmi-biztonsági Szabályozási és Kormányzástani Kutatóműhely, 2023. 232–236.
- KELEMEN Roland: „A Honvédelmi Tanács. Szerves fejlődés vagy elnevezésbeli hasonlóságok a magyar jogtörténetben? (Honvédelmi Bizottmány – Legfelső Honvédelmi Tanács – Honvédelmi Tanács szabályozása, jellege)”. *Katonai Jogi és Hadijogi Szemle*, (2018) 1: 63–94.
- KELEMEN Roland (szerk.): *Székülla és Kahrübdisz között. Tanulmányok a különleges jogrend elméleti és pragmatikus kérdéseiről, valamint nemzetközi megoldásairól*. Budapest, Magyar Katonai Jogi és Hadijogi Társaság, 2020.
- KELEMEN Roland: *A kivételes hatalom történeti és elméleti rendszere*. Budapest, Gondolat, 2022.
- KESZELY László: „A különleges jogrend a védelmi igazgatás gyakorlati, jogalkalmazói szempontjából”. *Iustum Aequum Salutare*, (2017) 4: 77–89.
- MÉSZÁROS Gábor: „Egy menekültcsomag veszélyei: Mít is jelent valójában a tömeges bevándorlás okozta válsághelyzet?” *Fundamentum*, (2015) 107–119.
- MÉSZÁROS Gábor: *Alkotmányosság válságban?* Budapest, Menedzser Praxis, 2018.
- MÉSZÁROS Gábor: „Indokolt-e különleges jogrend koronavírus idején – Avagy a 40/2020. (III. 11.) Korm. rendelettel összefüggő alkotmányjogi kérdésekről”. *Fundamentum*, (2019) 63–72.
- NAGY Zoltán – HORVÁTH Attila (szerk.): *A különleges jogrend és a nemzeti szabályozás modelljei*. Budapest, Mádl Ferenc Összehasonlító Jogi Intézet, 2021.
- ŐSZE Áron: „A különleges jogrend alaptörvényi reformja”. *Parlamentum Szemle*, (2021) 1: 5–21.
- SZENTE Zoltán: „A 2020. március 11-én kihirdetett veszélyhelyzet alkotmányossági problémái”. *Állam- és Jogtudomány*, (2020) 3: 115–139.
- SZENTE, Zoltán: States of emergency in Hungary In: FLORCZAK-WĄTOR, Monika – GÁRDOS-OROSZ, Fruzsina – MALÍK, Jan – STEUER, Max (eds.): *States of Emergency and Human Rights Protection. The Theory and Practice of the Visegrad Countries*. London – New York, Routledge, 2024. 43–55.
- TILL Szabolcs: „Tézisek az Alaptörvény és a honvédelem sarkalatos törvényi szintjének összefüggéseiről”. *MTA Law Working Papers*, (2014) 1: 1–22.
- TILL Szabolcs: „A különleges jogrendi kategóriarendszer egyszerűsítésének jövőbeli esélyei”. *Iustum Aequum Salutare*, (2017) 4: 55–75.
- TILL Szabolcs: Különleges jogrend. In: JAKAB András – FEKETE Balázs (szerk.): *Internetes Jogtudományi Enciklopédia* (Alkotmányjog rovat, rovatszerkesztő: BODNÁR Eszter, JAKAB András), 2019. <http://ijoten.hu/szocikk/kulonleges-jogrend>
- TILL Szabolcs Péter: „Az Alkotmánybíróság döntése a közérdekű adatigénylések eljárási határidejéről. Alapjogok korlátozása különleges jogrendben”. *Jogesetek Magyarázata*, (2021) 4: 5–11.
- VÖRÖS Imre: A felhatalmazási törvénytől az egészségügyi válsághelyzetig és tovább... In: GÁRDOS-OROSZ Fruzsina – LŐRINCZ Viktor Olivér (szerk.): *Jogi diagnózisok. A COVID-19-világjárvány hatásai a jogrendszerre*. Budapest, Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet – L'Harmattan, 2020. 17–43.

AZ IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁS ELLENÁLLÓ KÉPESSÉGE A POSZT-COVID-IDŐSZAKBAN

A virtuális bírósági tárgyalások alkotmányossága a COVID-19-világjárvány tükrében¹

Chronowski Nóra,² Szentgáli-Tóth Boldizsár,³ Bor Bettina⁴

1. BEVEZETÉS

A virtuális bírósági tárgyalások elterjedését az 1970-es évektől számíthatjuk, alkotmányos vonatkozásairól pedig élénk diskurzus bontakozott ki az elmúlt évtizedekben. Számos előny és hátrány merült fel, kontextuális elemzések és statisztikai adatok bevonásával történtek kísérletek a tiszteséges eljáráshoz való jog különböző elemeire gyakorolt hatások prognosztizálására.⁵ A COVID-19-világjárvány fényében azonban ezt a kérdést is újra kellett gondolni, mivel a virtuális meghallgatások szerepében is drámai változás következett be.⁶ A közegészségügyi veszélyhelyzet előtt a virtuális meghallgatások kivételes eszközként merültek fel, a legtöbb esetben közbiztonsági vagy közegészségügyi okok miatt csak az eljárás egyes résztvevői csatlakoztak be az online térben.⁷ Ezzel szemben a poszt-COVID-időszakban a teljesen virtuális meghallgatások hétköznapi forgatókönyvvé váltak, ez lett a szinte kizárólagos módja a bírósági eljárások folytatásának a járvány legsúlyosabb hullámaiban is. Ennek következtében a virtuális meghallgatásokkal kapcsolatos ismereteink jelentősen gyarapodtak, és a megvalósításukról szóló vita is ismét felélénkült.⁸

¹ A kutatás a Magyar Tudományos Akadémia 05016764 sz. „A jogrendszer reagálóképessége a poszt-COVID társadalomban: kockázatok és lehetőségek” c., valamint az NKFIH 138366. sz. „Az összehasonlító alkotmányjog perspektívái. Alkotmányos gyakorlat a világ országaiban a COVID-19 pandémia idején” c. projektje keretében valósult meg.

² Kutatóprofesszor, HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet.

³ Tudományos főmunkatárs, HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet.

⁴ Projektkutató, HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet.

⁵ A digitális vagy virtuális ítélkezés természetesen számos adatvédelmi kérdést is felvet. A bíróságok és az adatvédelem kapcsolatáról átfogó tanulmányt olvashatunk az adatvédelmi ombudsman esetjogának ismertetésével. Bán-Forgács – Szabó (2024).

⁶ The art of remote court hearings (2021).

⁷ Menashe (2018), 921.

⁸ A szakirodalom új tendenciáinak rövid összefoglalóját lásd Legg–Song (2021), 126.

Ezen túlmenően egyre elterjedtebb szakirodalmi álláspont, hogy a teljesen virtuális tárgyalások nemcsak ideiglenes reflexiót jelentettek a rendkívüli körülményekre, hanem a jövőbeni igazságszolgáltatási kereteknek hosszú távon is a korábbinál jóval nagyobb súllyal fogják részét képezni.⁹ Ez jelenti az elsődleges motivációt számunkra, hogy ezen szakirodalmi áramlatra rácsatlakozzunk, azonban az eddigi elemzésekhez képest picit más hangsúlyokkal. Mivel az online meghallgatás a világjárvány előtti bírói munka fontos, de csak kiegészítő eszköze volt, a kapcsolódó alkotmányossági esetjog is igen hézagos maradt. Ezzel szemben az alkotmánybíróságok is reflektáltak a virtuális meghallgatások megnövekedett jelentőségére már a poszt-COVID-időszak első éveiben. A szakirodalom is részletesen elemezte az online eljárások több aspektusát, különös tekintettel a közegészségügyi veszélyhelyzet következményeire, azonban az alkotmányossági felülvizsgálat szerepe az igazságszolgáltatási rendszer adaptációjában még alig vizsgált terület. Elemzésünk hozzáadott értéke az, hogy feltárjuk a vonatkozó alkotmányos/legfelsőbb bírósági határozatokat a világ minden tájáról, és ennek alapján megvizsgáljuk, hogyan tud az alkotmányossági felülvizsgálat hozzájárulni a virtuális bírósági tárgyalások kereteinek tisztázásához.

2. SZAKIRODALMI ÁTTEKINTÉS

A 20. század második felében bekövetkezett technológiai fejlődésnek köszönhetően az 1970-es évektől lehetőség nyílt a fizikailag távol lévő érintettek bevonására a bírósági tárgyalásokba, ami leegyszerűsítette a bírósági munka megszervezését, de számos alkotmányossági aggályt is felvetett. Az Egyesült Államokban kiterjedt szakirodalom foglalkozott ezzel a kérdéssel,¹⁰ ezzel párhuzamosan az ilyen típusú bírósági tárgyalások egyre gyakoribbá váltak az országban;¹¹ az Atlanti-óceán másik partján pedig az Európa Tanács tett közzé iránymutatásokat a modern technológia alkalmazására a határon átnyúló ügyekben.¹²

Már a világjárvány kitörését megelőzően is számos lépésre került sor az igazságszolgáltatási keretek modernizálása érdekében a digitalizáció

⁹ Jain (2023).

¹⁰ A korai szakirodalom áttekintését lásd Lederer (1999), 212.

¹¹ Bergquist (2021), 47.

¹² European Commission: Court procedures – Videoconferencing – Manual. <https://bit.ly/ws/39HqE>

segítségével: Európában például Albánia, Ausztria, Belgium, Csehország, Finnország, Franciaország, Horvátország, Írország, Lengyelország, Litvánia, Magyarország, Németország, Norvégia, Olaszország, Oroszország, Románia, Spanyolország, Svédország és Ukrajna olyan szabályozást fogadott el, amely erősen indokolt esetekben megnyitotta az online bírósági tárgyalások lehetőségét.¹³ Erre a célra a mesterséges intelligenciát is felhasználták: a legfejlettebb példák Észtországból¹⁴ és Kínából ismertek,¹⁵ de más országok is fejlesztették vagy fejlesztik a virtuális tárgyalásokra is alkalmazható, mesterséges intelligencián alapuló igazságügyi szoftvereiket.¹⁶

A virtuális meghallgatások megítélése a vonatkozó szakirodalomban igen ellentmondásosan alakult, a széttartó vélemények következtében ma is nagyon távol állunk ebben a kérdésben a szakmai konszenzustól. McKay a virtuális bírósági tárgyalások előnyei közé sorolta, hogy az online meghallgatások egyes esetekben megkönnyíthetik bizonyos hátrányos helyzetű csoportok, például a marginalizált társadalmi rétegek, a vidékiek, a fogyatékkal élők és a fogvatartottak igazságszolgáltatáshoz való hozzáférését.¹⁷ Emellett Bosland és Townend kutatása szerint a virtuális tárgyalások a bírósági eljárások nyilvánosságát is növelhetik;¹⁸ a poszt-COVID-környezetben pedig még jobban szolgálhatná ezen eljárások szélesebb körű hozzáférhetőségét az élő közvetítés és az online becsatlakozási opció.¹⁹

Mulcahy és Rowden is úgy vélték, hogy a modern technológia széles körű alkalmazása, beleértve a videómeghallgatásokat is, javítani fogja az igazságszolgáltatási munka hatékonyságát,²⁰ mindez valamennyi érdekelt fél számára rövidebb és kényelmesebb igazságszolgáltatási mechanizmusokhoz fog vezetni. A legújabb technológiai eszközök hozzájárulhatnak az ügghátralék csökkentéséhez is. A modern technológia hatásainak általános értékelése mellett egyes tanulmányok a főbb esettípusokra is rávetítették a várható következményeket.²¹ Bandes úgy ítélte meg, hogy a távmeghallgatások azokban az ügycsoportokban válhatnak rövid időn belül meghatározóvá, mint példá-

¹³ Sanders (2021), 12.

¹⁴ Numa (2020).

¹⁵ Zhu (2019).

¹⁶ Vasdani (2019).

¹⁷ McKay (2016), 21, 25; McKay (2018), 154.

¹⁸ Bosland–Townend (2018), 1.

¹⁹ Hynes–Gill–Tomlinson (2020), 7.

²⁰ Mulcahy–Rowden (2020), 260–261.

²¹ Például Taylor – Joudo Larsen (2005); Eagly (2014); Federman (2006), 433.

ul kisebb pertárgyérték esetén,²² amikor ez a megoldás kevesebb idő-, pénz- és energiárfordítást követel az érdekeltek részéről.

Ezzel szemben a lehetséges hátrányokkal kapcsolatban Ashdown és Menzel hangsúlyozta, hogy a videómeghallgatás alkalmazása a meglévő beidegződések és előítéletek felerősödése miatt a vádlottak számára kedvezőtlenebb ítéletekhez vezethet,²³ különösen, amikor az érintettek egyébként is hátrányos helyzetű társadalmi csoportokból érkeznek.²⁴ Bellone arra mutatott rá, hogy a virtuális jelenlét káros hatással lehet az ügyfelek és jogi képviselők közötti kommunikációra, ami a tisztességes eljáráshoz való jog szempontjából is több kérdést vet fel.²⁵

Harrel úgy érvelt, hogy a távmeghallgatások bírósághoz való hozzáférést előmozdító aspektusai ellenére az egyenlőtlenségek továbbra is relevánsak lehetnek az elégtelen technológiai infrastruktúra, valamint különösen a marginalizált társadalmi csoportok körében a szükséges digitális kompetenciák hiánya miatt.²⁶ Rowden ugyanakkor kifejtette, hogy a személyes jelenlét hiánya alááshatja a bírósági döntések legitimitását.²⁷ Abrams arra a következtetésre jutott, hogy az igazságszolgáltatással kapcsolatos társadalmi attitűdök jelentősen eltérőek a tárgyalóteremben való fizikai jelenlét nélkül,²⁸ a bíróságok presztízse hosszú távon feltehetően jelentősen visszaesne. Ezen túlmenően a virtuális jelenlét alááshatja a büntetőjogi biztosítékok tiszteletben tartását is, ezért a távmeghallgatások több aggályt vetnek fel büntető-, mint polgári jogviták esetében. Emiatt Bergquist sürgetőnek ítélte, hogy a bíróságok hatékonyabban vonják be a modern technológia vívmányait mindennapi munkájukba. Ez azonban azt az igényt is felveti, hogy az eddiginél jóval részletesebb szabályokat és irányelveket kell kidolgozni a virtuális bírósági tárgyalások kereteire vonatkozóan.²⁹ E tendenciák várható kedvező externáliájaként Bannon és Adelstein azt prognosztizálták, hogy a távoli technológiák széles körű alkalmazása valamennyi érdekelt fél számára jelentősen csökkenteni fogja az eljárások költségeit,³⁰ Adams pedig tovább bővítette ezt a gondolatmenetet a fenntarthatósági szempontok beemelésével.³¹

²² Bandes (2020), 12–17.

²³ Ashdown–Menzel (2002), 106.

²⁴ Bowen Poulin (2004), 1089, 1104.

²⁵ Bellone (2012), 24.

²⁶ Harrel (2020).

²⁷ Rowden (2018), 274–275.

²⁸ Abrams (2022), 53(6).

²⁹ Bergquist (2021), 1249–1285.

³⁰ Bannon–Adelstein (2020).

³¹ Dubey (2020).

A globális világjárványt megelőző évekből a legfontosabb szakirodalmi támpont Richard Suskind munkája,³² aki a modern technológia gyors térnyerésére számít a világ bíróságain. Suskind szembeállította a virtuális bíróság mellett és ellen szóló érveket, végeredményben pedig az ilyen megoldások minél gyorsabb széles körű adaptációját szorgalmazta. Egy évvel később, immár a világjárvány első hullámainak tükrében Suskind azzal támogatta meg korábbi álláspontját, hogy a távmeghallgatásoknak hosszú távon velünk kell maradniuk, mert ez lehet az egyik fő eszköz az igazságszolgáltatási keretek hozzáigazítására a poszt-COVID-korszak új kihívásaihoz.³³

Ahogy McKeever kimutatta, az online meghallgatások szerepe jelentősen megnőtt a poszt-COVID-időszak első éveiben.³⁴ Trahanas kutatásaiban arra fókuszált, hogy a technológiai nehézségek és a közegészségügyi aggályok gyakran eredményezték a bírósági tárgyalások elhalasztását, valamint a vizsgálatok felfüggesztését vagy átütemezését,³⁵ megnövelve ezzel az igényt egy, a mostaninál rugalmasabb, reziliensebb, a modern technológia vívmányait jobban kiaknázó igazságszolgáltatási rendszer iránt. Legg kitért arra is, hogy a bíróságoknak a járvány fő hullámaiban is ellenállónak kell maradniuk, munkájuk folyamatossága azonban nem biztosítható a távmeghallgatás eszköze nélkül.³⁶ Tanulmányában Bender arra a kérdésre kereste a választ, hogyan biztosítható, hogy a virtuális perek például Zoom alkalmazáson keresztül ugyanazokat a jogokat garantálják, mint a hagyományos bírósági tárgyalások. A szerző az alkotmányjogászok többségével ellentétben nem helyezkedik szembe az online tárgyalásokkal: véleménye szerint bizonyos körülmények esetén az ilyen eljárások a büntetőperben az emberi tényező háttérbe szorításával éppen hogy a vádlottaknak kedvezhetnek.³⁷

Tanulmányunk ebbe a diskurzusba illeszkedik: a virtuális tárgyalások perspektíváit elemezzük tovább a poszt-COVID-időszak kezdetén, azonban egy tekintetben lényegesen kiegészítjük a témában eddig közzétett munkákat. Mulcahy kutatásai nyomán megállapítható, hogy az alkotmányos esetjog, beleértve az alkotmányossági felülvizsgálatot is, csak igen ritkán reflektált a távmeghallgatások jelenlétére a pandémiát megelőző-

³² Suskind (2019), 57.

³³ Suskind (2019).

³⁴ McKeever (2020), 6.

³⁵ Trahanas (2020)

³⁶ Legg (2020), 479.

³⁷ Bender (2021), 1.

en.³⁸ Mivel a közegészségügyi veszélyhelyzet idején egyes érintettek online bevonása helyett nagy számban teljesen virtuális tárgyalásokra került sor, a peres felek tapasztalatai is gyarapodtak az ilyen eljárásokról, ezzel párhuzamosan pedig az alkotmányossági aggályok is egyre gyakoribbá váltak. Ennek köszönhetően az elmúlt évek releváns esetjoga már terjedelmesebb, a szakirodalom azonban érdemben még nem dolgozta fel e terület legújabb felsőbbbíróági gyakorlatát. Hozzáadott értékünk tehát az, hogy ismertetjük a virtuális bíróági tárgyalásokra vonatkozó alkotmánybíróági döntéseket, ez alapján pedig következtetéseket vonunk le az online tárgyalások jövőjével kapcsolatban, illetve részletes alkotmányos standardokat szorgalmazunk ebben a kérdésben.

3. MÓDSZERTAN

A virtuális bíróági munka szakirodalomban felmerülő előnyeinek és hátrányainak azonosítását követően azt vizsgáltuk, hogyan járult hozzá a világjárvány a távmeghallgatások gyors elterjedéséhez. Ezt követően az elmúlt évek releváns esetjogát vesszük górcső alá: kontinentális alapon csoportosítottuk a joggyakorlatot a regionális tendenciák könnyebb azonosíthatósága érdekében. Tudatában vagyunk annak, hogy globális szinten jelentősen különböző jogi kultúrákat hasonlítunk össze, eltérő alkotmányos érték- és elvrendszerekkel. Ennek okai a világjárvány sajátosságaiban keresendők: a pandémia azonos időszakban hasonló nehézségeket idézett elő az egyes jogrendszerekben, így páratlan perspektívák nyíltak az összehasonlító alkotmányjog, ezen belül az online meghallgatások átfogó vizsgálatára is. A COVID-időszakot 2020. március 11-től értjük, amikor az Egészségügyi Világszervezet (WHO) világjárványnak nyilvánította a COVID-19-et. Tanulmányunk a nemzeti alkotmány-/legfelsőbb bíróságok által 2020. március 11. után hozott azon határozatokra korlátozódik, amelyekben felmerültek a virtuális bíróági munka alkotmányos vetületei.

A vonatkozó alkotmányjogi gyakorlat formális dogmatikai elemzésével bemutatjuk azokat a különféle lehetséges érveket, amelyek a távmeghallgatások alkotmányosságát vitatják; majd elemezzük, mely tényezők határozhatják meg e jogviták kimenetelét. Az esetjogot a szabadon hozzáférhető online adatbázisokból gyűjtöttük;³⁹ ezen túlmenően jelenleg magunk is egy,

³⁸ Mulcahy (2008), 464, 469.

³⁹ Trahanas (2020).

a releváns esetjogot rögzítő angol nyelvű online adatbázison dolgozunk, amely hamarosan minden érdeklődő számára elérhető lesz, ezért a közel-múltban számos országból megkerestünk szakértőket, jelen tanulmány elkészítése során az általuk nyújtott információkra is támaszkodtunk.⁴⁰

4. A RELEVÁNS ESETJOG

4.1. Európa

A körképet az európai esetjog felvillantásával kezdjük: Ausztriában, Franciaországban, Hollandiában és Norvégiában született felsőbbbírósági döntés az online tárgyalások alkotmányosságával összefüggésben. Ezek az ítéletek elsősorban, de nem kizárólagosan a virtuális tárgyalások tisztességes eljárshoz való joghoz fűződő viszonyára fókuszálnak.

A pandémia virtuális bírósági eljárásokra gyakorolt hatásáról az egyik legrészletesebb és legkorábbi ítéletet az osztrák legfelsőbb bíróság (*Oberster Gerichtshof, OGH*) hozta meg.⁴¹ A kérelmezők a bécsi Nemzetközi Választottbírósági Központ (VIAC) által lefolytatott választottbírósági eljárás során megtámadták a választottbíróság azon döntését, hogy 2020. április 15-én videókonferencia útján folytatták le a bizonyítási eljárást. A VIAC a személyes találkozás egészségügyi kockázatai, valamint az utazási korlátozások miatt döntött így, a kérelmező azonban a tárgyalás elhalasztását és későbbi időpontban személyes jelenléttel történő megtartását szorgalmazta. Miután a VIAC elutasította a kifogást, az ügy az OGH elé került. Utóbbi megállapította, hogy a fél kifogása miatti távmeghallgatás nem érte el a súlyos eljárási szabálytalanság szintjét. Az osztrák választottbírósági jog általában engedélyezi a távmeghallgatásokat, a választottbíróság pedig széles mérlegelési jogkörrel rendelkezik az eljárás megszervezésében és lefolytatásában, miközben a távoli tárgyalások állítólagos hiányosságai orvosolhatók. Az OGH ezért elutasította a kérelmezők kifogását.

Az eset több szempontból is különösen érdekes: az online tárgyalások alkotmányossága választottbírósági környezetben merül fel, ráadásul az ítélet kitér az Emberi Jogok Európai Egyezménye (EJEE) 6. cikkén alapuló gyakorlat alkalmazhatóságára is ilyen kérdésekben. Emellett az OGH hasznos útmutatást adott az olyan gyakorlati kérdésekben is, hogy el kell-e

⁴⁰ Kálmán–Szentgáli-Tóth (2022), 20.

⁴¹ 18 ONc 3/20s, Republic Österreich Oberster Gerichtshof, <https://bitly.ws/39HvU>

halasztani a tárgyalást, vagy online megtartható, amennyiben a személyes meghallgatás nem lehetséges; hogyan kell figyelembe venni távmeghallgatásoknál a különböző időzónákat; valamint mennyiben illeti meg a tanúkat védelem virtuális tárgyalás esetében.

A tisztességes eljárás kötelezettsége a választottbíróági eljárás minden szakaszára vonatkozik, beleértve a tárgyalás időpontjának meghatározását és a halasztási kérelmekkel kapcsolatos döntéseket is. Ez magában foglalja azt a kötelezettséget, hogy mindkét félnek méltányos lehetőséget kell biztosítani a meghallgatásra. Az OGH azonban úgy ítélte meg, hogy az eset körülményeire figyelemmel racionálisnak tekinthető a választottbíróág azon döntése, hogy a COVID-19-hez kapcsolódó korlátozásokra tekintettel nem halasztotta el a személyes tárgyalást, hanem azt távolról, a kitűzött időpontban folytatja le. Az OGH megjegyezte, hogy a videokonferencia-technológiát (mind bizonyításfelvételre, mind meghallgatások lefolytatására) széles körben használják az igazságszolgáltatásban, ami kihatással van a választottbíróági eljárásokra is. Az osztrák jogalkotó kifejezetten támogatta a videokonferencia-technológia használatát a COVID-19-világjárvány idején a bírósági munka folytonosságának biztosítása érdekében; a szakirodalmi álláspontok pedig e tendencia kiterjesztését vetették fel a választottbíróági eljárásokra is. Az OGH ezt követően kifejezetten megerősítette, hogy főszabályként a választottbíróági távmeghallgatások nemcsak abban az esetben megengedettek, ha mindkét fél beleegyezik, hanem az egyik fél kifogása esetén is. Az OGH e körben utalt az EJEE 6. cikkére is.⁴²

A Francia Alkotmánytanács gyakorlatából két ügyet emelünk ki. Az egyik ügyben⁴³ a Semmitőszék Büntetőjogi Kollégiuma fordult az Alkotmánytanácshoz 2020. október 16-án. A kérdés a COVID-19-világjárvány leküzdése érdekében a büntetőeljárás szabályokat a sürgősségi intézkedésekhez igazító *ordonnance*⁴⁴ szövegének alkotmányosságára vonatkozott. Az *ordonnance* 5. cikke rögzítette,⁴⁵ hogy a büntetőbíróág a távkommunikációt a felek hozzájárulása nélkül is elrendelheti. Ha az ilyen eszköz használata nem lehetséges, a bíró dönthet az elektronikus kommunikáció bármely más eszközének – ideértve a telefonos kommu-

⁴² Uo.

⁴³ JORF n°0014 of January 16, 2021, text n° 70, ECLI:FR:CC:2021:2020.872.QPC.

⁴⁴ A végrehajtó hatalom által törvényalkotási tárgyokban alkotott, törvényerővel felruházott jogszabály, amelyeket utólag a parlament két házának is jóvá kell hagynia.

⁴⁵ Décision n° 2020-872 QPC du 15 janvier 2021, Conseil Constitutionnel, <https://bit.ly/ws/39Hwd>

nikációt is – igénybevételéről, amely biztosítja az átvitel minőségét, a személyek személyazonosságát, és garantálja az információcsere titkosságát a felek és ügyvédek között. A felek számára a jogi képviselő teljes körű lehetőségét, valamint a tárgyalás nyilvánosságát ilyen esetekben is biztosítani kell.

A panaszos kifogásolta ezeket a rendelkezéseket amiatt, hogy lehetővé tették a bíróság számára az előzetes letartóztatás távmeghallgatás keretében történő meghosszabbítását, így akár egy évre is megfosztható a terhelt a szabadságától személyes meghallgatás nélkül. Mindez a védelemhez való jog olyan mértékű sérelmét idézné elő, amely összeegyeztethetetlen a tisztességes bírósági eljárás fogalmával, és nem támasztható alá közegészségügyi szempontokkal sem.

Az ügy érdemét illetően az Alkotmánytanács kitért a védelemhez való jog alkotmányos alapjaira,⁴⁶ és megállapította, hogy közegészségügyi szükséghelyzetben a felek beleegyezése nélkül is elrendelhető online tárgyalás, a legsúlyosabb bűncselekményeket érintő büntetőeljárásokat leszámítva.⁴⁷ Így a határozatban az Alkotmánytanács helyt adott az audiovizuális technológiák széles körű bírósági alkalmazhatóságának a közegészségügyi veszélyhelyzet idején, ugyanakkor az ilyen tárgyalásokat a személyes meghallgatással egyenlő garanciaként mégsem ismerte el. Ez az oka annak, hogy a legsúlyosabb büntetőügyekben a virtuális tárgyalás a világhírvány fényében sem fogadható el.⁴⁸

A másik beadvány ugyancsak a Semmítőszék Büntető Kollégiumától, valamint az Államtanáctól érkezett az Alkotmánytanácshoz, és ismét egy *ordonnance* rendelkezéseinek alkotmányosságát kérdőjelezte meg.⁴⁹ A kifogásolt rendelkezések felhatalmazást adtak a büntetőbíróságoknak audiovizuális technológiák alkalmazására az eljárásokban a védelemhez való jog tiszteletben tartása mellett. A kérelmezők azzal érveltek, hogy ezek a rendelkezések hasonlóak azokhoz, amelyeket az Alkotmánytanács a fent említett ítéletében az Alkotmánnyal ellentétesnek nyilvánított. Szerintük ezek a rendelkezések figyelmen kívül hagyják a védelemhez való jogot az említett határozatban foglaltakkal azonos okokból. A kérelmezők úgy ítélték meg, hogy ezek a szabályok önkényes döntési lehetőséget adnak a bírósá-

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Goudjil (2021).

⁴⁹ Décision n° 2021-911/919 QPC du 4 juin 2021, Conseil Constitutionnel, <https://bit.ly/ws/39Hx3>

goknak az audiovizuális technológiák alkalmazása körében, még a legsúlyosabb büntetőügyekben sincs szükség külön nyomós indokra a távmeghallgatások elrendeléséhez.

Az Alkotmánytanács egyetértett a kérelmezők érveivel, és megállapította, hogy a támadott rendelkezések nem határozták meg kellő pontossággal az audiovizuális technológiák bírósági eljárásban történő alkalmazhatóságának követelményeit, ezért ezek a szabályok alkotmányellenesek, és *ex nunc* hatállyal megsemmisítették őket.⁵⁰

Utolsó példánk Norvégiából származik, ahol a legfelsőbb bíróságnak kellett döntenie egy előzetes letartóztatással szemben benyújtott fellebbezésről.⁵¹ A vádlott sérelmezte, hogy a bíróság távmeghallgatáson döntött a letartóztatásáról, ami álláspontja szerint sérti a norvég büntetőeljárás törvénykönyv 183. szakaszában előírt garanciákat. A terheltet a rendőrség emberölési kísérlettel és gyilkosságban való közreműködéssel gyanúsította meg, 2020. április 23-án letartóztatták, majd másnap benyújtották az előzetes letartóztatás iránti kérelmet. 2020. április 25-re tűzték ki az előzetes letartóztatással kapcsolatos tárgyalást. A tárgyalás előtt az ügyészség és a járásbíróság a pandémiához kapcsolódó korlátozásokat foganatosító rendeletekre hivatkozva távmeghallgatást indítványozott. Miután a vádlott és védője kifogást emeltek a távmeghallgatás ellen, a járásbíróság mégis a virtuális tárgyalás megtartása mellett döntött.

A meghallgatáson a bíró a tárgyalóteremben tartózkodott, miközben a terhelt a büntetés-végrehajtási intézetből kapcsolódott be védőjével távkommunikációs eszközökön keresztül. Az ügyész saját otthonából csatlakozott be a tárgyalásra.

Az oslói járásbíróság 2020. április 25-én a terheltet május 23-ig előzetes letartóztatásba helyezte. A fogva tartás idejére a bíróság a terhelttel szemben kapcsolattartási korlátozásokat, valamint részleges izolációt is elrendelt. A terhelt a bíróság döntésével szemben a fellebbviteli bírósághoz fordult jogorvoslatért, amely azonban a kérelmet április 30-án elutasította.⁵² A terhelt ekkor nyújtotta be fellebbezését a legfelsőbb bírósághoz.

A közegészségügyi korlátozásokról szóló kormányrendelet 2. §-át, amely az online tárgyalások közegészségügyi szükséghelyzet ideje alatti alkalmazhatóságáról rendelkezik, a norvég alkotmány 94. cikk (2) bekezdése, illetve

⁵⁰ Uo.

⁵¹ HR-2020-972-U, case no. 20-065997STR-HRET, criminal case, Supreme Court's Appeals Selection Committee, <https://bitly.ws/39Hxj>

⁵² Uo.

az EJEE 5. cikk (3) bekezdése fényében kell értelmezni. Az említett rendelet az előzetes letartóztatás kapcsán különleges szabályokat nem állapít meg.⁵³ A fentiek fényében a norvég legfelsőbb bíróság úgy ítélte meg, hogy az alsóbb fokú bíróságok figyelmen kívül hagyták az EJEB vonatkozó esetjogát, ami alapján erősen kérdéses, hogy lehet-e szabadságelvonásról online tárgyaláson határozni. Ezért a legfelsőbb bíróság az ügy újratárgyalására utasította az alsóbb fokú bíróságokat.

A hollandiai jogeset⁵⁴ nem kapcsolódott közvetlenül a virtuális tárgyalásokhoz, hanem egy járásbíró ítéletére vonatkozott, amelyet nem a megszokott módon hoztak nyilvánosságra, hanem csupán a feleknek küldtek meg, és online tettek hozzáférhetővé más érdeklődők számára, mert a bírósági épületet a járványügyi intézkedések miatt bezárták. Felmerült a kérdés, hogy ez az intézkedés sértette-e az igazságszolgáltatás nyilvánosságának az elvét. Az Államtanács úgy ítélte meg, hogy ez a gyakorlat elfogadható, és nem ásta alá az igazságszolgáltatás nyilvánosságának elvét, tekintettel a koronavírus okozta rendkívüli körülményekre.⁵⁵

Összességében a COVID-19-világjárvány idején Európában csak néhány esetben merültek fel alkotmányossági aggályok az online bírósági tárgyalásokkal szemben. Ennek részben az az oka, hogy számos ország eljárási törvényei már a járvány előtt is lehetővé tették a távmeghallgatásokat,⁵⁶ ezért a legtöbb bíróság felkészült a virtuális tárgyalási forma lebonyolítására.⁵⁷ Másrészt a lezárások idején senki sem tiltakozott a parlamentek vagy kormányok által elfogadott átmeneti intézkedésekkel szemben, amelyek lehetővé tették a bírósági tárgyalások személyes találkozás nélküli, tehát kockázatmentes megtartását. Az alkotmányossági felülvizsgálat szerepe az volt, hogy racionális korlátokat szabjon a virtuális bíráskodás térnyerésének, elkerülve ezen opció indokolatlan igénybevételét.

⁵³ *Medvedyev and Others v. France*, Judgement of 29 March 2010, no. 3394/03.; *Brogan and Others v. The United Kingdom*, Judgement of 29 November 1988, no. 11209/84, 11234/84, 11266/84, 11386/85, § 58; *Brannigan and McBride v. The United Kingdom*, 26 May 1993, Series A no. 258-B, §§ 62-63; *Aquilina v. Malta [GC]*, Judgement of 29 April 1999, no. 25642/94, § 49; *Dikme v. Turkey*, Judgement of 11 July 2000, no. 20869/92, § 66; *Bergmann v. Estonia*, Judgement of 29 May 2008, no. 38241/04, § 45.

⁵⁴ Netherlands, *Raad van State* (Council of State), 202002016/1/V3, Judgement of 7 April 2020, ECLI:NL:RVS:2020:992.

⁵⁵ Lange–Pahladsingh–Peers–Huizer (2022).

⁵⁶ Lásd García Sanz – Guimaraes-da Silva (é. n.); Sanders (2021).

⁵⁷ Herring (2020); Kamber (2022).

4.2. Ázsia

Az elmúlt évtizedek gyors technológiai fejlődésének köszönhetően Ázsia már a világjárvány előtt is a virtuális igazságszolgáltatás egyik legnagyobb hatalma volt, mégis a közegészségügyi veszélyhelyzet ezen a kontinensen is újabb előrelépést hozott.

Kína elindította első internetbíróságait, ahol az állampolgárok elektronikus úton, emberi közreműködés nélkül érhetik el az igazságszolgáltatást; India pedig létrehozta a SUPACE portált (a legfelsőbb bíróság portálja a bírósági segítségnyújtáshoz), hogy csökkentse a nyomasztó ügghátralékot.⁵⁸ Ennek eredményeként Indiában mostanáig több millió esetet tárgyaltak távkommunikációs eszközökkel. Malajzia mesterségesintelligencia-alapú bírósági szoftvert fejlesztett, míg a malajziai minta alapján a Fülöp-szigetek legfelsőbb bíróság jelenleg fejleszt egy platformot, ahol lehetőség lesz videóperekre. (Érdemes röviden utalni arra is, hogy az Ázsiával szomszédos kontinensnek, Ausztráliának már a járvány előtt is volt hosszú távú tapasztalata a távoli meghallgatásokkal kapcsolatban, ami szintén elősegítette az igazságszolgáltatási rendszer alkalmazkodását a poszt-COVID-időszak igényeihez.)

Az elmúlt években Vietnámból komoly erőfeszítésekről érkeztek hírek a távoli meghallgatások lehetőségeinek hosszú távú kiterjesztésére, mintegy négyezer bírósági eljárás zajlott már le audiovizuális technológia közreműködésével, beleértve a bűnügyi nyomozást is.⁵⁹ A délkelet-ázsiai régió felsőbbbíróságainak elnökei a közelmúltban arról tárgyaltak, hogy közös iránymutatást fogadjanak el a videóbírósági meghallgatásokról.⁶⁰ Hongkongban napjainkban már az online igazságszolgáltatást tekintik új normának, amelynek hosszú távon is meg kell maradnia.⁶¹

A kontinens nyugati részéről Szaúd-Arábiát kell kiemelnünk, ahol 2022 márciusában mutatták be az első olyan mesterségesintelligencia-alapú algoritmust, amely képes egy virtuális tárgyalás menedzselésére;⁶² az Egyesült Arab Emírségek a közelmúltban hasonló ambícióinak adott hangot.⁶³

Az élénk környezet ellenére a vonatkozó ítélkezési gyakorlat Ázsiában kevésbé kiterjedt Európához vagy az amerikai kontinenshez képest. Ennek

⁵⁸ Sekhar (2021).

⁵⁹ Mến (2023).

⁶⁰ Panaligan (2022).

⁶¹ Wu (2022).

⁶² Fatima (2022).

⁶³ Abu Dhabi courts look to AI to conduct speedy trials, 8 August 2022, <https://bitly.ws/39HHh>

fő oka az ázsiai országok vonakodása az alkotmányossági felülvizsgálat európai/észak-amerikai értelmezésétől.⁶⁴ Ázsiában csak néhány alkotmánybíróság létezik, miközben az alkotmányossági felülvizsgálati hatáskörrel rendelkező legfelsőbb bíróságok visszafogott szerepfelfogást tanúsítanak: mindössze egy-egy releváns esetre bukkantunk Indiából, illetve Szingapúrból. Az ázsiai kontinensen Indiának a virtuális igazságszolgáltatás és a papírmentes bíróság iránti elkötelezettsége kiemelkedő,⁶⁵ több fellebbviteli bíróság már teljesen az online térbe költözött.

Az India legfelsőbb bírósága által 2022 áprilisában tárgyalt ügyben két ügyvédi érdekképviselőt kifogásolta a karnataikai legfelsőbb bíróság azon határozatát, amely szerint visszaállítják a személyes jelenléttel zajló tárgyalásokat bármiféle kivételi körök megállapítása nélkül.⁶⁶ A kérelmezők azzal érveltek, hogy a virtuális bírósági eljáráshoz való jogot az igazságszolgáltatáshoz való hozzáféréshez és a hatékony jogorvoslathoz való joghoz szorosan kapcsolódó alapvető jognak kell tekinteni; a karnataikai legfelsőbb bíróság ítélete pedig sértette ezeket az alapvető jogokat. A hibrid vagy virtuális tárgyalási opció abszolút megtagadásával ezenfelül sokan teljesen kizáródtak a tárgyaláson való részvételből, így a tárgyalás nyilvánossága is sérült. A legfelsőbb bíróság elismerte, hogy a virtuális tárgyalások megtartása különösen rendkívüli körülmények között több alapjogot érint, ennek ellenére a karnataikai ítéletet hatályában fenntartották, hogy a kedvező közegészségügyi feltételek nem indokolták az online tárgyalás sürgős kérését. A legfelsőbb bíróság kiemelte, hogy bár a távmeghallgatást a járvány fő hullámaiban minden érintett számára engedélyezni kell, azt átmeneti intézkedésként fogadták el, amelyet nem szabad hosszú távon kötelezővé tenni.⁶⁷ A világjárvány idején Indiában valóban próbálkoztak virtuális tárgyalásokkal, amelyek biztosították a bírósági eljárások folytatását, működésük azonban meglehetősen ellentmondásos volt, ezért meggyőző közegészségügyi indokolás hiányában az ilyen kérelmet, mint megalapozatlant, el kell utasítani.

A második eset Szingapúrból érkezett, ahol egy hölgy az online tanúskodásra irányuló kérelmének megtagadása miatt fordult a legfelsőbb bírósághoz.⁶⁸ A kérelmező úgy ítélte meg, hogy online részvétele nem sérti a többi

⁶⁴ Ginsburg (2008), 80.

⁶⁵ The e-Committee, Supreme Court of India, Paperless Courts, <https://bitly.ws/39HHD>

⁶⁶ India – Supreme Court of India, 29 April 2022, WPC No. 941 of 2022.

⁶⁷ India – Supreme Court rejects petition for virtual hearings, <https://bitly.ws/39HHN>

⁶⁸ The High Court of the Republic of Singapore, [2022] SGHC 54, Suit No 636 of 2020 (Summons No 5185 of 2021).

érintett jogait, hiszen a tárgyalás minden résztvevője ugyanolyan feltételekkel kérdezhet, mint személyes jelenléte esetén.⁶⁹ A legfelsőbb bíróság helybenhagyta az alsóbb fokú bíróság érvelését, és fenntartotta az online tanúvallomás tilalmát, mivel a kérelmet nem támasztották alá kellően nyomós indokok ahhoz, hogy igazolják a távmeghallgatás szükségességét. A legfelsőbb bíróság rámutatott, hogy a világjárványra és a közegészségügyi vészhelyzethez kapcsolódó utazási korlátozásokra való egyszerű utalás valóban megfelelő alapot jelenthet a járvány első hullámaiban benyújtott online tanúvallomások alátámasztására. Ha azonban a közegészségügyi körülmények kedvezőbbek, az igénylőknek nyomós indokokat kell megjelölniük az online tanúvallomási kérelem benyújtásához. A járványra és az utazási korlátozásokra való egyszerű utalás nem elegendő, de ha a beadványozó konkrétan kifejti, hogy a vírus jelenléte vagy a kapcsolódó korlátozások miért okoznak számára komoly nehézségeket, akkor a beadvány sikeres lehet. Amikor az indítványozó bizonyítja, hogy idős kora vagy meglévő betegségei alapján a legveszélyeztetettebb csoportokba tartozik, ez az érv érvényesülhet az elsősorban személyes tárgyalások megtartásának társadalmi érdeke felett.⁷⁰

4.3. Észak- és Dél-Amerika

A virtuális bírósági technológiákat évtizedek óta alkalmazzák az Amerikai Egyesült Államokban, ez az ország rendelkezik a kontinensen a legnagyobb tapasztalattal a modern technológiáknak az igazságszolgáltatási rendszerbe történő bevonásában.⁷¹ Ezzel szemben az alkotmányos felülvizsgálat erősen decentralizált kerete az Egyesült Államokban ahhoz vezet,⁷² hogy ezekben az ügyekben többnyire csak alsóbb szintű bírósági ítéletek születnek, a legfelsőbb bíróságra csak a jogviták töredéke jut el. Időközben több latin-amerikai ország úgy döntött, hogy a tárgyalóteremben virtuális technológiákat, köztük mesterséges intelligencián alapuló szoftvereket telepít, ennek alkotmányos keretei azonban még nem tisztáztak.⁷³ Ennek ered-

⁶⁹ The High Court of the Republic of Singapore, Suit No 636 of 2020 (Summons No 5185 of 2021), <https://bitly.ws/39HHY>

⁷⁰ Singapore – High Court rejects request to testify remotely due to COVID-19 pandemic, <https://bitly.ws/39HI7>

⁷¹ Bandes (2020), 12–17.

⁷² Sadurski (2011).

⁷³ Entrevista a Juan Gustavo Corvalán (2019); Ast (2020); Cáceres (2008), 54–57; Gutiérrez–Castañeda–Rionda (2021).

ményeként viszonylag sok felsőbbbíróági határozat foglalkozott a virtuális tárgyalások alkotmányos vonatkozásaival szerte az amerikai kontinensen, amint azt az alábbiakban bemutatjuk.

Az első eset Chiléből a tisztességes eljáráshoz való joggal kapcsolatos. Egy személy, aki ellen a büntetőbíróóság előtt eljárás indult, az alkotmánybíróósághoz fordult annak megállapítása érdekében, hogy a közegészségügyi szükséghelyzet alatti bíróági eljárásokról szóló 21.226. törvény egy bizonyos kifejezése alkotmányellenes. E törvény szerint a terheltekkel szembeni büntetőeljárást csak akkor lehetett felfüggeszteni, ha annak folytatása teljesen lehetetlenné vált. A kérelmező szerint a teljes lehetetlenülés megkövetelése alkotmányellenes, mert a fogvatartottakat arra kényszerítette, hogy a büntetőeljárás keretében virtuálisan lépjenek fel, veszélyeztetve ezzel a tisztességes eljáráshoz való jogukat. A kérelmező álláspontja szerint, ha a büntetőeljárás alatt álló fogvatartottat jogainak gyakorlásában korlátozzák, de ezek a korlátozások nem minősülnek „teljes ellehetetlenülésnek”, akkor az eljárás felfüggesztése nem kérhető, tehát sérül a tisztességes eljáráshoz való jog. A bíróság szerint a büntetőeljárás virtuális úton történő lefolytatása önmagában nem vezet a tisztességes eljáráshoz való jog sérelméhez, a támadott törvényi rendelkezés azonban mégis alkotmányellenes.⁷⁴ Az online tárgyalások általánosságban nem alkotmányellenesek, az ilyen megoldások indokoltsága mindig egyedi mérlegelés tárgya.

A következő ismét egy chilei eljárás, amely egy olyan törvényhez kapcsolódik, amely általánosságban lehetővé tette a virtuális meghallgatások tartását a világjárványra tekintettel.⁷⁵ A 21.226 törvény 9. cikke a járvány hatásai miatt kivételes eljárásrendet intézményesített a bíróági tárgyalásokra nézve. E rendelkezés szerint a virtuális tárgyalás az általános szabály, személyes jelenlét csak akkor követelhető meg, ha másképpen nem hárítható el a tisztességes eljáráshoz való jog súlyos sérelme. A kérelmező alkotmányellenesnek tartotta az említett szabályozást, és felmentést kért annak alkalmazása alól. A meghallgatás videokonferencia formájában történő lebonyolítása álláspontja szerint tisztességes eljáráshoz való joga sérelméhez vezetett. Továbbá sérülnek az igazságszolgáltatás olyan alapelvei is, mint a közvetlenség, az ellentmondás és a szóbeliség. A bíróság helyt adott a ké-

⁷⁴ „Az »abszolút akadály« kifejezés valóban a tisztességes eljáráshoz való jog degradálása volt tekintettel arra, hogy a tisztességes eljárás olyan megsértését eredményezte, amely nem volt egyenlő az abszolút lehetetlenséggel.” Chile, Constitutional Tribunal, 12 January 2022, Rol. 11.647-2021, <https://bitly.ws/39HJg>

⁷⁵ Chile, Supreme Court, Second Chamber, 22 July 2021, No. 10.588-2021, <https://bitly.ws/39HJp>

relemnek, de rámutatott, hogy a virtuális meghallgatások önmagukban nem alkotmányellenesek. A bíróság azt is leszögezte, hogy a COVID-19-világjárvány idején a virtuális igazságszolgáltatás volt az egyetlen olyan mechanizmus, amely garantálta az igazságszolgáltatáshoz és a hatékony jogorvoslatokhoz való hozzáférést nemcsak Chilében, hanem a világ számos országában. Ugyanakkor a támadott rendelkezés akkor is kötelezte a bírakat a büntetőeljárás folytatására, ha ezzel a védelemhez való jog túlzottan sérült. A legfelsőbb bíróság végül a támadott rendelkezés észszerű alkalmazására hívta fel az alsóbb bíróságokat, amely esetről esetre lefolytatott vizsgálat útján juthat érvényre.

A harmadik releváns chilei ügyben nem volt megfelelő jogalap a meghallgatás videokonferencia útján történő lefolytatására. Ebben az ügyben a fellebbező a tárgyalás és az ítélet megsemmisítését kérte tisztességes eljáráshoz való jogának sérelmére hivatkozva. A fellebbező elítéléséhez vezető tárgyalást videokonferencia útján bonyolították le anélkül, hogy kellő jogalap állt volna rendelkezésre e technológia használatához. A kérelmező érvelése azon alapult, hogy a chilei büntetőeljárás törvény 329. cikke csak kivételes és különleges helyzetekben írja elő a videokonferencia alkalmazását, ez azonban jelen esetre nem volt alkalmazható. A meghallgatás videokonferencia útján történő lefolytatását csak akkor lehetett volna jogszerűnek tekinteni, ha minden fél beleegyezik e mechanizmus használatába. A legfelsőbb bíróság hiányolta a kérelemből annak alátámasztását, hogyan és milyen mértékben sértette a tisztességes eljáráshoz való jogot a személyes jelenlét nélkül megtartott tárgyalás; a kérelmező csak általános érveket sorakoztatott beadványában. Ezért a legfelsőbb bíróság elutasította a fellebbezést, mivel nem merült fel az ítélet megsemmisítését vagy a tárgyalás megismételtetését megalapozó érv.

A negyedik, Costa Ricából származó ügyben a kérelmező videokonferencia útján csatlakozott egy olyan eljáráshoz, amelyet egyébként személyesen folytattak le.⁷⁶ Mivel a terhelt nem tartózkodhatott egy helyen az eljárásban részt vevő többi féllel, úgy vélte, sérült a védelemhez, a tisztességes eljáráshoz, valamint a kontradiktórius tárgyaláshoz való joga. A legfelsőbb bíróság hangsúlyozta, hogy támogatja a videokonferencia használatát a büntetőeljárásokban, különösen a világjárvány időszakában. Emellett a bíróságoknak biztosítaniuk kell a hatékony eljárás lefolytatását a közegészségügyi korlátozások ellenére is, és alkalmazkodniuk kell

⁷⁶ Costa Rica, Supreme Court of Justice, 11 February 2022, Resolution No. 3474-2022, <https://bitly.ws/39HJx>

a COVID–19 által teremtett új körülményekhez. Emiatt egy sor protokoll készült a videókonferencia hatékony alkalmazására a büntetőeljárásokban. Végül a legfelsőbb bíróság elutasította a terhelt beadványát, és megállapította, hogy a törvény lehetővé teszi a meghallgatások online megtartását a világjárvány időszakában.

Végül az utolsó tárgyalást jogvita Guatemalából származik. Az idős korú kérelmezővel szemben büntetőeljárás indult, amelyet a világjárvány miatt elnapoltak, és következő tárgyalását 2021 augusztusára tűzték ki. Időközben azonban a közegészségügyi helyzet javulásának köszönhetően a tárgyalás megtartása mégis lehetségessé vált, ezért annak időpontját előrehozták 2020. szeptember 30-ára. A kérelmező ezzel a döntéssel nem értett egyet, és indítványozta a tárgyalás halasztásának visszaállítását. A kérelmező azzal érvelt, hogy a nyári időszak végén kedvezőbb közegészségügyi körülményekre lehet számítani, így jobban biztosított lenne az egészséghez, az élethez és a hatékony bírói védelemhez való joga. A kérelmező emellett rámutatott arra is, hogy a szeptember végi tárgyalás megtartása sem személyesen, sem online nem tűnik biztosítottnak. Virtuális tárgyaláson a kérelmező megfelelő digitális eszközök híján nem tudna részt venni, személyes jelenléténél pedig nem vállalná az idős korából eredően fokozott közegészségügyi kockázatot. Az alkotmánybíróság rámutatott, hogy a tárgyalást virtuálisan is meg lehetett volna tartani elkerülve a felek személyes jelenlétét az eljárásban. Mivel a kérelmező online formában nem tudna becsatlakozni, a személyes tárgyalás megtartása nem kifogásolható, tekintettel arra is, hogy a bíróság több intézkedést is tett a kérelmező védelmére. Az Alkotmánybíróság hozzátette, hogy ez a döntés nem sérti a kérelmező egészséghez, élethez és hatékony bírói védelemhez való jogát, sőt kifejezetten a kérelmező jogainak védelmét szolgálja.

5. AZ ESETJOGBÓL LEVONHATÓ KÖVETKEZTETÉSEK

Az online tárgyalásokkal összefüggő európai alkotmányjogi standardok a vitatott esetek alapos vizsgálatából indulnak ki, de megfigyelhető a bíróságok közti párbeszéd jelensége is. Ez utóbbi azt jelenti, hogy a tisztességes eljárási ügyekben az EJEB gyakorlatában kialakult európai konszenzust a nemzeti bíróságok kiindulópontnak és közös minimumnak tekintik, majd ennek a konszenzusnak a fényében mérlegelik a pandémiás helyzet és a személyes meghallgatás közötti összefüggéseket.

Ennek alapján értékelik, hogy a pandémia kapcsán meghozott intézkedések nem jelentették-e a tisztességes eljáráshoz való jog szükségtelen és/vagy aránytalan korlátozását.

Fontos faktor az is, hogy fogvatartási, büntetőjogi, polgári jogi, közigazgatási jogi vagy választottbíróági ügyről van-e szó. Főként a büntetőeljárásokban merültek fel alkotmányossági aggályok, a modern, digitalizált eljárások igénye azonban általánosnak tekinthető, mint ahogyan ennek az igénynek a szembeállítását is a tisztességes eljáráshoz való joggal. Az ázsiai megközelítést tekintve az online tárgyalás az igazságszolgáltatási rendszer fontos, de jelenleg még rendkívüli eleme, amelyet nem szabad automatikusan biztosítani. Az érem egyik oldala, hogy amennyiben nem biztosítják a virtuális eljárást olyankor, amikor a személyes jelenlét közegészségügyi kockázatokat vetne fel, ez a tisztességes eljáráshoz, valamint a jogorvoslathoz való jog sérelmének minősül. Más irányból viszont, amikor valaki ragaszkodik a virtuális tárgyaláshoz anélkül, hogy a bíróság előtt nyomós érveket hozna fel kérése alátámasztására, a kérést el kell utasítani.

Az ázsiai felsőbbbíróságok ellenálló képessége miatt továbbra is megmarad a személyes tárgyalások prioritása, a virtuális meghallgatás korántsem általánosan elfogadott eszköz. Figyelembe véve az amerikai kontinens joggyakorlatát, a virtuális meghallgatások egyik esetben sem minősültek az érintettek tisztességes eljáráshoz való jogát sértőnek. A virtuális tárgyalást az igazságszolgáltatáshoz való hozzáférést támogató eszköznek kell tekinteni a tisztességes eljárás ellen ható megoldás helyett. Ezzel együtt a vizsgálat individualizált maradt, nem zárható ki, hogy bizonyos körülmények esetén az amerikai kontinensen is születnek majd a virtuális tárgyalások alkotmányellenességét rögzítő döntések. Hosszú távon a virtuális meghallgatások a mindennapok részévé válhatnak, egyre valószínűbb tehát, hogy nem egy ideiglenes járványügyi kényszermegoldással állunk szemben. A virtuális meghallgatásokra vonatkozó iránymutatások kidolgozása azt mutatja, hogy használatuk előnyeit egyre inkább felismerik az amerikai kontinensen. Az előnyök közé tartozik többek között a költséghatékonyság, az ügyek gyorsabb elbírálása és az igazságszolgáltatáshoz való könnyebb hozzáférés.

A virtuális igazságszolgáltatás előnyei megmutatkoznak olyankor is, amikor a bíróságok más állami szerveket vagy közszolgáltatókat köteleznek a digitális ügyintézési opció biztosítására. Kolumbiában például törvény rögzíti, hogy a virtuális igazságszolgáltatás az egyenlőség egyik garanciája, aminek köszönhetően a szegényebb társadalmi rétegek és

régiók is hozzáférhetnek a jogi szolgáltatásokhoz.⁷⁷ Hasonlóképpen az Egyesült Államokban is létezik kezdeményezés az igazságszolgáltatás hozzáférhetőbbé tételére a szociálisan rosszabb helyzetben lévők számára. Ez az úgynevezett Tennessee Justice Bus, amely egyfajta mobil ügyvédi iroda, amely a technológia segítségével közelebb hozza a jogi szolgáltatásokat a vidéki lakossághoz.⁷⁸ Továbbhaladva a virtuális tárgyalások teljes körű megvalósítása felé, 2023. február 15-én egy kolumbiai bírósági tárgyalást a Metaverse-ben tartottak meg. Ez volt az első bírósági meghallgatás a metaverzumban, amely a Horizon World technológiát használta a tárgyalóterem szimulálására. A bíróság különböző technológiákat használt a közlekedési vita minden résztvevőjének ábrázolására.⁷⁹ A kolumbiai igazságszolgáltatási rendszer éllovasként jelenik meg a legkorszerűbb technológia átvételében, hiszen a metaverzumban elsőként egy kolumbiai bírót tartott tárgyalást, felhasználva a ChatGPT-t is az ítélet megszövegezéséhez.⁸⁰

6. KÖVETKEZTETÉSEK

2021 márciusa és júliusa között felmérést végeztek az Egyesült Államokban, és kérdéseket tettek fel a járvány idején a bíróságokhoz való hozzáférésről, valamint a bíróságok által az ügyek tárgyalásának és feldolgozásának folytatására alkalmazott új stratégiákkal kapcsolatos tapasztalatokról. A bírósági alkalmazottak pozitívabban nyilatkoztak az ügyvédeknel az állampolgárok lehetőségeiről, hogy részt vegyenek az igazságszolgáltatásban a járvány idején. Az ezt bemutató tanulmány úgy foglalt állást, hogy annak megítéléséhez, a világjárvány elmúltával szükség van-e online bírósági eljárásra, és ha igen, milyen körülmények között, alaposan mérlegelni kell az előnyöket és a hátrányokat. A bíróságoknak és a kutatóknak gondosan fel kell mérniük, hogy mely konkrét eljárások a legalkalmasabbak az online formátumhoz, és meg kell találniuk a módját annak biztosítására, hogy minden peres fél, beleértve a fogyatékkal élőket és az angolul korlátozottan

⁷⁷ LEY 2213 (2022).

⁷⁸ „Ez egy személyszállító furgon, amely számítógépekkel, táblagépekkel, nyomtatóval, internet-hozzáféréssel, videóképernyőkkel, WiFi-vel és egyéb irodai eszközökkel van felszerelve. Az ügyvédek és más önkéntesek helyben tudnak majd jogi segítséget nyújtani [...]” Gibbs (2022).

⁷⁹ Johnson (2023).

⁸⁰ Henderson–Pugh (2023).

tudó személyeket is, részt vehessen ezekben alkotmányos jogaik megfelelő védelme mellett.⁸¹

A felmérés eredményei megfelelő támpontot jelenthetnek az e téren kibontakozó további törekvésekhez, azonban azt is szem előtt kell tartani, hogy bár a virtuális bírósági tárgyalások pontos lebonyolítása leginkább az érintett jogi kultúrától függ, a fő alkotmányos kihívások mindenhol meglehetősen hasonlóak. Szervezési szempontból az online bírósági tárgyalások számos előnnyel járnak, míg emberi jogi tekintetben hatásuk ellentmondásosabb. A már publikált iránymutatások és egyéb nem kötelező erejű dokumentumok ellenére akár szupranacionális, akár nemzeti szinten a jogi keret még kidolgozásra vár, ezért véleményünk szerint további globális vagy regionális jogi eszközöket kell alkotni az előnyök jobb kiaknázása és a kockázatok hatékonyabb kiküszöbölése érdekében. Általános következtetésként elmondható, hogy annak ellenére, hogy bizonyos fontos lépések történtek ebbe az irányba, még mindig nagyon messze vagyunk attól, hogy a virtuális tárgyalást ugyanolyan garanciális eszközként ismerje el az alkotmányjogi gyakorlat, mint a személyes jelenléttel zajló meghallgatásokat.

IRODALOM

- ABRAMS, Zara: „Can justice be served online?” *Monitor on Psychology*, (2022) 6.
- ASHDOWN, Gerald – MENZEL, Michael A.: „The Convenience of the Guillotine: Video Proceedings in Federal Prosecutions”. *Denver University Law Review*, (2002) 1.
- AST, Federico: *Prometea, Artificial Intelligence in the Judicial System of Argentina*, 2020, <https://bitly.ws/39HIF>
- BANDES, Susan A.: „Virtual Trials: Necessity, Invention, and the Evolution of the Courtroom”. *Buffalo Law Review*, (2020) 5: 12–17.
- BANNON, Alicia – ADELSTEIN, Janna: *The Impact of Video Proceedings on Fairness and Access to Justice in Court*, 2020, <https://bitly.ws/39HuD>
- BÁN-FORGÁCS Nóra – SZABÓ Kornélia Réka: „Az igazságszolgáltatás működése és az adatvédelmi ombudsman Magyarországon (1995–2011)”. *MTA Law Working Papers*, (2024) 3.
- BELLONE, Eric: „Private Attorney-Client Communications and the Effect of Videoconferencing in the Courtroom”. *Journal of International Commercial Law and Technology*, (2012) 1.
- BENDER, Matthew: „Unmuted: Solutions to Safeguard Constitutional Rights in Virtual Courtrooms and How Technology Can Expand Access to Quality Counsel and Transparency in the Criminal Justice System”. *Villanova Law Review*, (2021) 1.
- BERGQUIST, Chantell: „Virtual Hearings and Blockchain Technology Solutions in Criminal Law”. *Mitchell Hamline Law Review*, (2021) 3: 1249–1285.
- BOSLAND, Jason John – TOWNEND, Judith: „Open Justice, Transparency and the Media: Representing the Public Interest in the Physical and Virtual Courtroom”. *Communications Law*, (2018) 4.

⁸¹ Mazzone – Gaines – Mettler – Fretwell Wilson (2022).

- BOWEN POULIN, Anne: „Criminal Justice and Video Conferencing Technology: The Remote Defendant”. *Tulane Law Review*, (2004) 4.
- CÁCERES, Enrique: „EXPERTIUS: A Mexican Judicial Decision-Support System in the Field of Family Law”. *JURIX*, (2008) 78–87.
- DUBEY, Pramod Kumar: *Virtual Courts: A sustainable option?* 12 April 2020, <https://bitly.ws/39HuN>
- EAGLY, Ingrid: „Remote Adjudication in Immigration”. *Northwestern University Law Review*, (2014) 4.
- Entrevista a Juan Gustavo Corvalán: „Prometea es el primer sistema de inteligencia artificial diseñado y desarrollado por el Ministerio Público Fiscal de la Ciudad Autónoma de Buenos Aires”, 20 Juny 2019, <https://bitly.ws/39HIz>
- FATIMA, Sakina: *Saudi launches first artificial intelligence run virtual court*, 22 March 2022, <https://bitly.ws/39HGZ>
- FEDERMAN, Mark: „On the Media Effects of Immigration and Refugee Board Hearings Via Videoconference”. *Journal of Refugee Studies*, (2006) 4.
- GARCÍA SANZ, Javier – GUIMARAES-DA SILVA, Javier Gonzáles: *Video conference hearings in Spain: new mandatory rules for court proceedings due to Covid-19*, <https://bitly.ws/39HEz>
- GIBBS, Kelsey: *Tennessee Justice Bus rolls out free legal assistance across the state*, 13 July 2022, <https://bitly.ws/39HK5>
- GINSBURG, Tom: „Constitutional Courts in East Asia: Understanding Variation”. *Journal of Comparative Law*, (2008) 3: 80–99.
- GOUDJIL, Sofian: *Inconstitutionnalité de la visioconférence sans accord des parties devant les juridictions pénales*, 15 January 2021, <https://bitly.ws/39HwC>
- GUTIÉRREZ, Olga Lucía Camacho – CASTAÑEDA, Juan Diego – RIONDA, Víctor Práxedes Saavedra: „Enthusiasm and complexity: Learning from the »Prometea« pilot in Colombia’s judicial system”, 2019, <https://giswatch.org/node/6166>
- HARREL, Charlie: *Virtual courts and COVID-19: the future is now* (2020), <https://bitly.ws/39Huc>
- HENDERSON, Gary – PUGH, Aisleen: *All rise – court hearings in the metaverse*, 2023, <https://bitly.ws/39HKy>
- HERRING, Andrew: *European courts turn to technology for pandemic response*, 8 September 2020, <https://bitly.ws/39HFC>
- HYNES, Jo – GILL, Nick – TOMLINSON, Jo: „In Defence of the Hearing? Emerging Geographies of Publicness, Materiality, Access and Communication in Court Hearings”. *Geography Compass*, (2020) 9.
- JAIN, Roopam: *Reimagining the Future of Virtual Courts with Effective and Secure Video Collaboration*, 10 January 2023, <https://bitly.ws/39Hq2>
- JOHNSON, Shawn: *Colombian Court Holds Hearing in Metaverse – Metaverse Bitcoin News*, 17 February 2023, <https://bitly.ws/39HKP>
- KÁLMÁN, Kinga – SZENTGÁLI-TÓTH, Boldizsár: „New Perspectives on Comparative Constitutional Law: Methodological Bases and Challenges – Establishing a Global Database from the Practice of Constitutional Review During the Pandemic”. *MTA Law Working Papers*, (2022) 20.
- KAMBER, Krešimir: „The Right to a Fair Online Hearing”. *Human Rights Law Review*, (2022) 2: ngac006.
- LANGE, Sandra – PAHLADSINGH, Aniel – PEERS, Simon – HUIZER, Merel: *Case Note on Council of State Decision*, 28 June 2022, <https://bitly.ws/39HEm>
- LEDERER, Fredric I.: „The Road to the Virtual Courtroom? A Consideration of Today’s – and Tomorrow’s – High Technology Courtrooms”. *Faculty Publications*, (1999) 212.
- LEGG, Michael – SONG, Anthony: „The Courts, the Remote Hearing and the Pandemic: From Action to Reflection”. *UNSW Law Journal*, (2021) 1.

- LEGG, Michael: „The COVID-19 Pandemic and Courts as Essential Services”. *Australian Law Journal*, (2020) 7.
- LEY 2213: Así funcionará la justicia digital en Colombia, 14 Juny 2022, <https://bitly.ws/39HJL>
- MAZZONE, Jason – GAINES, Brian J. – METTLER, Matthew – WILSON, Robin Fretwell: „The Impact of the Covid-19 Pandemic on State Court Proceedings: Five Key Findings”. *University of Illinois College of Law Legal Studies Research Paper*, (2022) 22–20.
- McKAY, Carolyn: „Video Links from Prison: Permeability and the Carceral World”. *International Journal for Crime, Justice and Social Democracy*, (2016) 1.
- McKAY, Carolyn: *The Pixelated Prisoner: Prison Video Links, Court „Appearance” and the Justice Matrix*. Routledge, 2018.
- McKEEVER, Gráinne: „Remote Justice? Litigants in Person and Participation in Court Processes during COVID-19”. *Modern Law Review*, (2020), <https://shorturl.at/wCJX9>
- MẾN, Đỗ: Chuyển đổi số hoạt động tố tụng với tòa án điện tử, 5 January 2023, <https://bitly.ws/39HFM>
- MENASHE, Doron: „A Critical Analysis of the Online Court”. *University of Pennsylvania Journal of International Law*, (2018) 4.
- MULCAHY, Linda: „The Unbearable Lightness of Being? Shifts Towards the Virtual Trial”. *Journal of Law and Society*, (2008) 4.
- MULCAHY, Linda – ROWDEN, Emma: *The Democratic Courthouse: A Modern History of Design, Due Process and Dignity*. Routledge, 2020.
- NUMA, Anett: *Artificial Intelligence as the New Reality of E-Justice*, 27 April 2020, <https://bitly.ws/39Hr3>
- PANALIGAN, Rey G.: PH set to propose adoption of „common guidelines” on video conference hearings within ASEAN courts, 5 November 2022, <https://bitly.ws/39HFW>
- PORTER, Stephen: „Secrets and Lies: Involuntary Leakage in Deceptive Facial Expressions as a Function of Emotional Intensity”. *Journal of Nonverbal Behavior*, (2012) 1: 23–37.
- ROWDEN, Emma: „Distributed Courts and Legitimacy: What Do We Lose When We Lose the Courthouse?”. *Law, Culture and the Humanities*, (2018) 2.
- SADURSKI, Wojcieh: „Constitutional Review in Europe and in the United States: Influences, Paradoxes, and Convergence”. *Sydney Law School Research Paper*, (2011) 11/15.
- SANDERS, Anne: „Video-hearings in Europe Before, During and After the COVID-19 Pandemic”. *International Journal for Court Administration*, (2021) 2: Art. 3.
- SEKHAR, Snehanu: *Supreme Court embraces Artificial Intelligence, CJI Bobde says won't let AI spill over to decision-making*, 7 April 2021, <https://bitly.ws/39HFE>
- SUSSKIND, Richard: *Online Courts and the Future of Justice*. Oxford University Press, 2019.
- TAYLOR, Natalia – JOUDO LARSEN, Jacqueline: *The Impact of Pre-Recorded Video and Closed Circuit Television Testimony by Adult Sexual Assault Complainants on Jury Decision-Making: An Experimental Study*. (Research and public policy series no. 68.) Canberra, Australian Institute of Criminology, 2005.
- The art of remote court hearings – benefits and constraints. 1. February 2021, <https://bitly.ws/39Hp2>
- TRAHANAS, Christina: *Adjournment in the time of the pandemic*, 2020, <https://bitly.ws/39Hvr>
- VASDANI, Tara: *From Estonian AI Judges to Robot Mediators in Canada*, U.K., 2019, <https://shorturl.at/aFHWY>
- WU, Jennifer: *Use of technology in arbitration and court proceedings in Hong Kong*, 22 August 2022, <https://bitly.ws/39HGI>
- ZHU, M.: „Hangzhou Internet Court Pilot Application »AI Assistant Judge«”. *Hangzhou News*, 14 Juny 2019.

AKADÉMIAI SZABADSÁG ÉS COVID¹

Pap András László²

1. BEVEZETÉS: ANYAG, FORMA, MÓDSZER

Ez az írás a vilájárvány és az akadémiai szabadság összefüggéseit mutatja be. A vizsgált terület hamarosan kifejtett sajátosságaiból fakadóan ez nem egy hagyományos jogtudományi elemzés, mert nem bírósági döntések vagy jogszabályok áttekintését és dogmatikai értelmezését nyújtja, hanem esszéisztikus formában néhány, a pandémiával, pontosabban az arra adott jogalkotói, közpolitikai, de elsősorban magánjogi aktorok által hozott intézkedésekkel összefüggésbe hozható jelenséget, illetve tendenciát tekint át.

A fejezet elsőként az 'akadémiai szabadság' jogi és jogon túli fogalmát, az írás értelmezési tartományát határolja le. Ezt követően szektorális bontásban vázolja az akadémiai szabadság szűkülésének azon területeit, amelyek ha nem is kauzális, de nem is teljesen random korrelációs viszonyban állnak a koronavírus által indukált társadalmi, szakpolitikai, gazdasági és jogi változásokkal az alábbiak szerint.

Az illiberális, autokratikus politikai kormányzatok kiszélesedő hatásköreiből közvetetten, de esetenként közvetlenül is jut arra, hogy az akadémiai szabadságot érintő korlátozások körét bővítsék, illetve hatását felerősítsék. A közvetlen szabadságszűkülés esetei ugyanakkor leginkább a digitális oktatásra történő (sok tekintetben tartósnak bizonyuló) áttérés következtében jelentkeznek. A magánszféra általános korlátozása mellett a „megfigyelt tanterem” felerősíti az autoriter rendszerekből érkező (sok esetben időlegesen vagy tartósan hazatérő) hallgatók kormányaik által történő ellenőrzését amellet, hogy az egyébként demokratikusnak tartott államok rendészeti lehetőségei is bővülnek. Ezenfelül a vilájárvány enyhülésével

¹ A kutatás az NKFIH 138965. sz. „Kockázatok és lehetőségek a mesterséges intelligencia jogi szabályozásában és gyakorlati alkalmazásában” c., a 134962. sz. „A nemzetiség és etnicitás jogi operacionalizálása” c. és a Magyar Tudományos Akadémia 05016764 sz. „A jogrendszer reagálóképessége a poszt-COVID társadalomban: kockázatok és lehetőségek” c. projektje keretében készült.

² Kutatóprofesszor, HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet.

is virágzó online képzések digitálisan rögzített tantermeiben jobban érvényesül a hallgatói öncenzúra, szűkítve a szabad vita kereteit. Ez fokozottan jelentkezik az oktatók esetében, akiket az állam és az egyetem mellett egyre nagyobb mértékben a diákok szülei is figyelhetnek.³ A digitális tantermek emellett újfajta kirekesztési és sérülékenységi dimenziókat nyitnak meg, és a koronavírus árnyékában az egyetemi kampusz rendészeti igazgatása is új szintekre lép (elsősorban az USA-ban). A korszak a vizsgált téma szempontjából további releváns jellemzője a tudományos publikációs piac vonatkozásában jelenik meg. Az általános szabadságszűkítő működés mellett új formában erősödik fel a szektor megfigyelési tevékenysége.

Három általános megjegyzést szükséges előzetesen rögzíteni. Egyrészt az akadémiai szabadság az írásban ismertetett szűküléséért elsősorban az oktatás és a tudományos kutatás világában mesés profitot termelő gazdasági szereplők (kiemelten a kiadói ipar, a *tech ed* üzletág és a *corporate university* működtetői) a felelősek. Másrészt a koronavírus és az arra adott válaszok ritkán hoznak újat (bár erre is lesz példa), de felerősítik a korábbi tendenciákat, adott esetben minőségileg új helyzetet eredményezve. Ez egybecseng azzal, amit korábbi írásunkban megfogalmaztunk,⁴ miszerint a pandémia számos, nehézségektől terhelt állami és egyéb társadalmi intézményből a rosszat, a legrosszabbat hozta ki, és felerősítette a diszfunkciókat. Harmadrészt a legtöbb változás, így az akadémiai szabadság szűkülése is jobban, erősebben érinti a kisebbségi, társadalmilag marginalizált háttérű vagy aktuálisan hátrányosabb helyzetű aktorokat: a kisebbségi vagy a szegény diákokat; az oktatók közül a gyermek- és/vagy egyidejűleg időse- vagy partnergondozásban többnyire terheltebb és/vagy egyedülálló nőket; a határozott idejű munkaviszonyban álló, illetve junior oktatókat-kutatókat. A szabadságromlás tehát interszekcionális, és az egyenlőtlenségi olló is tovább nyílik.

2. AKADÉMIAI SZABADSÁG: FOGALMI ÉS TARTALMI KERETEK

Az 'akadémiai szabadság' fogalmi meghatározása nem egyszerű. Jogi manifestációját: jogosulti körét, garanciáit, operacionalizációs mechanizmusait

³ A koronavírus alatt érvényesülő személyes adatok védelméről több szakirodalmi mű született. Lásd például Bán-Forgács (2022).

⁴ Lőrincz – Kovács Szitkay – Pap (2022).

nagy fokú bizonytalanság jellemzi⁵ annak ellenére, hogy a legtöbb állam alkotmányos rendszerében is megjelenik. Az Európa Tanács tagállamai közül például a szólásszabadság mellett tizenegy tagállam alkotmánya kitér az oktatás szabadságára, tizenöt a kutatására, nyolc nevesíti a releváns intézményi autonómiát, négy pedig a tudomány szabadságáról általánosságban rendelkezik.⁶ Ahogy korábbi írásaimban részletesebben áttekin tettem,⁷ a nemzetközi dokumentumok magyar fordításában leginkább a „tudományos élet szabadsága” megfogalmazás szerepel, és ez magában foglalja az oktatás, a kutatás és a kutatás disszeminációjának (rendezvények, publikáció) szabadságát, helyszínét tekintve pedig leggyakrabban oktatási és kutatóintézetekhez, valamint kiadókhöz köthető. Az akadémiai szabadság lehet oktatók és kutatók egyéni szabadságjoga, de vonatkozhat intézmények autonómiájára; értelmezhető a vállalkozás szabadságának és a közszolgáltatások dimenziójában is.⁸

⁵ Az akadémiai szabadság kérdésköre – különböző formában – számos, kógens és *soft law* jellegű nemzetközi dokumentumban megjelenik, és mértékadónak tekinthető az az álláspont, amely szerint e szabadság(jog) tiszteletben tartására vonatkozóan – minden tartalmi és formai bizonytalanság ellenére – az államokat nemzetközi jogi kötelezettség terheli. *Sui generis* jogként csak az Európai Unió Alapjogi Chartájának 13. cikke nevesíti a művészet és a tudomány szabadságát, de a Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Nemzetközi Egyezségokmányának 13. és 15. cikke is említi a tudományhoz és az oktatáshoz fűződő jogot hasonlóan az Emberi Jogok Európai Egyezménye Első Kiegészítő Jegyzőkönyve 2. cikkéhez. Emellett az Emberi Jogok Európai Bírósága az akadémiai szabadságot a 10. cikk által biztosított véleménynyilvánítás szabadsága hatálya alá tartozóként is védelemben részesíti, a Közép-európai Egyetem magyarországi elűldözése kapcsán pedig az Európai Bíróság a GATT-normák megsértése tükrében értelmezte az akadémiai szabadságot. [Lásd például az Európai Bizottság Magyarország elleni ügye, C-66/18 (2020); erről bővebben Nagy (2020).] A *soft law* dokumentumok közül kiemelést érdemel az ENSZ Nevelésügyi, Tudományos és Kulturális Szervezete (UNESCO) által 1997-ben elfogadott, a felsőoktatásban dolgozó oktatók státuszáról szóló, valamint az 1960-as (utoljára 2017-ben frissített, és az Egyetemes Időszakos Felülvizsgálat – Universal Periodic Review, UPR – rendszerébe kapcsolódó monitoringeljárást bevezető), tudományos kutatásról és kutatókról szóló ajánlása, de az ET is több ajánlást elfogadott a tárgykörben. Lásd például Parliamentary Assembly Recommendation 1762 (2006) on Academic freedom and university autonomy; Recommendation Rec(2007)6 of the Committee of Ministers to member states on the public responsibility for higher education and research; Recommendation CM/Rec(2012)7 of the Committee of Ministers to member States on the responsibility of public authorities for academic freedom and institutional autonomy.

⁶ Threats to academic freedom (2020), 55–56.

⁷ Az írás ezen és következő alfejezetének alapjául az alábbi tanulmányok szolgálnak: Pap (2021); Pap (2022).

⁸ Az Európai Egyetemi Szövetség (European University Association, EUA) megkülönbözteti az akadémiai, szervezeti, pénzügyi és személyzeti autonómiát. A magyar alkotmányjogi gyakorlatban a 41/2005. (X. 27.) AB határozat az irányadó. Egy másik fontos dokumentum, az Európai Parlament 2018. november 29-i, a Tanácshoz, a Bizottsághoz és a Bizottság alelnökéhez/az unió

Az „oktatás” tekintetében alapesetben a felsőoktatás az írás referenciartománya, de esetenként a közoktatásra is vonatkoznak az itt tárgyalt kérdések. Az akadémiai szabadság ikonikus helyszíne az egyetem, az ezen írásban vizsgált kérdésekre, esetekre tekintettel ideáltípusosan pedig az amerikai kampusz. (Nemcsak azért, mert itt lelhető fel a legtöbb vezető egyetem, hanem mert a tanulmányban felhasznált legtöbb forrás és példa is innen érkezik.) Az „egyetemről” általánosságban rögzítendő tehát, hogy egy olyan sajátos tér, mint a Harry Potter-regénysorozat világában megismert Roxfort, amelyet a külvilágtól eltérő szabályok és védelem jellemeznek. Az egyetem mellett, hogy absztrakt, éteri tekintetben is elkülönült világ, a mindennapok mondén szabályai szerint is autonóm, egyfajta városállam, amelyet az élet különböző területein markánsan speciális normák uralnak. A gyakran nagy kiterjedésű, egész városrészekre kiterjedő vagy zöldmezős területeken létrejött kampuszt sokszor saját biztonsági szolgálattal, egyetemi rendőrséggel védett objektumok alkotják. Egy nagyobb egyetemnek nemcsak (például az egyetemi kórház keretei között működő) egészségügyi ellátórendszere van, amelyet az egyetemi polgárok a számukra kialakított speciális biztosítási keretben igénybe vehetnek, de az egyetemek saját megelőzési, megfigyelési protokollt dolgoz(hat)nak ki például az intézményre szabott pandémiás biztonsági eljárások keretei között. Az egyetemek a kollégiumi ellátórendszeren túlmenően is gyakran működtetnek komplex munkavállalói ingatlanfejlesztési és bérlakásprogramot. Gyakori a „saját” KRESZ, amely például megtiltja az elsőéves hallgatók számára a parkolást (ezáltal facilitálva a szocializáció-központú kollégiumi elhelyezkedést). Az egyetemek foglalkoztatási, fegyelmi és egyéb munkajogi keretei is merőben eltérnek a „külvilágétól”: más a HR, a pályázati, teljesítményértékelési gyakorlat; teljesen bevett a *spousal hire*, a partnerrel közösen létesített munkaviszony; eltérő az etikai normák megsértésére alapozott zaklatási vagy egyéb munkajogi szankciók világa; vagy éppen a hallga-

kül- és biztonságpolitikai főképviselőjéhez a tudományos élet szabadságának az Európai Unió külső tevékenysége keretében biztosítandó védelemről szóló ajánlása [2018/2117(INI)] szerint „a tudományos élet szabadságához fűződő követelmények [...] az oktatáshoz való jogra, valamint a szólás és a véleménynyilvánítás szabadságára vezethetők vissza; [...] a tudományos élet szabadsága magában foglalja az információk terjesztésének és kutatások végzésének szabadságát, a tudás és az igazság korlátozás nélküli terjesztését [...], ez a szabadság kiterjed a tudományos dolgozók szabadságára nézeteik és véleményük kifejezésére, még akkor is, ha ellentmondásosak vagy népszerűtlenek kutatásaik és szakértelmük területén, és ez magában foglalhatja a közintézmények működésének vizsgálatát egy adott politikai rendszerben és annak kritikáját”. Lásd erről Nagy (2017).

tók különböző kulturális vagy nemi-szexuális stb. identitásának, vagy éppen pszichoszociális körülményeinek akkomodációjára kialakított szabályrendszer és mindennek alapköveként a szólás szabadságának határai.

3. AKADÉMIAI SZABADSÁG, ILLIBERÁLIS AUTOKRÁCIA, COVID

A – monitoringeljárásokat, szankciókat nemigen tartalmazó – nemzetközi jogi dokumentumok és az akadémiai világ körül létrejött intézmények szervezeti alapelveinek közös vonása, hogy felhívják a figyelmet az akadémiai szabadság és a demokrácia közötti inherens kapcsolatra.⁹ A dokumentumok arra mutatnak rá, hogy a tudomány szabadsága nem privilégium, hanem szükséges feltétel ahhoz, hogy az oktatáshoz való hozzáférés és szolgáltatás joga megvalósulhasson, illetve az állam ilyen irányú közszolgáltatási kötelezettsége teljesüljön – nem mellesleg a tudomány szabadsága, említetten, intrinzikusan kapcsolódik a véleménynyilvánítás szabadságához.

A pandémia égisze alatt az illiberális, autokratikus politikai kormányzatok kiszélesedő hatásköreit részletesen dokumentálja a szakirodalom.¹⁰ Emellett például a hazai fejleményeket ismertető írások azt is bemutatják, hogy az akadémiai szabadság korlátozása az illiberális autokráciák fegyvertárának fontos eleme, ahol az alkotmányos fékek és ellensúlyok lebontása után (vagy azzal egyidejűleg) a kulturális szféra bevétele következik. A szabadságkorlátozás sokrétű lehet: publikációk vagy rendezvények cenzúrázása; célzott közfinanszírozás-megvonás (például bizonyos képzések esetében); politikailag kívánatos intézmények létrehozatala és

⁹ Threats to academic freedom (2020). Az Európai Parlament 2018-as, említett ajánlása elvi értelel mutat rá, hogy: „az oktatáshoz való jog alapvetően fontos minden más emberi jog gyakorlása és a fenntartható fejlődés elérése szempontjából; [...] ezt a jogot csak a tudományos élet szabadságának légkörében, valamint a felsőoktatási intézmények autonómiája révén lehet gyakorolni [...], nem létezhet demokrácia a tudományos élet szabadsága nélkül, amely lehetővé teszi a tájékozott vitát [...], a tudományos élet szabadsága kulcsfontosságú tényező a fenntartható fejlődés előmozdításához”.

¹⁰ Lásd például Florczak-Wątor – Gárdos-Orosz – Malír – Steuer (2024); The Oxford Compendium of National Legal Responses to Covid-19, <https://oxcon.ouplaw.com/home/OCC19>; Kostic-Boskovic (2020); Grogan (2022). Magyar esettanulmányokra lásd például Hungler – Rác – Gárdos-Orosz (2022); Gárdos-Orosz – Lőrincz (szerk.) (2020); Gárdos-Orosz – Lőrincz (szerk.) (2022); Gárdos-Orosz – Pap (2021).

bőkezű támogatása; képzések vagy akár egész intézmények akkreditációjának visszavonása; az egyetemi autonómia korlátozása államilag kinevezett (politikailag megbízható) kancellárokkal; a tantervek központosítása (például a közoktatás esetében);¹¹ az intézményrendszer privatizálása (politikailag ellenőrzött) alapítványok vagy egyházak számára.¹² A szabadságkorlátozás megnyilvánulhat oktatók, kutatók ellen közvetve vagy közvetlenül a kormány által folytatott megfélemlítő kampányok vagy célzott adóhatósági eljárások, munkaviszony-megszüntetések formájában; az alapkutatási pályázati döntéshozatal befolyásolásában is. Idetartozik az is, ha a kormányzat korlátozza vagy akadályozza a kutatáshoz nélkülözhetetlen, például a járványkezelésre vonatkozó közérdekű adatokhoz való hozzáférést, vagy feketelistára teszi a kutatáshoz (is) fontos információkat, adatokat szolgáltató rendszerkritikus civil szervezeteket vagy sajtóorgánumokat. Az oktatók, kutatók sokféle módon kerülnek külső és belső (a munkáltatótól érkező) nyomás alá: gyakori az öncenzúra is,¹³ hiszen egy intézmény vagy egy oktató-kutató számára jelentős kockázattal vagy költséggel járhat a kormány politikai (vagy akár csak közpolitikai) irányvonalától eltérő tevékenység.¹⁴

A szakirodalom konkrét hazai példákat is említ az akadémiai szabadság kifejezetten a járvány következtében hatályba léptetett rendkívüli jogrend, a járványügyi veszélyhelyzet felhasználásával megvalósult megnyirbálására: a Színház- és Filmművészeti Egyetem tiltakozásának letörésétől¹⁵ a rémhírterjesztés tényállásának módosításáig (amely utóbbi dermesztő hatást gyakorolhatott a tudományos kutatások eredményeinek közzétételére).¹⁶

Ugyan az adatok és intézkedések (hatékonyságának) eltitkolásán kívül ritkák a járvánnyal közvetlenül összefüggésbe hozható akadémiai szabadságot korlátozó jogi aktusok, de az autokratikus tendenciák erősödése az akadémiai szabadság korlátozásának például az öncenzúra formájában megvalósuló formáját tovább gerjeszti.

¹¹ Lásd például Halmai (2018).

¹² Lásd például Antonowicz-Rónay-Jaworska (2023); Bajomi et al. (2020); Halmai (2019); Ziegler (2019).

¹³ Lásd például Körtvélyesi (2020).

¹⁴ Lásd például Halmai (2019); Háttal Európának... (2020).

¹⁵ Helsinki Figyelő: Veszélyhelyzeti rendeletek önös politikai célokra, <https://rb.gy/32dz5k>; Eötvös Károly Intézet: Újabb alkotmányellenes ötlet az SZFE ellenállásának megtörésére, avagy kormányzati löfejeket a kollégiumi ágyakba (vélemény), <https://rb.gy/eiylp2>

¹⁶ Lásd például Bencze-Györy (2021).

4. AKADÉMIAI SZABADSÁG, DIGITÁLIS TANTEREM, COVID

Az akadémiai szabadság értelmezésekor fontos kérdés a tudományos és oktatási tevékenység elhelyezése a köz- és magánszféra viszonyrendszerében. Elvi – és általánosságban nyilván nem vagy-vagy alapon eldönthető – kérdés, hogy hogyan kell a tudományra és az oktatásra tekinteni: közjószágként és közszolgáltatásként, vagy a globalizált tudásipar profittermelő magánpiaci értékeként, amelyet a vállalkozás szabadsága határoz meg? Tény, hogy az elmúlt évtizedekben radikálisan átalakult az egyetem és a tudományos kutatás világa is. Az egyetemeken az „új menedzsment” és a külső (állami és a privát szektorból érkező) kutatási források iránti igény, valamint a képzésért fizető diákok fokozódó dominanciája felforgatta a hagyományos viszonyrendszert az egyetemi polgárok különböző csoportjai között. Az egyetemek sokszor a gazdálkodó tevékenységet végző jogi személyekhez hasonló jogállást és társadalmi státuszt kapnak, miközben a globalizált piac markáns szereplői, valamint a globális „tudásgyártás” sokszínű, az ingatlanpiacon át az egészségügyi és a szociális szférán keresztül a kereskedelemig és a vendéglátóiparig terjedő portfólióval működő tőkeerős szektorrá lett. E szférán belül is kiemelkedik a kiadói és a technológiai ipar hatása és jelentősége az akadémiai világra. A hibrid, különböző technológiák által rögzített oktatás a koronavírus előtt is jelen volt, azonban 2020 tavaszától átmeneti időre számos helyen egyedülálló, de legalábbis meghatározó formává vált, és jelentős részben a korlátozások csökkenésével is velünk maradt.

Az írás második része a digitalizált-digitalizálódó egyetem sajátosságait veszi számba. A „videótelefont” az 1930-as években fejlesztették ki, és az oktatástechnikai és tanulásmenedzsment-ipar az 1960-as évek óta létezik, az 1990-es évektől már a tágabb kereskedelmi forgalomban.¹⁷ A techipar egyre nagyobb részt kíván a globálisan évente közel hatbillió dollárt jelentő oktatási szektorból. Az amerikai iskolák és egyetemek költségvetésük körülbelül kettő és öt százalékát költik technológiára, ami nem is sok, mert az átlagos amerikai vállalat esetében ez az arány nyolc százalék.¹⁸

Az iskolabezárások alatt a tanulássegítő platformok is népszerűvé váltak: például az egyik ilyen cég, a Chegg piaci értéke a 2020 eleji ötmilliárd dollárról 2021 végére tizenkét milliárd dollárra emelkedett. A jelenléti

¹⁷ Reich (2020).

¹⁸ „AI can transform...” (2024).

oktatásra történő visszatéréssel aztán a cég értéke visszaesett hárommilliárdra, és ez arra is rámutat, hogy minden jel szerint nem került sor átütő technológiai forradalomra az oktatási szektorban. Kérdés, hogy a(z egyébként több helyen betiltott) mesterséges intelligencia hoz-e újabb paradigmaváltást (például a dolgozat- és vizsgajavítás, vagy a személyre szabott mentorálás terén).¹⁹

A hosszú távú technológiai átalakulás mindazonáltal alapvető kérdéseket vet fel az oktatás és a felsőoktatás szerepét, feladatát illetően, mert sokak szerint az egyetemek már most is B kategóriás tartalomszolgáltatókká váltak a tanulás és együttműködés közösségeiből.²⁰ A felsőoktatás élménye ugyanis John Dewey filozófus megfogalmazása szerint a „kíváncsiság közössége”, amely kognitív és közösségi jelenlétet igényel.²¹ Hagyományosan, például a középkorban az egyetem(i könyvtár) a kézzel írott, kis létszámban, nehezen hozzáférhető információforrás helyszíne volt. Az ipari nyomdatechnológia, majd a digitalizáció és az internet megjelenésével meg-megjelent az egyetem végének víziója, mert a tudás alapanyagához történő hozzáférés módja alapvetően alakult át, és az egyetem kapuőr szerepe megszűnt. Mégsem vált szükségtelenné, mégpedig azért nem, mert a funkciója több a tartalomszolgáltatásnál: a tanulás a világ megismerése mellett annak értelmezését is magába foglalja, és mint ilyen, az egyetemi polgárok (oktatók, hallgatók, kutatók) szinergikus tevékenysége.

4.1. Új technológiák, új sérülékenységek

Az írásban bemutatott, az egyetemi világot átrajzoló technológiai újítások nem szűkítik közvetlenül az akadémiai szabadságot, de amennyiben az akadémiai tartalomhoz történő hozzáférés nehezebbé vagy kockázatosabbá válik, a hatás mégiscsak „dermesztő”.

A pandémia okozta digitális átállás említett módon széles körben bővítette a már korábban kifejlesztett megfigyelési technológiák alkalmazását. A különböző cégek, például a Degree Analytics telefonra telepített szoftvere évek óta lehetővé teszi a hallgatók 24 órás nyomon követését. Ez nemcsak a sportösztöndíjas diákok tanterem- vagy könyvtárlátogatási szo-

¹⁹ „AI can transform...” (2024).

²⁰ „AI can transform...” (2024).

²¹ Kellermann (2021).

kásaira terjed ki, de a big data-alapú elemzések a sikeres diplomaszerezés (például az ösztöndíj-elbírálások során felmerülő) esélyeit is kiszámolják amellett, hogy lehetővé teszik, hogy például a focimeccsek teljes idején a lelátón tartózkodó diákok kapjanak „hűségpontokat”, és hozzájussanak a későbbi meccsre szóló jegyekhez.²²

2020 tavasza nemcsak naponta 200 millió felhasználót hozott a Zoom-nak,²³ de megjelentek a vizsgafelügyelő proctorprogramok is, amelyek átveszik a hallgatók számítógépeinek ellenőrzését, megkövetelik a hallgatók szobájának bemutatását, hangazonosítást végeznek, és még a szemmozgást is követik a lehetséges csalások észleléséhez. Több akadémiai kiadó rendkívül gyorsan kifejlesztett a proctorprogramokkal összekapcsolt tananyag- és komplex oktatásmenedzsment-csomagokat.²⁴ A *corporate university* oktatóinak előadásait természetesen nemcsak „streameli”, hanem rögzíti és adott esetben ellenőrzi a(z egyetemi) rendszer. A kampuszok részleges megnyitásával a maszkviselés és a távolságtartás mellett számos intézményben a kifejezetten a COVID-ra optimalizált egészségügyi ellenőrző programok, szoftverek, platformok sokasága jelent meg. Volt olyan egyetem, ahol elvárták, hogy a hallgatók egy érmeméretű BioButtont viseljenek mellkasukon, amely folyamatosan mérte a testhőmérsékletet, a légzésszámot és a pulzust, és figyelte, hogy közel kerültek-e egy COVID-pozitív gombviselőhöz (aggályokat váltva ki például azzal kapcsolatban, hogy érzékeli-e azt, ha a fertőzött személy egy vékony kollégiumi fal másik oldalán van).²⁵ Ezek a szoftverek azonban gyakran nemcsak a hallgatók egészségi állapotát monitorozzák, részletesen követik és elemzik, hogy az egyetemi polgárok mit vásárolnak, olvasnak és esznek, mennyit sportolnak, és mikor vannak a kollégiumban. Az oktatási piac és a megfigyelési (*surveillance*) ipar találkozása tehát a COVID idején kicsúcsosodott. A gazdasági logika pedig azt sugallja, hogy az egyszer (többnyire évekre) megvásárolt technika jó eséllyel továbbra is használatban marad még a látszólagos kockázatok, viták és sebezhetőségek ellenére is. Szemléltetésül: a globális oktatási technológia piaci mérete 2023-ban 142,37 milliárd dollárra értékelődött, és várhatóan évi 13,6%-os összetett éves növekedési ütemmel (CAGR) növekszik 2023-tól 2030-ig.²⁶

²² Lásd például Gardner (2019).

²³ Kafka (2020).

²⁴ Lásd például Mangan (2021a).

²⁵ Gooblar (2020).

²⁶ Education Technology Market Size, Share & Trends Analysis Report (2023).

4.1.1. Kritikus infrastruktúrák, adatlopás, rendszerhiba

A digitális (táv)oktatás természetesen nem a pandémiával jelent meg, de a korábban is kritikus infrastruktúrának számító internetkapcsolat jelentősége tovább nőtt az oktatásban (és a tudományos eszmecserék, a konferenciák világában) átalakuló helyzetével. Ezzel a kiberbűnözés és például az adatlopás jelentősége is megváltozott.

A Microsoft Security Intelligence jelentése szerint 2021-re az oktatási szféra bekerült a kiberbiztonság terén legfenyegetettebb iparágak közé, például a bejelentett esetek 82,3%-át kitevő *malware*-ek tekintetében.²⁷ A zsarolóvírus (*ransomware*) támadások jelentős része célozza például az egyetemi kampuszokat. Az elmúlt öt évben csak az ezek okozta, iskolákat és felsőoktatási intézményeket ért, 6,7 millió személyes adat kiszivárgását érintő (a rendszerleállásra visszavezethető) kár 53 milliárd dollárt tett ki a világban.²⁸

A ProctorU-proctor szolgáltató, amely 2400 amerikai felsőoktatási intézménnyel és hárommillió aktív felhasználóval rendelkezik, 2020-ban egy hackertámadást követően 450 ezer e-mail-cím, lakcím, telefonszám és egyéb személyes adat nyilvánosságra kerüléséért volt felelős. Ugyanekkor a Utah Egyetem több mint 450 ezer dollárt fizetett ki, hogy megakadályozza érzékeny információk közzétételét az interneten. A támadások számának emelkedésével az informatikai védelemért fizetendő biztosítási díjak is 30–65%-kal emelkedtek a járvány első évében az Egyesült Államokban. (Igaz, ebben sokszor a váltságdíjtárgyalók szolgáltatása is benne van.²⁹)

A szoftverek sem hibátlanok: meglehetősen nagy visszhangot kapott például, hogy a Borostyán Ligába tartozó Dartmouth orvosi karán a program tévedésből csalás miatt érvénytelenítette 17 orvostanhallgató vizsgáját, amiért a dékánnak nyilvánosan kellett elnézést kérnie.³⁰

4.1.2. Hátrányos megkülönböztetés az „ed tech”-világban

Az említett proctor- és arcfelismerő szoftvereknek időről időre dokumentáltan nehézséget okoz a nem fehér bőrű diákok arcának azonosítása. Ha-

²⁷ Mangan (2021b).

²⁸ Merod (2023).

²⁹ Mangan (2021b).

³⁰ Mangan (2021c).

sonlóképp a fogyatékkal élő diákok is panaszkodtak arra, hogy egy tikkelésre vagy más atipikus mozgásra is csalást jelez a rendszer.³¹ Mindemellett 2020 áprilisában az amerikai egyetemek 54%-a használt, és további 23%-a tervezett bevezetni ilyen technológiai alkalmazást.³²

4.1.3. A kampuszrendészet ellentmondásosságai

Az Egyesült Államokban mintegy 18 ezer rendőri szerv működik, amelyből közel 900 kampuszrendőrség, és 24 600 fős állományával szinte minden felsőoktatási intézményben jelen van. Kb. 7,5 millió diák jár olyan egyetemre, ahol saját egyetemi rendőrség működik.³³ A kampuszrendőrsek olyan sajátos rendőri szervezetek, amelyeket állami törvényhozó testület hoz létre, de a felsőoktatási intézmény irányít, noha hivatásos állományú rendőrökből áll, akik kényszerintézkedési (fegyverhasználati, letartóztatási, nyomozási stb.) hatáskörrel rendelkeznek (és az egyetemi biztonsági őrökkel párhuzamosan végzik a munkájukat). Az évi 65 ezer foganatosított letartóztatással kapcsolatban a kampuszrendőrséget gyakran éri az (amerikai rendőrséggel szemben általában is megfogalmazott) intézményes diszkrimináció vádja. Sokszor a színes bőrű diákok nemcsak intézményi lojalitásból vagy büszke brandhordozóként viselnek jól láthatóan egyetemi feliratos ruhákat és egyéb *merchandise*-t, hanem hogy jelezzék a kampuszrendőröknek, hogy megbízható egyetemi polgárok.³⁴ A Black Lives Matter égisze alatt meginduló Defund the Police – vagyis a rendőrségi anyagi források elvonását szorgalmazó mozgalom³⁵ – révén a COVID-korlátozások végrehajtásában is eljáró szervek részeként a kampuszrendőrség megszüntetése is számos alkalommal felmerült aktivista és szakpolitikai körökben.³⁶ A megfigyelési technológiák elszaporodásából a kampuszrendőrségnek is jut, például a tiltakozó rendezvényeken részt vevő diákok monitorozására, egyes esetekben alkalmasint arcfelismerő technika bevetésével.³⁷ Noha nem ritka a kampuszrendőrség halálos fegyverhasználatáról szóló

³¹ Lásd például Swaak (2022); Mangan (2021a).

³² Mangan (2021a). Lásd még Yoder-Himes – Asif – Kinney – Brandt – Cecil – Himes – Cashon – Hopp – Ross (2022); Burgess – Ginsberg – Felten – Cohnney (2022).

³³ Miller – Russell-Brown (2023). Lásd még Walther (2023).

³⁴ Baldwin (2021). Bővebben lásd Kovács Szitkay (2021).

³⁵ Bővebben lásd Kovács Szitkay (2021).

³⁶ Bővebben lásd Knowles (2020).

³⁷ Mangan (2020).

hír, a kampuszrendőrség nem mindig népszerűtlen a dzsentrifikálódást és az erősebb, láthatóbb rendőri jelenlétet üdvözlő városok lakossága körében. A szegény és bűnügyileg fertőzött városrészben fekvő nagy presztízsű University of Chicago rendészeti apparátusának joghatósága például 50 ezer nem egyetemi polgárra is kiterjed.³⁸

4.1.4. Tudományos kiadók és megfigyelés a digitális világban

A digitális átállás tovább erősítette a tudományos publikációk piacának jól dokumentált (és az akadémiai szabadság szűkítését is eredményező) torzulásait. A jelenséget a digitális szuverenitás elvesztésének is szokták nevezni,³⁹ és a lényege, hogy az egyetemen kívüli intézmények, például kiadóóriások, IT-szolgáltatók befolyásolhatják a felvételi, oktatási vagy kutatási gyakorlatot. A tudományos eredmények disszeminációját ugyanis meghatározza a *surveillance capitalism*, a *corporate university* és az oligarchikus piaci koncentráció háromszöge.⁴⁰ A tudományos folyóiratok kiadása ugyanis az egyik legjövődolgozóbb szektor: a kutatók ingyenesen bocsájtják rendelkezésre a tudományos produktumokat (és azok tulajdonjogának döntő többségét). A kiadó többnyire ugyan fizet (egy inkább jelképes összeget) a szerkesztőknek, akik eldöntik, hogy érdemes-e közzétenni a munkát, és az esetek többségében végeznek egy minimális nyelvi lektorálást, de a szerkesztés nagy részét, a tudományos érvényesség ellenőrzését és például a kísérletek értékelését ingyenesen dolgozó tudósok végzik. A kiadók ezután értékesítik a terméket a többnyire államilag finanszírozott intézményi és egyetemi könyvtáraknak, hogy az végül visszajusson azokhoz a tudósokhoz, akik (közösségként) létrehozták a terméket.⁴¹

Alapesetben tehát az állam finanszírozza a legtöbb kutatást, biztosítja a kutatás minőségét ellenőrző lektorok fizetését, akik ezt a feladatot munkakörük részének tekintve látják el, majd a közzétett termékek túlnyomó részét meg is vásárolja. Ráadásul nem is olcsón: egyetlen cikk ára 30–50 dollár körül mozog, előfizetői csomagban persze olcsóbb, de európai léptékben 420 millió

³⁸ Baldwin (2021).

³⁹ Lásd például Fiebig–Lindorfer–Gürses (2022).

⁴⁰ Lásd még Coghlan–Miller–Paterson (2021); Fiebig–Gürses–Gañán–Kotkamp–Kuipers–Lindorfer–Prisse–Sari (2021); Karamollahi–Williamson–Arlitt (2022); Ortutay (2021); Williamson–Hogan (2021).

⁴¹ Buranyi (2017).

euróra becsülik a piacot.⁴² Mindemellett a kiadók állapítják meg a (kutatók tudományos előmenetelét, munkaerőpiaci helyzetét meghatározó) publikációk irányát, a „piacképesnek” ítélt kutatási kérdéseket (és a tudományos munkaerőpiaci mérőrendszert is azzal, hogy minél több szerzőt utasítanak vissza, annál értékesebbé tesznek egy-egy fórumot). A folyóiratok az új és látványos eredményeket tartják számon, ebben határozva meg az előfizetői piac érdeklődését, szemben sok, a korábbi kutatást validáló vagy ellenőrző, vagy alapkutatást jelentő munkával. A kiadók tehát közvetetten befolyásolják, hogy a tudósok mit kutatnak, és ez a tudományos szabadság praktikus korlátjaként annak minőségét is rontja. Egy 2013-as tanulmány például azt állapította meg, hogy az Egyesült Államokban végzett klinikai vizsgálatok felének semmilyen eredménye nem jelenik meg folyóiratban, és ez egyértelmű bizonyítéka annak, hogy a tudományos folyóiratok rendszere valójában hátráltatja a tudományos fejlődést.⁴³ Ráadásul a folyóiratok árát időközben annyira megemelték a kiadók, hogy sok könyvtár és egyetem már nem tudja megfizetni azokat, annak ellenére sem, hogy a tényleges kiadási költségek csökkentek a digitális kiadás alacsonyabb ára miatt.

A 2000-es években megjelenő nyílt hozzáférés (*open access*) mint technológiai és piaci alternatíva úgy tűnt, hogy átrajzolja a rendszert. De végül az vált gyakorlattá, hogy amennyiben egy folyóirat fenntartja a minőségellenőrzés és az impaktfaktor-mérés szolgáltatását, ez a forma szintén kiszámálható költségeket jelent, amelyet immár (ugyancsak többnyire állami/pályázati forrásból) közvetlenül a szerzők biztosítanak (ha valamilyen hosszú távú marketingstratégia keretében a kiadó nem mond le erről). Ez cikkenként 1500–3000 dollár közötti, de a hagyományos előfizetési folyóiratoknál akár 3–5 ezer dolláros átlag ársávot jelent⁴⁴ (a Cell 10 ezer dollár felett jár).⁴⁵ Az öt legnagyobb kiadó 2015 és 2018 között mintegy egymillió dollár bevételhez jutott.⁴⁶

Ráadásul az akadémiai kiadói piac oligopolisztikus: a globálisan 19 millió dollárra becsült szektort öt nagy kiadó uralja: az Elsevier, a Black & Wiley, a Taylor & Francis, a Springer Nature és a SAGE, amelyek együttesen több mint 50%-át fedik le (az összes tudományos folyóirat negyedét jelentő) 11 141 folyóirattal.⁴⁷ Az Elsevier a világ legnagyobb akadémiai ki-

⁴² Lásd például Hagve (2020).

⁴³ Buranyi (2017).

⁴⁴ Lásd például Hagve (2020).

⁴⁵ Elsevier Policies, <https://www.elsevier.com/about/policies-and-standards/pricing>

⁴⁶ Buranyi (2017).

⁴⁷ Curcic (2023).

adója, kb. 16%-os részesedéssel, 2022-ben 702 217 tudományos cikkel 2928 folyóiratot adott ki.⁴⁸ Éves nyeresége 40%-os, ami jövedelmezőbb, mint a Microsoft, az Amazon, a Google vagy a Coca-Cola.⁴⁹ Az éves bevétele több mint 3,35 milliárd dollár. Az Elsevier-cikkek 20,18%-a nyílt hozzáférésű. Az *open access* terén a tudományos rangsorban (emiatt) erősen támadott MDPI a vezető: 2022-ben 301 216, vagyis cikkeinek 99,99%-a volt nyílt hozzáférésű.⁵⁰

A tudományos publikáció és a szervezett tudásgyűjtemény sok ember és legalább három „intézmény”: tudósok, könyvtárak, kiadók együttműködésének eredménye. Mindemellett az utóbbi időben egy újabb, a tudományrendszer autonómiájára és az egyetemi szabadságra rendszerszintű fenyegetést jelentő tendencia jelent meg a (COVID következményeként markánsabbá váló) digitalizáció korában: az akadémiai kiadók az adatalapú információk felhasználásával kiterjesztik szolgáltatásaikat, és új üzleti modellek és területek felé fordulnak. A tudományos publikációhoz kapcsolódó adatbányászati lehetőségek következményeként a kiadók komplex tudásplatformokká alakultak át. A Taylor & Francis például szolgáltatásait „tartalom- és kutatási platformokként” mutatja be, az Elsevier „a információban és az analitikában globális vezetőként” határozza meg magát. A lényeg, hogy a kínált szolgáltatások már a publikáció és az online tanulásmenedzsment-rendszerek mellett kiterjednek (például „kutatási és együttműködési stratégiákhoz, értékelési gyakorlathoz és mindennapi üzleti döntésekhez” igénybe vehető) adatelemzési, kutatási értékelési rendszerek működtetésére is, ahol a kiadók gyűjtik, elemzik és értékesítik a felhasználók digitális lábnyomát: azt, hogy kik, hányszor, mit töltöttek le, mely oldalakat kerestek fel, és ezáltal kutatói profilokat és kutatási ciklusokat is fel tudnak térképezni. Ezek a kibányászott és megfelelően rendszerezett adatok aztán értékessé és értékesíthetővé válnak harmadik személyek számára: a gazdasági élettől a rendészetig.⁵¹

Az adatbányászatnak több típusa létezik a mikrotargetingtól⁵² a kémprogramokig, de a lényeg annak veszélye: az adatbiztonság, az adatlopás

⁴⁸ 2016-ban másfél millió kézirattal 14 millió tudós fordult az Elsevierhez, és 800 ezer tudós ajánlotta fel az idejét a szerkesztéshez és a peer-review-hoz. Buranyi (2017).

⁴⁹ Lásd például Hagve (2020).

⁵⁰ Curcic (2023).

⁵¹ Kunz (2022).

⁵² Lásd például az európai adatvédelmi biztos összefoglalóját az online manipulációról és személyes adatokról (a vélemény teljes szövege angol, francia és német nyelven megtalálható 2018/C 233/06 szám alatt).

(akadémiai kémkedés) és a kutatói anonimitás veszélyeztetése – különösen, ha az adatok rendészeti szervek vagy autoriter (adott esetben külföldi) kormányok kezébe kerülnek.⁵³ A LexisNexis, a RELX Group leánya, ahova az Elsevier is tartozik, például 16,8 millió dollár értékben kötött megállapodást a bevándorlási hatósággal (Immigration and Customs Enforcement) személyes adatok átadásáról.⁵⁴

4.2. A megfigyelt digitális tanterem

Az élő, online vagy rögzített előadásokból és feladatokból álló oktatás amellett, hogy alapvetően írja át a hagyományosan (régióként és kultúráként eltérő mértékben, de valamennyire a legtöbb helyen) a vitára és a valós idejű, személyes interakcióra építő tudásgenerálás és -átadás rendszerét, egy további következménnyel is jár: minden, ami elhangzik, potenciálisan rögzített és visszakereshető. Azon túl, hogy olyan magánjogi kérdések merülnek fel, hogy kinek a tulajdona például egy rögzített előadás: értékesítheti, elérhetővé teheti-e ezt az egyetem az előadó beleegyezése nélkül (adott esetben a halála után), a kamera jelenléte közismerten megváltoztatja a jelenlévők viselkedését. Noha a hallgatók (akik a közösségi médiától kezdve az interneten használt platformok sokaságán át megszokták, hogy amellett, hogy fogyasztók, „termékek is”) általában kevésbé érzékenyek a magánszféra beszűkülésére (ez leginkább a jogvédők és a hivatásszerű adatvédők prioritása), az öncenzúra kétségbevonhatatlan. Ráadásul az állandó megfigyelés állapota a tanulás folyamatában fontosnak tartott kockázatvállaló, kísérletező gondolkodást és feladatmegoldást is korlátozni látszik. Emellett az oktatástechnológiai metrikára, a formalizált számonkérésre alapozott tudásmérés mindenhatóságával és hasznosságával kapcsolatban is merülnek fel aggályok.⁵⁵ A digitális tanterem panoptikumjában legalább négy, az akadémiai szabadságot különböző formában fagyasztó őrtorony található: a kormányok nemzetbiztonsági szolgálatai; az autoriter rendszerekből érkező diákok hazájának kormányai; a hallgatók szülei; és az egyetem, illetve az egyetemi polgárok egyes közösségei.

⁵³ Lásd Data tracking in research (2021).

⁵⁴ Data tracking in research (2021). Lásd még Biddle (2021); LexisNexis to Provide Giant Database of Personal Data to ICE (theintercept.com).

⁵⁵ Lásd például Rosen (2018).

4.2.1. A digitális tanterem és a nemzetbiztonsági szolgálatok

Fennáll tehát a veszélye annak, hogy a digitális tanteremből egyenes út vezet a bevándorlási és nyomozó hatóságokhoz. Egyrészt ott van fent említett módon az akadémiai kiadók analitikai szolgáltatáscsomagja, amely egyes források szerint az előfizetésre kínált folyóiratok mellett esetenként kémprogramokat is futtathat, amely a könyvtáron át a teljes egyetemi rendszeren gépelési sebességet, egérmozgatást és egyéb biometrikus adatokat elemezhet világhálószerű összehasonlításban, hogy aztán, adott esetben hallgatók, oktatók, kutatók célzottan bányászott profiljára élesítetten kínálja eladásra. A milliárd dolláros „információkapitalizmus” piacán mozgó és az adatkereskedelem irányába fejlődő tudományos publikációs piac tehát némi túlzással nemcsak, említett módon, átvette az irányítást az egyetemektől, kutatóintézetektől és pályázati donoroktól a tekintetben, hogy mi a „helyes” és „értékes” kutatás tárgya és formája, hanem egyúttal a rendészeti szervek számára is tud olyan értékes adatgyűjtést végezni, amely adott esetben kikerülheti a bonyolult jogállami garanciákat.⁵⁶ (Ne feledjük: az adatkereskedelem alapja a személyes adatok olyan algoritmikus elemzésének értékesítése, amely lehetővé teszi az emberi viselkedés mérését, előjelzését/predikcióját és irányítását.) A kockázatok tehát túlmutatnak az akadémiai szabadság biztonságának sérelmére. A piacvezető Thomson Reuters vagy a RELX-platformot használó ügyvéd, aki a Westlaw vagy a LexisNexis oldalain keres jogszabályokat vagy jogeseteket, adott esetben éppen ügyfelei beazonosítását és kiutasítását segítheti elő...⁵⁷ A könyvtári beszállítóból (részben) adatkereskedővé vált kiadók mellett a digitális tantermet működtető platformok is több ízben direkt módon avatkoztak be az akadémiai működésbe. A Zoom például volt, hogy a kínai jog proaktív tiszteletben tartására hivatkozással felfüggesztett az 1989-es, pekingi Tienanmen téri mézszárlásról megemlékezést szervező fiókokat.⁵⁸

4.2.2. Külföldi kormányok a digitális tanteremben

A távoktatás akadémiai szabadságot befagyasztó hatása a fentiekhez kapcsolódóan akkor is jelentkezik, amikor a külföldi hallgatók okkal tartanak

⁵⁶ Siems (2021).

⁵⁷ Lásd még például Lamdan (2019a); Biddle (2021); Lamdan (2019b); Data tracking in research (2021).

⁵⁸ Lásd például Benner–Brenchenmacher (2021); Bergan (2021).

attól, hogy hazájuk autoriter rendszerei megfigyelik (és szankcionálják) az órai történéseket. A koronavírussal kapcsolatos lezárások miatt hazakényszerült vagy otthon ragadt kínai diákok esete jól példázza ezt – mellett, hogy nem csak őket érinti a kérdés: több intézményben egyébként is bevett gyakorlat, hogy a diákvízum kiállításának elhúzódása miatt a hallgatók hibrid formában kezdik az egyetemet, ráadásul számtalan teljesen online futó globálisan hirdetett képzés van. Sok esetben az eleve visszahúzódnak kínai diákok kilépnek azokból a (cég kínai szerverein keresztül futó) Zoom-órákból, ahol olyan kérdések merülnek fel, amelyek miatt hátrányok érhetik őket. Az oktatóknak nehéz döntéseket kell hozniuk a globális virtuális osztálytermekben történő tanítás során: megváltoztassák-e úgy a tananyagot, hogy kizárják a potenciálisan vitatott témákat, vagy két külön curriculummal dolgozzanak például az Egyesült Államokban és a külföldön lévő diákoknak – úgy, hogy a szabad vita mégiscsak alapelve az oktatásnak? Ráadásul az érzékeny témák köre igencsak tág lehet, a kortárs politikától az LMBT-ügyeken át az emberi jogok vagy a nemzetközi kapcsolatok és a gazdaságelmélet alapjaiig.

Szemléltetésül: a hongkongi új nemzetbiztonsági törvény bünteti a kínai kormányok kritikáját a vétkes személy állampolgárságától vagy a jogsértés helyétől függetlenül. A járvány kitörése előtt az USA-ban 370 ezer kínai diák tanult, de Oroszországban, Törökországban és Szaúd-Arábiában is szigorú cenzúratörvények vannak, és a hatóságok az internetet is ellenőrzik.⁵⁹ Egy, az ázsiai tanulmányokkal foglalkozó tudóscsoport például állásfoglalást és ajánlásokat adott ki, amelyben felhívják a figyelmet arra, hogy a rögzített aszinkron oktatás akár évek múlva is elérhető, és szankcionálható helyzetbe hozhatja a diákokat, akiknek még az állami tűzfalakat megkerülő virtuális magánhálózat (VPN) használata is törvénybe ütköző, és az oktatás során az olyan alapvetőnek tekintett oldalak felkeresése, mint a Google, a YouTube vagy a The New York Times is jogellenes lehet.⁶⁰

Az autoriter rendszerekből érkező diákok jelenléte általános jelleggel veti fel az öncenzúra kérdését a külföldi fizető diákok felvételében igencsak érdekelt nyugati egyetemeken. A 2022/23-as tanévben, amikor visszaálltak a COVID előtti számok, 289 526 kínai diák tanult az Egyesült Államokban (15 989 szaúd-arábiai, 10 812 iráni és 8657 török, összesen 1 057 188 külföldi).⁶¹

⁵⁹ Fischer (2020).

⁶⁰ Association for Asian Studies Statement (2020).

⁶¹ US foreign enrolment (2023).

Az EU-ra vonatkozóan az Eurostat adatai még nem érhetőek el a pandémia visszaszorulásának idejére, de személetesek a COVID előtti számok: Baykal és Benner bemutatja,⁶² hogy Németországba a legtöbb külföldi diák Kínából érkezik (2018–2019-ben 42 676, az összes 394 665 diákból), a második helyen Törökország állt (39 634 diákkal), Oroszország pedig az ötödik (13 968 hallgatóval). Az EU-ban a Kínából érkezőké a legnagyobb vendéghallgatói csoport: az összesen 1,71 millió külföldi diák 11,2%-át téve ki 2017-ben. Ausztráliában a kínai diákok aránya 38,3% volt 2018-ban, és a legnagyobb hét ausztrál egyetemnek fizetett tandíjból származó bevétel 13–23%-a tőlük származott. Érthető módon az érintett intézmények kétszer is meggondolják, hogy helyt adnak-e olyan programoknak, kutatásoknak, amelyek irritálhatják Kínát. Az Egyesült Királyság, az USA, Franciaország és Ausztrália élen járnak a Szaúd-Arábiába és Kínába kihelyezett kampuszok és képzések terén is – noha ezekben az országokban igencsak más lehet az akadémiai szabadság mércéje az otthonihoz képest. A kiszolgáltatottság nem csak a pénzügyi forrásokkal összefüggésben jelentkezik: sok olyan kutatás van, amely – természeti vagy demográfiai sajátosságokból fakadóan – csak bizonyos országokban végezhető el, másutt nem is replikálható, és az érintett kutatók nem szívesen kockáztatják meg a kitiltást, a vízumkérelmük elutasítását. Az öncenzúra tehát közvetlen veszély.

4.2.3. Szülők a digitális tanteremben

A digitális átállás az akadémiai szabadság (és működés) egy újabb forrásból érkező akadályára is felhívta a figyelmet: a diákok szüleire. Különböző szociokulturális közegekben a home office-ba kényszerült egyetemisták szülei is bekapcsolódnak az akadémiai vitákba: konzervatív muzulmán családok például esetenként erős ellenérzéseket fogalmaznak meg az ily módon megismert tananyaggal kapcsolatban, és ez akár a diákoknak a programból való távozásához (vagy a kurrikulum oktrojált megváltoztatásához) vezethet.⁶³ A jelenléti oktatásra történt visszatérés sem változtatott a digitális napló széles körű elterjedésén, ahol a „hókotróna” nevezett szülők folyamatos jelenléte a diákok tanulmányi előrehaladásának ellenőrzésében és mikromenedzsmentjében újfajta kihívást jelent a pedagógusok (és az egyéni felelősségvállalásban emiatt visszamaradó diákok) számára. Emellett

⁶² Baykal–Benner (2020).

⁶³ Lásd például Hamamra–Qabaha–Daragmeh (2022).

az amerikai egyetemeken egyre terjedő gyakorlat az, hogy a (tandíjat fizető) szülők a felsőoktatásban is fenntartják hozzáférési igényüket az oktatói értékelésekhez, jegyekhez és adott esetben az oktatók számonkérésére.⁶⁴

4.2.4. Belső ellenőrzés a digitális tanteremben

A digitalizáció térfoglalása (és a pandémia idején egyedülésége) erősíti tehát az öncenzúrát. Az akadémiai szabadság ugyanis nemcsak illiberális autokráciákban áll a kultúrharc keresztútjában. A társadalmi igazságosság kérdésköréhez kapcsolódó viták és az identitáspolitikai törekvések konfliktusainak egyik kiemelt helyszínei az egyetemek, elsősorban a bölcsészkarok és társadalomtudományi fakultások. Emellett az Egyesült Államokban is terjed az olyan (tag)állami jogalkotás, amely megtiltja bizonyos, például a kritikai fajelmélet (*critical race studies*) vagy éppen a szociológia (a társadalmi igazságosság túlzottan doktrinernek ítélt felfogását tükröző) diszciplínák oktatását.⁶⁵ Összességében a kollégák, hallgatók vagy egyes társadalmi csoportok által elutasított vagy vitatott, népszerűtlen vélemények, esetenként tudományos álláspontok körül kialakuló konfliktusok a karrier előrehaladását akadályozzák, és a megkövetelt „biztonságos tér” elveinek megsértése zaklatási eljárásokhoz is vezethet,⁶⁶ így könnyen elbizonytalanodik az egyetemi oktató, hogy bizonyos (a tudomány és az oktatás szempontjából egyébként esszenciális viták alapjául szolgáló) kérdésekkel foglalkozzon-e – különösen úgy, hogy a hallgatók rögzíthetik az osztálytermi beszélgetéseket, és azokból kontextuson kívüli kivonatokat is közzétehetnek.⁶⁷ A kultúrharc dülása közepette az oktatók balról és jobbról is veszélyeztetve érezhetik magukat, és egy ilyen környezetben eltűnik a spontaneitás és a szenvedély az előadásokból, és a kilúgozott óvatosság és az öncenzúra lép a helyükbe.⁶⁸ Különösen az egyetemi tudásiparban egyre nagyobb arányban foglalkoztatott, sok nyugati egyetemen kifejezetten többségben lévő határozott idejű munkaviszonyban álló vagy junior oktatók-kutatók esetében merül fel ez nehéz kérdésként.

⁶⁴ Lásd például Grose (2023). Lásd még West–Lewis (2017); Bristow (2020); Lum (2006); Malley–Morrison (2009); White (2005); Wartman–Savage (2008); Vinson (2012); Lowe–Dotterer–Francisco (2015).

⁶⁵ Lásd például Miller–Fernandez–Hutchens (2023).

⁶⁶ Lásd például Kipnis (2017); Pap (2019).

⁶⁷ Lásd például McMurtrie (2021).

⁶⁸ Lásd például Rosen (2018).

Az Európa Tanács 2020-as, hivatkozott jelentése utal arra az európai felmérésre, amely szerint a megkérdezett oktatók, kutatók 21%-a érvényesít öncenzúrát, 15,5%-uk pedig a kollégái által elkövetett zaklatás (*bullying*) áldozataként azonosította magát.⁶⁹ Egy másik felmérés szerint a konzervatív beállítottságú amerikai és kanadai kutatók, oktatók harmada átélt már fenyegetést vagy rendreutasítást a nézetei miatt, egy harmadik adatfelvételben pedig a részt vevő brit és amerikai konzervatív oktatók háromnegyede számolt be hasonló ok miatt kialakult, ellenséges légkörről a tanszéken. Az amerikai oktatók 40%-a nem venne fel Trump-támogatót, Nagy-Britanniában a harmaduk utasítaná el a brexit támogatóját – és minél fiatalabbak a megkérdezettek, annál markánsabb az elutasítás (a világnézeti alapon történő munkaviszony-megszüntetés támogatása a fiatalok körében kétszerese, a doktori hallgatók körében háromszorosa az 50 év felettiek körében mértnek).⁷⁰ Az „eltörlés kultúrája” nem korlátozódik a társadalom- és bölcsészettudomány területére: a természettudományos folyóiratok, kutatási pályázatok területén is egyre erősebben jelentkezik a biológiai nem valóságára vonatkozó, a legutóbbi időkig tudományos evidenciának tekintett, de a transzjogi mozgalom aktivistái által identitáspolitikai alapon kétségbe vont és transzfóbiaként azonosított pozíció tabusítása, marginalizálása.⁷¹

5. ZÁRÓ MEGJEGYZÉSEK

Az akadémiai szabadság és a koronavírus összefüggéseinek az írásban érintett területeiről általános jelleggel említetten elmondható, hogy a pandémia következtében életbe léptetett korlátozások felerősítették a digitalizáció és ezzel összekapcsoltan a felsőoktatási piac profitkereső tendenciáit, amelyek az akadémiai élet megfigyelésének új formáit hozták, és ez újabb lendületet és teret adott az illiberalizmus különböző forrásaiból (például az az autoriter rezsimektől, a "kulturharcból," a privát szféra profitmaximalizálásából, a családon belüli kulturális normakollízióból) származó külső és öncenzúra formájában jelentkező szabadságkorlátozásnak.

Szemléltetésül és zárógondolatként álljon itt két, további kommentárt nem igénylő szemelvény! Az Európai Unió Gazdasági és Szociális Bizottsága rámutat: „Az egyetemi oktatók számára a COVID-19-válság romló

⁶⁹ Threats to academic freedom (2020), 37, 41.

⁷⁰ Kaufmann (2021).

⁷¹ Lásd például Hilton–Thompson–Wright–Curtis (2021); Marinov (2020).

munkakörülményekhez vezetett, ideértve az online és vegyes tanulás miatt jelentősen megnövekedett munkaterheket és az időszakos és alkalmi munkavállalók számára bekövetkezett munkahelyi veszteségeket. Ezek a fejlemények aránytalanul érintenek egyes csoportokat, mint például a nőket és etnikai kisebbségeket. [...] 3.5. [...] Az időszakos munkaszerződésű akadémiai dolgozók bizonytalan foglalkoztatási helyzetben vannak, ami nehezíti számukra a magas színvonalú oktatást és kutatást. A COVID-19-járvány rontotta a posztdoktori kutatók karrierkilátásait, és káros hatással van rájuk. A fiatalabb és női kutatókat valószínűbb, hogy erősebben érintik a bizonytalan körülmények és a járvány negatív hatásai.”⁷² A CERN, az ENSZ emberi jogi főbiztosa és a WHO közös nyilatkozata szerint pedig „[a] COVID-19 ráirányította a figyelmet a nyitott információk kérdésére. [...] A járvány új fontosságot ad annak, hogy biztosítsuk a diszkriminációmentes hozzáférést a tudomány vívmányaihoz [...]. Mindenki [...] jogosult élvezni a tudomány [...] előnyeit – és amikor [...] kizárólag [...] kereskedelmi termékként kezelik, mindenkit károsítanak.”⁷³

IRODALOM

- „AI can transform education for the better: Meet the companies trying to make it happen”. *The Economist*, 11 January 2024.
- ANTONOWICZ, Dominik – RÓNAY, Zoltán – JAWORSKA, Marta: „The power of policy translators: New university governing bodies in Hungary and Poland”. *European Educational Research Journal*, (2023) 5: 741–757.
- Association for Asian Studies Statement Regarding Remote Teaching, Online Scholarship, Safety, and Academic Freedom AAS Board of Directors, 23 July 2020, <https://shorturl.at/fvAN5>
- BAJOMI, Iván et al.: *Hungary turns its back on Europe: Dismantling culture, education, science and the media in Hungary 2010–2019*. Budapest, Humán Platform, 2020.
- BALDWIN, Davarian L.: „Why We Should Abolish the Campus Police. Their power, reach, and misplaced interests make them a threat to our communities”. *The Chronicle of Higher Education*, 19 May 2021.

⁷² Opinion of the European Economic and Social Committee on the Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions on a European strategy for universities, (COM(2022) 16 final) and the Proposal for a Council Recommendation on building bridges for effective European higher education cooperation, (COM(2022) 17 final), (2022/C 290/17), Document 52022AE0475, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52022AE0475>

⁷³ A Joint Appeal for Open Science by CERN, OHCHR, UNESCO and WHO, 27 October 2020, <https://www.ohchr.org/en/press-releases/2020/10/joint-appeal-open-science-cern-ohchr-unesco-and-who>

- BÁN-FORGÁCS Nóra: Marquez után szabadon, van-e privacy a kolera idején? Az adatvédelem egyes kérdései a koronavírus-járvány idején, különösen a kontaktkövető mobil applikációkra. In: GÁRDOS-OROSZ Fruzsina – LŐRINCZ Viktor Olivér (szerk.): *Jogi diagnózisok III. A COVID-19-világjárvány hatásai a jogrendszerre*, Budapest, TK JTI – L'Harmattan, 2023. 184–201.
- BAYKAL, Asena – BENNER, Thorsten: *Risky Business. Rethinking Research Cooperation and Exchange with Non-Democracies. Strategies for Foundations, Universities, Civil Society Organizations, and Think Tanks*. Global Public Policy Institute, October 2020, <https://shorturl.at/qEPR6>
- BENCZE Máttyás – GYÖRY Csaba: Hírek szárnyán: a rémhírterjesztés bűncselekménye és a jogbiztonság. *Magyar Tudomány*, (2021) 5: 614–624.
- BENNER, Thorsten – BRECHENMACHER, Victor: „Zoomification” of Academia: Addressing Risks to Academic Freedom, Global Public Policy Institute, 17 September 2021. <https://shorturl.at/empvK>
- BERGAN, Sjur: Academic freedom and institutional autonomy: victims of the Covid-19 pandemic? In: BERGAN, Sjur – GALLAGHER, Tony – HARKAVY, Ira – MUNCK, Ronaldo – VAN’T LAND, Hilligje (eds.): *Higher Education’s Response to the Covid-19 Pandemic. Building a more sustainable and democratic future*. Council of Europe, 2010. 215–224.
- BIDDLE, Sam: *LexisNexis to Provide Giant Database of Personal Information to ICE*, 2 April 2021. <https://shorturl.at/HMTX5>
- BRISTOW, Jennie: „»Helicopter parents«, higher education, and ambivalent adulthood”. *Revue des politiques sociales et familiales*, (2020).
- BURANYI, Stephen: „Is the staggeringly profitable business of scientific publishing bad for science?” *The Guardian*, 27 June 2017.
- BURGESS, Ben – GINSBERG, Avi – FELTEN, Edward W. – COHNEY, Shaanan: *Watching the watchers: bias and vulnerability in remote proctoring software*, 31st USENIX Security Symposium, 10–12 August 2022.
- COGHLAN, Simon – MILLER, Tim – PATERSON, Jeannie: „Good proctor or »Big Brother«? AI Ethics and Online Exam Supervision Technologies”. *Philosophy & Technology*, (2021) 1581–1606.
- CURCIC, Dimitrije: *Academic Publishers Statistics*, 21 June 2023, <https://shorturl.at/ktvxZ>
- Data tracking in research: aggregation and use or sale of usage data by academic publishers. A briefing paper of the Committee on Scientific Library Services and Information Systems of the Deutsche Forschungsgemeinschaft (DFG, German Research Foundation)* 28 October 2021, <https://shorturl.at/hnoxA>
- Education Technology Market Size, Share & Trends Analysis Report By Sector (Preschool, K-12, Higher Education), By End-user (Business, Consumer), By Type, By Deployment, By Region, And Segment Forecasts, 2024–2030*, <https://shorturl.at/pqAJT>
- FIEBIG, Tobias – GÜRSER, Seda – GAÑÁN, Carlos H. – KOTKAMP, Erna – KUIPERS, Fernando – LINDORFER, Martina – PRISSE, Menghua – SARI, Taritha: „Heads in the Clouds: Measuring the Implications of Universities Migrating to Public Clouds”. *arXiv preprint arXiv:2104.09462* (2021).
- FIEBIG, Tobias – LINDORFER, Martina – GÜRSER, Seda: „Position Paper: Escaping Academic Cloudification to Preserve Academic Freedom”. *Privacy Studies Journal*, (2022) 1: 51–68.
- FISCHER, Karin: „Instruction Under Surveillance. Chinese students stuck overseas bring censorship concerns into newly global online classrooms”. *The Chronicle of Higher Education*, 30 September 2020.
- FŁORCZAK-WĄTOR, Monika – GÁRDOS-OROSZ, Fruzsina – MALÍŘ, Jan – STEUER, Max: States of emergency and fundamental rights in books and in action: The Visegrad countries and

- the COVID-19 pandemic. In: FLORCZAK-WĄTOR, Monika – GÁRDOS-OROSZ, Fruzsina – MALÍŘ, Jan – STEUER, Max (eds.): *States of Emergency and Human Rights Protection. The Theory and Practice of the Visegrad Countries*. Routledge, 2024. 1–14.
- GARDNER, Lee: „Students under surveillance? Data-tracking enters a provocative new phase”. *The Chronicle of Higher Education*, 13 October 2019.
- GÁRDOS-OROSZ Fruzsina – PAP András László: „A járvány kezelésének alkotmányjogi vonatkozásai”. *Magyar Tudomány*, (2021) 5: 583–592.
- GÁRDOS-OROSZ Fruzsina – LŐRINCZ Viktor Olivér (szerk.): *Jogi diagnózisok: A COVID-19-világjárvány hatásai a jogrendszerre*. Budapest, L'Harmattan, 2020.
- GÁRDOS-OROSZ Fruzsina – LŐRINCZ Viktor Olivér (szerk.): *Jogi diagnózisok II. A COVID-19-világjárvány hatásai a jogrendszerre*. Budapest, L'Harmattan, 2022.
- GOOBLAR, David: „A Teacher's New Year's Resolution: Stop Fixating on the Data”. *The Chronicle of Higher Education*, 8 January 2020.
- GROGAN, Joelle: „COVID-19, The Rule of Law and Democracy. Analysis of Legal Responses to a Global Health Crisis”. *Hague Journal on the Rule of Law*, (2022) 2–3: 349–369.
- GROSE, Jessica: „Snowplow Parents Are Ruining Online Grading”. *The New York Times*, 29 November 2023.
- HAGVE, Martin: „The money behind academic publishing”. *Tidsskrift for Den norske legeförening*, (2020).
- HALMAI Gábor: „Memory Politics in Hungary: Political Justice without Rule of Law”. *VerfBlog*, 10 January 2018, <https://shorturl.at/mrPVZ>
- HALMAI, Gábor: „The End of Academic Freedom in Hungary”. *Droit & Société*, 21 October 2019, <https://ds.hypotheses.org/6368>
- HAMAMRA, Bilal – QABAHA, Ahmad – DARAGMEH, Abdelkareem: „Online education and surveillance during COVID-19 pandemic in Palestinian universities”. *International Studies in Sociology of Education*, (2022) 4: 446–466.
- Háttal Európának a kultúra, az oktatás és a média leépítése Magyarországon (2010–2019)*. Budapest, Oktatói Hálózat, 2020.
- HILTON, Emma – THOMPSON, Pam – WRIGHT, Colin – CURTIS, David: „The reality of sex”. *Irish Journal of Medical Science*, (2021).
- HUNGLER, Sára – RÁCZ, Lilla – GÁRDOS-OROSZ, Fruzsina: „Hungary: Legal Response to Covid-19”. In: KING, Jeff – FERRAZ, Octávio LM (eds.): *The Oxford Compendium of National Legal Responses to Covid-19*. OUP, 2021. doi :10.1093/law-occ19/e40.013.40
- KAFKA, Alexander C.: „Will the Pandemic Usher in an Era of Mass Surveillance in Higher Education?” *The Chronicle of Higher Education*, 14 April 2020.
- KARAMOLLAHI, Mehdi – WILLIAMSON, Carey – ARLITT, Martin: Zoomiversity: a case study of pandemic effects on post-secondary teaching and learning. In: *International Conference on Passive and Active Network Measurement*. Cham, Springer, 2022. 573–599.
- KAUFMANN, Eric: *Academic Freedom in Crisis: Punishment, Political Discrimination, and Self-Censorship*, Center for the Study of Partisanship and Ideology, 1 March 2021, <https://shorturl.at/eqAR3>
- KELLERMANN, David: „Academics aren't content creators, and it's regressive to make them so”. *Times Higher Education*, 8 March 2021.
- KIPNIS, Laura: „Eyewitness to a Title IX Witch Trial”. *The Chronicle of Higher Education*, 2 April 2017.
- KNOWLES, Jared E.: *Policing the American university*. Civilytics Consulting LLC, 2020. <https://shorturl.at/dFGRZ>
- KOSTIC, Jelena – BOSKOVIC, Marina: „How COVID-19 pandemic influences rule of law backsliding in Europe”. *Regional Law Review*, (2020).

- KOVÁCS SZITKAY Eszter: A Black Lives Matter mozgalom és a közösségi rendszet”. *Magyar Rendészet*, (2021) 2: 225–237.
- KÖRTVÉLYESI, Zsolt: „Fear and (Self-)Censorship in Academia”. *VerfBlog*, 16 September 2020, <https://verfassungsblog.de/fear-and-self-censorship-in-academia/>
- KUNZ, Raffaella: „Threats to Academic Freedom under the Guise of Open Access: The Power of Publishers, Data Tracking in Science, and the Responsibilities of Public Actors”. *VerfBlog*, 18 March 2022, <https://shorturl.at/svJNW>
- LAMDAN, Sarah: „When Westlaw fuels ICE surveillance: Legal ethics in the era of big data policing”. *NYU Review of Law & Social Change*, (2019a).
- LAMDAN, Sarah: *Librarianship at the Crossroads of ICE Surveillance*, 13 November 2019b, <https://shorturl.at/NUV57>
- LOWE, Katie – DOTTERER, Aryn M. – FRANCISCO, Jacquelyn: „»If I pay, I have a say!« parental payment of college education and its association with helicopter parenting”. *Emerging Adulthood*, (2015) 286–290.
- LŐRINCZ Viktor Olivér – KOVÁCS SZITKAY Eszter – PAP András László: Pandémia, közpolitika, jog: diskurzív és szakpolitikai összefüggések. In: GÁRDOS-OROSZ Fruzsina – LŐRINCZ Viktor Olivér (szerk.): *Jogi diagnózisok II. A Covid 19 világjárvány hatásai a jogrendszerre*. Budapest, L'Harmattan, 2022. 383–407.
- LUM, Lydia: „Handling »helicopter parents«”. *Diverse Issues in Higher Education*, (2006) 20.
- MALLEY-MORRISON, Kathleen: „Parents: Damned if they do, damned if they don't. Review of A nation of wimps: The high cost of intrusive parenting by Hara Estroff Marano”. *PsycCRITIQUES*, (2009) 7.
- MANGAN, Katherine: „The Surveilled Student. New ways of monitoring health and academic performance won't just disappear when the pandemic subsides”. *The Chronicle of Higher Education*, 15 February 2021a.
- MANGAN, Katherine: „Cyberattacks Are Spiking. Colleges Are Fighting Back”. *The Chronicle of Higher Education*, 14 April 2021b.
- MANGAN, Katherine: „Dartmouth Dropped a Shaky Cheating Investigation, but Concerns Over Digital Surveillance Remain”. *The Chronicle of Higher Education*, 14 June 2021c.
- MANGAN, Katherine: „How a Protest at the U. of Miami Reignited the Student-Surveillance Debate”. *The Chronicle of Higher Education*, 16 October 2020.
- MARINOV, Georgi K.: „In Humans, Sex is Binary and Immutable”. *Academic Questions*, (2020) 279–288.
- McMURTRIE, Beth: „»Be Paranoid«: Professors Who Teach About Race Approach the Fall With Anxiety. Will administrators stand behind faculty members told not to discuss »divisive« topics?” *The Chronicle of Higher Education*, 31 August 2021.
- MEROD, Anna: „Education ransomware attacks cost over \$53B in downtime over 5 years”. *K-12 Dive*, 12 September 2023, <https://shorturl.at/owzN8>
- MILLER, Vanessa – FERNANDEZ, Frank – HUTCHENS, Neal H: „The race to ban race: Legal and critical arguments against state legislation to ban critical race theory in higher education”. *Missouri Law Review*, (2023).
- MILLER, Vanessa – RUSSELL-BROWN, Kathryn: „Policing the College Campus: History, Race, and Law”. *Washington and Lee Journal of Civil Rights and Social Justice*, (2023) 3: 59–128.
- NAGY Csongor István: „The Commission's Al Capone Tricks: Using GATS to protect academic freedom in the European Union”. *VerfBlog*, 20 November 2020, <https://shorturl.at/dguvN>
- NAGY Marianna: Egyetemi autonómia közigazgatási jogi nézőpontból – avagy a kristálytűkőr meghasadt? *Közjogi Szemle*, (2017) 2: 17–20.
- ORTUTAY, Barbara. „Facebook shuts out NYU academics' research on political ads”, *AP News*, 5 August 2021.

- PAP, András László: „Harassment: A Silver Bullet to Tackle Institutional Discrimination, But No Panacea for all Forms of Dignity and Equality Harms”. *Intersections. East European Journal of Society and Politics*, (2019) 2: 11–35.
- PAP András László: „Akadémiai szabadság: értelmezési keretek »üzlet és emberi jogok« megközelítésben”. *Fundamentum*, (2021) 1: 68–74.
- PAP András László: Cenzúra, öcenzúra, akadémiai szabadság: fogalmi keretek. In: GOSZTONYI Gergely (szerk.): *A velünk élő történelmi cenzúra*. Budapest, Gondolat, 2022. 111–121.
- REICH, Justin: *Ed-Tech Mania Is Back. Utopia-minded tech gurus promise they'll solve all of academe's problems. They won't*, 14 September 2020, <https://shorturl.at/cqtC7>
- ROSEN, David: „How Students Learned to Stop Worrying – and Love Being Spied On”. *The Chronicle of Higher Education*, 23 September 2018.
- SIEMS, Renke: *When your journal reads you*, 14 April 2021, DOI: 10.5281/zenodo.4683778
- SWAAK, Taylor: „A Vulnerability in Proctoring Software Should Worry Colleges, Experts Say”. *The Chronicle of Higher Education*, 6 January 2022.
- The Oxford Compendium of National Legal Responses to Covid-19*, <https://oxcon.oupplaw.com/home/OCC19>
- Threats to academic freedom and autonomy of higher education institutions in Europe*. Report 15167, Committee on Culture, Science, Education and Media, Parliamentary Assembly, 16 October 2020.
- US foreign enrolment once again exceeds one million students, 25 January 2023, <https://shorturl.at/kuL49>
- VINSON, Kathleen: „Hovering too close: The ramifications of helicopter parenting in higher education”. *Georgia State University Law Review*, (2012) 2.
- WALTHER, Anne: „The Dual Role of the Campus Police Officer at Public Institutions of Higher Education”. *Brigham Young University Education and Law Journal*, (2023) 1: 57–86.
- WARTMAN, Katherine Lynk – SAVAGE, Marjorie: „Parental Involvement in Higher Education: Understanding the Relationship among Students, Parents, and the Institution”. *ASHE Higher Education Report*, (2008) 6: 1–125.
- WEST, Anne – LEWIS, Jane: *Helicopter Parenting and Boomerang Children: How Parents Support and Relate to Their Student and Co-Resident Graduate Children*. Routledge, 2017.
- WHITE, Wendy S.: „Students, Parents, Colleges: Drawing the Lines”. *The Chronicle of Higher Education*, (2005) 17.
- WILLIAMSON, Ben – HOGAN, Anna: „Pandemic Privatisation in Higher Education: Edtech and University Reform”. *Education International*, (2021).
- YODER-HIMES, Deborah R. – ASIF, Alina – KINNEY, Kaelin – BRANDT, Tiffany J. – CECIL, Rhiannon E. – HIMES, Paul R. – CASHON, Cara – HOPP, Rachel MP – ROSS, Edna: „Racial, skin tone, and sex disparities in automated proctoring software”. *Frontiers in Education*, (2022) 881449.
- ZIEGLER, Tamás Dezső: „Academic Freedom in the European Union: Why the Single European Market is a Bad Reference Point”. *MPIL Research Paper*, 2019-03.

VÁZLATOS ÁTTEKINTÉS A (TERMÉSZET)TUDOMÁNYNAK A KÖZIGAZGATÁSI DÖNTÉSHOZATALBAN BETÖLTÖTT LEHETSÉGES SZEREPEIRŐL – A HAZAI SZABÁLYOZÁSRA FIGYELEMMEL¹

Hoffman István²

1. BEVEZETÉS

Jelen tanulmány szorosan illeszkedik a HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézete korábbi kutatásaihoz. A munka első előzményét az NKFIH által támogatott FK 129018 *A jogrendszer reagálóképessége* című kutatása jelentette, amely a jogrendszer ellenálló képessége körében érintette a természettudományok közigazgatásra gyakorolt hatásait. Ennél jóval erőteljesebben jelent meg a természettudományos kérdések hatásának a vizsgálata az *Epidemiológia és jogtudomány* című vizsgálatban, ahol a járvány kezelésével kapcsolatos döntések körében érintették ezt a témát, különösen a járványügyi korlátozások elrendelésével összefüggésben.³ A jelen kutatás ezen előzmények alapján kívánja áttekinteni a kérdéskört.

A tanulmány címe is egyértelműen jelzi, hogy a kérdéskör rendkívül összetett és bonyolult, a tudományos kérdések közigazgatási döntésekben való megjelenésével az elmúlt időszakban mind összefoglaló jelleggel,⁴ az úgynevezett *tényalapú közmenedzsment* megközelítéséhez kapcsolódóan,⁵ de különösen egyes ágazatok – így korábban főleg a környezetvédelmi ágazat,⁶ majd a COVID-19-pandémia időszakában az egészségügyi igazgatás⁷ – kapcsán is több szakkönyv foglalkozott.

¹ A kutatás a Magyar Tudományos Akadémia 05016764. sz. „A jogrendszer reagálóképessége a poszt-COVID-társadalomban: kockázatok és lehetőségek” c. projektje keretében valósult meg. A kézirat lezárva: 2024. április 1.

² Kutatóprofesszor, HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet.

³ Lásd *Epidemiológia és jogtudomány*, <https://rb.gy/jsjpeh>

⁴ A rendkívül gazdag irodalomból csak példálózva, ilyen általános, a közpolitikai döntéshozatal (természet)tudományos támogatásával foglalkozó szakkönyv volt Alexander-Lewis (2015) munkája és Craig (2019).

⁵ A tényalapú közmenedzsment általános jellemzője kapcsán lásd Shillabeer-Buss-Rousseau (2011) munkáját.

⁶ E tekintetben lásd például Stahl-Cimorelli (2020).

⁷ A COVID-19, a tudomány és az európai közigazgatás kapcsolata tekintetében lásd részletesebben: Claessens (2021).

A tanulmány ennek megfelelően rövid áttekintést, egyfajta problématerképet tud felrajzolni a tudomány és a közigazgatási döntések kapcsolatrendszere tekintetében. A kérdés ugyanis rendkívül összetett és sokrétű. A tudomány önmagában is sokrétű, a közigazgatás tudományos vizsgálata és a közigazgatás tudományos megalapozottsága a 19. századtól kezdődően önmagában fontos kutatási témakör. A közigazgatás-tudomány eredményeire építő tudományos közigazgatás⁸ kérdéskörének, valamint a kapcsolódó társadalomtudományok⁹ – különösen a szociológia, a politikatudományok, a közgazdaság-tudomány és részben a pszichológia – eredményei hasznosításának elemzése önmagában meghaladná ennek a tanulmánynak a kereteit, ezért jelen fejezetben a *természettudományok* közigazgatásra gyakorolt hatásait elemzem.¹⁰

2. A KÖZIGAZGATÁSI DÖNTÉS – ÉS A TERMÉSZETTUDOMÁNYOS SZEMLÉLET

A közigazgatás és a természettudományos gondolkodás egymásra hatásának körében általános jelleggel megjelenő kérdésként röviden szólnom kell a *közigazgatási döntések elemzése körében megjelenő természettudományos szempontokról*, azaz arról a kérdésről, hogy a közigazgatás szereplői – a közigazgatás és az igazgatott egyének – döntéseiben mennyiben jelennek meg *sajátos neurobiológiai mintázatok*.

A döntések elemzése s különösen a döntésekért való *felelősség* körében már a felvilágosodás élettani forradalmának időszakától kezdődően megjelentek olyan megközelítések, amelyek azok biológiai determináltságát vagy azok értelmezésének természettudományos hátterét jelezték. Ezek elsőként

⁸ A közigazgatás-tudomány eredményein alapuló közigazgatás kapcsán lásd részletesebben Bohne (2018), 26–34.

⁹ Lásd Lőrincz (2005), 20–43.

¹⁰ A természettudományok módszertanára a megismételhető kísérleteken alapuló empirikus módszertan a jellemző. Jóllehet folyamatosan megjelentek és megjelennek a társadalom- és bölcsészettudományokban is olyan irányok, amelyek legalábbis ezen módszerek egy jó részének az alkalmazását ösztönzik, s bizonyos részterületek tekintetében erre valós módszertani lehetőség nyílik, a szakirodalomban a természettudományok, a társadalom- és bölcsészettudományok elhatárolása még mindig viszonylag éles az eltérő módszertani megközelítésre alapozva. A módszertani eltérések és a lehetséges konvergencia tekintetében lásd Van den Boos (2020), 17–25. De kétségtelen, hogy a koronavírus kapcsán megszorodtak a természettudományos érveknek a jogtudományba való beemelésére tett kísérletek. Lásd például Bán-Forgács (2023).

a büntetőjogi felelősség és a kriminológia körében jelentek meg,¹¹ s így hatást gyakoroltak a 19. században kialakuló közigazgatási felelősségi rendszerekre is. A közigazgatási jogi felelősségi rendszer és a közigazgatási jogi eljárási képesség is épített az egyéni belátási képesség orvostudományi modelljére, amikor is az eljárási képesség körében a kialakuló eljárásjogok a polgári jogi cselekvőképesség medikális modellt követő rendszerére építettek.¹²

A 20. században megjelenő, a társadalmi determináció szerepét hangsúlyozó elméletek mellett a döntéseméletben, s így különösen a jogi felelősséggel kapcsolatos irodalomban az élettudományokban, így különösen a neurobiológiában, valamint ehhez kötődően a pszichiátriában a 20. század utolsó harmadától kezdődően ugrásszerűen felgyorsuló, forradalmi változásoknak köszönhetően ismét előtérbe került a „társas viselkedés biológiai alapjainak rendszeres tanulmányozása”.¹³ A fenti, úgynevezett szociobiológiai kutatások elsődlegesen a kognitív idegtudományok és az evolúciós pszichológia eredményeire építettek, s elsődlegesen a döntésekben közreműködő emberi viselkedésre, illetve a döntésekhez vezető megismerés és problémamegoldás folyamatára fókuszáltak. Hasonlóan a 19. századi biológiai determinizmus irányzataihoz, ezek az elemek elsőként a büntetőjogi felelősségi irodalomban jelentek meg.¹⁴

A *common law* jogrendszerű országokban – éppen a felelősségi szabályozás erőteljes büntetőjogias megközelítése miatt – más területeken, így a kártérítési jog (*tort law*), valamint a közigazgatási jog felelősségi rendszerében is megjelentek ezek az irányzatok.¹⁵ Ez a fejlődés egyrészt megkérdőjelezte a racionális döntés ideáján alapuló, hagyományos felelősségi dogmatikát. Éppen ezért a felelősség körében a döntések észszerű befolyásolásával szemben más, az emberi viselkedésre és a neurológiai gondolkodásra ható beavatkozási megoldásokra tesz javaslatot, azaz megjelent az úgynevezett neurointervenció kérdésköre,¹⁶ amely a hagyományos jogi dogmatikai felelősségi megoldások helyett a humánetológia és az idegtudományok módszerei által meghatározott eszközök alkalmazását javasolta. Az egyéni döntések sajátos értelmezésének az új, neurobiológiai modellje

¹¹ A 19. századi kriminológia biológiai determinista elméletei is idesorolhatók, amelyek biológiai meghatározottságot, így természettudományos eszközökkel megállapítható felelősségi elemeket azonosítottak a bűnözői mintázatokban. Lásd Adler–Mueller–Laufer (2000), 95–97.

¹² Az eljárási képesség medikális értelmezése tekintetében lásd Endicott (2021), 277–280.

¹³ Lásd Nagy (2010a), 139.

¹⁴ Lásd Nagy (2010a), 140–142.

¹⁵ Lásd Mackor (2013), 63–69.

¹⁶ Lásd Vincent–Nadelhoffer–McCay (2020), 7–12.

a közigazgatással foglalkozó tudományok vizsgálati módszerére is kihatott, mind a döntéshozók, mind az igazgatottak cselekvési mintáinak vizsgálatára is hatással volt. Így a természettudományos megközelítés a hagyományos jogdogmatikára is erőteljesen hatott – elsődlegesen az amerikai, s onnan kiindulva később a kontinentális¹⁷ jogtudományban is.

A hazai jogtudományban is megjelent a döntéshozatal és a döntések vizsgálatának természettudományos alapú megközelítése, s ezzel egyidejűleg a neurojog mint sajátos kutatási terület azonosítása.¹⁸ A fentiekre tekintettel így a közigazgatási döntések általános vizsgálata, a döntések megalapozottsága és a döntéselméletek körében is egyre fontosabbá vált a természettudományos szemlélet, az végül a szabályozás értékelésére és a szabályozás logikájára is kihatott. Jóllehet Magyarországon ez a szemlélet csak 2010-ben, Nagy Marianna felelősségi írásaiban jelent meg, a hagyományos racionális döntéshozatal és a racionális döntések elmélete is jelen van a hazai közigazgatásban, azaz a természettudományos módszerek döntéstani alkalmazása nem tekinthető uralkodó megközelítésnek.¹⁹

A közigazgatási döntésekre a másik óriási jelentőségű tudományos hatást az infokommunikációs technológiák előretörése jelenti. Ez a hatás többretegű. Egyrészt a fejlődés lehetővé teszi nagy mennyiségű adat gyűjtését és feldolgozását is, ami a döntések hatásainak vizsgálata és azok megalapozottságának erősítése kapcsán jelentheti új megoldások alkalmazását. Az ilyen, big data jellegű megoldások, valamint a feldolgozásukhoz kötődő mesterségesintelligencia-alapú megoldások már jelen vannak több nagyobb közigazgatási rendszerben is, elsődlegesen a pénzügyi igazgatás terén, ahol a beérkező adatok feldolgozása révén precízebb kockázatelemzésre kerülhet sor, s ezzel növelhető a (hatósági) ellenőrzések hatékonysága. Az informatikai tudományok hatása a döntések algoritmizálása és a mesterségesintelligencia-alapú megoldások révén tovább erősödhet a közigazgatásban. Ezek kutatása már elkezdődött, de pontos hatásai még nehezen láthatóak a jelenlegi eredmények alapján.²⁰

A természettudományos szemlélet és megközelítés alkalmazása így a közigazgatási döntéselmélet egyik fontos témaként jelent meg az elmúlt évtizedekben, miként jeleztem, az amerikai és bizonyos nyugat-európai államok igazgatástudományában, valamint jogtudományában. A döntéssel-

¹⁷ Az egyre inkább bővülő irodalomból lásd például Spranger (2012).

¹⁸ Nagy (2010b), 609–612.

¹⁹ A hagyományos racionális döntési paradigma tekintetében lásd például Gajduschek (2008).

²⁰ Lásd Hoffman–Bencsik (2023), 179–182.

mélet mellett a neurojog a jogalanyiség dogmatikájára is hatást gyakorolt, a szociobiológiai kérdések vizsgálata és a cselekvőképességgel – így a közigazgatási jog terén az ehhez kapcsolódó eljárási képességgel – kapcsolatos elemzések foglalkoznak a belátási képességnek a neurobiológiai meghatározottsághoz való kapcsolódásával.²¹

A döntésemélettel kapcsolatos összefüggések vizsgálata értelemszerűen a közigazgatással foglalkozó *más társadalomtudományokra*, elsősorban a politikatudományra, a szociológiára és értelemszerűen a pszichológiára is nagy hatást gyakoroltak, azonban az azzal meglevő interakciót jelen körben nem vizsgálom részletesen a terjedelmi korlátokra tekintettel.

3. A TERMÉSZETTUDOMÁNYOS GONDOLKODÁS ÉS MEGKÖZELÍTÉS SZEREPE

Általános kérdések a közigazgatás szervezetének, személyzetének és cselekményeinek tükrében

A közigazgatás, közigazgatási jog és a természettudományok kapcsolatának elemzése körében ki kell térni arra, hogy e téren csak részben alkalmazhatóak a bírósági jogalkalmazás körében részletesen feltárt megállapítások.²² A bírósági jogalkalmazás és a természettudományos gondolkodás sokrétűen elemzett, a jogi döntések szakmai megalapozottsága a modern bírói működés megértéséhez is kulcsfontosságú. A bírói döntés – ahogyan ezt az irodalom is kiemeli – jogi döntés, de a generálklauzulás jogi szabályozás vagy maga a jogi szabályrendszer valamely más tudomány által leírt jelenségre támaszkodik. Azonban a döntésnek végső soron a jog logikáját kell követnie. Ez egyfajta sajátos ellentmondást eredményez, hiszen a jog normatív logikája sok esetben eltér a kísérleti megfigyeléseken és az azokból levont, gyakran valószínűségi következtetéseken alapuló természettudomány módszertanától.²³ Erre jó példát jelentenek a 2022. augusztus 20-ai tűzijátékkal kapcsolatos ellentmondások: az OMSZ a természettudományos módszert alkalmazva azt tudta jelezni, hogy nagy a valószínűsége egy csapadékosabb időszaknak. A későbbi mérések már más képet mutattak, de azok feldolgozása szükségszerűen időt igényelt. Így az esemé-

²¹ Lásd Jones–Schall–Shen (2021), 763–765.

²² Így a környezetvédelmi területen a bírósági döntések indokolására gyakorolt hatás tekintetében lásd részletesen: Sulyok (2021).

²³ Lásd Sulyok (2021), 147.

nyekről való döntés időpontjában a nagy valószínűséggel csapadékot jósoló előrejelzés állt rendelkezésre, s ez alapján kellett egy igen vagy nem jellegű, a bizonyosságra építő döntést hozni.²⁴

A szakirodalom kiemeli, hogy a bíróságok által alkalmazott normatív szabályrendszer sok esetben eltér a természettudományos terminológiától, annak megközelítésétől, így kiemelik, hogy a szakértői vélemények sajátos műfajnak tekinthetők, hiszen egyszerre kellene megfelelniük az adott tudományág követelményrendszerének, és egyben a jogász végzettségű, az adott tudományban tapasztalatokkal nem rendelkező bírónak is megfelelő támaszt kell nyújtaniuk a kérdés eldöntésében. Éppen ezért ezek a szakértői vélemények a tudományos módszertant csak részlegesen követik.²⁵

A közigazgatás tevékenysége is a jog által részletesen szabályozott tevékenység. A modern államokban a jogállamiság a közigazgatás működésére is kiterjed, s a döntések meghozatala, annak eljárása, a közigazgatás szolgáltatásszervezése és az ahhoz kötődő tervezési kérdések is jogilag szabályozott cselekmények.²⁶ Emellett azonban a közigazgatás szakigazgatási tevékenységet lát el, azaz a közigazgatásban a jogi szabályozottság mellett meghatározó a szakmai elem, hiszen az általa ellátott tevékenységek a társadalom, a gazdaság működésével függenek össze.²⁷

Ez a közigazgatás személyzetének összetételében is tükröződik: ugyanis az az uralkodó előítélet, hogy a közigazgatásban is elsősorban jogászok dolgoznak, azonban a modern igazgatási rendszerekben arányuk bár jelentős, de nem meghatározó (általában 10–15% körüli).²⁸ Így a jogi érvelés és a természettudományos logika szembenállása is kissé másként jelenik meg a közigazgatás területén, ugyanis a döntően nem jogász végzettségű közigazgatási szakembereknek egy jog által meghatározott tevékenységet kell elvégezniük. Így más jellegű feszültségek jelennek meg a közigazgatás esetében, ráadásul ezek a feszültségek több irányban is érzékelhetők. Egyrészt a közigazgatás egyfajta szervezeti igazgatás, eltérően a bíró személyes függetlenségén is alapuló igazságügyi rendszertől, a közigazgatásban – még ha a szerv vezetése az elszámoltathatóság és a közjogi felelősség érvényesítése érdekében egyszemélyi is – szervezetek felelősek a döntéshozatalért. A jogi és a szakmai (természettudományos, műszaki) ismeretek érvényesítése így

²⁴ Lásd Szépszó – Csirmaz – Kardos-Várkonyi – Lancz – Simon – Prates – Belluš – Neštiak (2022), 187–188.

²⁵ Lásd Faigman–Monahan (2009), 6–8.

²⁶ Lásd Rozsnyai (2019), 34.

²⁷ Lásd Döhler (2019), 25.

²⁸ Lásd Willems (2020), 810–813.

gyakran a szervezeten belüli szervezeti egységek tekintetében is elkülönülhet, sok esetben a jogi és általános igazgatási tudást, azaz a hagyományos közmenedzsment kifejezésével élve a *generalista* közigazgatási ismereteket elkülönült szervezeti egységekbe sorolják.²⁹

Amennyiben a döntések előkészítéséért és azok jogi-igazgatási előkészítéséért különböző szervezeti egységek felelősek, amelyek egyike természettudományos, műszaki szakmai logikát és módszereket alkalmaz, a másik pedig a jogi előkészítésért, az egyedi vagy a normatív döntés előkészítéséért felelős, az a szervezeten belül és magán a döntésen belül is feszültségek kialakulásához vezethet. Figyelemmel az igazgatási elemek meghatározó súlyára, a kérdéskörben végzett empirikus kutatások jelezték, hogy a modern igazgatási rendszerekben – éppen az előzőekben jelzett elszámoltathatóság erőteljesebb érvényesítése érdekében – egyre jelentősebbé válik a generalisták, a szervezeti professzionisták szerepe. Erre jó példát jelent az építési igazgatás, ahol a jogi jellegű felülvizsgálat miatt megnőtt a jogi kérdések jelentősége a döntések előkészítése körében.³⁰ Ehhez kapcsolódó feszültségforrást jelent az, ha a jog által egyébként szabályozott döntéseket nem jogász és jogi szakismeretekkel nem vagy csak korlátozottan rendelkező személyek hozzák meg, azaz ha a műszaki és társadalomtudományos ismeretek és azok logikája válik meghatározóvá egy jogi relevanciájú – sok esetben közhatalmi – jellegű döntésben. A jogi ismeretek korlátozottsága ugyanis a jogi – végső soron valamilyen közigazgatási bíraskodási jellegű – kontroll alá vont döntések esetében az egyébként természettudományos és műszaki szakmai módon megalapozott aktus megsemmisítéséhez is vezethet.³¹

A fenti feszültség már a modern közigazgatási rendszerek kialakulása óta jelen volt, annak kezelésére több módszert dolgoztak ki, így például ennek a rendezését célozták a különféle köztisztviselői vizsgák, amelyek a szakigazgatásban dolgozók számára az általános, jogi-igazgatási ismereteket kívánták átadni. Az elmúlt évtizedek kutatásai azonban azt jelzik, hogy az összetettebbé váló általános igazgatási kérdések nem teszik lehetővé az egyének szintjén ezen feszültség rendezését, annak a szervezeti elkülönülés és az elkülönült szervezetek együttműködése lehet a megfelelő megoldása, amely viszont a már jelzett szervezeti feszültségek kialakulásához vezet.³²

²⁹ Lásd Lőrincz (2005), 42–44; Balázs (2011), 86–90.

³⁰ Lásd Alamaa–Hall–Löfgren (2024), 3–6.

³¹ Lásd Rozsnyai (2018), 25–29.

³² Lásd Alamaa–Hall–Löfgren (2024), 3–6; Bignami (2021), 973–978.

A közigazgatás által végzett cselekmények és a természettudományok kapcsolata többretegű, azt jelentős mértékben meghatározza az, hogy a közigazgatás milyen cselekményeket végez. A közigazgatási cselekmények osztályozása több módon végezhető el, azok jellemzően a hatalmi viszonyokon alapulnak.³³ A közigazgatás szolgáltatásszervezési szerepkörének értelmezése körében egy, a hatalmi viszonyokon alapuló osztályozásnál egyszerűbb megközelítést alkalmaz a magyar közigazgatási jogtudomány. Mivel a természettudományok alkalmazása sok esetben közszolgáltatásszervezéssel, illetve – amint később, az egyes területek elemzése körében részletesebben bemutatom – az egyedi ügyekben történő döntésekkel függ össze, ezért a következőkben ezt az egyszerűbb osztályozást veszem alapul. Ennek megfelelően a természettudományok közigazgatási döntéshozatalra gyakorolt hatása tekintetében elkülönítem egymástól a *normaalkotási tevékenységet*, valamint a *hatósági tevékenységet*. Ezen közhatalmi aktusoktól elkülönül a közigazgatás *szolgáltatásszervező szerepe*, amely mindkét közhatalmi tevékenységhez kapcsolódik, hiszen a szolgáltatásszervezéshez *tervezési feladatok* is kapcsolódnak, azonban a tervezés eredményeként általában különböző normatív aktusok születnek, így a normaalkotáshoz is kapcsolódik.³⁴

A természettudományok közigazgatásra gyakorolt hatásával kapcsolatban a szakirodalom kiemeli, hogy az egyidős a közigazgatási jog mint önálló jogág kialakulásával. A közigazgatási jog kialakulásának egyik gyökerét a polgári demokratikus, jogállami igazgatás mellett a modern gazdasági rendszerek jelentették, amelyek már a 19. századtól szükségessé tették az igazgatott ágazatokhoz kapcsolódó szakmai ismeretek meglétét. Márpedig az ágazatok egy jelentős részében a szakmai ismeretek valamilyen természettudományos területhez, esetleg az azokon alapuló mérnöki tudományokhoz kapcsolódtak.³⁵ A szakmai igazgatás szerepe tovább erősödött a 20. század második felétől induló igazgatási forradalommal. Ebben az időszakban az állam erősödő gazdasági és társadalmi beavatkozása, az egyre összetettebb gazdaságirányítási és szolgáltatási feladatok egyben a természettudományos szakmai ismeretek minél szélesebb körű alkalmazását is igényelték.³⁶

³³ A közigazgatási tevékenységek osztályozása kapcsán lásd például Szalai (2019).

³⁴ A fenti osztályozást illetően lásd Fazekas–Asbóth (2023), 124–131.

³⁵ Lásd Peine (2011), 56.

³⁶ Lásd Berényi (2003), 212–213.

Az egyes igazgatási cselekmények eltérő jellege, tárgya és a döntéshozatal módja és szabályozottsága eltérő mintázatokat alakított ki a közigazgatás és a természettudományos gondolkodás kapcsolatában.

4. EGY JÓL SZERVEZETT MODELL – TERMÉSZETTUDOMÁNY ÉS HATÓSÁGI ELJÁRÁSOK

A természettudományos gondolkodás közigazgatási cselekvésekbe történő bekapcsolásának az egyik legjobban szabályozott területe az egyedi hatósági eljárások köre. A közigazgatás tevékenységei körében nagy hagyományai vannak az egyedi hatósági engedélyeknek, azok már a felvilágosult abszolútizmusok idején kialakultak, s ezek a döntések jellemzően valamilyen szakmai szemponton – például az építmény műszaki megfelelőségén – alapultak, így értelemszerűen a műszaki-természettudományos szempontokat is figyelembe vették.³⁷ Az igazgatás jogi szabályozásának erősödésével, a jogállami közigazgatási és azon belül is az eljárási szabályok előbb ágazati, később általános szabályozásával azonban a 3. pontban megjelent feszültségek is egyre inkább előtérbe kerültek, amire különböző válaszok születtek.

A természettudományos gondolkodás megjelenésének áttekintése körében ki kell emelni, hogy a hatósági eljárások is *rendkívül sokszínűek*, jól lehet több lépcsőben, történetileg és országonként, országcsoportonként eltérő módon, de létrejött egy eljárásjogi egységesülés, s többé-kevésbé a legtöbb modern államban kialakultak általános hatósági eljárási szabályok, azonban az eltérő szabályozási körök miatt széles körben fennmaradtak az ágazati eljárásoknak a sajátosságai.³⁸ Az egyes ágazatok rendkívül eltérőek, s a tudományos kérdések bevonása sok szemponttól függ. Az ágazatokban is eltérő a természettudományos, szakmai kérdések bekapcsolása az egyedi, közhatalmi jellegű döntések meghozatalába. A közigazgatás már említett sajátossága, hogy a szakmai igazgatást folytató szervezet, így a közigazgatási szerv, annak személyzete rendelkezik a megfelelő szakmai ismeretekkel.³⁹

A hatósági eljárások szabályrendszere bár sokszínű, egy általános modellel felvázolható. A fentiekben jelzettekre figyelemmel a bírósági eljárásokkal szemben a közigazgatási hatósági eljárásokban a szakértő kirendelése

³⁷ Lásd Bohne (2018), 70–72.

³⁸ Lásd Balázs (2023), 42–45.

³⁹ Lásd Fazekas (2019), 338–350.

kivételes, nem főszabály. Ez a meglevő szakértelem hangsúlyos problémaként jelenik meg a közigazgatási hatósági döntések bírósági felülvizsgálata kapcsán. Jóllehet a közigazgatás rendelkezik szakértelemmel, s ez a szakértelem és a szakmai kérdések egyben jellemzően a jogszabálynak megfelelést is megalapozzák, ezért az egyébként szakmai – természettudományos, műszaki – tudással nem rendelkező bíró sok esetben szakértőt szokott igénybe venni, amely esetben megjelennek a bírósági jogalkalmazással kapcsolatban a 3. pontban megjelölt problémák. Így a bírósági szakértelem hiányának pótlására sok esetben szakértőket rendelnek ki. Ez az eljárás elhúzódásához vezethet. Így kérdésként merülhet fel, hogy a bíróság főszabály szerint elfogadja-e ilyenkor is a közigazgatás műszaki-természettudományos szakértelmét, és csak nyomós indokkal rendel ki másik szakértőt.⁴⁰ Ez azonban ismételt kérdést vethet fel, hiszen ha ezt az egyszerűsítő megoldást alkalmazzuk, abban az esetben végső soron bizonyos szakismeretet várunk el a bírótól is, amely legalább arra kiterjed, hogy felismerhesse a közigazgatás szakmai hibáját.⁴¹

Értelemszerűen a természettudományos szakértelem eltérően érvényesül az egyes eljárásokban. Azokban az ügyekben, amelyekben a társadalom széles köre érintett, s amelyekben a természettudományos meghatározottság erős, s ahol az eddigi tapasztalatok igazolták a tudományos megközelítésű vizsgálat és a tudományos valószínűség szintjének megfelelő alkalmazását, ott a természettudományos módszertannak a hatósági alkalmazása is erősebben jelenik meg, a természettudományos szemlélet a jogilag szabályozott eljárásokban is meghatározó. Az ilyen ágazatokra jó példát jelentenek a gyógyszerhatósági eljárások, elsősorban a gyógyszerek engedélyezésével kapcsolatos ügyek.⁴² Más területeken, főleg azokban, ahol a természettudományos módszertan elfogadottsága nem olyan erőteljes, vagy ahol más szempontok is megjelennek, ez a kapcsolat gyengébb.

A környezetvédelmi igazgatásban jelent meg először, de később más, elsősorban térszerkezeti hatással rendelkező eljárásokban is teret nyert egy sajátos, a természettudományos és az igazgatási logika közötti kapcsolatot megteremteni szándékozó eljárástípus, az úgynevezett *hatásvizsgálati típusú eljárások*. A hatásvizsgálati eljárások sajátos, *hibrid* módszertanú eljárások: ezek ugyanis műszaki és természettudományos eszközökre is ala-

⁴⁰ Ld. Rozsnyai (2019), 123–124.

⁴¹ A szakértelemmel rendelkező bíró mellett tör lándzsát Sulyok is. Lásd Sulyok (2021), 147–150.

⁴² Lásd Yu–Woodcock (2015), 4–6.

pozva kívánják felmérni az adott tevékenységnek a társadalmi, gazdasági és természeti környezetre gyakorolt hatásait.⁴³ A hibrid módszertan jelenti a rendszer előnyét és hátrányát is: amennyiben azt megfelelően alkalmazzák, akkor az egyfajta kapcsolatot teremt a két gondolkodásmód között, de egyben annak a veszélye is megjelenik, hogy a műszaki és természettudományos elem súlya csökken, s az nem megfelelően érvényesül.⁴⁴

Jóllehet a hatósági eljárásokban a szakértő, a szakmai ismeretek figyelembevétele az egyik legerőteljesebb, az elmúlt évtizedekben itt is jól láthatóan megjelentek – elvileg nem a természettudományos megközelítés gyengítése tekintetében, hanem a jogi-igazgatási oldalon – olyan folyamatok, amelyek ennek a szemléletnek a gyengítéséhez vezethettek. Az egyik legfontosabb ilyen elem fő jellemzője, hogy látszólag nem a műszaki és a természettudományos szemlélet, hanem a jogi szabályozás és szabályozottság ellenében fogalmazódik meg, de amennyiben hatásait összességében tekintjük, az mégis a döntések tudományos megalapozottsága ellen hat. A legfontosabb ilyen faktor ugyanis az eljárások egyszerűsítésének és gyorsításának az igénye, amelyet elsősorban gazdaságösztönző jelleggel kívántak alkalmazni, azonban végső soron a döntések szakmai-tudományos megalapozottságának a gyengítéséhez vezet. A tudományos vizsgálatok, a kísérletek ugyanis egyrészt szükségszerűen időigényes folyamatok, másrészt gyakran csak különböző erősségű valószínűségeket kínálnak, ráadásul költségesek is.⁴⁵ Az idő- és költségigények csökkentése szempontjából így az eljárások egyszerűsítésének és gyorsításának az eszköze lehet a különféle szakértői vagy szakértői eljárások deregulációja. Az eljárás így valóban gyorsabbá válik, csak ezzel a közigazgatás szakmaisága tűnhet el, amely a műszaki-természettudományos ismeretek integrálása révén jelent meg, s a közérdek védelmének szintje is csökkenhet.⁴⁶

5. A KÖZIGAZGATÁS TERVEZÉSI, NORMAALKOTÓ ÉS JOGSZABÁLY-ELŐKÉSZÍTŐ TEVÉKENYSÉGE ÉS A MŰSZAKI ÉS TERMÉSZETTUDOMÁNYOS SZEMLÉLET

A közigazgatás feladataiban már a kezdetektől jelen voltak olyan kérdések, amelyek műszaki és természettudományos kérdéseket érintettek, így a fenti

⁴³ Lásd Bándi (2014), 80–81.

⁴⁴ Lásd Knox (2002), 312–318.

⁴⁵ Lásd Craig (2019), 19–21.

⁴⁶ Lásd Rozsnyai (2020), 12–14.

megközelítéseknek a jog nyelvére való „lefordítása” már a közigazgatási jog 18. században meginduló kialakulásától kezdődően jelen volt. A közigazgatás *közhatalmi* tevékenysége körében az egyedi, hatósági jogalkalmazás mellett a másik fő megközelítést a normaalkotó tevékenység jelentette, ezért azon társadalmi viszonyok szabályozásában, ahol ezek a kérdések felmerültek, szükségszerűen előkerült a tudományos megalapozottság kérdése.

A műszaki és természettudományos szempontok megjelenítése a jogszabályalkotási, jogszabály-előkészítési kérdésekben kezdetben nem intézményesült, s az a kutatásoknak sem képezte az alapját. Azaz lényegében úgy tekintett rá az állam- és jogtudomány, hogy az ágazati, szakmai szabályok megfelelő (természet)tudományos alapját a jogszabály előkészítéséért felelős közigazgatási szervnél meglévő szakértelem biztosítja, amely így integrálódik a döntés előkészítésébe.⁴⁷ A 20. század első felétől kezdődően – elsőként a tudományos menedzsment közigazgatási irányzata megjelenésének hatására – felmerült a fenti megközelítések intézményes megjelenítése a jogalkotási eljárásokban, ennek eredményeként a döntés-előkészítésben a különféle, a jogi-igazgatási kérdéseken kívüli, elsősorban természettudományos szakértelmet is megjelenítő tanácsadó testületeket és grémiumokat is kialakítottak.⁴⁸

A 20. század utolsó évtizedeiben az állandó vagy ad hoc szakértői grémiumok mellett azokra, valamint a közigazgatásban megjelenő szakértelmekre is építve a közigazgatási jogalkotás és jogszabály-előkészítés egy új elemmel bővült, a *hatásvizsgálattal*. A hatásvizsgálat elvileg egy komplex eszköz, amelynek célja az adott jogalkotási intézkedésnek a társadalmi és gazdasági környezetre gyakorolt hatásának elemzése. Ezeket a hatásvizsgálatokat a 20. század végétől a liberális demokráciák jogalkotási eljárási szabályai a jogszabály-előkészítés kötelező elemeként határozták meg. Így a magyarországi jogalkotásról szóló 2010. évi CXXX. törvény IV. fejezet 5. pontjának 17–17/B. §-ai előírják a jogszabály-előkészítés során az előzetes hatásvizsgálat alkalmazását. A hatásvizsgálat lefolytatásának részletes szabályait Magyarországon jelenleg a 16/2016. (IV. 29.) MvM rendelet határozza meg. Amennyiben a hazai szabályozásra tekintünk, kiemelhetjük, hogy a hatásvizsgálat *nem elsődlegesen a természettudományos szempontú vizsgálatnak, hanem közpolitikai elemzésnek* tekinthető. Amennyiben valóban sor kerül a jogalkotási hatásvizsgálatra, az az empirikus kutatások

⁴⁷ Lásd Gajduschek–Hajnal (2020), 121.

⁴⁸ Lásd Bohne (2018), 77–83.

alapján alapvetően a *társadalmi és gazdasági hatások feltérképezésére irányul*.⁴⁹

A hazai szabályozás és egyes külföldi rendelkezések bár lehetővé teszik a természettudományos kérdések megjelenítését, azokra csak korlátozottan építenek az egyes rezsimek.⁵⁰ Tovább gyengíti a hatásvizsgálat jogalkotásban betöltött szerepét, hogy annak megfelelő alkalmazásának nincsenek meg a kellő jogi garanciái. A hatásvizsgálat mellőzése, valamint a hatásvizsgálati szabályok megszegése ugyanis nem minősül általában közjogi érvénytelenségi oknak az egyes országok közjogában.⁵¹

A közigazgatás *tervezési tevékenysége* körében erőteljesebben jelennek meg a műszaki és természettudományos szempontok. Az uniós tervezési jogban elsődlegesen a zöld könyvek, részben pedig a fehér könyvek a stratégiai tervezés körében az adott ágazat tudományos megalapozottságú problématerképei és stratégiai irányokat kijelölő dokumentumai, éppen ezért előkészítésükben megjelennek ezek a szempontok.⁵² Ehhez a rendszerhez igazodik egyrészt a magyar általános tervezési rezsim, a kormányzati stratégiai irányításról szóló 38/2012. (III. 12.) Korm. rendelet. A rendelet 26. §-a kötelezően előírja az ügynevezett ország-előrejelzés elkészítését, amelynek kidolgozásáért egy tudományos, szakmai szempontból elismert személyekből álló bizottság felel, és amely tartalmazza a tényekkel, illetve tudományos eredményekkel megalapozottan értékelhető és valószínűsíthető társadalmi, gazdasági, kulturális, környezeti folyamatok és hatások elemzését. Azaz a kormányzati stratégiai irányítás jövőképét megalapozó tervdokumentum esetében kifejezetten elvárja a tudományos szempontrendszer érvényesítését.

Az, hogy a jövőkép meghatározása körében kiemelten fontos a tudomány szerepe, részben kapcsolódik ahhoz a szakirodalomban is jelzett kérdéskörhöz, hogy a természettudományok – éppen a megfigyelésen, kísérleteken alapuló jellegük, az általuk közvetített eredmények kézzelfoghatósága

⁴⁹ Lásd Sebők–Molnár (2020), 44–58.

⁵⁰ Így például a jogalkotásról szóló 2010. évi CXXX. törvény 17. §-ának (2) bekezdésében meghatározott három fő hatásból egy sorolható a természettudományos jellegű hatások körébe, az *ab*) pontban meghatározott környezeti és egészségi következmények.

⁵¹ Így az Amerikai Egyesült Államok közigazgatási jogalkotási eljárását meghatározó ügynevezett APA hatásvizsgálati szabályainak figyelmen kívül hagyása az amerikai bírósági gyakorlatban nem minősül a jogalkotási jellegű szabályok érvénytelenségét eredményező oknak. Lásd Franklin (2010), 294–298. A magyar Alkotmánybíróság pedig a 24/2019. (VII. 23.) AB határozatban emelte ki, hogy az indítványozók által felvetett, a jogalkotási törvényben kötelezően előírt hatásvizsgálat elvégzése nem tartozik a jogalkotási aktusok érvényességét kellékei közé.

⁵² Lásd Pálné Kovács (2018), 143–145.

miatt is – egyfajta *legitimációs* szerepkörrel is rendelkeznek, azaz a tervezés megalapozottságát, az egyébként politikai értékválasztások indokoltságát is erősítheti, ha a tervezésért felelős szerv a terv tudományos megalapozottságára is utal. Így az egyébként akutálpolitikai döntések igazolását és az azokban való bizalom erősítését is szolgálja a természettudományos rezsim alkalmazása vagy legalábbis az arra történő hivatkozás.⁵³ A tervezés műszaki-tudományos érintettségében a kötelezően előírt tudományos megalapozás, különösen a fenti szempontokat is megjelenítő hatásvizsgálat erőteljesen megjelenik az érintett ágazati tervekben. Az ágazati terveken túl ez a szempontrendszer a fejlesztési, s különösen a térszerkezeti tervezésben is erőteljesen jelen van.⁵⁴

6. VÁLSÁG ÉS A (TERMÉSZET)TUDOMÁNY – EGY AMBIVALENS VISZONYRENDSZER VÁZLATA

Egy külön, ambivalens témakört jelent a válságidőszakokban – különösen a járványok és az ipari és természeti katasztrófák idején – a közigazgatás és a természettudományok szerepe. A fenti kérdés irodalma rendkívül széles, s a kötet több tanulmánya is részletesen körbejárja a témakört. A jelen pontban csak azt a mintázatot szeretném felvillantani, amellyel a válságok idején hozott igazgatási döntések eltérnek az előzőekben jelzett logikától.

A fenti mintázat meghatározó eleme, hogy a válságok idején hozott közigazgatási döntéseket is végső soron a közigazgatás hozza meg, amelyben a szakmai irányítás mellett, mint arra már korábban hivatkoztam, mindvégig jelen van a politikai elem is. A válságok leküzdése idején a közpolitikai és politikatudományi empirikus vizsgálatok eredményeire is figyelemmel, a döntéshozókra erős nyomás nehezedik a társadalmak részéről. Ezek az elvárások egyrészt a válsághelyzet gyors, hatékony és a társadalom egészének legkisebb megrázkódtatásával járó kezelésére irányulnak.⁵⁵ Mindezekre figyelemmel a természeti, ipari katasztrófák és a járványok idején a válság leküzdésében a szakértelem jelentős szerepre tesz szert, így azok kezelésében, főleg abban az esetben, ha a válsághelyzet viszonylag ismétlődően jelenik meg, s a kezelésük tudományosan megalapozott, akkor a természettudományos módszerek alkalmazására széles körben kerül sor. Ilyen

⁵³ Lásd Heink et al. (2015), 678–680.

⁵⁴ Lásd Hoffman (2024), 172–174.

⁵⁵ Lásd Crandall–Parnell–Spillan (2014), 11–16.

helyzeteknek tekinthetők például az árvizek a kontinentális égvöben, ahol azok az éghajlati viszonyok miatt – legalábbis eddig – kiszámíthatók voltak („jeges ár” és „zöldár”), és ahol a helyzet kezelésének bejáratott műszaki és tudományos megoldásai voltak.⁵⁶

Eltérő kihívásokat rejtenek azok a válsághelyzetek, amelyek váratlanul jelennek meg, s amelyek kezelésének protokolljai nem épültek ki megfelelően, vagy amelyek túlmutatnak a fenti protokollok alkalmazásán. Az elmúlt évtizedekben Európában két ilyen sajátos helyzetet lehet kiemelni. Az első válsághelyzet, amely felhívta a figyelmet a tudományos módszerek alkalmazása blokkolásának vagy késleltetésének a veszélyeire, az 1986-os csernobili ipari (nukleáris) katasztrófa volt. A kialakuló helyzetnek akkor még nem épültek ki sem a szovjet rendszerben megjelenő, sem a nemzetközi hatásokra figyelemmel levő protokolljai. Ráadásul a diktatórikus, a hibák elfedésének gyakorlatát folytató és a hibát legitimációs problémaként értékelő szovjet igazgatás sokáig a katasztrófa tagadására, jelentőségének elbagatellizálására épített, s a tudományos szakértők által jelzett, jelentős erőforrásokat és a katasztrófa jellegét megjelenítő intézkedéseket csak viszonylag megkésve hozta meg. Jóllehet ezt követően épített a műszaki és természettudományos szakértők véleményére, a politikai okok miatti megkésített intézkedéseket és az intézkedések elodázását a szakirodalom egyértelmű kudarként ítélte meg. A fenti intézkedések tudományos megalapozottságát és gyors alkalmazását a politikai tényezőn túl az is nehezítette, hogy ez volt az első, jelentősebb nukleáris katasztrófa, így csak korlátozottan vagy alig lehetett támaszkodni kutatási eredményeken alapuló protokollokra, azt időközben kellett kidolgozni.⁵⁷

A másik válsághelyzet, amely új kihívásokat jelentett, a COVID-19-pandémia volt. Jóllehet a pandémiák az emberi történelem elválaszthatatlan elemei, ez a világjárvány több okból is a fenti, rendkívüli válsághelyzet körébe volt vonható. Egyrészt az orvostudomány és az élettudományok forradalmi fejlődése a hagyományos, évszázadok óta meghatározott protokollok mellett más megoldásokat is kínált, így például a járvány megfékezését jelentő védőoltások gyors fejlesztését és bevezetését, másrészt a pandémia jelentős gazdasági és társadalmi hatásokat gyakorolt, amelyet a világgazdaság globalizációja csak tovább erősített. Ez egyrészt a hagyományos zárlati technikák alkalmazását megnehezítette, hiszen egy erőteljes lezárás a gazdasági termelési láncolatokra tekintettel rendkívül nehezen kiszámítható

⁵⁶ Lásd Craig (2019), 42–45.

⁵⁷ Lásd Geist (2015), 112–124.

körülményekhez vezethetett. Ráadásul az alkalmazott megoldások sok esetben népszerűtlenek voltak, de közben a társadalmi nyomás is jelentős volt a szükségtelen halálozások megelőzése és a második világháborút követően a jóléti államokban kiépült egészségügyi ellátórendszerek működőképességének biztosítása érdekében.

Amennyiben a szakirodalomra tekintünk, a COVID-19 és a közigazgatás kapcsolatát egy többretegű, ambivalens elemként írták le. Egyrészt a fentiekre tekintettel a betegség és a kórokozó viszonylag gyors tudományos megismerésére nyílt lehetőség az élettudományok fejlődésének köszönhetően, azonban ez a gyors megismerés a tudományos megismerés viszonyrendszerében volt értelmezhető. A természettudományokban a kutatás időt igényel, s az az adatok feldolgozásán alapul. Minél nagyobb adattömeggel rendelkezik a kutató, annál biztosabbak a következtetései. Így az adatok körének bővülésével a megállapítások is finomodhatnak és változhatnak. Ez a korábbi vélemények esetleges módosításával járhat, amelyet a tudományos kutatásokban csak korlátozott ismeretekkel rendelkező személy akár következtetlenségnek ítéltet.⁵⁸

Másrészt a természettudomány már említett legitimáló hatása miatt sok esetben a döntéshozók a népszerűtlen intézkedések elfogadtatásának eszközeként használták a tudományt, hiszen a tudósokat nem választják, míg a politikusokat igen. Ráadásul a tudományos nyelvezet objektivitása, sajátossága az egyébként kellemetlen intézkedések elfogadtatását szolgáló kommunikációban is segíthet. Azonban a COVID-19-pandémia időszakában egy új kihívás is jelentkezett, a közösségi média, amelyben más narratívák megjelenése rontotta az alábbiakban jelzettek hatékonyságát.⁵⁹

További rizikófaktort jelentett, hogy a gyors reakció és a minél gyorsabb oltás bevezetése érdekében a döntéshozók sok esetben eltekintettek már kidolgozott, az intézkedések megalapozottságát és biztonságát erősítő, a közigazgatási jog által szabályozott tudományos módszertanú rezsimektől. Ez különösen az oltások időszakában jelent meg: az egyes államok a COVID-19 által jelentett válságra tekintettel egyszerűsített gyógyszerengedélyezési eljárásokat alkalmaztak az egyes oltások tekintetében. Ez már a tömeges oltások időszakában is ambivalensen jelent meg, hiszen az egyszerűsített eljárás miatt sokan nem érezték kellően biztonságosnak az oltást.⁶⁰

⁵⁸ Lásd Claessens (2021), 163–166.

⁵⁹ Lásd Claessens (2021), 178–182.

⁶⁰ Lásd Claessens (2021), 115–118.

Az előbbiekben jelzettekén túl is ambivalens helyzetet jelentett, hogy a közigazgatás a szakmai, tudományos logika és igazgatás előretolásával hátrébb helyezte az igazgatási döntések jogi „nyelvre” fordításának megközelítését. Ez ahhoz vezetett, hogy a természettudományosan akár megalapozott döntések sokszor kérdéses jogszerűségű intézkedésekben jelentek meg, amelyek viszont a jogállamba és a közigazgatás jogszerűségébe vetett bizalmat erodálhatták.⁶¹

Mindezek a kihívások is mutatják, hogy a válság idején a tudomány és a közigazgatás kapcsolata még inkább többrétegűvé válik, s a szakmai döntések mellett éppen a válságmenedzsment elvárásai miatt a politikai és társadalmi nyomások is erőteljesebben jelentkeznek, mint a jog és a társadalom „normál állapotában”, ami még összetettebbé teszi az amúgy is sokdimenziós viszonyrendszert.⁶²

7. ZÁRÓGONDOLATOK

A természettudomány és a műszaki tudományok robbanásszerű fejlődése jelentős hatást gyakorolt a közigazgatás működésére, a közigazgatás, valamint a műszaki és természettudományos gondolkodás egymásra gyakorolt hatására. Jelen tanulmány csak egyfajta „problématérképként” szolgál, amely a szakirodalom és a kérdéskörben végzett különféle empirikus kutatások közötti eredményeire figyelemmel tekintette át a két terület legfontosabb érintkezési pontjait és az egymásra gyakorolt hatás sajátos mintázatait. Ez a hatásmechanizmus ugyanis többrétegű és többdimenziós. Egyrészt vannak általánosítható kérdések, így a közigazgatási döntések természettudományos (és műszaki) eredményekre építő értelmezései. Másrészt a hatásmechanizmus másként jelenik meg a különböző közigazgatási cselekmények körében. Harmadrészt a társadalmi környezet és különösen a politikai hatások és a döntések politikai jelentősége is kihat erre a rendszerre. Valamennyi kérdés önálló kutatás tárgya, így ez a munka terjedelmi kereteinél fogva csak a fontosabb irányok felvázolását tűzhette ki céljául.

⁶¹ Lásd Balázs–Hoffman (2020), 46–50.

⁶² Lásd Crandall–Parnell–Spillan (2014), 14–20.

IRODALOM

- ADLER, Freda – MUELLER, Gerhard O. W. – LAUFER, William S.: *Kriminológia*. Budapest, Osiris, 2000.
- ALAMAA, Linda – HALL, Patrick – LÖFGREN, Karl: „Why are organisational professionals expanding in the Swedish public sector? The role of accountability”. *Public Policy and Administration*, (2024), <https://doi.org/10.1177/09520767241227068>
- ALEXANDER, Damon – LEWIS, Jenny M. (eds.): *Making Public Decisions. Expertise, skills and experience*. Abingdon (UK) – New York (NY, USA), 2015.
- BALÁZS István: A közigazgatás személyzeti rendszerei és annak változásai az Európai Unió tagországaiban. In: SZAMEL Katalin – BALÁZS István – GAJDUSCHEK György – KOI Gyula (szerk.): *Az Európai Unió tagállamainak közigazgatása*. Budapest, CompLex, 2011. 83–96.
- BALÁZS István: A közigazgatási eljárás fogalma és szabályozási rendszerei. In: BALÁZS István (szerk.): *Közigazgatási eljárások*. Debrecen, Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 2023. 42–54.
- BALÁZS István – HOFFMAN István: A közigazgatási jog rezilienciája – koronavírus idején. In: GÁRDOS-OROSZ Fruzsina – LŐRINCZ Viktor Olivér (szerk.): *Jogi diagnózisok. A COVID-19-világjárvány hatásai a jogrendszerre*. Budapest, TK JTI – L'Harmattan, 2020. 45–67.
- BÁN-FORGÁCS Nóra: „Természettudományos érvelés az alkotmányjogban”. *Jogelméleti Szemle*, (2023) 4.
- BÁNDI, Gyula: Natura 2000 in Hungary. In: TOMOSZKOVÁ, Veronika (ed.): *Implementation and Enforcement of EU Environmental Law in the Visegrád Countires*. Olomouc, Palacký University, 2014. 69–86.
- BERÉNYI Sándor: *Az európai közigazgatási rendszerek intézményei. Autonómiák és önkormányzatok*. Budapest, Rejtjel, 2003.
- BIGNAMI, Francesca: Material Liberty and Administrative State: Market and Social Rights in American and German Law. In: CANE, Peter – HOFMANN, Herwig C. H. – IP, Eric C. – LINDSETH, Peter L. (eds.) *The Oxford Handbook of Comparative Administrative Law*. Oxford (UK), Oxford University Press, 2021. 957–990.
- BOHNE, Eberhard: *Verwaltungswissenschaft. Eine interdisziplinäre Einführung in die Grundlagen*. Wiesbaden, Springer VS, 2018.
- CLAESSENS, Michel: *The Science and Politics of Covid-19. How Scientists Should Tackle Global Crises*. Cham, Springer, 2021.
- CRAIG, Claire: *How Does Government Listen to Scientists?* Cham, Palgrave Macmillan, 2019.
- CRANDALL, William Rick – PARNELL, John A. – SPILLAN, John E.: *Crisis Management. Leading in the New Strategy Landscape*. Thousand Oaks (CA USA) – London (UK), Routledge, 2014.
- DÖHLER, Marian: Staat und Verwaltung. In: VEIT, Sylvia – REICHARD, Christoph – WEVER, Götrik (hrsg.): *Handbuch zur Verwaltungsreform*. Wiesbaden, Springer VS, 2019. 17–26.
- ENDICOTT, Timothy: *Administrative Law*. Oxford (UK), Oxford University Press, 2021.
- FAIGMAN, David L. – MONAHAN, John: Standards of Legal Admissibility and Their Implications for Psychological Science. In: SKEEM, Jennifer L. – DOUGLAS, Kevin S. – LILIENFELD, Scott O. (eds.): *Psychological Science in the Courtroom. Consensus and Controversy*. New York (NY, USA), Guilford Press, 2009. 3–25.
- FAZEKAS János: A közigazgatás személyzete. In: FAZEKAS Marianna (szerk.): *Közigazgatási jog. Általános rész I*. Budapest, ELTE Eötvös, 2024. 333–372.
- FAZEKAS Marianna – ASBÓTH Márton: V. fejezet. A humán közszolgáltatások. In: FAZEKAS Marianna (szerk.): *Közigazgatási jog. Általános rész II*. Budapest, ELTE Eötvös, 2024. 114–160.
- FRANKLIN, David L.: „Legislative Rules, Nonlegislative Rules, and the Perils of the Short Cut”. *The Yale Law Journal*, 120 (2010): 276–326.

- GAJDUSCHEK György: *Rendnek lenni kellene*. Budapest, KSZK ROP 3.1.1. Programigazgatóság, 2008.
- GAJDUSCHEK György – HAJNAL György: A közigazgatási jogszabály-előkészítésről. In: SEBŐK Miklós – GAJDUSCHEK György – MOLNÁR Csaba (szerk.): *A magyar jogalkotás minősége. Elmélet, mérés, eredmények*. Budapest, Gondolat – ELKH TK, 2020. 121–160.
- GEIST, Edward: „Political Fallout: The Failure of Emergency Management at Chernobyl”. *Slavic Review*, 74 (2015) 1: 104–126.
- HEINK, Ulrich – MARQUARD, Elisabeth – HEUBACH, Katja – JAX, Kurt – KUGEL, Carolin – NESSHÖVER, Carsten – NEUMANN, Rosemarie K. – PAULSCH, Axel – TILCH, Sebastian – TIMAEUS, Johannes – VANDEWALLE, Marie: „Conceptualizing credibility, relevance and legitimacy for evaluating effectiveness of science-policy interfaces: Challenges and opportunities”. *Science and Public Policy*, 42 (2015) 5: 676–689.
- HOFFMAN István: VI. fejezet. Tervezés. In: FAZEKAS Marianna (szerk.): *Közigazgatási jog. Általános rész II*. Budapest, ELTE Eötvös, 2024. 163–176.
- HOFFMAN, István – BENCSIK, András: New Ways of Providing Public Services: Platforms of Service Provision and the Role of Artificial Intelligence: In the Light of the Development of Hungarian Public Administration. In: BENKOVIĆ, Slađana – LABUS, Aleksandra – MILOSAVLJEVIĆ, Miloš (eds.): *Digital Transformation of the Financial Industry. Approaches and Applications*. Cham, Springer, 2023. 171–189.
- JONES, Owen D. – SCHALL, Jeffrey, D. – SHEN, Francis X.: *Law and Neuroscience*. Frederick (MD, USA), Aspen Publishing, 2021.
- KNOX, John H.: „The Myth and Reality of Transboundary Environmental Impact Assessment”. *American Journal of International Law*, 96 (2002) 2: 291–319.
- LŐRINCZ Lajos: *A közigazgatás alapintézményei*. Budapest, HVG-ORAC, 2005.
- MACKOR, Anne Ruth: What Neurosciences Say About Responsibility? Taking the Distinction Between Theoretical and Practical Reason Seriously. In: VINCENT, Nicole A. (ed.): *Neuroscience and Legal Responsibility*. Oxford (UK), Oxford University Press, 2013. 53–84.
- NAGY Marianna: *Interdiszciplináris mozaikok a közigazgatási jogi felelősség dogmatikájához*. Budapest, ELTE Eötvös, 2010a.
- NAGY Marianna: „Neurojog a láthatáron?” *Jogtudományi Közlöny*, 65 (2010b) 12: 609–623.
- PÁLNÉ KOVÁCS, Ilona: The development of regional governance in Central and Eastern Europe: trends and perspectives. In: LUX, Gábor – HORVÁTH, Gyula (eds.): *The Routledge Handbook to Regional Development in Central and Eastern Europe*. Abingdon (UK) – New York (NY USA), Routledge, 2018. 141–158.
- PEINE, Franz-Joseph: *Allgemeines Verwaltungsrecht*. Heidelberg, C. F. Müller, 2011.
- ROZSNYAI Krisztina: *Hatékony jogvédelem a közigazgatási perben*. Budapest, ELTE Eötvös, 2018.
- ROZSNYAI Krisztina: I. A közigazgatásról általában. In: FAZEKAS Marianna (szerk.): *Közigazgatási jog. Általános rész I*. Budapest, ELTE Eötvös, 2019. 19–36.
- ROZSNYAI Krisztina: „Ügyféli jogosultságok a hatósági eljárásban – több vagy kevesebb?” *Közjogi Szemle*, 13 (2020) 2: 11–16.
- SEBŐK Miklós – MOLNÁR Csaba: A jogalkotás minősége: elméleti alapok és mérési lehetőségek. In: SEBŐK Miklós – GAJDUSCHEK György – MOLNÁR Csaba (szerk.): *A magyar jogalkotás minősége. Elmélet, mérés, eredmények*. Budapest, Gondolat – ELKH TK, 2020. 19–58.
- SHILLABEER, Anna – BUSS, Terry F. – ROUSSEAU, Denise M. (eds.): *Evidence-Based Public Management. Practices, Issues and Prospects*. New York (NY USA), Sharpe, 2011.
- SPRANGER, Tade Matthias (ed.): *International Neurolaw. A Comparative Analysis*. Heidelberg, Springer, 2012.
- STAHL, Cynthia A. – CIMORELLI, Alan J.: *Environmental Public Policy Making Exposed. A Guide for Decision Makers and Interested Citizens*. Cham, Springer, 2020.

- SULYOK, Katalin: *Science and Judicial Reasoning. The Legitimacy of International Environmental Adjudication*. Cambridge (UK), Cambridge University Press, 2021.
- SZALAI Éva: IV. A közigazgatás működése, tevékenységfajtái. In: FAZEKAS Marianna (szerk.): *Közigazgatási jog. Általános rész I*. Budapest, ELTE Eötvös, 2019. 65–82.
- SZÉPSZÓ Gabriella – CSIRMAZ Kálmán – KARDOS-VÁRKONYI Anikó – LANCZ Dávid – SIMON André – PRATES, Fernando – BELLUŠ, Martin – NEŠTIAK, Michal: A 2022. augusztus 20-ai előrejelzések meteorológiai háttere. *Léggör*, 67 (4): 182–188, <https://doi.org/10.56474/legkor.2022.4.1>
- VAN DEN BOOS, Kees: *Empirical Legal Research. A Primer*. Cheltenham (UK) – Northampton (MA USA), 2020.
- VINCENT, Nicole A. – NADELHOFFER, Thomas – MCCAY, Allan: Law Viewed Through the Lense of Neurointerventions. In: VINCENT, Nicole A. – NADELHOFFER, Thomas – MCCAY, Allan (eds.): *Neurointerventions and the Law. Regulating Human Mental Capacity*. Oxford (UK), Oxford University Press, 2020. 1–32.
- WILLEMS, Jurgén: „Public servant stereotypes: It is not (at) all about being lazy, greedy and corrupt”. *Public Administration*, 98 (2020) 4: 807–823, <https://doi.org/10.1111/padm.12686>
- YU, Lawrence X. – WOODCOCK, Janet: „FDA pharmaceutical quality oversight”. *International Journal of Pharmaceutics*, 491 (2015): 2–7.

A LEGÚJABB TRENDEK A KIBERBŰNÖZÉSSEN ÉS EZEK HATÁSA A KIBERBIZTONSÁG JOGI SZABÁLYOZÁSÁRA

Kiberfenyegetések és kiberreziliencia az Európai Unióban¹

Mezei Kitti,² Nagy Tamás³

1. BEVEZETÉS

Az Eurostat adatai szerint 2021-ben az uniós vállalkozások 22%-a szenvedett el hátrányos következményeket az információs és kommunikációs technológiai (IKT) rendszerekkel kapcsolatos biztonsági incidensek miatt,⁴ míg 2018-ban ez az arány még csak 12% volt.⁵ Ezek magukban foglalják az egyes szolgáltatások leállását vagy elérhetetlenségét, vagy az adatokkal kapcsolatos visszaéléseket. Az incidensek jelentős része ugyan hardver- vagy szoftverhibákra vezethető vissza,⁶ a kibertámadások száma is növekvő tendenciát mutat. A zsarolóvírus-támadások száma 41%-kal,⁷ az e-mailekkel összefüggő támadások, beleértve az adathalászatot is, szintén 48%-kal nőttek 2022-ben.⁸ A támadók az ellátási láncok⁹ megzavarására is elkezdtek összpontosítani, amelyek már a COVID-19-világjárványt követően és még inkább az orosz–ukrán háború kitörése óta jelen vannak.¹⁰

¹ A kutatás a Magyar Tudományos Akadémia 05016764. sz. „A jogrendszer reagálóképessége a poszt-COVID-társadalomban: kockázatok és lehetőségek” c. projektje, valamint a Mesterséges Intelligencia Nemzeti Laboratórium és a 138965. számú NKFIH pályázat keretében valósult meg.

² Tudományos munkatárs, HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet; egyetemi adjunktus, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, Üzleti Jog Tanszék.

³ R. őrnagy.

⁴ Eurostat (2023).

⁵ Eurostat (2020).

⁶ Például a *zero-day* támadások esetén az ismeretlen vagy nem javított szoftverhibák kihasználása egyre gyakoribb, mivel a támadók gyorsan reagálnak a felfedezett sérülékenységekre.

⁷ IBM Security (2022).

⁸ Security Staff (2022).

⁹ Chikán Attila és Gelei Andrea szerint az ellátási lánc egy olyan összehangolt rendszer, amely értéktérítő folyamatokat és erőforrásokat foglal magában. Ez a rendszer több vállalatot érint, az alapanyagok beszerzésével kezdődik, és a végtermék fogyasztóhoz való eljuttatásával zárul. Az ellátási lánc részei a beszállítók, gyártók, logisztikai szolgáltatók, raktárak és a disztribúciós folyamatok további szereplői is. Chikán–Gelei (2005), 35–44.

¹⁰ Bulletproof (2022).

A kiberbűnözéssel kapcsolatos károkozás nem csak az érintett szervezetekre korlátozódik, mivel a jogsértések több mint 45%-a személyes adatokat érint. A polgárok világszerte különböző kockázatoknak vannak kitéve, például személyazonosság-lopásnak és különböző pénzügyi csalásoknak. A kár nem gazdasági jellegű is lehet, a kórházak és az olyan kritikus infrastruktúrák, mint az atomerőművek, egyre gyakrabban kerülnek célkeresztbe, az emberi élet is veszélyben lehet. Németországban egy beteg meghalt, miután a legközelebbi kórház nem tudott sürgős ellátást nyújtani egy folyamatban lévő zsarolóvírus-támadás miatt.¹¹

Az Europol kiberbűnözéssel kapcsolatos trendeket összefoglaló kiadványainak (*Internet Organised Crime Threat Assessment*, IOCTA) alap gondolata, hogy ez a terület folyamatosan fejlődő trendet követ. A fenyegetések mind mennyiségi, mind minőségi szempontból fokozatosan növekednek és folyamatosan fejlődnek. A COVID-19 miatt megváltozott társadalmi és gazdasági környezetben olyan új igények merültek fel, amelyek megkövetelik a gyors alkalmazkodást, és kétségtelenné vált, hogy az emberek személyes és szakmai életének szervezése tartósan átalakul. Ez az elkerülhetetlen fejlődés nemcsak a társadalmi innovációt ösztönözte fejlődésre, hanem a kiberbűnözőket is, akik igyekeztek kihasználni az új, korábban nem látott lehetőségeket.

A kiberbűnözők nemcsak a vállalati vagy kormányzati szektort tekintik célpontnak, hanem egyre elterjedtebbek a lakossági célpontokkal kapcsolatos támadások is. Erre lehetőséget teremtett a széles körben elterjedt távmunka, amely számos technikai megoldás használatát tette elérhetővé. A támadások során az elkövetők feltérképezik a potenciális célpontként kezelt hálózatokat hiányos vagy hibás biztonsági beállítások után kutatva. A hálózatokat érintő fenyegetések mellett megszorodtak a rosszindulatú programok (*malware*) is, amelyek már nem csak a számítógépekre, hanem a mobilkészülékekre is fenyegetést jelentenek a mobil bankolás, illetve a pénzügyi és egyéb (például kriptotőzsdékhez vagy -váltókhoz igénybe vehető) alkalmazások széles körű használatának elterjedése miatt.

Az egyik leglátványosabb trendként jelent meg az online vásárlással kapcsolatos, illetve az ahhoz kapcsolódó szállítási/logisztikai szolgáltatásokkal összefüggő csalások megnövekedett száma. Az e-kereskedelem mennyiségi volumene – a COVID-19-világjárvány időszakához képest is – alig esett vissza, ami előre vetíti, hogy az ágazat feltehetően stabil mutatókat fog produkálni a következő években is. Az online vásárlás és

¹¹ Vandezande (2024).

értékesítés manapság az adathalász-típusú támadások egyik leggyakoribb kiindulópontja, az elkövetési módszerek pedig széles skálán mozognak. Az elkövetők célja, hogy áldozataikat rávegyék az általuk terjesztett káros alkalmazások letöltésére, vagy megszerezzék bankkártya- és/vagy hitelesítő adataikat.¹²

Az Europol korábbi jelentései¹³ is foglalkoztak azzal a jelenséggel, miszerint az elkövetők egy-egy szervezet vagy vállalat informatikai rendszerével szemben előnyben részesítik azokat az összetett rendszereket, amelyeken keresztül – azok ellátási lánc jellege folytán – akár több tucat vagy száz másik rendszert is elérhetnek. Az ezzel kapcsolatos gyors átmenetet mi sem mutatja jobban, mint az, hogy az elmúlt években több olyan incidens is történt, amelyek során több száz vagy akár ezer ügyfél informatikai rendszerét érintő behatolásokra derült fény. Ilyen volt a SolarWinds-incidens is, amely azért is érdekes, mert nem közvetlenül egy konkrét hálózatot célzott, hanem valamely harmadik félen keresztül került sor a kompromittálásra. A cég – a kibertámadásról mit sem tudva – 2020 márciusában több ezer felhasználójának kezdte el kiküldeni az Orion nevű – nagyvállalati és kormányzati szereplők által is használt – program frissítéseit, amely már az elkövetők kártékony kódját is tartalmazta. Ezt a frissítést több mint 18 ezer felhasználó telepítette, köztük olyan jelentős szereplők, mint például a FireEye, a Microsoft vagy a Deloitte.¹⁴

A 2022-es év pedig áthelyezte a világ figyelmét a COVID-19-világjárványról Oroszországra és Ukrajnára. Az orosz–ukrán háború ismét megmutatta a kiberbűnözők alkalmazkodóképességét, a támadók ugyanis gyorsan reagáltak az új körülményekre, és a válságot kihasználva különféle visszaélések jelentek meg. Ukrajna támogatásának ürügyével, humanitárius erőfeszítéseket álcázva, hamis weboldalatokat hoztak létre a pénzgyűjtéshez, olyan URL-címeket használva, amelyek félrevezető kulcsszavakat tartalmaztak. Egyes esetekben a csalók olyan hírességeknek adták ki magukat, akik valódi kampányokat vezettek vagy támogattak, vagy hamisították a humanitárius szervezetek doménjeit, és kriptovalutában történő adományozásra szólították fel az embereket.¹⁵

¹² Europol (2023b).

¹³ Europol (2021).

¹⁴ Oladimeji–Kerner (2023).

¹⁵ Europol (2023c).

2. A POSZT-COVID-IDŐSZAK TRENDJEI A KIBERBÜNÖZÉSBEN ÉS KIHÍVÁSAI A KIBERBIZTONSÁGBAN

2.1. Az adathalászat új technikái

Az adathalászat a pszichológiai manipulációs (*social engineering*) támadások egy olyan speciális formája, amelyben az elkövető megbízható személynek vagy szervezetnek adja ki magát (például hivatalnoknak, banki ügyintézőnek stb.) annak érdekében, hogy bizalmas információkat csaljon ki az áldozattól. Az ilyen típusú csalások egyik jellemző eleme a sürgetés, ami azt a célt szolgálja, hogy az áldozat ne tudja logikusan vagy észszerűen átgondolni a felvázolt történetet. Amennyiben ez nem működik, akár ijesztő taktikákat is alkalmaznak azért, hogy az áldozatot rákényszerítsék a támadó kéréseinek teljesítésére. Például a felhasználói fiók felfüggesztésével fenyegetnek, vagy arra figyelmeztetnek, hogy feltörték azt, vagy valamely hatóság munkatársának adják ki magukat, és pénzbírsággal, egyéb jogi lépésekkel ijesztenek rájuk, gyakori továbbá, hogy egy barát vagy családtag nevében írnak, akinek sürgős segítségre van szüksége, vagy épp a felhasználóról készült kompromittáló tartalommal zsarolják az illetőt, de az is előfordul, hogy technikai támogatással kapcsolatban keresik meg valamely hiba elhárítása érdekében. Az adathalász-kampányok célpontjában egyaránt állhatnak általános felhasználói csoportok (jellemzően nagyobb számban) vagy konkrét személyek is.¹⁶

Az adathalászat nemcsak önmagában jelenthet veszélyt, hanem más módszerekkel együttesen alkalmazva. Erre az egyik legjobb példa a nyílt forrású adatgyűjtés (*open source intelligence*, OSINT), amely a bárki számára elérhető információk összegyűjtését és feldolgozását jelenti.¹⁷ Az OSINT bármilyen forrásból és felületen elérhető információ lehet, ugyanakkor manapság mégis az a legjellemzőbb, hogy az elkövetők vagy elkövetői csoportok az online tér adta lehetőségeket használják fel, és gyűjtenek adatot a kiszemelt célpontokkal kapcsolatban.

Az olyan alkalmazások, mint például a Facebook vagy Instagram, rengeteg olyan információt tárolnak és jelenítenek meg, amely visszaélésre teremthet lehetőséget, különösen, ha nyilvános a profil. A közösségi kapcsolattartásra szolgáló felületek mellett egyre népszerűbbek az olyan –

¹⁶ Alkhalil–Hewage–Nawaf–Khan (2021); Varga (2020).

¹⁷ Lásd bővebben Me (2023).

szakmai tematika alapján szerveződő – oldalak is, amelyek célja a munkakapcsolatok kiépítése és fenntartása, ami adott esetben az álláskeresőben vagy szakmai karrier építésében is fontos szerepet játszhat. Ilyen például a LinkedIn, amelyen egy gyors regisztrációt követően nemcsak egy adott felhasználó (például vezető tisztségviselő) szakmai életútját vagy aktuális beosztását tekinthetjük meg, hanem azt is listázhatjuk, hogy egy adott cégnél kik és milyen pozícióban dolgoznak. Az ilyen és hasonló információkat sok esetben ki lehet egészíteni kiszivárgott jelszavakkal és felhasználónevekkel, amelyek – akár a jellemző jelszóképzési logika révén – megkönynyíthetik a hozzáférést egy-egy felülethez vagy levelezőrendszerhez. Utóbbi ideális példa, ugyanis az e-mail-fiókba bejutva bármely elkövető úgy érezheti, mintha aranybányára lelne, hiszen olyan, a felhasználóval és más személyekkel kapcsolatos információkhoz juthat, amelyek esszenciálisak lehetnek a későbbiekben.

Továbbra is a legjelentősebb fenyegetések közé tartoznak a készpénz nélküli fizetési rendszereket érintő csalási formák, így különösen a *business e-mail compromise* (BEC). E bűncselekménytípus – a kisebb mennyiségi volumen ellenére – jelentősebb anyagi károkat okoz, mint bármely más – fentebb ismertetett – elkövetési módszer.

A BEC leggyakoribb típusai a vezérigazgatói csalás, avagy CEO-csalás, amikor az elkövetők egy vállalat vezetőjének kiadva magukat sürgős fizetési felszólításokat tesznek a pénzügyes alkalmazottak felé, illetve az olyan fizetési csalások, amely során a csalók üzleti partnereknek adják ki magukat, és fiktív számlák alapján kérnek fizetést, vagy olyan valódi számlákat használnak fel, amelyeken a valós beszállítók banki adatait megváltoztatták (*spoofing*).¹⁸ Az elkövetők a csalás megvalósítása érdekében előzetesen, jogosulatlanul hozzáférhetnek különböző kibertámadások során a vállalat levelezési rendszeréhez, így betekintést nyernek a belső struktúrákba és működési eljárásokba. Egyes esetekben a csalók adathalásztechnikákat alkalmaznak a személyes adatok megszerzésére, amelyeket ezt követően a vállalati kommunikáció megfigyelésére és befolyásolására használnak fel.¹⁹

E bűncselekménytípus évről évre egyre célzottabb, amiből jól látszik, hogy az elkövetést a legtöbb esetben hosszabb előkészületek után valósít-

¹⁸ A *spoofing* során a támadók különböző azonosítókat hamisítanak meg – például IP-címeket, e-mail-címeket vagy akár weboldalakat, telefonszámokat –, hogy bizalmas adatokat szerezzenek meg tőlünk.

¹⁹ Lásd bővebben Nagy (2018).

ják meg. A vizsgált cselekmények esetében a *modus operandi* is egyre kifinomultabb, ami annak is köszönhető, hogy a támadások nagymértékben támaszkodnak a pszichológiai befolyásolásra, ami azt is maga után vonja, hogy a klasszikus értelemben vett védelmi intézkedések már nem elegendők az áldozattá válás elkerüléséhez. A CEO-csalások egyre kifinomultabbá válását jelzi a *deepfake* technológia használata. Az egyik esetben az elkövetők az új technológia felhasználásával generált hangfelvételt használtak arra, hogy megszemélyesítsék az egyik vállalat vezérigazgatóját a telefonbeszélgetés során. A megtévesztés eredményes volt, ugyanis az elkövetők 35 millió eurónak megfelelő összeg átutalását csalták ki.²⁰

2024 februárjában pedig a Pepco magyarországi üzletága ellen adathalász-támadást intéztek mintegy 6 milliárd forintnak megfelelő kárt okozva ezzel a cégnek. A cég közleménye szerint az incidens egy BEC-támadás eredménye volt, ez az adathalász-támadás egy speciális típusa, amely során a támadók vélhetően vállalati alkalmazottaknak, üzleti partnernek vagy vezetőnek adták ki magukat, hogy csalárd tranzakciókat engedélyezzenek. A mesterséges intelligencia megjelenése pedig további jelentős előnyhöz juttatta a csalókat, lehetővé téve számukra, hogy akár különböző nyelveken, meggyőzőbb és nyelvtani hibáktól mentes adathalász-e-maileket készítsenek. Ezek az eszközök képesek utánozni a vállalati kommunikáció nyelvezetét és stílusát, akár az adott személy szóhasználatát, növelve ezáltal a megtévesztés valószínűségét.²¹

Az adathalász-támadások és a fizetési csalás esetei jellemzően bűncselekménynek minősülnek, és a hazai jogi szabályozást vizsgálva, a Büntető Törvénykönyvről szóló 2012. évi C. törvény (Btk.) 373. §-a szerinti csalásnak felelnek meg, mivel jogtalan haszonszerzés végett természetes személy megtévesztésével okoznak kárt.²²

2.2. Mobil bankolás és banki csalások

A *mobil bankolás* széles körű elterjedését kihasználva egyre komolyabb fenyegetést jelentenek a mobilkészülékeket érintő *malware*-ek, különösen a trójai vírusok. 2020–2021-ben a Cabassous, illetve a FluBot voltak a legelterjedtebb mobil *malware*-ek, amelyek jelentős károkat okoztak

²⁰ Europol (2022b).

²¹ Pepco, 2024. <https://shorturl.at/OaOBT>

²² Mezei (2020), 153.

Európa-szerte és az Egyesült Államokban is. A támadások sikerének kulcsa az úgynevezett *overlay* funkció, amely lehetővé teszi, hogy a *malware* – pénzügyi/fizetési vagy például kriptotőzsdei – applikációk futtatása esetén képes legyen az eredeti alkalmazás elfedésére úgy, hogy az eredetihez hasonló adathalász-felületet nyit meg. Ez a hamis felület kinyeri és továbbítja a felhasználói adatokat (felhasználónév, jelszó). A FluBot a doméngeneráló algoritmust (DGA) felhasználva véletlenszerű doméneket hoz létre, majd a megszerzett adatokat ezekhez csatlakozva a C2 (*command and control*) szerverhez juttatja el. A FluBothoz hasonló *malware*-ek jellemzője, hogy a fertőzött eszköz kapcsolati adatait (névjegyzék) megszerezve szöveges üzeneteket küldenek szét, amivel tulajdonképpen a saját további terjedését biztosítják.²³

Az elmúlt időszakban egyre elterjedtebbé váltak azok az adathalász-technikák felhasználásával végrehajtott csalások, amelyek kifejezetten a bankok ügyfélkörét célozzák. Ezeknél a cselekményeknél az elkövetés módszere viszonylag egyszerű: az elkövetők – jellemzően VoIP-alapú eszközről – felhívják a sértetteket, és úgy tesznek, mintha valamely (jellemzően a sértett által használt) pénzügyi intézmény munkatársai, esetleg valamely hatóság (rendvédelmi szerv, bankfelügyelet) képviselői lennének. A hívás során arról tájékoztatják a sértetteket, hogy valamilyen gyanús tranzakciót észleltek, ezért az ügyfél védelme érdekében személyes adatok átadását kérik, vagy arra utasítják őket, hogy utalják át a pénzüket egy biztonságosnak tekinthető számlára. Az ügyfelek együttműködése esetén jellemző az is, hogy távoli asztali hozzáférést biztosító programok (például AnyDesk) letöltését kéri a sértettektől, majd ezt felhasználva átveszik az irányítást a sértett eszköze, illetve netbankja felett.

Jellemző továbbá a személyes adatok egyeztetésére való hivatkozás is, amely során – szintén a gyanús műveletek megelőzése vagy megakadályozása érdekében – a személyes adatok egyeztetésére kérik az ügyfelet. Ez természetesen a belépési és a kártyaadatokat, továbbá a kétlépcsős hitelesítéshez kapott kód átadását is magában foglalja. Az ilyen és hasonló (*vishing* típusú) átverések – ebben az esetben is – jól kombinálhatók egyéb adathalász-technikákkal, így például az ismert (és megbízhatónak tekintett) pénz- és hitelintézet arculati elemeit, logóját, nyelvezetét és egyéb elemeit felhasználó csaló e-mailek kiküldésével. Az idősebb generáció fokozottabb veszélynek van kitéve az adathalász-kísérleteknek, mindenekelőtt a telefonon (*vishing*) és szöveges üzeneteken (*smishing*) keresztül történő próbál-

²³ Europol (2022a).

kozásoknak. Mivel a *social engineering* technikák kisebb változtatásokkal is jól működnek, ezért a bűnözők – a technikai részletek csiszolásával – egyre célzottabb kampányokat tudnak indítani.²⁴

A tokenizált bankkártyák népszerű fizetési eszközzé váltak. Ezeket a kártyákat tokenizáció után kapják, ami a kártyabirtokos érzékeny adatainak a véletlenszerűen generált számsorozattá, úgynevezett *token*é alakításával történik. A tokenizáció védi a kártyabirtokost, az adatok fokozottan védettek, a token egyedi, feltörhetetlen és csalásbiztos. A tokenizált bankkártyák általában mobilfizetési szolgáltatásokban és digitális pénztárcákban találhatók meg, és online szolgáltatásokra való előfizetésekhez, valamint egyéb online fizetésekhez kapcsolhatók. Egyetlen fizetési kártyához több token is kibocsátható, mindegyik egyedi számmal rendelkezik, és kizárólag egy alkalmazáshoz vagy eszközhöz használható. A tokenizációt a digitális fizetések következő evolúciójának nevezik, amelyet az érintéses fizetések bevezetése és elterjedése indított el. A kártyabirtokosok ahelyett, hogy plastikkártyájukat használnák, egyre gyakrabban okostelefonjukkal fizetnek, ami az ezekben az eszközökben tárolt tokenizált kártyák nélkül nehézségekbe ütközne. Egyúttal a csalók számos technikát alkalmaznak a tokenizált bankkártyákhoz kapcsolódó egyszerű jelszó megszerzésére, amelyet a bankok küldenek az ügyfeleknek a pénzátutalás engedélyezése céljából. Ezután a megszerzett bankkártyaadatokat összekapcsolhatják a meglévő mobilfizetési rendszerekkel, hogy termékeket vásároljanak, vagy készpénzt vegyenek fel (azokban az országokban, ahol ez megengedett).²⁵

Büntetőjogi szempontból vizsgálva, ha az elkövetők csak az internet-banki vagy egyéb pénzügyi platformhoz szükséges belépési adatokat szerzik meg, és ezek felhasználásával, az információs rendszerben végzett művelettel kárt okoznak (például banki utalást végeznek), akkor az információs rendszer felhasználásával elkövetett csalás 375. § (1) bekezdése szerinti károkozó adatvisszaélés alakzata valósul meg. Ha jogosulatlanul megszerzik a bankkártyaadatokat, és az információs rendszer útján felhasználva okoznak kárt (például a webshopban vásárolnak a bankkártyával), akkor az (5) bekezdésben szabályozott elektronikus készpénzhelyettesítő fizetési eszközzel való visszaélés alakzata miatt vonhatók felelősségre. A különböző csalás tényállások elhatárolásakor figyelembe kell venni, hogy az információs rendszer felhasználásával elkövetett csa-

²⁴ Iacono–Hickman–Muniz (2022).

²⁵ Europol (2023c).

lás esetén a vagyoni károsodást az információs rendszer közvetlen felhasználásával okozzák, míg a csalás mindig más természetes személynek a megtevesztésével jár.²⁶

2.3. Mobilvírusok és zsarolóvírusok

A mobileszközökre tervezett rosszindulatú programok lassan egy évtizede velünk élnek, ezalatt pedig komoly fejlődésen mentek keresztül. Az elmúlt évtizedben készült első komolyabb fenyegetést azok a *malware*-ek jelentették, amelyek fő célja az volt, hogy minél több reklámot mutassanak az áldozatoknak, és csendben telepítsék (majd elindítsák) a reklámozott alkalmazásokat. Bizonyos esetekben a felugró hirdetések agresszív megjelenítése és a felhasználói parancsok végrehajtásának késleltetése használhatatlanná is teheti az eszközt. Megfelelő odafigyeléssel ezeket a fenyegetéseket az átlagfelhasználók is kiszűrjük, ami – hosszabb távon – azt eredményezte, hogy a mobileszközökre tervezett *malware*-ek is elkezdtek fejlődni, egyre összetettebb, a megtevesztésre alkalmas funkciókat magukban foglalva. A mobil bankolás elterjedésével egyértelművé vált, hogy a kincset érő adatok megszerzéséért folyó küzdelem új teret fog nyerni magának. Megjelentek azok a mobilalkalmazásnak álcázott programok, amelyek – a felhasználó tudta nélkül – releváns adatokat, így például személyes és pénzügyi adatokat gyűjtöttek, majd továbbítottak az előre megírt parancsok alapján. A korai, visszatekintve viszonylag egyszerűnek tűnő trójai *malware*-ek helyét azonban szépen lassan elkezdték átvenni a bonyolultabb felépítéssel és működéssel rendelkező programok. Európa-szerte komoly sajtóvisszhangja volt a Cabassous nevű *malware*-nek, majd – a Cabassous sikeres hatásmechanizmusát kihasználó – Flubot nevű programnak.

A Cabassous, majd a Flubot 2020 decembere és 2021 januárja között jelent meg Spanyolországban és Portugáliában, majd alig több mint fél év alatt szó szerint letarolta a kontinenst. A *malware* működése összetett volt, utólag azonban viszonylag könnyű rekonstruálni, miért is volt annyira sikeres. A felhasználók rövid szöveges üzenetet kaptak egy belföldi, ugyanakkor általuk nem ismert számról. Az sms-ben rövid szöveges tájékoztatás szerepelt azzal kapcsolatban, hogy a megrendelt csomag/küldemény kézbesítésével kapcsolatos információk a szintén a szövegben elhelyezett

²⁶ Mezei (2020), 150–151; Ambrus (2022).

linken keresztül érhetőek el. Az emberek többsége – mivel az ekkortájt elterjedő COVID-19 miatt mindennapossá vált az online rendelés, illetve az ehhez kapcsolódó, csomagszállítási szolgáltatások igénybevétele – gyanútlanul kattintott a beépített linkre, amely tovább irányította a felhasználót egy olyan oldalra, amely a szövegben megjelölt valamely csomagszállító cég arculati elemeit használta fel. A csomag szállítási státuszának látszólagos lekérdezése során a felhasználónak telepítenie kellett egy adatcsomagot. A művelet során – számos esetben a készülék figyelmeztetése ellenére, vagyis a felhasználó aktív közreműködésével – a *malware* települt az eszközre, ahol elkezdte az előre megírt scriptek alapján összegyűjteni és továbbítani a készüléken található, az elkövetők számára releváns adatokat. Ezek körébe tartozott a névjegyzék (telefonkönyv) teljes tartalma, az eszközre telepített applikációk listája, a szöveges üzenetek és hasonló szöveges tartalom is.

A *malware* elsődleges célpontjai az úgynevezett pénzügyi vagy kriptoszolgáltatáshoz kapcsolódó applikációk voltak, amelyek alkalmazáslistában való jelenléte egyértelműen arra utal, hogy az adott felhasználó pénzügyi vagy egyéb tranzakciókat bonyolít az eszközön, vagyis a készülékről érzékeny pénzügyi adatok is megszerezhetők. Az ilyen applikációkba történő belépés során a *malware* az úgynevezett *overlay* funkció felhasználásával „generált” egy – a megnyitott alkalmazás arculatával azonos vagy ahhoz hasonló – applikációt, ahol a felhasználó megadhatta belépési adatait. Mivel a *malware* valamennyi adatot valós időben továbbított egy C2-szervernek, illetve a *malware* a szöveges üzenetekhez is hozzáfért, így akár a kétlépcsős autentikációhoz (2FA) kapcsolódó (sms-ben kapott) kódot is továbbítani tudta az elkövetőknek. Ezzel a módszerrel az elkövetőknek lehetőségük volt valós időben bejelentkezni, illetve átutalásokat vagy egyéb tranzakciókat rögzíteni a felhasználó nevében.

A *malware* a szöveges üzenetekhez kapcsolódó funkciók feletti jogosultságokat kihasználva tudott terjedni oly módon, hogy – a C2-szerverhez küldött névjegyzék adatait felhasználva – a megfertőzött készülékekről csak olyan hívószámokra küldött szöveges üzenetet, amelyek nem szerepeltek az adott készülék névjegyzékében vagy híváslistájában. Így a jogosulatlanul rögzített pénzügyi tranzakciók mellett számos esetben – a felhasználók tudta nélkül kiküldött szöveges üzenetek díja miatt – egyéb kár is érte az érintetteket. A Flubot a legjelentősebb károkat Spanyolországban és Finnországban okozta, ahol több millió androidos készüléket fertőzött meg. A jelentős fenyegetés miatt az Europol EC3 (Europol Cyber Crime Center) közös műveletet indított, amelyben 11 ország, köztük Magyaror-

szág is részt vett. A művelet során, 2022 júniusában sikerült lekapcsolni a *malware*-hez köthető jelentősebb infrastruktúrákat.²⁷

Ezenkívül továbbra is kiemelt fenyegetést jelentenek a zsarolóvírusok, amelyek egyre inkább kihasználják a távmunka egyre szélesebb körben való elterjedését, valamint azokat a technikai sajátosságokat, amelyek az ilyen munkavégzést lehetővé teszik. E kártékony programok úgy működnek, hogy a megfertőzött információs rendszeren tárolt fájlokat, akár a teljes adatállományt titkosítják, ezáltal a sértett számára elérhetetlenné teszik azokat, majd rendkívül magas, akár milliós nagyságrendű váltságdíjat követelnek a helyreállító, titkosítást feloldó kódért cserébe. A szoftver fizetési határidőt is szabhat, amelynek lejártá után akár végérvényesen elérhetetlenné teszik az adatokat. Az elkövetők kilétének megismerése szinte lehetetlen, mert a váltságdíjat általában kriptovalutában kéri, amelynek kifizetése sem garancia arra, hogy a titkosítást feloldják.²⁸

A pandémia megjelenésével egyre gyakoribbá váltak az olyan támadások is, amelyekben az egészségügyi ellátáshoz kapcsolódó intézményeket (például kórházakat, rendelőket, szociális otthonokat) vettek célba. A különböző hálózatok letapogatásával az elkövetők fontos információkat szerezhetnek a nem biztonságos távoli asztali hozzáférést biztosító (RDP) alkalmazásokkal kapcsolatban, illetve folyamatosan figyelik a nyilvánosságra hozott virtuális magánhálózati (VPN) sebezhetőségeket.

A LockBit széles körben ismert és a világ legerősebb és legkártékonyabb zsarolóprogramja lett 2022-re, amely több milliárd eurós kárt okozott. A program mögött a LockBit zsarolóvírus-hackercsoport áll, akik a *ransomware as a service* (RaaS) üzleti modellt követik,²⁹ ami azt jelenti, hogy egy alapcsapat hozza létre a rosszindulatú programot és működteti a weboldalát, miközben a kódját licenceli, illetve értékesíti a támadásokat indító partnereknek (*affiliates*). A LockBit világszerte jelen van, több száz partnert szerveztek be, hogy a LockBit eszközeinek és infrastruktúrájának felhasználásával *ransomware*-támadásokat hajtsanak végre. A váltságdíjkifizetések megoszlottak a LockBit alapcsapata és a partnerek között, akik átlagosan a beszedett váltságdíj-kifizetések háromnegyedét kapták. A zsarolóvírus-csoport arról is hírhedt, hogy új módszerekkel kísérletezik, hogy áldozatait váltságdíj-fizetésre kényszerítse. A hármas zsarolás az egyik ilyen módszer, amely magában foglalja az áldozat adatainak titkosítását és a ki-

²⁷ Europol (2022c).

²⁸ Lásd erről bővebben Custers–Oerlemans–Pool (2020), 121–152.

²⁹ Europol (2023a).

szivárogtatással való fenyegetést, de a nyomásgyakorlás további lépéseként DDoS-támadásokat (*distributed denial of service*, szolgáltatásmegtagadásos támadás) is tartalmaz.³⁰

A Btk. 423. §-a szerint ezek a kibertámadások az információs rendszer vagy adat megsértése bűncselekmény esetén büntetendők, és ide tartozik az információs rendszer védelmét biztosító intézkedés jogosulatlan kijátszása vagy megsértése (tipikus hackertámadások), valamint az információs rendszer működésének jogosulatlan akadályozása (DDoS-támadások) és a különböző jogosulatlan adatmanipuláció, az adat megváltoztatása, törlése vagy hozzáférhetetlenné tétele (*malware* és *ransomware*-támadások).³¹

A technológia folyamatos fejlődésével egyre nagyobb aggodalomra ad okot, hogy a nagy nyelvi modelleket (*large language model*, LLM) – amelyek közül a legismertebb a ChatGPT – bűnözési célokra is fel lehet használni, sőt némelyiket kifejezetten erre a célra fejlesztik. Egy ismeretlen fejlesztő, aki a *last/laste* néven jelent meg, létrehozta a WormGPT-t, amely a ChatGPT hasonmása, azonban a kiberbűnözők tevékenységét segítheti. 2023 júniusában kezdte el a fejlesztő árulni a platformhoz való hozzáférést egy népszerű hackerfórumon. A hacker chatbotnak nincsenek olyan technikai korlátozásai, amelyek megakadályozzák, hogy illegális tevékenységgel kapcsolatos kérdésekre válaszoljon, és segítse a kibertámadások végrehajtását, ellentétben az olyan hagyományos LLM-ekkel, mint a ChatGPT. Például segít a felhasználónak abban, hogy *social engineering* segítségével érzékeny adatokat szerezzen, jellemzően nagyvállalatok alkalmazottaitól. A WormGPT létrehozásához a viszonylag elavult, nyílt forráskódú, 2021-es nagy GPT-J nyelvi modellt használták platformként, és a *malware*-ek fejlesztésével kapcsolatos anyagokkal tanították be.

Egy másik rosszindulatú LLM később, 2023 júliusában vált elérhetővé. A szerző több *dark web*-fórumon és Telegram-csatornán is hirdeti a termékét, a FraudGPT-t. A FraudGPT-t úgy jellemzik, mint egy olyan eszközt, amely alkalmas észrevehetetlen *malware*-ek létrehozására, rosszindulatú kód írására, biztonsági rések és sebezhetőségek keresésére, adathalász oldalak létrehozására, valamint hackertechnikák tanulására.³²

A kiberbűnözés napjainkra egy szolgáltatásalapú üzleti modellé vált. A különféle támadások indítására szolgáló eszközöket, programokat szolgáltatásként lehet igénybe venni vagy akár megvásárolni a *dark web* online

³⁰ Europol (2024).

³¹ Mezei (2020), 90–92.

³² Erzberger (2023).

fórumain. A kibertámadások végrehajtása egyszerűbbé vált azáltal, hogy könnyen hozzá lehet jutni a bűncselekmények elkövetéséhez szükséges ismeretekhez, programokhoz, akár a már kész infrastruktúrához, erre tekintettel már mind az uniós, mind a hazai szabályozás az előkészületi cselekményeket önálló bűncselekményként határozza meg. Például a Btk. 424. §-a szerinti információs rendszer védelmét biztosító intézkedés kijátszása bűncselekmény esetén büntetendő az információs rendszerrel kapcsolatos bűncselekmények elkövetéséhez szükséges vagy azt megkönnyítő jelszó vagy számítástechnikai program készítése, átadása, hozzáférhetővé tétele, megszerzése vagy forgalomba hozatala, valamint a jelszó vagy számítástechnikai program készítésére vonatkozó szervezési ismeret rendelkezésre bocsátása másvalaki számára.³³

A generatív mesterséges intelligencia nem hagyta érintetlenül a kiberbiztonság és az etikus hackelés területét sem. Például elérhető a HackerGPT, amely a kiberbiztonsági szakértők számára nyújt megoldást a lehetséges kockázatok gyors felmérésére, és a PentestGPT, amely segít a szakértőknek gyorsabban és hatékonyabban megtalálni az információs rendszerek sebezhetőségeit, hogy azokat gyorsabban kijavíthassák (penetrációs tesztelés).³⁴

A DarkGPT egy könnyen használható eszköznek ígérkezik, amelyet bárki, aki csak most ismerkedik az OSINT világával, könnyen kipróbálhat. A készítője szerint leginkább a kiszivárgott felhasználónevek és jelszavak felderítésére alkalmas. A kiberbiztonsági közösség számára már létrehoztak különböző, a ChatGPT-n alapuló eszközöket, amelyeket részben érintettünk: OSINVGPT, PentestGPT, WormGPT, BurpGPT és HackerGPT, valamint a DarkGPT most ezt a palettát egészíti ki.³⁵

2.4. Kiberbiztonság és kiberreziliencia

A kiberbűnözők gyakran célozzák a pénzügyi intézményeket. Ha a támadásuk sikeres, annak súlyos következményei lehetnek, hiszen nagy mennyiségű érzékeny pénzügyi és személyes adatahoz férhetnek hozzá, ezért fontos a biztonságra, a prevencióra is hangsúlyt fektetni. Az Európai Bizottság a kibertámadások elleni védekezés összehangolása érdekében ezért egységes szabályozást készített elő, a pénzügyi ágazat digitális működési

³³ Mezei (2020), 125–126.

³⁴ Lásd a sérülékenységvizsgálat egyes jogi kérdéseiről bővebben Szathmáry (2020).

³⁵ Lee (2024).

rezilienciájáról szóló (EU) 2022/2554 rendeletet (DORA rendelet), amely 2023. január 16-án lépett hatályba, és 2025. január 17-étől lesz alkalmazandó.

A jogszabály célja annak biztosítása, hogy az EU-n belüli pénzügyi szervezetek hatékony védelmet nyújtsanak a kiberfenyegetésekkel és az IKT-kockázatokkal szemben. A DORA rendelet – az eddigi szabályozásokhoz képest – a pénzügyi szervezetek szélesebb körére vonatkozik, beleértve a hagyományos pénzügyi szektor szereplőit, a bankokat, biztosítótársaságokat, befektetési vállalkozásokat, pénzforgalmi szolgáltatókat, valamint a fintech cégeket és a kriptoeszköz-szolgáltatókat. Kiterjed az olyan harmadik fél IKT-szolgáltatókra is, amelyek szolgáltatásokat nyújtanak ezeknek a pénzügyi szervezeteknek (például felhőplatformokat vagy adatelemzési szolgáltatásokat).

Ellentétben néhány korábbi szabályozással, amelyek az IKT-kockázat egyes aspektusaira vagy a pénzügyi intézmények egyes típusaira összpontosítottak, a DORA a digitális működési ellenálló képesség minden aspektusát magában foglalja, és a pénzügyi szolgáltatásokban részt vevő szervezetek szélesebb körére vonatkozik.

A DORA rendelet elsődleges célja a pénzügyi szektor működési ellenálló képességének növelése az IKT-hoz kapcsolódó zavarokkal és fenyegetésekkel szemben. Ez magában foglalja az ilyen zavarok megelőzésére, enyhítésére, az azokra való reagálásra és az azokból való helyreállításra irányuló intézkedéseket. Például az alábbiakat kell elvégezniük: IKT-kockázatkezelés, szigorú és kötelező incidensjelentési kötelezettség az illetékes hatóságok felé, digitális működési reziliencia tesztelése sérülékenységvizsgálatokkal és penetrációs tesztekkel,³⁶ illetve forgatókönyv-alapú tesztelés végrehajtása a különböző operatív zavarok szimulálása érdekében, harmadik fél kockázatkezelése, vezetők felelőssége. Azáltal, hogy különböző követelményeket egyetlen jogszabályban egyesít, a DORA rendelet biztosítja a pénzügyi

³⁶ A DORA rendelet előírja a rendszeres fenyegetésalapú behatolási tesztelést (*threat led penetration testing*, TLPT), olyan keretet, amely utánozza egy tényleges kiberfenyegetés forrásának tekintett, valós fenyegetést jelentő szereplők taktikáját, módszereit és eljárásait, és amely elvégzi a pénzügyi szervezet kritikus éles rendszereinek kontrollált, testreszabott, hírszerzésen alapuló tesztelését. A pénzügyi intézményeknek legalább háromévente kell elvégezniük a TLPT-t. Az intézmény kockázatértékelésétől és a fenyegetések jellegétől függően azonban ennél gyakoribb tesztelés is előírható. Ha a szervezeten belül jelentős változások következnek be, például jelentős IT-infrastruktúra-változások, egyesülések vagy jelentős kiberbiztonsági incidensek után, további TLPT-t lehet előírni annak biztosítása érdekében, hogy ne kerüljenek be új sebezhetőségek. Az intézményeket arra ösztönzik, hogy a TLPT során szerzett tapasztalataikat felhasználva folyamatosan javítsák kiberbiztonsági helyzetüket, azonnal kezeljék a sebezhetőségeket, és új fenyegetések megjelenésekor értékeljék újra védekezésüket.

ágazatban a következetességet és a koherenciát, amely a korábbi szabályozások alapján gyakran széttagolt volt. A felügyeleti hatóságok számára erősebb hatásköröket biztosít a megfelelés ellenőrzésére, auditok lefolytatására és mulasztások esetén szankciók kiszabására.

A rendelet létrehozta a digitális működési reziliencia szabályozási keretét, amelynek értelmében minden vállalkozásnak gondoskodnia kell arról, hogy az IKT-hez kapcsolódó zavarok és fenyegetések valamennyi típusának ellen tudjon állni, ezekre reagálni tudjon, és az okozott károkat helyre tudja állítani. Ezek a követelmények valamennyi uniós tagállamban egységesek. A fő cél a kiberfenyegetések megelőzése és enyhítése. A rendelet jelentős lépést jelent a pénzügyi szektor digitális fenyegetésekkel szembeni védelmének megerősítése, valamint a pénzügyi rendszerbe vetett bizalom és a folyamatosság biztosítása felé a növekvő kiberkockázatok közepette.³⁷

Ezenkívül az uniós jogszabálycsomag részeként az (EU) 2022/2555 irányelve az unió egész területén egységesen magas szintű kiberbiztonságot biztosító intézkedésekre (NIS2 irányelv) vonatkozó célkitűzése, hogy a kritikus szektorokban működő és szolgáltatásokat nyújtó köz- és magánszereplők kiberellenálló képességét növelje, és incidenskezelési kapacitását bővítsse. Ezzel csökkenthetők a kiberfenyegetések, -támadások és a kiberbűnözés kockázatai, valamint minimalizálhatók a működéskiesések és a támadások által okozott gazdasági és társadalmi károk. A NIS2 irányelv a korábbi (EU) 2016/1148 NIS irányelv továbbfejlesztett változata, mivel hatálybalépése óta jelentős előrelépés történt az EU kiberrezilienciájának növelése terén, valamint új kihívásokkal kellett szembesülni. Az új szabályok az EU egész területén egységesen magas szintű kiberbiztonságot biztosítanak, reagálva a változó fenyegetettségi helyzetre és figyelembe véve a digitális átalakulást, amelyet a COVID-19-világválság felgyorsított. E válságra tekintettel például a kiberbiztonsági irányelv konkrét módosítása az volt, hogy a hatályát kiterjesszék az egészségügyi ágazat konkrétabb elemeire, például a gyógyszerekkel kapcsolatos kutatási és fejlesztési tevékenységeket végző szervezetekre.

A módosított irányelv célja, hogy harmonizálja a különböző tagállamok kiberbiztonsági követelményeit és kiberbiztonsági intézkedéseik végrehajtását. Ennek érdekében minimumszabályokat állapít meg a szabályozási keretre vonatkozóan, és mechanizmusokat határoz meg az egyes tagállamok illetékes hatóságai közötti hatékony együttműködéshez. Aktualizálja a kiberbiztonsági kötelezettségek hatálya alá tartozó ágazatok és tevékeny-

³⁷ Horváth (2022).

ségek listáját, és a végrehajtás biztosítása érdekében jogorvoslatokról és szankciókról rendelkezik. A NIS2 irányelv követelményeinek való megfelelést hazánkban a kiberbiztonsági tanúsításról és a kiberbiztonsági felügyeletről szóló 2023. évi XXIII. törvény szabályozza.

A NIS2 irányelv kibővíti a hatályát, és több ágazatra és szervezettípusra terjed ki, mint korábbi elődje. A kritikus ágazatok közé sorolandó az energia, a közlekedés, a banki, a pénzügyi piaci infrastruktúrák, az egészségügy, az ivóvízellátás és -elosztás, a digitális infrastruktúra, a közigazgatás és az űrkutatás területe. A jogszabály olyan kockázatos ágazatokban működő szervezetekre is kiterjed, mint a postai és futárszolgálatok, a hulladékgazdálkodás és egyes kritikus termékek gyártása stb. Az irányelv szigorúbb biztonsági követelményeket határoz meg a vállalatok és szervezetek számára. A NIS2 irányelv megköveteli, hogy a szervezetek átfogóbb kockázatkezelési intézkedéseket hajtsanak végre, amelyek közé tartoznak az ellátási lánc biztonságára, az incidensekre való reagálásra és az üzletmenet folytonosságára vonatkozó konkrét rendelkezések. A szervezeteknek értékelniük és kezelniük kell az ellátási láncukkal kapcsolatos kockázatokat, beleértve a harmadik, sőt a negyedik fél beszállítóit is. Ez a megközelítés elismeri a modern digitális ökoszisztémák összekapcsolt jellegét, és célja az ellátási lánc sebezhetőségéből eredő kockázatok mérséklése. Az új jogszabály szigorúbb és részletesebb jelentéstételi követelményeket vezet be a jelentős eseményekre vonatkozóan. A szervezeteknek az észleléstől számított 24 órán belül jelenteniük kell az eseményeket, megadva az első információkat, majd 72 órán belül részletes jelentést kell készíteniük. A NIS2 irányelv a közép- és nagyvállalatokra vonatkozik, azaz legalább 50 fő alkalmazottal vagy legalább éves 10 millió euró árbevétellel rendelkeznek, valamint a meghatározott méretszabályok nem vonatkoznak az elektronikus hírközlési, bizalmi, DNS-szolgáltatást nyújtó, legfelső szintű doménnev-nyilvántartó vagy doménnev-regisztrációt végző szolgáltatókra.³⁸

Ezenkívül az EU Tanácsa a kritikus fontosságú szervezetek rezilienciájának megerősítéséről szóló (EU) 2022/2557 irányelvet (CER irányelv) fogadott el. Az uniós tagállamoknak a kockázatértékelést követően azonosítaniuk kell azokat a kritikus szervezeteket, amelyek a társadalom, a gazdasági tevékenységek, a közegészségügy és közbiztonság, vagy a környezet szempontjából létfontosságú funkciók fenntartásához elengedhetetlenül fontos szolgáltatásokat nyújtanak, továbbá azokat az eseteket, amikor egy esemény jelentős zavaró hatással lenne ezekre az alapvető szolgálta-

³⁸ Lásd erről Koolen–Wuyts–Joosen–Valcke (2024); Boeken (2024).

tásokra, beleértve azt is, amikor a jogállamiságot biztosító nemzeti rendszereket érintené. Ez különböző ágazatokban működő szervezetekre terjed ki, mint például az energiaszektor, banki tevékenységek, pénzügyi piaci infrastruktúrák (de egyes részei nem vonatkoznak ezekre), egészségügy, ivóvíz és szennyvíz, digitális infrastruktúra, központi kormányzati szintű közigazgatási szervek, újrámű-üzemeltetés és élelmiszeripar. E szabályok 2024. október 18-tól kezdődően hatályosak. A CER irányelv értelmében kritikus fontosságú szervezetként azonosított szervezetek a NIS2 irányelvben foglalt kiberbiztonsági kötelezettségek hatálya alá is tartoznak.

További szabályozási lépésként az Európai Bizottság 2023. június 28-án közzétette a harmadik pénzforgalmi irányelvre (PSD3 irányelv) és az új pénzforgalmi szolgáltatási rendeletre (PSR rendelet) vonatkozó javaslatokat, ezzel lezárult a második pénzforgalmi szolgáltatási irányelv (PSD2 irányelv) bizottsági felülvizsgálata. A PSD2 felülvizsgálata 2022-ben kezdődött a szabályozók, a piaci szereplők és külső szakértők bevonásával. Az értékelés rámutatott arra, hogy a PSD2 irányelv értelmezése nem egységes, a tagállami értelmezési és jogalkalmazási különbségek nehézséget okoznak. Ezért a fizetési szolgáltatásokra vonatkozóan számos módosítást közvetlenül alkalmazandó rendeletben kíván rögzíteni a javaslat. A piacra lépéssel, engedélyezéssel és a fizetési szolgáltatók, intézmények felügyeletével összefüggő szabályokat továbbra is irányelvben rögzítik.

Elődjére, a PSD2 irányelvre építve – amely többek között kötelezővé tette az erős ügyfél-hitelesítés bevezetését az online és bankkártyás tranzakciók esetén – a PSD3 irányelv számos kulcsfontosságú változtatást és javítást vezet be, amelyek célja a biztonság növelése, a verseny előmozdítása és a fogyasztói jogok erősítése a gyorsan fejlődő digitális fizetési környezetben. A tervzet szerint kiterjesztenék az erős ügyfél-hitelesítés alkalmazási körét, és több tranzakciótípusra, köztük a mobiltárca-regisztrációra is előírja azt. Fokozott intézkedéseket vezet be a csalások megelőzése érdekében, például a bankok kötelezése annak ellenőrzésére, hogy a számlanevek megfelelnek-e a megadott IBAN-számlaszámnak, valamint a tranzakciók szigorúbb nyomon követése. Továbbá az IBAN/nevek ellenőrzésének sikertelensége esetén, illetve a *spoofing* csalás áldozatai (amikor a csaló a bank alkalmazottjaként adja ki magát az ügyfélnek) kártérítési igényt támaszthatnak a pénzforgalmi szolgáltatójukkal szemben. A PSD3 irányelv egyszerűsíti az adatmegosztási folyamatokat, és biztosítja, hogy a fogyasztók rendelkezzenek arról, hogy ki férhet hozzá pénzügyi információikhoz. Ez csökkenti az adatbiztonság sérelmének és a jogosulatlan hozzáférésnek az esélyét.

3. ÖSSZEFOGLALÁS

Az elmúlt években a kiberbűnözés egyre kifinomultabb és összetettebb lett. Az egyik legmarkánsabb tendencia a zsarolóvírus-támadások növekvő száma. A kritikus infrastrukturális ágazatok, mint például az egészségügy és a pénzügyi szektor, különösen sebezhetőek, és jelentős fennakadásokat szenvedtek el. Az ellátási lánc elleni támadások is egyre gyakoribbá váltak, ami rávilágít arra, hogy a nagyobb szervezetekbe való behatolás érdekében a harmadik fél beszállítókat is célba veszik. A SolarWinds-támadáshoz hasonló, nagy nyilvánosságot kapott incidensek rávilágítottak az ellátási láncok sebezhetőségére, és arra ösztönözték a vállalkozásokat, hogy fokozzák biztonsági intézkedéseiket.

Az adathalászat és a *social engineering* támadások szintén egyre kifinomultabbá váltak, a támadók személyre szabott és meggyőző üzeneteket készítenek, hogy a felhasználókat érzékeny információk felfedezésére csábítsák. A BEC-csalások jelentős pénzügyi veszteségekhez vezettek. Az MI megjelenése a kiberbűnözésben tovább növelte a fenyegetettséget. A kiberbűnözők egyre inkább kihasználják az MI-t és a gépi tanulást a támadások automatizálására, ami hatékonyabbá és nehezebben felderíthetővé teszi azokat. Az MI által személyre szabott üzeneteket tartalmazó adathalász-támadások is sikeresebbé váltak.

Az EU az egyre növekvő fenyegetésekre válaszul szigorúbb kiberbiztonsági jogi szabályozási kereteket vezetett be, mint például a DORA rendeletet, a NIS2 irányelvet és CER irányelvet, valamint a még elfogadás előtt álló pénzforgalmi szolgáltatásokra vonatkozó jogszabálysomagot javasolta.

A DORA rendelet jelentős előrelépést jelent a korábbi szabályozáshoz képest, mivel átfogóbb, következetesebb és integráltabb megközelítést biztosít a pénzügyi szektor digitális működési ellenálló képességének biztosítására. Szélesebb alkalmazási köre, részletes követelményei és az irányításra, a harmadik fél általi kockázatkezelésre, az incidensek jelentésére, az ellenálló képesség tesztelésére és az információmegosztásra helyezett hangsúly megkülönbözteti a korábbi szabályozási keretektől, és határozottabban kezeli a modern IKT-kockázatok összetettségét.

A NIS2 irányelv a kiberbiztonságra vonatkozó uniós jogszabályok átfogó frissítését jelenti, amely kezeli az eredeti NIS irányelv korlátait, és alkalmazkodik a mai kiberfenyegetések fokozott digitalizációjához és összetettségéhez. A hatály kiterjesztésével, szigorúbb követelmények előírásával, az incidensek jelentésének fokozásával, a személyes felelősség bevezetésével, az ellátási lánc biztonságára való összpontosítással és a szankciók szí-

gorításával az irányelv célja, hogy jelentősen javítsa az EU kiberbiztonsági ellenálló képességét. Az EU-n belüli szervezeteknek fel kell készülniük arra, hogy megfeleljenek ezeknek az új szabályozásoknak, hogy elkerüljék a jelentős büntetéseket, és biztosítsák a kiberfenyegetésekkel szembeni védelmet. A NIS2 irányelvet támogatva a CER irányelv tovább erősíti a társadalom és a gazdaság számára alapvető szolgáltatások kiberellenálló képességét.

A PSD3 irányelv és PSR rendelet pedig előrelépés a kiberbűnözés elleni küzdelemben, mivel átfogó intézkedéseik a biztonság fokozására, a csalások csökkentésére és a fogyasztók védelmére irányulnak a gyorsan fejlődő digitális fizetési környezetben.

Továbbá a szigorúbb szabályozási intézkedések felé mutató tendenciát a bűnüldöző szervek és a kiberbiztonságért felelős szervezetek közötti fokozott nemzetközi, illetve hazai együttműködés és információcsera egészíti ki.

IRODALOM

- ALKHALIL, Zainab – HEWAGE, Chaminda – NAWAF, Liqaa – KHAN, Imtiaz: „Phishing Attacks: A Recent Comprehensive Study and a New Anatomy”. *Frontiers in Computer Science*, 3 (2021).
- AMBRUS István: *Digitalizáció és büntetőjog*. Wolters Kluwer, 2022.
- BOEKEN, Jasmin: „From compliance to security, responsibility beyond law”. *Computer Law & Security Review*, 52 (2024).
- BULLETPROOF: „Annual Cyber Security Industry Report 2022”. *Bulletproof.co.uk*, 2022.
- CHIKÁN Attila – GELEI Andrea: „Az ellátási láncok és menedzsmentjük”. *Harvard Business Manager*, (2005) 35–44.
- CUSTERS, Bart – OERLEMANS, Jan-Jaap – POOL, Ronald: „Laundering the profits of ransomware: Money laundering methods for vouchers and cryptocurrencies”. *European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice*, (2020) 121–152.
- ERZBERGER, Arthur: WormGPT and FraudGPT – The Rise of Malicious LLMs, 2023. <https://shorturl.at/LBerg>
- EUROPOL: Internet Organised Crime Threat Assessment (IOCTA), 2021. <https://bitly.cx/7GsCf>
- EUROPOL: Takedown of SMS-based FluBot spyware infecting Android phones, 2022a. <https://t.ly/lv09z>
- EUROPOL: Facing reality? Law enforcement and the challenge of deepfakes. Europol Innovation Lab observatory report, 2022b. <https://t.ly/cos33>
- EUROPOL: Takedown of SMS-based FluBot spyware infecting Android phones, 2022c. <https://t.ly/o8fbR>
- EUROPOL: Cyber-attacks: The Apex of Crime-as-a-Service, 2023a. <https://t.ly/KdJOX>
- EUROPOL: Internet Organised Crime Threat Assessment (IOCTA), 2023b. <https://rb.gy/r8a7pd>
- EUROPOL: Online Fraud Schemes: A Web of Deceit, 2023c. <https://t.ly/JjFL4>
- EUROPOL: Law enforcement disrupt world's biggest ransomware operation, 2024. <https://rb.gy/w73d4m>

- EUROSTAT: 22% of EU enterprises had ICT security incidents, 14 February 2023.
- EUROSTAT: ICT security measures taken by vast majority of enterprises in the EU, 13 January 2020.
- HORVÁTH Katalin: „DORA Rendelet – új uniós kiberbiztonsági szabályozás a pénzügyi szektornak”. *fintechzone*, 2022. <https://shorturl.at/qSYe9>
- IACONO, Laurie – HICKMAN, Jos – MUNIZ, Caitlin: „The rise of vishing and smishing attacks”. *The Monitor*, (2022) 21. <https://shorturl.at/pZEAO>
- IBM SECURITY: Cost of a Data Breach Report 2022. <https://shorturl.at/5028m>
- KOOLEN, Christof – WUYTS, Kim – JOOSEN, Wouter – VALSKE, Peggy: „From insight to compliance: Appropriate technical and organisational security measures through the lens of cybersecurity maturity models”. *Computer Law & Security Review*, 52 (2024).
- LEE, Gabby: „Enhanced OSINT with DarkGPT, an AI tool to detect leaked databases”. *Security Daily Review*, 2024. <https://shorturl.at/EI2KO>
- ME, Gianluigi: *OSINT in the Intelligence era*. Edizioni Themis, 2023.
- MEZEI Kitti: *A kiberbűnözés aktuális kihívásai a büntetőjogban*. L'Harmattan – TK JTI, 2020.
- NAGY Tamás: „Business E-mail Compromise, avagy az átutalásokhoz kapcsolódó támadások”. *Belügyi Szemle*, (2018) 7.
- OLADIMEJI, Saheed – KERNER, Sean Michael: „SolarWinds hack explained: Everything you need to know”. *TechTager*, 2023. <https://shorturl.at/jD6Un>
- SECURITY STAFF: „Email cyberattacks increased 48% in first half of 2022”. *Security Magazine*, 11 August 2022.
- SZATHMÁRY Zoltán: „Etikus és nem etikus hacking – a kéréstlen sérülékenységvizsgálat büntetőjogi kérdései”. *Magyar Jog*, (2020) 6.
- VANDEZANDE, Niels: „Cybersecurity in the EU: How the NIS2-directive stacks up against its predecessor”. *Computer Law & Security Law Review*, 52 (2024) April.
- VARGA Árpád: „Az adathalászat általános jellemzői, trendjei és észlelési kérdései napjainkban”. *Infokommunikáció és Jog*, (2020) 1.

AZ ÉLŐ HALOTT?

Az államközi erőszak tilalmának anatómiája válságok tükrében¹

Hoffmann Tamás,² Kajtár Gábor³

1. BEVEZETÉS – A MŰTÉT SIKERÜLT, A BETEG MEGHALT?

A nemzetközi jogi szakirodalomban régóta vita folyik az ENSZ Alapokmány 2. cikkének (4) bekezdésében foglalt államok közötti erőszaktilalom „haláláról”. A nemzetközi jogászok egy része a kollektív biztonsági rendszer működésképtelensége miatt jutott erre a következtetésre, és azzal érvel, hogy az 1945 utáni időszakban előforduló nagyszámú nemzetközi incidens és az ezekkel kapcsolatos visszafogott ENSZ biztonsági tanácsi reakció azt mutatja, hogy az erőszak tilalma képtelen ellátni funkcióját. Azaz, hogy Oroszország 2022. február 24-én nyílt inváziót indított Ukrajna ellen, majd deklarálta négy megyéjének elcsatolását, ez a nézet további műniciót kapott.

Jelen kutatás az elterjedt egészséges-halott dichotómia leegyszerűsítő logikával ellentétben azt állítja, hogy a 2. cikk (4) bekezdésének lehet funkciója, hatékonysága betegségei ellenére is. Alapfeltevésünk része, hogy az egészséges-halott kizárólagos ellentéppárral szemben egy szervezet sosem teljesen egészséges, azaz valamilyen betegsége minden élő organizmusnak van. A tanulmány arra keresi a választ, hogy mik minősülnek a 2. cikk (4) bekezdés betegségeinek, mi lenne annak tényleges halála, és annak egészséges/kissé beteg állapotában mik az eredményei. Nem vagyunk-e túl szigorúak az emberiség egyik kulturális/társadalmi csúcsvívmányával, az általános erőszaktilalom normatív erejével szemben? Nem lehet, hogy sokkal hatékonyabban működik/érvényesül, akár kisebb fókusszal, mint ahogy sokszor gondoljuk? A szerzők véleménye szerint az erőszaktilalom legfontosabb célja az annexió, vagyis a területszerző háborúk abszolút megakadályozása.

¹ A kutatás a Magyar Tudományos Akadémia 05016764. sz. „A jogrendszer reagálóképessége a poszt-COVID-társadalomban: kockázatok és lehetőségek” c. projektje keretében valósult meg.

² Tudományos főmunkatárs, HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet; egyetemi docens, Budapesti Corvinus Egyetem.

³ Egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar.

lyozása, ezt pedig ismételt megsértései ellenére is egészen máig képes volt elérni, így a beteg még felgyógyulhat, ha az államok továbbra is kitartanak a második világháború utáni korszak egyik legfontosabb civilizációs normája mellett.

2. A BETEG HALOTT, DE KÖSZÖNI, JÓL VAN

Az Egyesült Nemzetek Szervezete a második világháború után elsődleges céljának tekintette azt, hogy megvédje a jövő nemzedékeit a „háború borzalmaitól”,⁴ ennek megfelelően az államok közötti erőszakot szigorú korlátok közé kívánta szorítani.⁵ Ezt a törekvést tükrözi az alapokmány 2. cikk (4) bekezdése is, amely szerint: „A szervezet összes tagjainak nemzetközi érintkezéseik során más állam területi épsége vagy politikai függetlensége ellen irányuló vagy az ENSZ céljaival össze nem férő bármely más módon megnyilvánuló erőszakkal való fenyegetéstől vagy erőszak alkalmazásától tartózkodniuk kell.”

Az ENSZ ezzel a rendelkezéssel egy általános államközi erőszaktilalmat vezetett be, amely a nemzetközi jogrend új alapnormájává vált.⁶ Bár az erőszak pontos fogalmát az alapokmány nem definiálja,⁷ egyértelműen annak minősül a fegyveres erő alkalmazásának minden formája egy másik állam ellen, és ezt a nemzetközi jogirodalom meghatározó része *jus cogens* normának tekinti.⁸ Ez alól az alapokmány szövege mindössze két esetben biztosít kivételt: az önvédelem jogának gyakorlásakor és a Biztonsági Ta-

⁴ 1956. évi I. törvény az Egyesült Nemzetek Alapokmányának törvénybe iktatásáról, preambulum.

⁵ Részletesen lásd például Corten (2021); Gray (2018).

⁶ A Nemzetközi Bíróság a 2. cikk (4) bekezdését az alapokmány egyik sarokkövének nevezte [*Armed Activities on the Territory of the Congo (Democratic Republic of the Congo v. Uganda*), Judgment of 19 December 2005, I.C.J. Reports 2005, 223, para. 148.]. A bíróság emellett az erőszaktilalmat nemcsak a nemzetközi szokásjog részének, de egyben *jus cogens* normának is tekintette [*Case concerning Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America)*], Judgement of 27 June 1986, I.C.J. Reports 1986, 98-99, paras. 187-190.]. Lásd erről még Simma (2002), 121-123; Malanczuk (1997), 87; Brownlie (1963), 113.

⁷ Az ENSZ-közügyülés 1970. évi 2625. sz. határozata és 1974. évi 3314. sz. határozata példálózó felsorolását adják az erőszak legtipikusabb formáinak. Lásd UN Doc. GA/RES/2625 (1970); UN Doc. GA/RES/3314 (1974).

⁸ Lásd például Orakhelashvili (2006), 51; Frowein (2013). Az ENSZ Nemzetközi Jogi Bizottsága az általános nemzetközi jog feltétlen alkalmazást igénylő szabályairól szóló jelentéstervezetének végkövetkeztetéseiben első helyen említi az agresszió tilalmát. International Law Commission: Peremptory Norms of General International Law (*Jus Cogens*) – Texts of the Draft

nács az alapokmány VII. fejezete alapján meghozott előzetes felhatalmazásával indított katonai akció esetén.⁹ Emellett az állami gyakorlatban és a nemzetközi jogtudományi diskurzusban egyéb, vitatott kivételek is felmerültek, mint például a humanitárius intervenció.¹⁰ Az erőszak tilalmára vonatkozó diskurzusban egyértelműen megfigyelhető ellentét a 2. cikk (4) bekezdést lazábban, kiterjesztően értelmező, valamint a normát szigorúbban, az erőszak alkalmazását csak kivételes esetben megengedő államok és jogtudósok között.¹¹

Ennek ellenére a *ius contra bellum* korában is számos közvetlen vagy közvetett államközi fegyveres erőszak történt, így nem meglepő, hogy a 2. cikk (4) bekezdésének haláláról, vagyis normatív jellegének kiüresedéséről évtizedek óta értekeznek.¹² Többen jóslták már meg, vagy mondták ki ennek az alapnormának a kudarcát, mint ahányszor megsértették azt. A vitaindító és azóta is alapműnek tekintett cikket Thomas Franck jelentette meg negyven évvel ezelőtt.¹³ Franck írásában azt állította, hogy a 2. cikk (4) bekezdésébe foglalt általános erőszaktilalom végzetes erodálódása három alapvető tényezőre vezethető vissza. Először is drasztikusan megnőtt az alacsony intenzitású, háborúnak nem minősülő konfliktusok száma főként a nemzeti felszabadító mozgalmak tevékenysége miatt, ugyanakkor a minden elpusztításával fenyegető nukleáris háború veszélye és az ahhoz kapcsolódó elhárító stratégiák megjelenése következtében gyakorlatilag megszűnt az ellenséges blokkok közötti közvetlen összecsapások előfordulása. Emellett a szuperhatalmak dominálta regionális szervezetek, mint a NATO és a Varsói Szerződés szerepének és tekintélyének növekedése szintén az államok közötti intenzív konfliktusok számának visszaeséséhez vezetett, de ugyanakkor az azonos blokkon belüli beavatkozásokat nem tekintették az erőszaktilalom hatálya alá

Conclusions and Annex Adopted by the Drafting Committee on Second Reading (2022). UN Doc. A/CN.4/L.967.

⁹ Az ENSZ Alapokmánya látszólag megenged egy harmadik kivételt is. Az alapokmány 107. cikke szerint: „A jelen Alapokmány egyetlen rendelkezése sem érinti vagy tiltja azokat a műveleteket, amelyeket az ilyen műveletekért felelős Kormányok a második világháborúban a jelen Alapokmány bármely aláírójával hadban álló valamely Állam ellen a háború folyamánaképpen foganatosítottak vagy engedélyeztek.” Az ilyen ún. „ellenséges államok” elleni intézkedéseket azonban soha nem alkalmazták, mára pedig már ez a rendelkezés végképp elavulttá vált. Wood (2008).

¹⁰ Részletesen lásd Sulyok (2004).

¹¹ Lásd Corten (2005).

¹² A témáról ad összefoglalást Becker (2003).

¹³ Franck (1970).

tartozó konfliktusoknak.¹⁴ E tényezők az amerikai nemzetközi jogász szerint egyetlen közös körülményre vezethetők vissza, mégpedig az általános erőszaktilalmat kimondó alapnorma és a nagyhatalmak vélt vagy valós nemzeti érdeke közötti eredeti összhang végzetes megbomlására. Franck szerint az alapnorma halálával két út nyílik: a szuperhatalmak dominálta régiók békés egymás mellett élése vagy a szuperhatalmak vezette gettók világának bezártsága.¹⁵

Másfél évtizeddel később Jean Combacau egyenesen annak a véleménynek adott hangot, hogy mivel a nemzetközi közösség már nem hisz az ENSZ-rendszerben annak teljes működésképtelensége miatt, az egyes tagállamok visszavették jogukat ahhoz, hogy a maguk módján védhessék meg érdekeiket. Így a nemzetközi közösség visszakerült oda, ahol 1945 előtt is volt, egy olyan természeti állapotba, ahol az önvédelem intézményének nincs semmi értelme.¹⁶ Némileg ellentmondva a hidegháború utáni évek eseményeinek és nagyhatalmi döntéseinek, Anthony Clark Arend és Robert J. Beck is hasonló eredményre jutottak a 2. cikk (4) bekezdésének értékelésekor.¹⁷

Franck értékelését a 2. cikk (4) bekezdése „haláláról” már kortársai is kritikusan fogadták. Louis Henkin egy emlékezetes válaszcikkében elismerte ugyan kollégája értékes diagnózisát, ám kétségbe vonta végkövetkeztetését. Véleménye szerint nem lehet csupán a jogi norma hibáira és esetenkénti be nem tartására hivatkozni, hiszen az alapokmány már számos nagy konfliktust, háborút is megakadályozott. Szükség volt ugyan felhívni a figyelmet a veszélyre, de az alapnorma él, és tovább élhet, ha az állampolgárok, a politikusok, a társadalmi és a nemzetközi szervezetek megértik, hogy az általános erőszaktilalom betartása alapvető nemzeti érdek.

Henkin ugyanabból az okból utasította el mind a Reagan/Bush-doktrínát, mind a beavatkozáshoz jogot vindikáló Brezsnyev-doktrínát, amelyben a szocializmus védelme volt az a „bizonyos releváns körülmény”, amely megnyitotta az utat az erőszak alkalmazáshoz. Henkin felhívta a figyelmet, hogy természetesen semmi akadálya a nemzetközi jog tartalmi változásának, bármely állam eltérhet a hatályos nemzetközi szokásjogtól annak reményében, hogy azzal módosítja azt. Ám ennek során saját

¹⁴ Ez nemzetbiztonsági doktrína szintjén is megjelent, lásd Johnson-doktrína (1965) és Brezsnyev-doktrína (1968).

¹⁵ Franck (1970), 837.

¹⁶ Combacau (1986), 29–32. Szkeptikusan, de nem teljesen tagadóan ugyanebből az időszakból Rostow (1985), 286–290.

¹⁷ Arend–Beck (1993), 185.

felelősségére és veszélyére cselekszik, és ha nem sikerül megváltoztatnia a jogot, jogsértőként ítélik el.¹⁸ Henkin később is fellépett az államközi erőszak kiterjesztését támogató kísérletek ellen. Rámutatott az Egyesült Államok panamai beavatkozását legalizálni szándékozó washingtoni érvek elfogadhatatlanságára, jelezve, hogy egy ilyen attitűd a nemzetközi jogot a második világháború és az ENSZ alapokmánya előtti állapotába lökné vissza.¹⁹

2001. szeptember 11. után a „terror elleni háború” megindulásával hasonló kísérletnek lehettünk tanúi, amikor a Bush-kormányzat a példátlan mértékű terrortámadás nyomán felhatalmazást kért arra, hogy az egész világon fegyveres erővel fellépjen minden olyan folyamat ellen, amely potenciálisan az Egyesült Államok biztonságát veszélyeztetheti.²⁰ Harold Koh harvardi professzor 2002-ben figyelmeztetett arra, hogy a terrorizmus elleni fellépés során nemcsak a szabadságért kell küzdeni, hanem magával a szabadsággal is meg kell küzdeni. Ezért minden olyan eszközt kerülni kell – legyen az *ius contra bellum*, *ius in bello* vagy emberi jogi területet érintő –, amely a jog szövegét vagy szellemét sérti. A 9/11-es támadások ugyanis a nemzetközi jogot is kikezdték, és féltő, hogy Washington arra további normaszegésekkel fog reagálni. Koh szavaival: „minél erőteljesebb, minél egyoldalúbb, minél kevésbé diszkriminált és időben minél hosszabb az erőszak-alkalmazásunk, annál valószínűbb, hogy megsérti a nemzetközi jog szövegét és szellemét.”²¹ Barack Obama, az Egyesült Államok elnöke későbbi tanácsadója Irak keserű tapasztalatai előtt is világosan látta: 9/11-re a jog szellemében kell válaszolni, igazságot kell szolgáltatni és nem bosszút állni. A (jog)elvek mentén kell cselekedni és nem a nyers erő alapján.

Franck, korábbi írásának is részben ellentmondva, 2003-ban ismét felvette a kérdést: ki ölte meg (ismét) a 2. cikk (4) bekezdését? A szerző nem sokkal az Irak elleni amerikai–brit támadás után jelezte, hogy bár a hidegháború végével úgy tűnt, a 2. cikk (4) bekezdése újjáéledt, a Szaddám-rezsim elleni jogellenes háborúval azt sikerült most már talán véglegesen megölni. A szerző szerint, ami történt, nem egyszerűen gyengítette vagy

¹⁸ Henkin (1971), 544–548.

¹⁹ Henkin (1991), 312–313. A panamai beavatkozást az ENSZ-közügyülésben 70 : 20, a BT-ben 10 : 4 és az OAS-ban 20 : 1 arányban ítélték el. BT-határozat nem született több állandó tag vétőja miatt. UNGA Res. 44/240 (1989).

²⁰ The National Security Strategy of the United States of America, September 2002, <https://shorturl.at/DPxyY>

²¹ Koh (2002), 29.

aláásta az ENSZ rendszerét, hanem azt az alapszabály szándékos és nyilvánvaló megszegésével alapjaiban kérdőjelezte meg.²²

Franck nem volt egyedül kritikájával, és konklúziójával sem: 2003 után többen is az ENSZ kudarcáról írtak.²³ Közülük is kiemelkedett Michael J. Glennon, aki egyenesen a Biztonsági Tanács és az ENSZ, valamint a kollektív biztonsági rendszer teljes bukásáról értekezett.²⁴ Glennon rámutatott például a 2003-as Irak elleni támadás kapcsán, hogy ha a BT nem teszi azt, amit az Egyesült Államok akar, akkor azzal működésképtelenné válik, így nem képes és nem alkalmas feladatai ellátására. Így az Egyesült Államoknak egyoldalúan kell cselekednie.²⁵ Bár a szerző magát nemzetközi jogásznak tekinti, mégis tagadja a szuverenitás és az államok jogegyenlőségének alapelvét, ezeket irreálisnak, az ENSZ struktúráját pedig ezek alapján inherensen működésképtelennek tartja, és kétségbe vonja az Egyesült Államok ellen szavazó Angola, Guinea és Kamerun egyenlő szavazati jogát a közgyűlésben.

Az erőszaktilalom gyakori megsértése ellenére azonban megfigyelhető, hogy az államok nem hajlandók eltemetni a 2. cikk (4) bekezdését. Az amerikai egyoldalú diplomáciai és katonai akciók sikertelennek, sőt kontraproduktívnak minősültek,²⁶ és az Egyesült Államok mind Afganisztánban, mind Irakban visszatért a multilaterális keretekhez.²⁷ Minden retorika ellenére még a Bush-adminisztráció is minden egyes esetben a 2. cikk (4) bekezdésének általános tilalmából indult ki, annak érvényességét sohasem tagadta, és figyelemre méltó energiát mozgósított annak érdekében, hogy mind az afganisztáni, mind az iraki háborút nemzetközi jogilag legalizálja. A két klasszikus kivételre történő hivatkozás pedig épp az általános tilalom normatív jellegét erősíti, és a nemzetközi jognak azt a tulajdonságát domborítja ki, hogy akár akarják, akár nem, az állami vezetőket arra kényszeríti a jogi diskurzus keretei közé zárva, hogy cselekményeiket jogilag alátámasszák.²⁸

²² Franck (2003).

²³ Lásd például Sands (2005), 437–457; Arend (2002), 751; Glennon (2003).

²⁴ Glennon (2005).

²⁵ Glennon (2003).

²⁶ Joseph Nye harvardi professzor ezt már az iraki háború előtt világosan jelezte. Mindezt az amerikai hatalom forrásaiból, a *soft power* jelentőségéből, geopolitikai és globális gazdasági tényezőkből, az információs forradalom és a globalizáció hatásaiból, valamint a hatalmi egyensúly és a hegemonia állapotának kölcsönhatásából vezette le. Nye (2002).

²⁷ A sorozatos amerikai normaszegések a jelenlegi rendszerben kontraproduktívnak bizonyultak, az Egyesült Államok ezeket tartósan nem engedhette meg magának sem anyagilag, sem katonailag, sem anélkül, hogy ne idegenítse el magától korábbi szövetségeseit. Wippman (2007), 396–397.

²⁸ Cremer (2007), 284.

Ez még az utóbbi évek legsúlyosabb jogsértése, az Orosz Föderáció Ukrajna ellen elkövetett agressziója kapcsán is megfigyelhető.²⁹ Hiába hajtott végre Oroszország példátlan agressziót a Krím félsziget 2014. március 21-én kimondott annektálásával, az önrendelkezési jog felhívásával az Orosz Föderáció elkerülte a nemzetközi jogrend nyílt megtagadását, és tagadta, hogy megsértette volna az alapokmányt.³⁰ Vlagyimir Putyin elnök az Ukrajna elleni támadást bejelentő beszédében kifejezetten felhívta az önvédelem nemzetközi jogát,³¹ és ezt a beszédet csatolta az Orosz Föderáció által a Biztonsági Tanácsnak küldött értesítéséhez, amellyel az alapokmány 51. cikkének megfelelően jelentette az önvédelmi intézkedések megtételét. A Biztonsági Tanács 11 : 1 arányban jogszerűtlen cselekménynek minősítette az orosz katonai beavatkozást, mivel azonban az Orosz Föderáció a határozattervezet ellen szavazott, ezért az nem léphetett hatályba.³² Hasonlóképpen, az Orosz Föderáció a hágai Nemzetközi Bíróság előtti eljárásban is önvédelmi cselekménynek minősítette a fegyveres beavatkozást, és írásbeli beadványához szintén csatolta Putyin elnök beszédét.³³ Az Ukrajna elleni agresszió eskalálásával 2022. szeptember 30-án végül Oroszország Ukrajna Doneck, Herszon, Luhanszk és Zaporizzsja megyéinek annektálását is deklarálta, de ezekben az esetekben is a népek önrendelkezési jogára hivatkozott.³⁴ A nemzetközi közösség ugyanakkor majdnem egyöntetűen utasította el az annexiót, amit jól mutat, hogy az ENSZ-közgyűlés 143 : 5 szavazati aránnyal kijelentette, hogy az orosz aktus sérti Ukrajna területi integritását és szuverenitását, és ellentétben áll az Egyesült Nemzetek Szervezetének alapelveivel.³⁵

²⁹ Lásd bővebben Hoffmann (2022).

³⁰ Lásd bővebben Czapliński–Dębski–Tarnogórski–Wierczyńska (eds.) (2018).

³¹ Address by the President of the Russian Federation, 24 Februar 2022. <https://shorturl.at/Wqhlr>

³² Letter dated 24 February 2022 from the Permanent Representative of the Russian Federation to the United Nations addressed to the Secretary-General, UN Doc S/2022/154 (5 March 2022). Security Council Fails to Adopt Draft Resolution on Ending Ukraine Crisis, as Russian Federation Wields Veto. Kína, India és az Egyesült Arab Emírségek tartózkodtak a szavazás során. <https://shorturl.at/dLok7>

³³ International Court of Justice: Allegations of Genocide under the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Ukraine v Russian Federation), ‘Document (with annexes) from the Russian Federation setting out its position regarding the alleged „lack of jurisdiction” of the Court in the case’, ICJ Rep (7 March 2022). <https://shorturl.at/ZStll>

³⁴ Lásd részletesen Lagerwall (2023).

³⁵ Territorial integrity of Ukraine: defending the principles of the Charter of the United Nations. UN GA Res. ES-11/4 (2022). Mindössze öt állam, Fehéroroszország, Észak-Korea, Nicaragua, Oroszország és Szíria szavazott a határozat ellen.

Felmerül tehát a kérdés: érdemes-e végleg eltemetni az alapokmány 2. cikk (4) bekezdését, vagy inkább úgy kellene erre a normára tekinteni, mint ami tökéletlenül ugyan, de képes ellátni a feladatát? Hány halált kell még halnia, amíg belátjuk, hogy még él, csak beteg?³⁶ Ennek megválaszolására vissza kell menni az időben, az ENSZ Alapokmányát megelőző korba.

3. HÁBORÚ ÉS BÉKE

A 20. századig a nemzetközi jog a háborút természeti állapotnak minősítette, amelyet a jog érdemben nem korlátozhat,³⁷ és számos nemzetközi jogász egyenesen az államok szuverén előjogának tekintette a háború indításának jogát mindennemű korlátozás nélkül.³⁸ A klasszikus nemzetközi jogi doktrína a nemzetközi jogi szabályozást a háború és a béke jogára osztotta, amelyben az államok bármikor kinyilváníthatták hadviselési szándékukat (*animus belligerendi*) hadüzenet vagy ultimátum formájában, amelyet első sorban békeszerződés kötésével szüntethettek meg.

A háború fennállása tehát alapvetően az *animus belligerendi* kinyilvánításától függött, amellyel a hadviselő állam értesítette a többi államot a hadiállapot létrejöttéről.³⁹ Ennek megfelelően az államok közötti ellenségeskedések tényleges fennállta és a formálisan elismert hadiállapot el is válhatott egymástól, tehát az államok közötti fegyveres összecsapások nem feltétlenül minősültek háborúnak, illetve a hadiállapothoz sem mindig kapcsolódtak harcok.⁴⁰ A formális háború koncepciója mellett azonban az államok esetenként elismerték, hogy az állami irányítás alatt álló fegyveres erők közötti

³⁶ Az erőszaktilalom ismételt halálairól lásd Marauhn (2021).

³⁷ Oppenheim (1912), 53. §.

³⁸ Phillimore (1879), 77.

³⁹ Lásd például McNair (1926), 45; Eagleton (1938), 32–34. Már Grotius is a szabályszerűen indított háború követelményének tekintette a hadüzenetet, hangsúlyozva, hogy „szükséges [...]”, hogy a háború közhatározaton alapuljon úgy, hogy az egyik fél a másik tudomására hozza a határozatot”. Grotius (1999), 211–212. Ez a formális követelmény azonban hivatalosan csak az 1907. évi III. hágai egyezmény, *Az ellenségeskedések megkezdéséről* elfogadásával vált általánossá, amely 1. cikkében kimondta: „A szerződő Hatalmak elismerik, hogy közöttük az ellenségeskedéseknek nem szabad megkezdődniök előzetes és minden kétséget kizáró értesítés nélkül, amely akár megokolt hadüzenetnek, akár ultimátumba foglalt feltételes hadüzenetnek alakjába foglalható.” Lásd 1913. évi XLIII. tc. az első két nemzetközi békeértekezleten megállapított több egyezmény és nyilatkozat becikkelyezése tárgyában.

⁴⁰ Truman elnök például 1946. december 31-én bejelentette, hogy Németországgal és Japánnal „a hadiállapot még fennáll, de az összecsapások megszűntek”. Lásd Green (1971), 270.

összecsapások anélkül is háborúnak minősülnek, hogy azt bármelyik fél is megüzente volna⁴¹ (úgynevezett *de facto* hadiállapot⁴²), hacsak valamennyi hadviselő állam kifejezetten nem tagadta a hadiállapot létét.⁴³ A gyakorlatban azonban sokszor megfigyelhető volt, hogy az államok nem ismerték el a hadiállapotot részben azért, mert korlátozni akarták az ellenségeskedések mértékét, vagy el akarták kerülni a gyakran komplikált alkotmányos eljárásokat, illetve nem akarták megkockáztatni a politikailag gyakran népszerűtlen háború létének elismerését.⁴⁴

A háború jogintézménye mellett a nemzetközi jog ismert háborúnak nem minősülő, úgynevezett kényszerrel végrehajtott vitarendezési módot (compulsive settlement of state differences) is, amelyek során jogsérelem esetén bármely állam alkalmazhatott korlátozott mértékű fegyveres erőszakot is háborúnak nem minősülő ellenséges intézkedés formájában, mint amilyen a megtorlás, a beavatkozás vagy az úgynevezett békés blokád.⁴⁵

A klasszikus nemzetközi jog tehát az első világháború kitöréséig szinte teljesen az államok diszkréciójára bízta az erőszak alkalmazását, a háború jogintézményét csupán formális, alapvetően procedurális előírások korlátozták, az államközi erőszak egyéb, háborúnak nem minősülő módozatainál pedig a legfontosabb korlát az arányosság alapelve volt. Így jogszerűnek minősült más államok pusztán területszerzési céllal történő meghódítása is.

A két világháború között jelentős erőfeszítések történtek a háború jogintézményének korlátozására, végül 1928-ban a Kellogg–Briand-paktum a történelem során elsőként ítélte el a háború alkalmazását, és kijelentette, hogy a szerződést ratifikáló felek lemondanak egymás közötti viszonyaikban a háborúról mint „a nemzeti politika eszközeről”, és vitáik békés ren-

⁴¹ 1900 júniusában például a brit miniszterelnök, Robert Gascoyne-Cecil megerősítette, hogy a kínai és brit erők közötti összecsapás Takuban hadiállapotot jelent, ha a kínai csapatok állami utasításnak megfelelően jártak el. Lásd Grob (1949), 202. Egy amerikai bírósági döntés pedig ugyancsak a bokszerlázadás kapcsán kimondta, hogy az nem minősül háborúnak. Hamilton v. McClaghry, 136 F. 445, 450 (C.C.D. Kan. 1900).

⁴² A Teutonia-ügyben a Privy Council hangsúlyozta, hogy „háború *de facto* létezhet hadüzenet nélkül is, de ehhez az összeütközések tényleges fennállása szükséges” (1872) LR, 4 PC, 179. A valóságban a fegyveres konfliktusok többsége a 20. század előtt is hadüzenet formális kibocsátása nélkül zajlott, Maurice szerint 1700 és 1870 között 117 államok közötti fegyveres összeütközés közül mindössze tíz esetben került rá sor. Maurice (1883).

⁴³ Ennek kirívó példája az 1827-es navarinói tengeri ütközet Nagy-Britannia és Törökország között, amelyben hatvan török hajó süllyedt el négyezer áldozatot követelve. Az összecsapást Nagy-Britannia utólag csak „balesetként” aposztrofálta. Solis (2010), 151.

⁴⁴ Brownlie (1963), 28.

⁴⁵ Oppenheim (1912), 29–54. §.

dezésére törekednek.⁴⁶ Ennek ellenére az 1930-as évek során olyan nagyhatalmak, mint Németország, Japán és a Szovjetunió több területszerző háborút is indítottak más államokkal szemben, amelyek végül a második világháború kitöréséhez vezettek.

A második világháborúban győztes államok egyik legfontosabb feladatuknak a háború kriminalizálását tekintették. A nürnbergi Nemzetközi Katonai Törvényszéket (*International Military Tribunal*, IMT) létrehozó Londoni Karta 6. cikk a) pontja már az első és egyben legfontosabb nemzetközi bűncselekményként definiálta a béke elleni bűncselekmények kategóriáját. Eszerint béke elleni bűncselekménynek minősült „a nemzetközi szerződéseket, egyezményeket vagy garanciákat sértő agresszív háború tervezése, előkészítése, kezdeményezése vagy folytatása, illetve olyan közös tervben vagy összeesküvésben való részvétel, amely az előzőek megvalósítására jött létre”.⁴⁷ A törvényszék ugyanakkor kizárólag az agresszív háború koncepciójára fókuszált. Ítéletében kiemelte, hogy a háború kriminalizálása elsődleges fontosságú a nemzetközi közösség számára, mivel „[a] háború alapvetően gonosz dolog. Következései nem korlátozódnak pusztán a hadviselő államokra, hanem az egész világot sújtják. Az agresszív háború indítása tehát nem pusztán nemzetközi bűncselekmény, hanem a legfőbb nemzetközi bűncselekmény, amely abban különbözik más háborús bűncselekményektől, hogy magába foglalja valamennyi gonoszágát.”⁴⁸

A háború kriminalizálása ebben a kontextusban szorosan összekapcsolódott az erőszakos területszerzés tilalmával, hiszen mind a német, mind a japán háborús erőfeszítést alapvetően a területi expanzió iránti vágy hajtotta.⁴⁹ Ennek megfelelően feltételezhető, hogy az erőszak tilalmának megalkotása során is az új norma legfontosabb funkciójának a területszerző konfliktusok megakadályozását szánták. Erre közvetve az új nemzetközi jogrend első jelentős államközi jogvitája, a Korfu-szoros ügy is utal.

1946 májusa és novembere között több fegyveres összetűzésre került sor az Egyesült Királyság és Albánia között. 1946. október 22-én két brit hadihajót is aknatalálat ért, amelyek 44 tengerész életét követelték, ezt követően

⁴⁶ 1929. évi XXXVII. tv. a háború igénybevételéről való lemondás tárgyában Párisban 1928. évi augusztus hó 27-én kötött nemzetközi szerződés becikkelyezéséről.

⁴⁷ „Agreement for the Prosecution and Punishment of the Major War Criminals of the European Axis”. *American Journal of International Law*, (1945) 4: 257. Az agresszív bűncselekményének központi szerepét jól mutatja, hogy az összes többi bűncselekmény megállapításának előfeltétele volt a háborúval fennálló kapcsolat.

⁴⁸ *International Military Tribunal, Nuremberg*. Vol. XXII. 421.

⁴⁹ Lásd bővebben Hoffmann (2019).

1946. november 12–13-án a királyi haditengerészet aknaszedő hadműveletet hajtott végre Albánia tiltakozása ellenére. 1947-ben a vita rendezése érdekében az Egyesült Királyság a hágai Nemzetközi Bírósághoz fordult. Annak ellenére, hogy mindkét fél hivatkozhatott volna az alapokmány 2. cikk (4) bekezdésének megsértésére, ezt végül egyik állam sem tette. A normát egyik ország sem hívta fel sem a diplomáciai levélváltás, sem az incidens kapcsán az ENSZ Biztonsági Tanácsa által megtartott több vita során.⁵⁰

Az Egyesült Királyság írásbeli beadványában alapvető jogelvek és hadijogi szabályok megsértésével, illetve „súlyos nemzetközi bűncselekmény” (*serious international delinquency*) elkövetésével vádolta Albániát.⁵¹ Albánia ugyanakkor kizárólag területi szuverenitásának megsértését róta fel az Egyesült Királyságnak.⁵² A szóbeli meghallgatás során az Egyesült Királyság jogi képviselője tagadta, hogy állama megsértette volna a 2. cikk (4) bekezdését, Albániát ugyanakkor erőszak alkalmazásával vádolta.⁵³ Albánia végül egy alkalommal az Egyesült Királyság aknaszedő akcióját erőszak alkalmazásának minősítette,⁵⁴ de a Nemzetközi Bíróság ítélete pusztán Albánia területi szuverenitásának megsértését vizsgálta, bár élesen visszautasította a brit felvetést, hogy erőszak alkalmazásával lehetne egy másik állam területéről bizonyítékot gyűjteni.⁵⁵ Egyedül Krilov bíró különvéleménye minősítette az akciót az erőszaktilalom megsértésének.⁵⁶

Érdekes módon a korabeli kommentátorok sem hiányolták a bíróság ítéletéből az erőszak tilalma megsértésének megállapítását.⁵⁷ Ez is arra utal, hogy a második világháborút követő időszakban az ilyen típusú, kisebb veszteségekkel járó támadásokat, illetve a területi szuverenitás kevésbé súlyos megsértésével járó katonai műveleteket nem feltétlenül tekintették az erőszaktilalom fogalmi körébe tartozó jogsértésnek, ami összhangban van azzal a feltételezéssel, hogy a 2. cikk (4) bekezdés elsődleges funkciójának a jelentős fegyveres akciók megakadályozását tartották, különös tekintettel a területszerző háborúk megakadályozására. Az erőszaktilalom tehát alapvetően a klasszikus háborúk elkerülését célozta.

⁵⁰ Christakis (2012), 220.

⁵¹ Memorial Submitted by the Government of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland, 30 September 1947.

⁵² Contre-mémoire soumis par le Gouvernement de la République Populaire d'Albanie, 15 Juin 1948.

⁵³ Public sitting of 12 November 1948.

⁵⁴ Duplique du Gouvernement Albanais du 20 septembre 1948, para. 154.

⁵⁵ The Corfu Channel Case (Merits) 9 April 1949. 35.

⁵⁶ The Corfu Channel Case (Merits) 9 April 1949. Dissenting Opinion by Judge Krylov. 77.

⁵⁷ Lásd például Wright (1949).

4. KÖVETKEZTETÉSEK – AZ ÉLŐ HALOTT?

Az államközi erőszaktilalmat minden generáció legalább egyszer eltemeti. Ez látszólag érthető, hiszen az ENSZ Alapokmány 2. cikk (4) bekezdésének megsértése mindennapos tapasztalat. A fentiekből azonban kiderül, hogy az alapokmány legfontosabb célkitűzése nem feltétlenül minden erőszakos konfliktus megelőzése volt, hanem a korábbi, területszerző háborúkon alapuló világrend meghaladása, amit viszont rendkívül hatékonyan valósított meg.

A mindennapi életben valószínűleg nincs olyan személy, aki ne küzdene valamilyen – általában enyhe – betegséggel, legfeljebb diagnosztizálás hiányában ez soha nem tudatosul benne.⁵⁸ A nemzetközi kapcsolatok patológiája azonban látványos, minden erőszakos cselekmény azonnal az újságok címlapjára kerül. Ezek a cselekmények kétségtelenül a nemzetközi jogrend betegségét jelzik, de nem jelentik annak halálát, ahogy egy erős nátha után sem kell feltétlenül sírhelyet intézni. A nemzetközi jogrend halálát (kiüresedését) a területszerző háborúk visszatérése jelentené, amely óhatatlanul globális konfliktusokhoz vezetne. Ezek megelőzése mindennél fontosabb, minden más konfliktus pedig olyan betegséget jelent, amelyből kigyógyulva a nemzetközi jogrend szervezete akár még ellenállóbbá is válhat.

Éppen ezért a 2. cikk (4) bekezdés *ius cogens* jellegének megőrzése érdekében az erőszakos területszerzés elismerése elfogadhatatlan, mert ennek a halálos kórnak az egyetlen lehetséges megelőzése az, ha az agresszor előre tudja, hogy erőszakkal megszerzett területet senki nem ismerhet el, és nem is fog elismerni. Kivétel nélkül, mert egy kivétel is megnyitja az utat a halálos betegség terjedése előtt. Pont ezért meghatározó a nemzetközi jogrend túlélése szempontjából az orosz–ukrán konfliktus lezárásának módja. Amennyiben a nemzetközi közösség elfogadná, hogy az Orosz Föderáció bármekkora ukrán államterületet is a szuverenitása alá vonjon, azzal gyakorlatilag eltörölné a hódítás tilalmát, amely a 19. századi állapotokba lökhetné vissza az emberiséget.

Tekintettel a nemzetközi jog fő funkcióira – különösen a status quo fenntartására, a közös értékek megőrzésére és védelmére, a viták békés rendezésének imperatívuszára, valamint a joguralom nemzetközi szintű biztosítására –, mindenkinek elemi érdeke fűződik annak a nemzetközi

⁵⁸ WHO: International Statistical Classification of Diseases and Related Health Problems (ICD) ICD-11 (2022). Erre az a közismert mondas is utal, amely szerint „nincs egészséges ember, csak rosszul kivizsgált beteg”.

jogrendnek a fenntartásához, amely az elkövetkező évtizedekben a leghatékonyabban tudja biztosítani az eddigi erőviszonyok átrendeződésének szemünk előtt zajló folyamatát. Mindezt pedig legfőbb értéktartalmának megfelelően nem fegyveres, hanem békés és intézményesített módon.⁵⁹ Az amerikai alkotmányozókhoz hasonlóan az alapokmány szövegezői is tapasztalt és pragmatikus emberek voltak, akik két világháborút is végigéltek. Céljuk az általános erőszaktilalommal nem az államközi erőszak teljes megszüntetése, hanem radikális visszaszorítása volt.⁶⁰ Bár a rendszer soha nem működött pontosan úgy, ahogyan azt eredetileg kitalálták, az a hatékony konfliktuskezelésben és az 1945-ös értékek átörökítésében és fenntartásában egyaránt sikeresnek bizonyult.

IRODALOM

- AREND, Anthony Clark – BECK, Robert: *International Law & the Use of Force*. Routledge, 1993.
- AREND, Anthony Clark: „International Law and Rogue States: The Failure of the Charter Framework”. *New England Law Review*, 36 (2002) 735–753.
- BECKER, John D.: „The Continuing Relevance of Article 2(4) – A Consideration of the Status of the U.N. Charter’s Limitations on the Use of Force”. *Denver Journal of International Law & Policy*, 32 (2003) 583–609.
- BROWNLIE, Ian: *International Law and the Use of Force by States*. Oxford, Oxford University Press, 1963.
- CHRISTAKI, Theodore: Intervention and Self-Help. In: BANNELIER, Karine – CHRISTAKIS, Theodore – HEATHCOTE, Sarah (eds.): *The ICJ and the Evolution of International Law – The Enduring Impact of the Corfu Channel Case*. Routledge, 2012. 211–225.
- COMBACAU, Jean: The Exception of Self-Defence in U.N. Practice. In: CASSESE, Antonio: *The Current Legal Regulation of the Use of Force*. Dordrecht, Martinus, 1986.
- CORTEN, Olivier: „The Controversies over the Customary Prohibition on the Use of Force: A Methodological Debate”. *European Journal of International Law*, 16 (2005) 803–822.
- CORTEN, Olivier: *The Law Against War: The Prohibition on the Use of Force in Contemporary International Law*. London, Hart Publishing, 2021.
- CREMER, Hans-Joachim: „Völkerrecht – Alles nur Rhetorik?” *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht*, 67 (2007).
- CZAPLIŃSKI, Władysław – DĘBSKI, Sławomir – TARNOGÓRSKI, Rafał – WIERCZYŃSKA, Karolina (eds.): *The Case Of Crimea’s Annexation Under International Law*. Warszawa, Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2018.
- EAGLETON, Clyde: „The Form and Function of the Declaration of War”. *American Journal of International Law*, (1938) 1: 32–34.
- FRANCK, Thomas M.: „Who Killed Article 2(4)? or: Changing Norms Governing the Use of Force by States”. *American Journal of International Law*, 64 (1970) 809–837.

⁵⁹ O’Connell (2007); Becker (2003).

⁶⁰ Wippman (2007), 391, 395.

- FRANCK, Thomas M.: „Who Killed Article 2(4) Again?” *American Journal of International Law*, 97 (2003) 607–620.
- FROWEIN, Jochen A.: Ius Cogens. In: PETERS, Anne (ed.): *The Max Planck Encyclopedia of Public International Law*. Oxford, Oxford University Press, 2013.
- GLENNON, Michael J.: „Why the Security Council Failed”. *Foreign Affairs*, 82 (2003) 16–35.
- GLENNON, Michael J.: „How International Rules Die”. *The Georgetown Law Journal*, 93 (2005) 939–989.
- GRAY, Christine: *International Law and the Use of Force*. Oxford, Oxford University Press, 2018.
- GREEN, Fred K.: „The Concept of »War« and the Concept of »Combatant« in Modern Conflicts”. *Military Law and Law of War Review*, 10 (1971) 267–309.
- GROB, Fritz: *The Relativity of War and Peace*. New Haven, Yale University Press, 1949.
- GROTIUS, Hugo: *A háború és a béke jogáról* (ford. MURAKÖZI Gyula – HARASZTI György – DI-ÓSDI György – BRÓSZ Róbert). II. k. Budapest, Kossuth, 1999.
- HENKIN, Louis: „The Report of the Death of Article 2(4) Are Greatly Exaggerated”. *American Journal of International Law*, 65 (1971) 544–548.
- HENKIN, Louis: „The Invasion of Panama Under International Law: A Gross Violation”. *Columbia Journal of Transnational Law*, 29 (1991) 312–313.
- HOFFMANN Tamás: „Contra aggressionem? Az agresszió bűncselekményével kapcsolatos nemzetközi jogi dilemmák”. *Állam- és Jogtudomány*, (2019) 1: 36–68.
- HOFFMANN Tamás: „Háború vagy béke? Az államközi erőszak alkalmazásának nemzetközi jogi kérdései az orosz–ukrán konfliktusban”. *Közjogi Szemle*, (2022) 3: 1–13.
- KOH, Harold Hongju: „The Spirit of the Laws”. *Harvard International Law Journal*, 43 (2002) 23–40.
- LAGERWALL, Anne: „How Does Jus Contra Bellum Apply to States in their Relation with the Self-Proclaimed Republics in the Donbass?” *Italian Yearbook of International Law*, 32 (2023) 159–180.
- MALANCZUK, Peter: *Akehurts's Modern Introduction to International Law*. London, Routledge, 1997.
- MARAUHN, Thilo: How Many Deaths Can Article 2(4) UN Charter Die? In: BROCK, Lothar – SIMON, Hendrik (eds.): *The Justification of War and International Order*. Oxford, Oxford University Press, 2021. 449–470.
- MAURICE, John Frederick: *Hostilities without Declaration of War. An Historical Abstract of the Cases in which Hostilities have Occured between Civilized Powers Prior to Declaration or Warning. From 1700 to 1870*. London, H.M. Stationary, 1883.
- McNAIR, D.: „The Legal Meaning of War and the Relation of War to Reprisals”. *Transactions of the Grotius Society*, (1926).
- NYE, Joseph S.: *The Paradox of American Power – Why the World's only Superpower can't go it alone*. Oxford, Oxford University Press, 2002.
- O'CONNELL, Mary Ellen: „Preserving the Peace – The Continuing Ban on War Between States”. *California Western International Law Journal*, 38 (2007) 41–61.
- OPPENHEIM, Lassa: *International Law: A Treatise*. Vol. 2. *War and Neutrality*. Longmans, ²1912.
- ORAKHELASHIVILI, Alexander: *Peremptory Norms in International Law*. Oxford, Oxford University Press, 2006.
- PHILLIMORE, Robert: *Commentaries upon International Law*. Vol. III. Buttersworth, 1879.
- ROSTOW, Eugene V.: „The Legality of the International Use of Force by and from States”. *Yale Journal of International Law*, 10 (1985) 286–290.
- SANDS, Philippe: „Lawless World – International Law after September 11, 2001 and Iraq”. *Melbourne Journal of International Law*, 6 (2005) 437–457.

- SIMMA, Bruno: *The Charter of the United Nations – A Commentary*. Oxford, Oxford University Press, 2002.
- SOLIS, Gary D.: *The Law of Armed Conflict: International Humanitarian Law in War*. Cambridge, Cambridge University Press, 2010.
- SULYOK Gábor: *A humanitárius intervenció elmélete és gyakorlata*. Budapest, Gondolat, 2004.
- WIPPMAN, David: „The Nine Lives of Article 2(4)”. *Minnesota Journal of International Law*, 16 (2007) 396–397.
- WOOD, Michael: United Nations Charter, Enemy States Clauses. In: PETERS, Anne (ed.): *The Max Planck Encyclopedia of Public International Law*. Oxford, Oxford University Press, 2008.
- WRIGHT, Quincy: „The Corfu Channel Case”. *American Journal of International Law*, 43 (1949) 491–494.

ANTIPLURALIZMUS, MUNKAERŐPIACI POLITIKA ÉS A PANDÉMIA

A COVID-19 politikai felhasználása és társadalmi következményei Magyarországon¹

Gárdos Judit,² Hungler Sára,³ Illéssy Miklós⁴

1. BEVEZETÉS ÉS MÓDSZERTAN

A COVID-19-járvány a világ valamennyi országát mélyen és többféleképpen érintette. Bár a társadalomtudományi kutatások az egyéb társadalmi és gazdasági következmények elemzésével is foglalkoznak, minden világjárvány legdrámaibb hatása az elvesztett emberéletekben mérhető.

¹ A kutatás a Magyar Tudományos Akadémia 05016764. sz. „A jogrendszer reagálóképessége a poszt-COVID-társadalomban: kockázatok és lehetőségek” c. projektje keretében valósult meg. Ezen írás eredeti, bővített változata megjelent: Gárdos, Judit – Hungler, Sára – Illéssy, Miklós: Anti-pluralism, Labour Market Policy and the Pandemic: Political Uses and Social Consequences of COVID-19 in Hungary. *Social & Legal Studies*, 2024, OnlineFirst, 1–20. doi: 10.1177/09646639241233939.

Bár minden erőfeszítést megtettünk annak érdekében, hogy a jelen kiadvány tartalma tényszerűen helyes legyen, sem a szerzők, sem a kiadó nem vállalja, és ezúton kifejezetten kizárja az alkalmazandó jogszabályok által megengedett legteljesebb mértékben az e cikkben közzétett tartalmakból eredő felelősséget, beleértve, de nem kizárólagosan az eredeti vagy a fordításban található hibákat, kihagyásokat, pontatlanságokat, illetve az ezekből eredő következményeket. A jelen közlemény nem zárja ki a törvény által nem kizárható felelősséget.

Hálásak vagyunk a Magyar Munkaadók és Gyáriparosok Szövetségének, amiért rendelkezésünkre bocsátotta felméréseinek adatait. Köszönjük Medve-Bálint Gergőnek és Szikra Dorottynak a tanulmány egy korábbi változatához fűzött értékes észrevételeiket.

A szerzők a következő pénzügyi támogatásban részesültek a kutatáshoz, a szerzőséghez és/vagy a cikk publikálásához: az egyik felmérést, amelyet ez a cikk elemez, a Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézete végezte és finanszírozta; a kutatás a Magyar Tudományos Akadémia Kiemelt Kockázati Ösztöndíja a poszt-COVID jelenségek kutatására „A jogrendszer reagálóképessége a poszt-COVID társadalmakban: kockázatok és lehetőségek” című projektje (05016764) keretében valósult meg.

A cikkhez felhasznált kutatási adatok a HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont digitális intézményi repozitóriumában, a Kutatási Dokumentációs Központban érhetők el: DOI: 10.17203/KDK581; DOI: 10.17203/KDK590.

² Tudományos főmunkatárs, HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet.

³ Tudományos munkatárs, HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet.

⁴ Tudományos főmunkatárs, HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet.

A Johns Hopkins Egyetem adatai szerint Magyarország a világ első három országa között van, ahol a népességszámhoz viszonyítva a legtöbb COVID-19 okozta haláleset történt: 100 000 lakosra 504,76 COVID-19-esetet regisztráltak. Összehasonlításképpen: az Egyesült Államokban 100 000 lakosra 341,1, Németországban pedig 203,2 halálesetet regisztráltak.⁵

Magyarország az elmúlt években a tudományos figyelem homlokterébe került, és a nemzetközi társadalmi és politikai kutatások egyik kiemelt tárgya volt. Az illiberalizmus, a nacionalizmus, a hibrid rezsimek és a populista politika fogalmai körül alakultak ki kapcsolódó narratívák.⁶ Ebben a tanulmányban a COVID-19-világjárvány magyar munkaerőpiacra gyakorolt hatásait vizsgáljuk szociológiai, jogi és politikatudományi megközelítéseket ötvözve. Elemzésünk középpontjában két tézis áll: először is azt állítjuk, hogy a szociális párbeszéd erodálódása, majd a sürgősségi jogalkotási folyamat bevezetése sem a munkáltatók, sem a munkavállalók érdekeit nem szolgálta; másodsor pedig azt állítjuk, hogy a veszélyhelyzeti különleges jogrend keretében elfogadott rendeletek hatalmas száma jelentősen csökkentette a jogbiztonságot, amely végül a munkaügyi szabályok önkényes értelmezéséhez vezetett.

A korábbi vizsgálatok⁷ többnyire azzal foglalkoztak, ahogyan a magyar kormány a világjárványt ürügyként használta fel a munkavállalói jogok gyengítésére. Ez kétségtől fontos mozzanat, amelyet széles körű jogi és szociológiai adatok felhasználásával kívánunk kiegészíteni. Tanulmányunk többek között kérdőíves felmérések adataira támaszkodva vizsgálja, hogy a lakosság és a vállalkozások hogyan és milyen következményekkel éltek meg a kormány által elfogadott szakpolitikai intézkedéseket.

Tanulmányunk két fontosabb adatforráson alapul:

- a) a munkaerőpiacot érintő legfontosabb közpolitikai intézkedések elemzése, és
- b) egy lakossági és egy munkáltatói felmérés eredményei.
 - ba) Lakossági felmérés. A Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézete 2021. november 29. és 2021. december 11. között önkéntes online felmérést végzett. A véletlenszerű mintavétel nem valószínűségi kvótás módszerrel történt. A kvótát életkor, nem, településtípus és iskolai végzettség szerint határoztuk meg. Az adat-

⁵ Johns Hopkins University: Mortality Analyses. <https://coronavirus.jhu.edu/data/mortality>

⁶ Legutóbb például Webber (2023).

⁷ Például Bohle – Medve-Bálint – Šćepanović – Toplišek (2022).

felvételt egy magyarországi közvélemény-kutató cég (az NRC Marketingkutató és Tanácsadó Kft.) végezte. A kérdőív a felmérés hossza miatt két különálló részből állt. A felmérésben való részvétel önkéntes volt. A két kérdőívre válaszoló válaszadók két csoportja között valószínűleg elhanyagolható mértékű átfedés volt. A minta mindkét esetben 1000 válaszadóból állt, akiket arra kértek, hogy válaszoljanak néhány alapvető szociodemográfiai és COVID-19-hez kapcsolódó kérdésre.⁸

bb) Munkáltatói felmérés. A Magyar Munkaadók és Gyáriparosok Szövetsége (MGYOSZ), amely az egyik legnagyobb munkáltatói szövetség Magyarországon, a világjárvány idején négy alkalommal végzett felmérést tagjai között. Az adatok összegyűjtésére 2020 áprilisa és májusa között került sor. A részvétel önkéntes volt, de nem anonim, mivel a szervezetnek szüksége volt a válaszadók azonosítására az érdekvédelmi munkájának ellátásához. Az egyes kérdőívekben az ipari szereplők széles körétől gyűjtöttek válaszokat a tevékenységi területükre és a vállalkozás méretére vonatkozóan. A válaszadók mintegy 20%-a 10 főnél kevesebb munkavállalót foglalkoztató mikrovállalkozás, 29%-a 10–49 főt foglalkoztató kisvállalkozás, 31%-a 50–249 főt foglalkoztató középvállalkozás, 16%-a pedig 250 főt vagy többet foglalkoztató nagyvállalat volt. A négy hullámban végzett felmérés a következő kérdésekre terjedt ki:

- Első hullám (Q1): A járvány hatásai a magyar vállalkozásokra, $n = 459$;
- Második hullám (Q2): A COVID-19-járványra adott kormányzati válaszok hatása a magyar vállalkozásokra, $n = 332$;
- Harmadik hullám (Q3): A magyar vállalkozások COVID-19-járvány kezelésére adott válaszai, $n = 347$;
- Negyedik hullám (Q4): A *home office* munkavégzési gyakorlatok tapasztalatai, $n = 147$.

⁸ A kutatást annak megkezdése előtt az Egészségügyi Tudományos Tanács Tudományos Kutatási Etikai Bizottsága hagyta jóvá (ETT-TUKEB ügyiratszám: IV/8531-1/2021/ ECU). Valamennyi résztvevő elektronikus úton adott beleegyezést a kutatásban való részvételre. A kutatási adatok a Kutatási Dokumentációs Központban, a HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont digitális intézményi kutatási adatrepozitóriumában érhetők el. DOI: 10.17203/KDK581.

2. TÁRSADALMI PÁRBESZÉD AZ ANTIPLURÁLIS „MUNKAALAPÚ TÁRSADALOMBAN”

A második (2010 utáni első) Orbán-kormány célja az úgynevezett „munkaalapú társadalom” és Európa legrugalmasabb munkaerőpiacának megteremtése volt, amely politikai célt bátran jellemezhetjük gazdaságfilozófiai értelemben neoliberálisnak.⁹ Az Orbán-kormány egy sor gazdaságpolitikai eszközt dolgozott ki a transznacionális feldolgozóipari vállalatok jövedelmezőségének elősegítésére. Annak ellenére, hogy a kormány sikeresen mozgósította az elégedetlen nemzeti tőkések is, a transznacionális tőke továbbra is domináns pozícióban van a magyar gazdaság legjelentősebb ágazataiban. A feldolgozóipari közvetlen külföldi befektetések GDP-hez viszonyított aránya 2010 és 2019 között megduplázódott, jelentősen növelve az ágazat függőségét és a német autógyárak gazdasági hatalmát, ezáltal politikai befolyását,¹⁰ amelyek a populista Orbán-rendszer egyik legnagyobb nyerteseivé váltak.¹¹ Ezenfelül a kormányzati intézkedéseket a szociális párbeszéd háttérbe szorítása, formális és informális intézményeinek gyengítésére irányuló általános törekvés kísérte.

A magyar politikai döntéshozatal két jellegzetes vonása a jogszabályok elburjánzása és az antipluralizmus. A háromoldalú Országos Érdekegyeztető Tanácsot 2011-ben megszüntették, és Magyarországon egy kétszintű szociális párbeszédmodell alakult ki. Létezik egy hivatalos szerv, a Nemzeti Gazdasági és Társadalmi Tanács (NGTT), amely a parlamenttől és a kormánytól független konzultatív, javaslattevő és tanácsadó testület. A társadalom számos különböző területének képviselői vesznek részt benne, de kormányzati megbízottak nélkül működik. Az NGTT jogköre azonban meglehetősen szűk, jelentőségében nem hasonlítható olyan konzultatív fórumhoz, amely nemzeti konszenzusra törekedhetne érdemi gazdasági és szociális kérdésekben. Az NGTT ekképp komoly visszalépést jelent a számos legitimációs problémával küzdő elődje, az Országos Érdekegyeztetési Tanács működéséhez képest.¹²

Bár az NGTT-t átfogó konzultatív fórumként hozták létre, alapvető feltételek hiányoznak ahhoz, hogy a társadalmi párbeszéd valódi fórumává váljon: a kormány formális részvételének hiánya is a Tanács gyenge pozí-

⁹ Bartha–Boda–Szikra (2020); Scheiring (2022).

¹⁰ Kalan (2013); Scheiring–Szombati (2019).

¹¹ Scheiring (2022)

¹² Kiss (2009)

ciójának félreérthetetlen jele. Következésképpen a kormány nem konzultál az NGTT-vel olyan fontos témákban, mint például a minimálbér, amely erősen vitatottá teszi a működését. Ugyanakkor létezik egy informális tanács, amelyet a kormány polgári jogi szerződéssel hozott létre, és amelyben csak a kormányhoz lojális, kiválasztott szervezetek vesznek részt. Ily módon az NGTT nem több, mint egy fantomszervezet, amellyel nem konzultálnak a szakpolitika-alkotás érdemi kérdéseiről; ehelyett a kormány egyoldalúan dönt az új szociálpolitikai irányokról. Ennek eredményeképpen a szociálpolitikában a jóléti állam védelmi garanciái jelentősen meggyengültek, felerősítve a munkahelyüket elvesztők bizonytalanságát és anyagi nélkülözését.

3. FOGLALKOZTATÁSPOLITIKÁK MAGYARORSZÁGON A COVID-19-VILÁGJÁRVÁNY ALATT

A 47/2020. (III. 18.) Korm. rendelet¹³ módosította a Munka Törvénykönyvének (Mt.)¹⁴ egyes rendelkezéseit, és a munkajogtól alapvetően idegen változásokat vezetett be: a kormányrendelet 6. § (4) bekezdése lehetővé tette a munkavállaló és a munkáltató számára, hogy megállapodásukkal eltérjenek az Mt. rendelkezéseitől. Ez azt jelentette, hogy az Mt. bármely szabálya – akár a munkavállalók javára, akár hátrányára – a felek közötti megállapodással, törvényi korlátok nélkül módosítható volt, ideértve a törvény kógens rendelkezéseit is.

Így az Mt. nem volt képes betölteni azt a funkciót, amely a munkavállaló mint gyengébb fél védelmét jelenti, és amely rendkívül fontos, különösen a munkaszerződés megszüntetése, az egészség- és munkavédelmi intézkedések, valamint a kártérítés eseteiben. Ugyanebben a szellemben a munkáltatók az Mt. 97. § (5) bekezdésében meghatározott közlési szabályoktól eltérően módosíthatták a bejelentett munkaidő-beosztást: ez azt jelentette, hogy a munkáltató bármikor, akár közvetlenül a beosztás szerinti munka megkezdése előtt vagy akár közben is módosíthatta a közölt beosztást. Ezen túlmenően a munkáltató egyoldalúan rendelkezett el otthoni munkavégzést, vagy vezethetett be távmunkát, mivel a távmunkához nem volt szükség a felek megállapodására, és az otthoni munkavégzés korlátozás

¹³ 47/2020. (III. 18.) Korm. rendelet a koronavírus-világjárvány nemzetgazdaságot érintő hatásának enyhítése érdekében szükséges azonnali intézkedésekről.

¹⁴ 2012. évi I. törvény a munka törvénykönyvéről.

nélkül volt elrendelhető [szemben az 53. § (2) bekezdése szerinti korláttal, amely évi 44 munkanapban határozza meg az eltérést].

Azonban, amint azt alább részletesen is kifejtjük, 2022 júniusáig nem volt törvényi szabályozás az otthoni munkavégzésre vonatkozóan, és olyan lényeges kérdések maradtak megválaszolatlanul, mint például a munkaviszonnyal összefüggő károkozásért való felelősség. Végül megemlítendő, hogy a konkrét útmutatások helyett a jogszabály akként rendelkezett, hogy „a munkáltató a munkavállaló egészségi állapotának ellenőrzése érdekében a szükséges és indokolt intézkedéseket megteheti”.¹⁵ Ez a valóságban gyengítette a munkavállalók munkahelyi egészségének és biztonságának színvonalát. A szükséges vagy minimális védelmi intézkedésekre, például a távolságtartásra, az arcvédő maszkok használatára és a védőoltásokra vonatkozó iránymutatások gyakran ellentmondásosak voltak, és még gyakrabban változtak.¹⁶

A pandémia ideje alatt bevezetett veszélyhelyzeti intézkedések hatékonyan ásták alá a munkahelyi kollektív autonómiát, és tovább erősítették az Orbán-kormány antipluralista hatalomgyakorlását. A 47/2020. (III. 18.) Korm. rendelet 6. § (3) bekezdése úgy rendelkezett, hogy a veszélyhelyzet idején a kollektív szerződéseknek a kormányrendelettel ellentétes rendelkezéseit nem lehet alkalmazni. Ezt követően a 104/2020. (VI. 10.) Korm. rendelet lehetővé tette a munkáltatók számára, hogy egyoldalúan 24 hónapos munkaidőkeretet alkalmazzanak, amely lehetővé tette a munkáltatók számára a munkaidő szélsőségesen egyenlőtlen beosztását, vagy akár a rendkívüli munka után járó pótlék kifizetésének elhalasztását.

Bár a rendelkezések nagy részét 2020. július 1-jétől hatályon kívül helyezték, a 24 hónapos munkaidőkeret egyoldalú elrendelése a nemzetgazdaság érdekében továbbra is lehetséges. A 2020. évi LVIII. törvény 56. § (4) bekezdése szerint – amely a veszélyhelyzeti rendelkezések egy részét beemelte a magyar jog állandó korpuszába – a Békés Megyei Kormányhivatal mint állami foglalkoztatási szerv engedélyezheti a munkáltatónak, hogy legfeljebb 24 hónapos munkaidőkeretet alkalmazzanak. Az engedélyt akkor kell megadni, ha a munkaidőkeret bevezetése nemzetgazdasági érdek. A kormányhivatal azonban nem tekinthető olyan szervnek, amely a munkavállalók érdekeit hivatott képviselni – ellentétben a szakszervezetekkel, amelyeknek viszont ilyen esetben nincs szerepük a foglalkoztatási szabályok alakításában.

¹⁵ 47/2020. (III. 18.) Korm. rendelet 6. § (2) c) pont.

¹⁶ Részletesen lásd Tóth (2022).

Összességében az Mt. módosításai a munkáltatókra bízta a döntést olyan alapvető kérdésekben, mint a munkahelyi biztonság vagy az egészséget nem veszélyeztető munkakörülmények biztosítása egy példátlan veszélyhelyzetben. Ez a „szabadság” azt is jelentette, hogy a munkáltatóknak felelősséget kellett vállalniuk döntéseikért. Ahogy kutatási eredményeink is mutatják, a munkáltatók nem voltak felkészülve az ilyen feladatokra, és a korlátlan szabadsággal kapcsolatos jogbizonytalanság végül akadályozta a hatékony működésüket.

4. A PANDÉMIA ALATT HOZOTT FOGLALKOZTATÁSPOLITIKAI DÖNTÉSEK TÁRSADALMI HATÁSAI

A világjárvány példátlan kihívást jelentett az EU-tagállamok kormányai számára, ahol a közvetlen egészségügyi kockázatok után a munkaerőpiaci következményekkel kapcsolatos aggodalmak kapták a legnagyobb figyelmet a közpolitikákban. A lezárások és a globális ellátási láncok ezt követő összeomlása nyomást gyakorolt az EU valamennyi kormányára, hogy új politikai megoldásokat dolgozzanak ki a gazdasági válság negatív hatásainak enyhítésére. Két fő szakpolitikai eszköz különösen fontos szerepet játszott ebben: a válság által érintettek számára megnövelt munkanélküli-segélyek és általános juttatások, valamint a tömeges munkanélküliség megelőzését célzó különböző munkahelymegtartó programok és támogatások.

A négy visegrádi ország (Csehország, Lengyelország, Magyarország és Szlovákia) közül Magyarországon voltak a legkevésbé nagyvonalúak a kompenzációs intézkedések.¹⁷ A magyar kormány csak 2020. augusztus végéig vezetett be rövid távú munkahelymegtartási támogatást (ezt követően csak a kulturális szférában és a vendéglátóiparban működő vállalatok pályázhattak rá), más kompenzációs intézkedéseket nem fogadtak el. A kormány a három hónapos álláskeresői támogatás jogosultsági idejét sem hosszabbította meg. Ami a szakpolitikai döntéshozatali folyamatokat illeti, a szakszervezetek már jóval a válság előtt meggyengültek és fragmentáltak voltak, így nem tudtak sikeresen tiltakozni a kormány azon intézkedései ellen sem, amelyek a szociális párbeszéd szerepének további korlátozására irányultak.¹⁸

¹⁷ Lukáčová–Kováčová–Kahanec (2022).

¹⁸ Lukáčová–Kováčová–Kahanec (2022), 9.

A hatékony kompenzációs intézkedések hiánya súlyosan érintette azokat az embereket, akik elvesztették az állásukat. A járvány két legközvetlenebb hatása a magyarországi munkaerőpiacra a munkahelyek elvesztése és a bérek csökkenése volt (1. táblázat). Felmérésünkben a foglalkoztatottak 9,7%-a számolt be arról, hogy a világjárvány miatt veszítette el állását. Ez a válaszadók jelentős hányadát jelenti, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy további 12,8% számolt be bércsökkenésről, 7,6%-uk tapasztalta a munkaidő csökkenését, 5%-uk pedig (fizetett vagy fizetés nélküli) szabadságra kényszerült. Összességében a munkavállalók egyharmada tapasztalt nehézségeket vagy negatív munkaerőpiaci hatásokat a világjárvány miatt; ezt a helyzetet súlyosbította az e csoportokat segítő szociálpolitikai intézkedések hiánya.

A világjárvány munkaerőpiaci hatásainak elemzése a munkavállalók körében (2. táblázat) azt mutatja, hogy a legkevésbé képzettek voltak a legnagyobb munkaerőpiaci kockázatnak kitéve: a legfeljebb általános iskolai végzettséggel rendelkező munkavállalók 16%-a veszítette el állását, míg további közel 20%-uknál bércsökkenés következett be. Ezzel szemben a felsőfokú végzettséggel rendelkezők viszonylag jól védettek voltak a kockáza-

1. táblázat. A pandémia munkaerőpiaci hatása (lakossági felmérés, foglalkoztatottak)⁹

Állásvesztés	9,7%
Bércsökkenés	12,8%
Csökkentett munkaidő	7,6%
Betegszabadság	2,8%
Fizetetlen szabadság	2,2%

Megjegyzés: N = 649.

2. táblázat. A pandémia munkaerőpiaci hatása legmagasabb iskolai végzettség szerint (lakossági felmérés, foglalkoztatottak)

	Legfeljebb általános	Középfokú oktatás alsó szintje	Középfokú oktatás felső szintje	Felsőoktatás
Állásvesztés	16,3%	9,1%	11,1%	6,3%
Bércsökkentés	18,6%	12,0%	11,1%	15,4%
Csökkentett munkaidő	9,3%	13,4%	4,7%	3,5%
Fizetetlen szabadság	0,0%	2,9%	2,4%	1,4%
Betegszabadság	0,0%	2,9%	2,0%	4,9%

Megjegyzés: Chi2: 30,341; P = 0,011; N = 648.

tokkal szemben, a középfokú végzettségűek pedig köztes helyzetben voltak. A járvány tehát a leghátrányosabb helyzetű csoportokat sújtotta a legsúlyosabban, és ők azok, akik a leginkább megszenvedték a neoliberális foglalkoztatáspolitikát is, hiszen épp az ő munkaerejük bizonyult viszonylag könnyen helyettesíthetőnek.

A koronavírus-világjárvány két legsúlyosabb negatív hatása, a munkahelyek elvesztése és a bérek csökkenése, eltérő módon érintette a korcsoportokat (3. táblázat). A fiatalabbakhoz képest az idősebb munkavállalók viszonylag jobban védettek voltak. A legfiatalabb válaszadók több mint egyharmada (34,6%) tapasztalta a munkahely elvesztését vagy a munkabérének csökkenését a világjárvány idején csökkentett munkaidő miatt. Ugyanez az arány 25,7% a 26–35 évesek körében, és ez a szám az életkor növekedésével monoton módon csökken. Érdeemes megjegyezni, hogy –

3. táblázat. A pandémia munkaerőpiaci hatásai korcsoportok szerint (lakossági felmérés)

	18-25	26-35	36-45	46-55	56-
Állásvesztés	12,2%	11,0%	10,1%	9,3%	6,7%
Bércsökkenés	22,4%	14,7%	13,4%	10,4%	10,5%
Csökkentett munkaidő	0,0%	5,5%	7,4%	10,9%	8,6%
Fizetetlen szabadság	10,2%	1,8%	0,7%	1,1%	1,9%
Betegszabadság	0,0%	4,3%	2,0%	2,7%	2,9%

Megjegyzés: Chi2: 37,24; P = 0,011; N = 649.

4. táblázat. A munkáltatók által bevezetett különböző átmeneti intézkedések (a megkérdezett munkáltatók %-ában)

Otthoni munkavégzés	59,86%
Új biztonsági intézkedések (pl. maszk, teszt, védőfelszerelés)	38,53%
Rövidebb munkaidő	36,24%
Munkavégzés nélküli alapbér fizetése	17,66%
Fizetetlen szabadság elrendelése	17,43%
Bércsökkentés	16,74%
Egyéb intézkedés	14,68%
A munkaszerződés átmeneti megszüntetése közös megegyezéssel	12,39%
Eltérés a munkaszerződéstől (az Mt. 53. § alapján)	11,47%
Csoportos létszámleépítés	5,50%

Forrás: Q1, n = 436.

ellentétben a nemzetközi és európai tapasztalatokkal¹⁹ – a mintánkban nemek szerint nem volt statisztikailag szignifikáns különbség abban, ahogyan a COVID–19 érintette a munkavállalókat.

Ahogyan a múltban is gyakran előfordult hasonló helyzetekben, a jelenlegi válság is növelte a jövedelmi egyenlőtlenségeket. A felmérés során megkértük a válaszadókat, hogy egy négyponthoz skálán értékeljék, elegendő-e a havi jövedelmük az életszínvonaluk fenntartásához. A szubjektív jövedelmi helyzet negatívan korrelál a világválság okozta munkaerőpiaci sokkal (4. táblázat): minél alacsonyabb a szubjektív jövedelmi helyzetre adott pontszám, annál súlyosabbak a világválság munkaerőpiaci következményei. Azok közül, akik azt mondták, hogy jelentős nehézségekbe ütközött megélni a jövedelmükből, körülbelül 20%-uk veszítette el a munkahelyét, és további 17,4%-uk tapasztalta meg az egy főre eső jövedelmének csökkenését. Ezzel szemben azok körében, akik kényelmesen meg tudtak élni a jövedelmükből, ugyanez az arány 2,5%, illetve 10% volt. Ismét azt látjuk, hogy a világválság idején a neoliberális foglalkoztatáspolitikát a leghátrányosabb helyzetű csoportokat sújtotta a leginkább. A munkahelyek megszűnése és a munkaidő csökkentése különösen a munkavállalók kiszolgáltatott csoportjait, köztük a fiatalokat és az alacsony keresetűeket sújtotta, tovább növelve a meglévő társadalmi egyenlőtlenségeket.

Amikor a világválság elérte Magyarországot, a kormány hirtelen magára maradt egy példátlan helyzetben, érdemi konzultációs intézmények nélkül – amelyeket a korábbi években maga rombolt le (lásd fentebb). Érdemi párbeszéd hiányában a problémás helyzeteket igyekezett egyoldalú döntésekkel megoldani. Így a kormány a szociális partnerekkel (vagy a civil társadalom bármely képviselőjével) folytatott konzultáció nélkül bevezette az úgynevezett gazdaságvédelmi akciótervet, amely egy laza gyűjtőfogalom a világválság idején és azt követően a gazdasági intézkedésekre, támogatásokra. Az összes új szabályt a parlament, a szociális partnerek és a gazdasági szereplők megkerülésével, kormányrendeletekkel fogadták el.

A pandémia alatti jogalkotásról általánosságban elmondható, hogy a veszélyhelyzetre vonatkozó szabályozások gyakran a meglévő jogszabályok módosításán alapultak, és gyakran változtak. A 47/2020. (III. 18.) és 104/2020. (IV. 10) kormányrendeletek, amelyek lehetővé tették a Mt.-től való teljes eltérést, lényegében átrendezték a munkajogi jogforrási hierarchiát.

¹⁹ Carli (2020); EIGE (2021).

A munkajogi jogforrási rendszer arra az alapvetésre épül, hogy a szociális partnerek nagy fokú autonómiát élveznek, azaz a kollektív szerződések esetében az abszolút diszpozitivitás érvényesül bizonyos kivételekkel, míg az Mt.-től való eltérés esetében a felek megállapodása esetén a relatív diszpozitivitás az irányadó, azaz főszabályszerűen csak a munkavállaló javára megengedett az eltérés. Azzal, hogy a 47/2020. (III. 18.) Korm. rendelet korlátozás nélkül lehetővé tette az Mt. szabályaitól való eltérést, a munkáltatókra hárította a felelősséget a munkahelyi biztonság megteremtésében egy olyan helyzetben, amelyre korábban még nem volt példa. Az autonómia ilyen kiterjesztése alkotmányjogi kérdéseket is felvet, hiszen az Alaptörvény és más jogszabályok lehetővé teszik a kormány számára, hogy rendkívüli intézkedéseket vezessen be rendkívüli helyzetekben.²⁰ Az Alaptörvény azonban nem teszi lehetővé, hogy ezt a jogkört magánfelekre ruházza át, méghozzá oly módon, hogy az egyenlőtlen szerződéses helyzetben lévő felek közjogi jellegű védelmét megszünteti.

A túl- és alulszabályozás párhuzamos jelenléte bénítóan hatott a munkáltatókra. Amint a kutatási adatokból kiderül, a legtöbb munkáltató nem tudott vagy nem mert a 47/2020-as kormányrendelet által biztosított szabadsággal élni. A munkáltatók abban voltak érdekeltek, hogy a világjárvány végéig megtartsák a munkaerőt, hogy ne veszítsék el vállalkozásukat, és a lehető legegészségesebbek maradjanak a munkavállalóik. Különböző intézkedéseket hajtottak végre vállalkozásaik megtartása érdekében (4. táblázat), gyakran kompenzálva az egészségügyi intézkedésekre vonatkozó hatékony állami szintű kormányzati politika hiányát.

Ezeket az adatokat alátámasztják a lakossági felmérésünk eredményei is: a válaszadók mintegy háromnegyede számolt be arról, hogy a munkahelyén vannak távolságtartásra és maszkhasználatra vonatkozó szabályok (annak ellenére, hogy a kormány a szállodaipar és a kiskereskedelem kivételével nem vezetett be ilyen szabályozást). A jogi szabályozás nem védte különösebben a munkavállalók egészségét Magyarországon, mivel nem voltak államilag támogatott intézkedések a munkavállalók rendszeres tesztelésére, illetve a munkavállalók vagy a munkahelyek maszkokkal való ellátására. Eredményeink azt mutatják, hogy a munkáltatók úgy döntöttek, hogy anyagilag is hozzájárulnak a járvány kezeléséhez: a munkavállalók mintegy 62%-a kapott ingyenes maszkot, és körülbelül egyötödüket havonta vagy gyakrabban tesztelték. Szintén említésre érdemes, hogy bár a kormány támogatta az otthoni munkavégzést és a távmun-

²⁰ Részletesebben lásd Chronowski (2024).

kát, a szociális partnerek többszöri kérése ellenére sem hoztak az otthoni munkavégzés során felmerült károkozással kapcsolatos felelősségi szabályokat.

A felmérés adatai azt mutatják, hogy a munkáltatók a világjárvány idején a vonatkozó törvénymódosítások késedelmes hatálybalépése miatti jogbizonytalanság közepette vonakodtak a telephelytől eltérő munkavégzési módok bevezetésétől. Problémát nem pusztán az okozott, hogy ez a jogi szabályozás mintegy százezer munkavállalót érintő jogbizonytalanságot okozott,²¹ hanem hogy nem illeszkedett a rendes jogalkotási eljárás logikájába sem: egy parlament által elfogadott törvény alkalmazhatósága nem függhet a végrehajtó hatalom vezetőjének egyedi aktusától. Ez egy újabb példa a populista hatalomgyakorlás működési mechanizmusaira: miután a miniszterelnök nagyrészt figyelmen kívül hagyja a szociális partnerek véleményét a jogszabály tartalmát illetően, technikailag megkerüli a törvényhozást is.

A veszélyhelyzet idején a távmunkával és az otthoni munkavégzéssel kapcsolatban nem fogadtak el konkrét szabályokat a munkahelyi biztonságra és egészségvédelemre vonatkozóan, így a munkáltatóknak az új helyzetben a gyakran bizonytalan tartalmú általános szabályokat kellett alkalmazniuk. A jogbizonytalanság és a kormány iránymutatásának hiánya ellenére a távmunkát és az otthoni munkavégzést széles körben alkalmazták a világjárvány idején annak az általános törekvésnek a részeként, hogy a munkáltatók fenntartsák vállalkozásuk normális működését.

5. táblázat. A munkáltatók megoszlása aszerint, hogy milyen változások kísérték a home office bevezetését a munkahelyen

Átalakítottuk a munkaszerződést a távmunkának megfelelően annak érdekében, hogy egyértelműbbek legyenek a munkavédelmi szabályok.	5,22%
Ellenőriztük a munkavállalók otthoni munkavégzésének körülményeit a home office elrendelése előtt.	5,97%
A munkavédelmi szabályokat nehéz betartani még távmunkás munkaszerződés esetében is.	10,45%
Formálisan nem alakítottuk át a munkaszerződést távmunkára, de követtük az erre vonatkozó munkavédelmi előírásokat.	21,64%
Képzést tartottunk a munkavállalók számára a home office-ban követendő munkavédelmi szabályokról.	30,60%
A home office-ra vonatkozó munkavédelmi szabályok betarthatatlanok.	45,52%

Forrás: Q4, n = 134.

²¹ Kun (2021).

A felmérés szerint 2020. május végéig a munkáltatók 82,43%-a alkalmazott otthoni munkavégzést vagy távmunkát, amely a munkavállalók 17%-át, azaz mintegy 760 ezer embert érintett.²² Ez jelentős növekedés, figyelembe véve, hogy a világjárvány előtt mindössze 3,7% (vagy 144 ezer munkavállaló) dolgozott távmunkára irányuló munkaszerződés keretében – vagy *home office*-ban. Ugyanakkor meglehetősen nagy volt a bizonytalanság az alkalmazandó szabályokkal és azok alkalmazásával kapcsolatban (5. táblázat). A válaszadók mintegy 56%-a vélte úgy, hogy a távmunkára vonatkozó munkavédelmi szabályokat gyakorlati szempontból is nehéz alkalmazni; az érintett munkáltatók mintegy 11%-a mégis úgy döntött, hogy alkalmazza ezeket a szabályokat, mivel azok még mindig átláthatóbbak és megbízhatóbbak, mint a *home office*-ra vonatkozó (gyakorlatilag nem létező) rendelkezések.²³

Miközben a kormányzat ezekben az alapvető fontosságú kérdésekben a döntési jogkört a magánfelekre ruházta, a kollektív autonómiát szisztematikusan csökkentette, sőt megszüntette azt.²⁴ Ráadásul a világjárvány ideje alatt elfogadott, a kollektív autonómiát megszüntető veszélyhelyzeti rendeletek egy része a pandémia után is hatályban maradt, és az állandó jogrend részévé vált.

Bár a munka világát érintő intézkedések több százezer munkavállalót érintettek, a veszélyhelyzet idején a szociális partnerekkel nem konzultáltak a munkajogi szabályozásról. A munkáltatók többsége nem volt elégedett a kormány veszélyhelyzetben hozott pénzügyi intézkedéseivel sem (6. táblázat).

6. táblázat. A munkáltatók véleményének megoszlása a kormány által a munkaidő-csökkentéshez adott bértámogatásról

Nem igényeljük, mert már elbocsátottuk a munkavállalóink egy részét.	3,33%
Nagy segítséget jelent a válság negatív következményeinek enyhítésében és a munkaerő megtartásában.	6,67%
A 75 000 forintos plafon túl alacsony, a bevételeink nem teszik lehetővé a maradék bér rész előteremtését, el kell bocsátanunk a dolgozókat.	29,09%
Nem igényeljük a támogatást, mert az üzletmenetünk nem teszi lehetővé a munkaidő csökkentését.	32,73%
Egyéb	9,39%
Nem releváns / Nem alkalmazható	18,79%

Forrás: Q2, n = 330

²² Központi Statisztikai Hivatal (2018).

²³ Részletesebben lásd Pál (2018).

²⁴ Kiss (2020), 503–512.

7. táblázat. A kötelező képzés értékelése a támogatásra való jogosultság feltételeként a válaszadók %-os arányában

Megvalósítható, amúgy is rendszeresen képezzük a munkavállalóinkat.	8,79%
Megvalósítható attól függően, hogy mennyibe kerül a képzés.	17,88%
Nem valósítható meg, mert a munkaidő 15%-ában nem tudunk munkát biztosítani, mivel nincs elég bevételünk a bérek fedezésére.	13,64%
Nem valósítható meg, mert a kötelező képzéssel járó költségek meghaladják annak hasznát.	34,55%
Nem releváns, nincs a támogatás igénybevételére jogosult munkavállalónk.	25,15%

Forrás: Q2, n = 330.

Ami a rövidített munkaidőhöz nyújtott bértámogatást illeti, a válaszadók kevesebb mint 7%-a tartotta ezt az intézkedést jelentős segítségnek. A programot főként a rövid (eredetileg három hónapra meghatározott, majd összesen kilenc hónapra meghosszabbított) időszak miatt kritizálták, amely időtartamra a bértámogatás igényelhető volt. A válaszadók mindössze 22,8%-a tartotta ezt az időszakot elég hosszúnak; 37,2%-uk állította, hogy határozottan túl rövid, míg 42%-uk válaszolta, hogy a három hónapos támogatási időszak jelentős segítséget jelenthetne, ha rugalmasabb lenne a szabályozás, és nem tartalmazná a havi 75 ezer forintos bérplafont (amely a munkáltatók számára általában meglehetősen jelentéktelen összeg) és/vagy a munkaidő 15–50%-os csökkentésének követelményét. Ezenkívül a munkaidő 15%-át kitevő kötelező képzés feltételét a válaszadók 48%-a nem tartotta reálisan megvalósíthatónak (7. táblázat).

A megkérdezett munkáltatók többsége számára még az sem jelentett valódi segítséget, hogy a munkaidőkeret referencia-időszakát 24 hónapra emelhették, mert vagy az Mt. által előírt általános referencia-időszakot alkalmazták (20%), vagy egyáltalán nem alkalmaztak munkaidőkeretet (34,9%). A válaszadók mintegy 35,5%-a alkalmazta a munkaidőkeretet, és a felmérésben részt vevők mindössze 9,5%-a tartotta ezt az intézkedést nagyon hasznosnak.

5. KÖVETKEZTETÉSEK

Tanulmányunkban azt elemeztük, hogy az általunk nemzeti-populista neoliberalisként²⁵ azonosított magyar kormány hogyan reagált a COVID–19-világjárvány okozta új helyzetre. Azt találtuk, hogy a pandémia nem

²⁵ Scheiring (2022).

indított el érdemi változásokat a politikai döntéshozatal autokratikus folyamataiban. A társadalmi partnerek szerepének szűkítését célzó korábbi intézkedéseket (többek között a nemzeti szintű háromoldalú konzultatív testület leépítését, a kollektív jogok megnyirbálását stb.) nem vizsgálták felül, néhány esetben még a kölcsönösen elfogadott, meglévő kollektív szerződések munkaidő-beosztásra vonatkozó rendelkezéseit is felfüggesztették.

A lakosság a járvány idején semmilyen közvetlen pénzügyi támogatásban nem részesült, amely azonnali segítséget jelenthetett volna a bajbajutottaknak, legyenek azok fertőzött munkavállalók, munkanélküliek, nyugdíjasok vagy más kiszolgáltatott helyzetben lévők. Ez a gyakorlat felerősítette a munkahelyüket elvesztők bizonytalanságát és anyagi nélkülözését.

A kormány a munkáltatókra bízta az olyan kérdések rendezését, mint a munkavédelmi szabályok kialakítása, ez a szabadság azonban azt is jelentette, hogy a munkáltatóknak viselniük kellett a felelősséget a döntéseikért.

Kimutattuk, hogy a munkáltatók a világjárvány idején nem voltak felkészülve az ilyen feladatokra, és a normák vagy útmutatások hiánya következtében fellépő jogbizonytalanság akadályozta a hatékony működésüket. A veszélyhelyzetet az egyéni és kollektív jogok további gyengítésére használták fel, amint azt a munkaidőkerettel kapcsolatos szabályok változásai is mutatják. A világjárvány idején bevezetett foglalkoztatáspolitikai reformok többsége nem volt közvetlen kapcsolatban a COVID-19-világjárvánnyal, de a világjárvány idején elfogadott intézkedések a vírus gyengülése és a veszélyhelyzet megszűnése után is hatályban maradtak. A munkavállalók és a szakszervezetek autonómiája ezáltal tovább szűkült.

IRODALOM

- ANTAL Attila: *A rendkívüli kormányzás és a populizmus: magyar esettanulmány* (Vázlat). Kézirat, 2022. <https://rb.gy/ej0zwn>
- BARTHA, Attila – BODA, Zsolt – SZIKRA, Dorottya: „When populist leaders govern: conceptualising populism in policy making”. *Politics and Governance*, 8 (2020) 3: 71–81. DOI: 10.17645/pag.v8i3.2922
- BOHLE, Dorothee – MEDVE-BÁLINT, Gergő – ŠĆEPANOVIĆ, Vera – TOPLIŠEK, Alen: „Riding the Covid waves: authoritarian socio-economic responses of east central Europe’s anti-liberal governments”. *East European Politics*, 38 (2022) 4: 662–686. DOI: 10.1080/21599165.2022.2122044
- CARLI, L. Linda: „Women, gender equality and COVID-19”. *Gender in Management: An International Journal*, 35 (2020) 7/8: 647–655. DOI: 10.1108/GM-07-2020-0236
- CHRONOWSKI Nóra: „Különleges? Jogrend? – The state of art”. *JTIblog*, 2024. március 12. <https://rb.gy/8t1ioc>

- EIGE: Gender equality and the socio-economic impact of the COVID-19 pandemic. 26 May 2021. <https://rb.gy/44n3db>
- KALAN, Dariusz: „Is the Automotive Industry the Remedy for Hungary’s Economic Problems?” *The Polish Institute of International Affairs Bulletin*, 55 (508), 22 May 2013.
- KISS György: „A legitimáció hiánya és az „egyetértési” jog természete”. *Fundamentum*, 1 (2009): 89–112.
- KISS György: „Válság, közösség, szolidaritás – van-e (munka)joga a válságnak?” *Magyar Jog*, 9 (2020): 503–512.
- KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL: Távmunka és „home office”. 2018. <https://rb.gy/5w53oz>
- KUN Attila: „Smart working” Magyarországon: a távmunka és a „home office”. In: HOMICSKÓ Árpád (szerk.): *Modern technológiák a jog egyes részterületein, Acta Caroliensia Conventorum Scientiarum Iuridico-Politicarum XXXVI*. Budapest, Patrocinium, 2021. 191–216.
- LUKÁČOVÁ, Katarína – KOVÁČOVÁ, Lucia – KAHANEC, Martin: „Industrial relations and unemployment benefit schemes in the Visegrad countries during the COVID-19 pandemic”. *Transfer: European Review of Labour and Research*, 28 (2022) 2: 229–246. DOI: 10.1177/10242589221099804
- PÁL Lajos: „A szerződéses munkahely meghatározása – a »home office« és a távmunka”. *Munkajog*, (2018) 2: 56–59.
- SCHEIRING, Gábor: „The national-populist mutation of neoliberalism in dependent economies: the case of Viktor Orbán’s Hungary”. *Socio-Economic Review*, 20 (2022) 4: 1597–1623. DOI: 10.1093/ser/mwac007
- SCHEIRING, Gábor – SZOMBATI Kristóf: “The structural trap of labour politics in Hungary”. *Rupture Magazine*, (2019) 3.
- TÓTH Kinga: „A koronavírus hatása a foglalkozási megbetegedések és a munkabalesetek területén”. *Munkajog*, (2022) 3: 11–17.
- WEBBER, Jeremy: „Understanding Populism”. *Social & Legal Studies*, 32 (2023) 6: 849–876. DOI: 10.1093/ser/mwac007

REZILIENCIA ÉS MUNKAJOG

A rövidített munkaidő modellje Franciaországban¹

Lőrincz Viktor Olivér²

1. BEVEZETÉS

Három okból tárgyaljuk a kötet e fejezetében a rövidített munkaidő francia modelljét, mintegy keretozve a korábbi kutatásokat. Tesszük ezt egyrészt gyakorlati okból, ugyanis a COVID–19-világjárványhoz kötődő magyarországi krízis korai szakaszában felmerült a rövidített munkaidő modelljének bevezetése. 2020. április 8-án a Társadalomtudományi Kutatóközpont által támogatott *Epidemiológia és jogtudomány* elnevezésű projekt keretében egy blogbejegyzésben már foglalkoztunk azzal, hogy a jogintézménynek a francia jogban régóta létező modellje milyen tanulságokat kínálhat a magyar jog számára.³ Még ugyanebben a hónapban valóban bevezettek egy támogatási formát, amely inkább a jogintézmény német változatát, az úgynevezett *Kurzarbeit*ot, illetve a *Kurzarbeitergeld*et⁴ vette alapul,⁵ a korabeli sajtó és a szakma is jellemzően *Kurzarbeit*-rendeletként hivatkozott rá.⁶

Jelen írásunknak ugyanakkor nem célja a kérészetű magyar szabályozás⁷ elemzése, mivel annak itthoni előzményei nincsenek, helyette a francia szabályozásra koncentrálnak. Második célja írásunknak ugyanis az, hogy a rövidített munkaidő francia modelljének példáján mutassuk be, hogyan képes egy már létező jogintézmény új társadalmi funkciókat fel-

¹ A kutatás a Magyar Tudományos Akadémia 05016764. sz. „A jogrendszer reagálóképessége a poszt-COVID-társadalomban: kockázatok és lehetőségek” c. projektje keretében valósult meg.

² Tudományos segédmunkatárs, HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet.

³ Lőrincz (2020).

⁴ A német szabályozásról lásd Brand (2021) § 95–109.

⁵ 105/2020. (IV. 10.) Korm. rendelet a veszélyhelyzet idején történő csökkentett munkaidős foglalkoztatásnak a Gazdaságvédelmi Akcióterv keretében történő támogatásáról.

⁶ Csiki (2020); Zsédely–Szűcs (2020).

⁷ A veszélyhelyzet megszűnésének napjával, 2020. június 18-ával a rendelet hatályát veszttette, és a kutatások szerint a bértámogatás nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, erről lásd a jelen kötetben: Gárdos–Hungler–Illéssy 2024, 5. táblázat.

venni, ahogy azt egy korábbi írásunkban is felvetettük.⁸ A harmadik cél pedig az, hogy demonstráljuk, hogy a rövidített munkaidő mint jogintézmény maga is növeli a munkaerőpiac rezilienciáját. A rövidített munkaidő francia modellje jó példa arra, amikor egy, a COVID-19-világjárvány előtt már létező jogintézmény időlegesen új funkciókat vesz fel, bizonyos elemekben módosul, majd a válság lecsengésével többé-kevésbé visszatér eredeti állapotába.

2. GOLYÓ, TÁL ÉS PEREM: A RÖVIDÍTETT MUNKAI DŐ MINT A REZILIENCIÁT NÖVELŐ JOGINTÉZMÉNY

C. S. Holling eredetileg a komplex ökológiai rendszerekre kidolgozott modelljének⁹ egy jelentősen leegyszerűsített változata nagy népszerűsége tett szert más tudományokban is. Ez a komplex rendszerek működését nem egy statikus vagy egyszerű homeosztatisztikus modellel írja le, hanem egy tálhoz hasonlítja, amelyben egy golyó található. A külső behatások, rezgések és sokk hatására a golyó elmozdulva a tál aljáról körözni kezd az edényben. E mozgás kimenetele a külső hatások mellett az edény formájától is függ, egy szélesebb, de alacsonyabb tál szélén könnyebben átlendül a golyó, míg egy magasabb vázát sokkal nehezebben hagy el, azaz kerül visszafordíthatatlan állapotba. Ha a golyó nem esik ki az edényből, akkor a külső hatások megszűnésével idővel visszatér eredeti állapotába, azaz a rendszer képes elnyelni a külső hatásokat anélkül, hogy megváltozna.¹⁰

Mint látni fogjuk, ha az edény szélén a külső hatások miatt túllendülő golyó esetét a munkaviszony megszűnésének tekintjük, akkor a rövidített munkaidő jogintézménye egyfajta peremet ad a tálhoz, ami lehetővé teszi, hogy az ideiglenesen a tál szélén túllendülő golyó visszatérjen az eredeti állapotba, azaz a munkaviszony továbbra is fennmaradjon. A felek kapcsolata tehát időlegesen kilép a munkaszerződés által meghatározott keretek közül különböző külső hatások nyomán, azonban lehetőség van arra, hogy ezen hatások lecsillapodásával visszatérjen oda. Ennek különösen akkor van jelentősége, ha a rendszert több hullámban is érik külső hatások, mint ahogy az a COVID-19-világjárvány esetében történt. A jogintézmény így

⁸ Goto-Lőrincz (2022).

⁹ Lásd például Holling (1973).

¹⁰ A modell egyszerű változatát ábrázolja Holling (1973), 20, 4. ábra; lásd továbbá Goto-Lőrincz (2022), 97 skk.

ott, ahol tartósan alkalmazták, lehetővé tette, hogy a munkaszerződést ne kelljen minden hullám idején felmondani és aztán újrakötni. Érdemes azt is előrebocsátani, hogy bár a magyar jogban az intézmény elsősorban támogatási formaként jelent meg, a munkabér állam általi pótlása csak az egyik joghatása a rövidített munkaidő jogintézményének, amelyet elsősorban az aktuális (szak)politika befolyásol. A jogtudomány szempontjából azonban érdekesebb a jogviszony időleges módosulásának dogmatikai helye, amely kihat más jogintézményekre, így például a társadalombiztosítási jogviszonyra is.

3. A RÖVIDÍTETT MUNKAI DŐ JELENTŐSÉGE

A jogintézményt elsősorban a külső hatásokra reagáló más megoldásokkal összevetve érdemes elemezni. Azokban a jogrendszerekben, ahol ez az intézmény nem ismert, a különböző gazdasági vagy társadalmi sokkhatásokra a legkézenfekvőbb megoldás az, hogy a munkáltató, amely gazdasági tevékenységét – akár csak időlegesen – nem tudja folytatni, az abban részt vevő munkavállalókat elbocsátja, hiszen sem munkát, sem munkabért nem tud biztosítani a számukra. Ezzel megnyílnak a felmondáshoz kapcsolódó különböző jogkövetkezmények. A munkáltatónak ez is jelentős költségeket jelent, hiszen esedékessé válik a végkielégítés, illetve a felmondási idő szabályait is alkalmazni kell, továbbá jellemzően a csoportos létszámleépítés feltételei is fennállhatnak, valamint a kollektív szerződés további kötelezettségeket terhelhet a munkáltatóra.

Előfordulhat az is, hogy – főleg ha az adott válsághelyzet, termelés kiesés időtartama nem látható előre – a munkáltatónak mindez nagyobb költséget okoz, mint ha magára vállalná azt, hogy az átmeneti időszakra fenntartja a teljes munkaidős foglalkoztatást, és bár munkát nem tud biztosítani, munkabért fizet. A felmondás pedig megnyitja az utat a munkanélküliséghez kapcsolódó szolgáltatások felé, amelyek jelentős anyagi és adminisztratív terhet rónak az államra is. Így mind a munkáltató, mind az állam érdekelt abban, hogy átmeneti, rövid ideig tartó termelés kiesések esetén ne kelljen viselni a felmondáshoz kötődő terheket.

Mivel a lent részletezendő sokkhatások jellemzően teljes ágazatokat érintenek, így a munkavállalónak is előnyösebb az eredeti munkaszerződés fenntartása, mint az, hogy az egyébként bajba került ágazati munkapiacra új állást keressen. Ezekre a problémákra kínál egy hatékonyabb modellt

a rövidített munkaidő modellje, amelynek – újra le kell szögeznünk – csak egy, és talán nem is a legjelentősebb eleme az állami támogatás.

4. A MODELL FRANCIAORSZÁGI VÁLTOZATA

A francia modellt (amely hivatalosan *activité partielle*-ként, azaz részleges tevékenységként ismert, de amelyet *chômage partiel*ként vagy *chômage technique*-ként, azaz részleges vagy technikai munkanélküliségként is emlegetnek) bemutató Domergue is azt hangsúlyozza, hogy a rövidített munkaidő alkalmazásával a munkaszerződés nem szűnik meg, annak csak a végrehajtása módosul.¹¹ Sőt a megoldás a semmitőszék (Cour de cassation) szerint még a munkaszerződés (felek általi) módosításának sem tekinthető, hiszen az a törvény erejénél fogva jön létre.¹² Értelemszerűen tehát ez nem egy (jellemzően a munkáltató által kezdeményezett) egyoldalú szerződésmódosítás, így az eljárás megkezdésekor nem állnak be a szerződésmódosítás vagy -megszüntetés jogkövetkezményei sem. (A munkáltató tehát egy közigazgatási eljárást kezdeményez a prefektusnál, nem pedig a munkaszerződések módosítását.)

A francia rendszerben a munkaidő lerövidítéséért járó kártalanítás az első világháború alatt jelent meg, és 1951-ben rendeleti úton vált általánossá.¹³ A finanszírozás módja és megoszlása a munkáltató, az állam és a munkanélküli-ellátások biztosítója között többször is változott az évek során. 1993-ban került sor jelentősebb módosításra,¹⁴ de 1996 után a megoldás elvesztette jelentőségét, majd a jogintézmény a 2008-as válság után vált újra fontossá. Egy 2009-es rendelet¹⁵ szabályozta újra a hosszú távú részdíós tevékenység (*activité partielle de longue durée*) kérdését. A számvevőszék (Cour des comptes) 2013-as ajánlásait¹⁶ felhasználva még ebben az évben törvényben szabályozták újra az ekkor már röviden *activité partielle*-nek nevezett jogintézményt.¹⁷

¹¹ Domergue (2024), Généralités 1.

¹² Az 1996-os és 1999-es ítéleteket (Cour de cassation – Chambre sociale 18 juin 1996 / n° 94-44.653; Cour de cassation – Chambre sociale 2 février 1999 / n° 96-42.831) és az ítéletkommentárokat idézi Domergue (2024), Généralités 2.

¹³ Décr. no 51-319 du 12 mars 1951, D. 1951. 75.

¹⁴ La loi quinquennale no 93-1313 du 20 décembre 1993 relative au travail, à l'emploi et à la formation professionnelle.

¹⁵ Décret no 2009-478 du 29 avril 2009 (JO 30 avr.).

¹⁶ Le marché du travail: face à un chômage élevé, mieux cibler les politiques, janvier 2013.

¹⁷ Loi du 14 juin 2013 relative à la sécurisation de l'emploi.

A COVID-19 által előidézett körülmények miatt a veszélyhelyzeti jogalkotás keretében 2020 márciusában nyúltak újra a szabályozáshoz.¹⁸ A kormány felhatalmazást kapott, hogy a rövidített munkaidő kérdéseit rendeleti úton szabályozza. Ennek nyomán született meg 2020. március 27-én az a rendelet,¹⁹ amely az intézmény alkalmazását számos foglalkoztatási formára, így (a veszélyhelyzet idejére) még a szabadfoglalkozásúakra (*professions libérales*) is kiterjesztette. További változást hozott egy 2020 júniusában kihirdetett törvény,²⁰ amely bevezette az *activité réduite pour le maintien en emploi* (ARME, csökkentett tevékenység a munkaviszony fenntartása érdekében) szabályrendszerét²¹ olyan vállalatok esetében, ahol szintén hosszú távon csökkenteni kellett a termelést, ez azonban nem veszélyeztethette a vállalat fennmaradását. Bevezették az úgynevezett *activité partielle de longue durée* (APLD, hosszú távú részleges tevékenység) intézményét,²² amely az *activité partielle* általános jogintézménye mellett, azzal nem összevonhatóan jött létre.²³

Az *activité partielle* általános szabályai azokra a vállalatokra és szervezetre alkalmazandók, amelyek a munka törvénykönyvének (Code du travail) hatálya alatt állnak. Azok a közzállalatok, amelyek elsődlegesen szintén ipari vagy kereskedelmi tevékenységet folytatnak, amely bevételük nagyobb részét teszi ki, és csatlakoztak a munkanélküliség-biztosítási rendszerhez, szintén igényelhetik ezt a megoldást a magánjog hatálya alatt foglalkoztatott alkalmazottjaik tekintetében, míg a külföldi cégekre a szabályozás akkor vonatkozik, ha befizetői a francia munkanélküliség-biztosítási rendszernek.²⁴ A szabályozás alkalmazandó minden teljes vagy részmunkaidős munkavállalóra, illetve egyes speciális szerződésekre (*contrat d'apprentissage, contrat de professionnalisation, contrat de mission*), valamint beleegyezésük nélkül is a különböző munkavállalói érdekképviselőket ellátó dolgozókra is, ha az őket foglalkoztató szervezeti egység egészét érinti az intézkedés.²⁵

¹⁸ Loi d'urgence n° 2020-290 du 23 mars 2020 pour faire face à l'épidémie de Covid-19 (JO 24 mars).

¹⁹ Ordonnance no 2020-346 du 27 mars 2020 portant mesures d'urgence en matière d'activité partielle (JO 28 mars).

²⁰ Loi n° 2020-734 du 17 juin 2020 relative à diverses dispositions liées à la crise sanitaire, à d'autres mesures urgentes ainsi qu'au retrait du Royaume-Uni de l'Union européenne (JO 18 juin).

²¹ Lásd erről részletesen Géa (2020); Filipetto (2020).

²² Lásd Castel (2020); Dechristé (2020).

²³ A jogintézmény történetének részletes összefoglalását adja Domergue (2024), Généralités 3–6.

²⁴ Domergue (2024), 10–11. pont.

²⁵ Domergue (2024), 12. pont. A „védett” munkavállalók fogalmát, amely elsősorban az érdekvédelem valamilyen formájában érdekelt személyeket jelenti, a Code du travail második részének IV. könyve tartalmazza.

A Code du travail 5122-1 szakasza alapján a hatóság explicit vagy implicit döntése alapján a munkavállalókra az *activité partielle* szabályait kell alkalmazni, ha fizetésük csökkenése a vállalat egészének vagy részének bezárásának, vagy a munkaóráknak a törvényes minimum alá csökkenésének tudható be,²⁶ ha ezt a gazdasági körülmények (*conjoncture économique*) vagy kivételes események (*d'événements exceptionnels*) eredményezik.²⁷ Az intézkedés kollektív, tehát nem alkalmazható csupán egy személyre,²⁸ de annak nincs akadálya, hogy egy szervezeti egységen belül felváltva alkalmazzák az egyes dolgozókra.²⁹

A joggyakorlat és a szakirodalom részletesen elemzi az eredeti munkaidő számítását,³⁰ ami alá csökken majd a ledolgozott munkaórák száma az *activité partielle* alkalmazása során – ennek ismertetésétől itt eltekintünk. Önmagában a munkaidőnek az előírt minimum alá csökkenése nem alapozza meg az *activité partielle* alkalmazását, arról az illetékes prefektusnak kell döntenie, aki a jogintézményt csak akkor alkalmazza, ha a munkaidő-csökkenés a törvény által felsorolt okok egyikéből ered. Ezeket a Code du travail (R5122-1) korábban már idézett rendeleti része határozza meg: a gazdasági körülmények, a nyersanyag és energia tekintetében fellépő ellátási problémák, kivételes elemi, természeti (*sinistre*) és az időjáráshoz kötődő csapások (*intempéries*), a vállalat átalakítása, modernizálása vagy restrukturálása, valamint egyéb rendkívüli körülmények indokolhatják a jogintézmény alkalmazását. A jogszabály tehát nem ad taxatív listát a lehetséges okokról.

Az elemi csapás felléphet az üzemben belül is, ilyennek tekintendő a tűzvész, a gépek meghibásodása, illetve szó lehet külső, nagyobb horderejű

²⁶ A Code du travail L5122-1 cikke szerint: „I. – Les salariés sont placés en position d'activité partielle, après autorisation expresse ou implicite de l'autorité administrative, s'ils subissent une perte de rémunération imputable : – soit à la fermeture temporaire de leur établissement ou partie d'établissement ; – soit à la réduction de l'horaire de travail pratiqué dans l'établissement ou partie d'établissement en deçà de la durée légale de travail.”

²⁷ A Code du travail rendeleti része (R5122-1) szerint: „L'employeur peut placer ses salariés en position d'activité partielle lorsque l'entreprise est contrainte de réduire ou de suspendre temporairement son activité pour l'un des motifs suivants : 1° La conjoncture économique ; 2° Des difficultés d'approvisionnement en matières premières ou en énergie ; 3° Un sinistre ou des intempéries de caractère exceptionnel ; 4° La transformation, restructuration ou modernisation de l'entreprise ; 5° Toute autre circonstance de caractère exceptionnel.” Domergue (2024), 14.

²⁸ „Attendu, cependant, que les dispositions de l'article susvisé n'autorisent pas un employeur à mettre un seul salarié au chômage partiel [...]” Cour de cassation – Chambre sociale 19 juillet 1995 / n° 91-45.676.

²⁹ Domergue (2024), 15. pont.

³⁰ Vö. Domergue (2024), 15–23. pont.

elemi vagy természeti csapásról is, mint az árvíz, a vihar vagy egyéb elháríthatatlan külső ok (*vis maior, force majeure*). Domergue a munkaügyi minisztérium egy régebbi körlevelét idézve rámutat, hogy a munkagépek előrelátható javítása nem alapozza meg a jogintézmény alkalmazását,³¹ mint ahogy a munkáltatónak betudható balesetek, csapások sem, például azok a balesetek, tüzesetek stb., amelyek gondatlanságból vagy a karbantartás hiányából keletkeztek.³²

A nyersanyag- és energiaellátás zavarai eredhetnek államok közötti fegyveres vagy politikai konfliktusból is, de akár abból is, hogy az ellátást biztosító cégnél, például az energiaszolgáltatónál sztrájkba lépnek a dolgozók, ezért a másik cég nem tud nyersanyagot vagy energiát biztosítani az érintett cég termeléséhez.³³

Egyéb kivételes körülmények közé érthetjük a földrengéseket, a tenger szennyeződésével járó baleseteket, mint amilyen az Amoco Cadiz katasztrófája volt, amely egyes partszakaszoknál lehetetlenné tette a halászatot, de ideszámít a kergemarhakór vagy a légi közlekedést gátló hamufelhő, amely az Eyjafjallajökull vulkán kitörésénél keletkezett, de 2022-ben egy kormányzati dokumentum idesorolta az ukrajnai konfliktusban érintett cégeket is.³⁴

A gazdasági körülmények kapcsán megjegyzendő, hogy önmagában a cég strukturális nehézségei nem teszik lehetővé az *activité partielle* alkalmazását, de a csődeljárás vagy a vállalat restrukturálása során lehetőség van alkalmazni a jogintézményt a munkahelyek érdekében. Ugyancsak alkalmazható a rövidített munkaidő modellje a vállalat jelentősebb modernizálása vagy átalakítása esetében, kisebb felújítási munkáknál azonban nem.³⁵

Dogmatikai szempontból izgalmas kérdés az *activité partielle* és a sztrájk viszonya, ennek részletes tárgyalása azonban meghaladja e mű kereteit, így ezzel kapcsolatban csak röviden említjük meg, hogy a sztrájk a munkaszerződés felfüggesztésének egy, az *activité partielle*-től eltérő esete, tehát magának a sztrájkolónak a sztrájk idejére nem jár a munkabére, és ezt a rövidített munkaidő szabályaira hivatkozva sem követelheti. Természete-

³¹ Circ. min. Main-d'œuvre n° 2/51 du 20 mars 1951.

³² Domergue (2024), 27. pont.

³³ Domergue (2024), 29. pont.

³⁴ Domergue (2024), 30–32. Vö. Le Gouvernement présente son plan de résilience économique et sociale, <https://shorturl.at/1hww9>. Az exportpiacukat elvesztő cégek például értelemszerűen idesorolhatók, ezekre nem alkalmazható a fegyveres konfliktusokból adódó nyersanyag- és energiaellátási zavarokra vonatkozó pont.

³⁵ Domergue (2024), 33–35. pont.

sen a sztrájk olyan szinten is ellehetetlenítheti a vállalat működését, hogy a nem sztrájkoló munkatársak sem tudnak dolgozni. Ez az eset tehát akár a *vis maior* szintjét is elérheti, de az állami beavatkozás és a bevételkiesés finanszírozása jelentősen megváltoztatná az erőviszonyokat a kollektív jogvitákban, így ezekben az esetekben a joggyakorlat jellemzően tartózkodik az *activité partielle* szabályainak alkalmazásától és az ezzel járó állami támogatás folyósításától. Az úgynevezett *lock-out* tekintetében (azaz amikor a sztrájk miatt a munkáltató bezárja az adott üzemet, és oda a munkavállalók nem jutnak be) azonban bizonyos esetekben lehetőség van a támogatás folyósítására. Természetesen, ha egy másik vállalatnál kezdeményezett sztrájk miatt például a nyersanyag- vagy energiaellátás szakad meg, akkor, mint ahogy azt fentebb is említettük, az ellátási zavarral érintett vállalatnál lehet alkalmazni a rövidített munkaidőt.³⁶

Az eljárási szabályok közül csak azt emelnénk ki, hogy a jogintézmény alkalmazását a prefektusnál kezdeményezi a munkáltató, és ha a hatóság a teljes dosszié beérkezésétől számított 15 napon belül nem válaszol, akkor az engedély megadottnak tekintendő. A COVID-19 szempontjából fontos megemlíteni, hogy külön szabályok vonatkoznak a többször beadott kérelemre, azaz ha az új kérelmet a korábbihoz képest 36 hónapon belül terjesztik elő. Ebben az esetben a munkáltatónak további vállalásokat kell tennie, amelyeket például kollektív megállapodásban rögzít. Ezek a vállalások vonatkozhatnak a munkavállalók képzésére, a kérelmet eredményező helyzet okainak kivizsgálására, a munkahelyek fenntartására stb.³⁷

A munkavállalók a prefektus döntésében meghatározott, korlátozott időtartamra kapnak juttatást a korábbi bérük alapján. A Code du travail rendeleti része részletesen tartalmazza a juttatás alapját képező munkabér számítási módját, különös tekintettel azokra az esetekre, ahol a munkabér nem havi szinten lett meghatározva, hanem más időegység alapján. A juttatást azonban órára számított kártalanításként (*indemnisation*) kapja a munkavállaló, a csökkentett munkaidővel érintett bruttó órabér 60%-át, de maximum a minimálbér (SMIC) 4,5-szeresének 60%-át. További korlát, hogy az így folyósított nettó összeg nem haladhatja meg a munkavállaló szokásos nettó keresetét.

A rövidített munkaidő időtartamára lehetőség van arra, hogy a munkavállaló különböző képzésekben vegyen részt, ekkor a juttatás 60% helyett 100%. Ezt a kiegészítő ellátást a munkavállalók a szokásos keresetükkel azo-

³⁶ Domergue (2024), 36–50. pont.

³⁷ Domergue (2024), 51–59. pont.

nos módon kapják kézhez, de a bérszámfejtésben jelölni kell az így kártalanított órák számát, a juttatás százalékát, és a juttatás teljes összegét is.³⁸ 2020 óta a juttatás 67%-át az állam, 33%-át az Union nationale interprofessionnelle pour l'emploi dans l'industrie et le commerce (Unédic) finanszírozza.³⁹

5. A PANDÉMIA HATÁSA A JOGINTÉZMÉNYRE

A 2008-as gazdasági válság után feléledő *activité partielle* alkalmasnak bizonyult arra, hogy a 2020-ban Franciaországot is elérő pandémia hatásainak egy részét kezelje. Bár szükségessé vált az eljárási szabályok leegyszerűsítése, az alkalmazási kör ideiglenes kiterjesztése,⁴⁰ a finanszírozás módosítása,⁴¹ a jogintézményen belül nem volt szükség alapvető strukturális változásra. A rövidített munkaidő rendszere azonban – mint azt korábban már említettük – kiegészült az úgynevezett *activité partielle de longue durée* (APLD) szabályaival 2020 júniusában.⁴² Ez a lehetőség nyitott minden vállalat számára, amelynek tevékenysége hosszú távon csökkenést mutat, függetlenül a gazdasági területtől, amelyen tevékenykedik, vagy a vállalat méretétől.

³⁸ Domergue (2024), 60–76. pont.

³⁹ Domergue (2024), 96. pont, az Unédic egy egyesületi formában (Association loi de 1901) működő szervezet, amelyet a szociális partnerek (a munkáltatók és munkavállalók képviselői) irányítanak, és amely a munkanélküli-ellátások biztosításáért felel, lásd <https://www.unedic.org/>; Domergue (2021), 11. pont.

⁴⁰ Továbbá ilyen kiterjesztés az *activité partielle* alkalmazása a fertőzés veszélyének jobban kitett személyekre: „I. – Peuvent être placés en position d'activité partielle les salariés de droit privé incapables de continuer à travailler en raison de la reconnaissance, selon des critères précisés par décret, de leur qualité de personnes vulnérables présentant un risque avéré de développer une forme grave d'infection au virus de la covid-19. II. – Les salariés placés en position d'activité partielle mentionnés au I du présent article perçoivent l'indemnité d'activité partielle mentionnée au II de l'article L. 5122-1 du code du travail, sans que les conditions prévues au I du même article L. 5122-1 soient requises. Cette indemnité d'activité partielle n'est pas cumulable avec l'indemnité journalière prévue aux articles L. 321-1 et L. 622-1 du code de la sécurité sociale ainsi qu'aux articles L. 732-4 et L. 742-3 du code rural et de la pêche maritime ou avec l'indemnité complémentaire prévue à l'article L. 1226-1 du code du travail. L'employeur des salariés placés en position d'activité partielle mentionnés au I du présent article bénéficie de l'allocation d'activité partielle prévue au II de l'article L. 5122-1 du code du travail. Les modalités Loi n° 2022-1157 du 16 août 2022 de finances rectificative pour 2022, 33. cikk. Vö. Gadrat–Dechristé–Radé (2024), 1421–1422.

⁴¹ Az egyes szektorokra vonatkozó finanszírozási adatokra hivatkozik Peskine–Wolmark (2024), 532, 845. széljegyzet.

⁴² Loi n° 2020-734 du 17 juin 2020 relative à diverses dispositions liées à la crise sanitaire, à d'autres mesures urgentes ainsi qu'au retrait du Royaume-Uni de l'Union européenne (JO 18 juin), valamint ennek végrehajtási rendelete: Décret d'application no 2020-926 du 28 juillet 2020 (JO 30 juill.).

Ez a jogintézmény csak a munkaidő csökkentése esetén alkalmazható, tehát az üzem időleges vagy teljes bezárása esetén nem, és a munkaidő csökkenése nem haladhatja meg a törvény által előírt mérték 40%-át. Arra ugyanakkor van lehetőség, hogy ez a csökkentés ne egyenletes, hanem időben változó legyen, tehát a kieső munkaórák száma változhat a 40%-os maximumon belül, egy maximum 36 hónapos időtartamra számolva. A 40%-os limittől a hatóság kivételes esetben és csak 50%-ig eltérést engedélyezhet. A tevékenység teljes szüneteltetése tehát kizárt, de itt is lehetőség van arra, hogy a csökkentést a munkavállalók meghatározott csoportjára vagy akár egymást váltva egyes munkavállalókra alkalmazzák.

A munkáltató az ALPD bevezetéséért cserébe különböző vállalásokat tesz, így például kötelezi magát a munkahelyek fenntartására. A megállapodás elemeit a fentebb hivatkozott végrehajtási rendelet tartalmazza, ebben meg kell határozni többek között az ALPD bevezetésének kezdeti időpontját és időtartamát, a munkaidő-csökkentés maximális mértékét (a törvényes kereteken belül), a továbbképzéseket, a kapcsolattartást a munkavállalói érdekképviselletekkel. A megállapodást szintén a prefektusnak kell benyújtani, aki azt 6 hónapos periódusokra nézve, maximum 36 hónapra hagyja jóvá. A munkavállalók itt is kiegészítő hozzájárulást kapnak, amely a bruttó órabér 70%-a, és amelynek maximuma a minimálbér 4,5-szerese. Ha a munkáltató nem tartja be a megállapodás elemeit, köteles azt visszatéríteni. Ezt a támogatást is az állam és az Unédic nyújtja.⁴³ Erről a jogintézményről ugyan még jelen időben írunk, mivel a megállapodások meglehetősen hosszú távra szólnak, azonban fontos kiemelni, hogy a megoldás a COVID-19-világjárványhoz kapcsolódott, és 2023. január 1-je óta nem lehet új megállapodást kötni, és a létező megállapodások is legkésőbb 2026. december 31-ig véget kell, hogy érjenek.⁴⁴ Így joggal állapítja meg Borgetto és Lafore, hogy az *activité partielle* 2013-ban kialakult modelljét ez az efemer intézmény sem befolyásolta lényegesen.⁴⁵

6. ÖSSZEGLÉS

Azt láthatjuk tehát, hogy míg Magyarországon a COVID-19 okozta krízis kezdetén nem volt olyan jogintézmény, amely a munkaerőpiaci fluktuációk

⁴³ Domergue (2024), 97–126. pont; Castel (2020); Dechristé (2020).

⁴⁴ L'activité partielle de longue durée (APLD) existe-t-elle toujours? <https://shorturl.at/RzSDO>

⁴⁵ Borgetto–Lafore (2024), 1327–1328.

sokkhatásait tompíthatta volna – ezért vezették be ideiglenesen és nem túl sikeresen a rövidített munkaidő egy modelljét –, addig Franciaországot nem érték teljesen készületlenül a pandémia munkaerőpiaci hatásai. A válságjogi szabályozásból az első világháború idején születő jogintézmény a 2008-as gazdasági világválságnak köszönhetően már elég részletesen ki volt dolgozva ahhoz, hogy azt a COVID-19-világjárvány hatásainak tompítására is alkalmazni lehessen. A kormányzat több változtatást, kiegészítést is eszközölt a válság során, de ezek nem bizonyultak tartósnak, az intézmény alapváltozata önmagában is alkalmas volt arra, hogy a problémák jelentős részét kezelje.

Az *activité partielle* szabályozása elősegítette a munkaviszonyok fennmaradását, és hozzájárult a francia cégek túléléséhez is, reziliensebbé téve a francia gazdaságot. Ha a magyar viszonyok tekintetében tanulságokat szeretnénk levonni, talán nem túlzás azt állítani, hogy a magyar szabályozásból elég hamar kivezetett intézmény több olyan válságra is megoldást nyújthatott volna, amelyekre Magyarországon alkotmányos szintű veszélyhelyzeti jogrenddel próbáltak meg reagálni. A koronavírus bizonyos tekintetben szezonális hatásainak kivédésére éppúgy alkalmas lett volna, mint az Oroszország Ukrajna elleni támadása következtében előállott többféle válság kezelésére, ideértve a koronavírushoz kapcsolódó egészségügyi veszélyhelyzetet, a vírus nyomán előálló gazdasági nehézségeket, a háborúhoz kapcsolódó gazdasági hatásokat, amelyek például a turizmust, a nyersanyagellátást érintik, vagy az energiaválságban nyilvánultak meg. Fontos azonban kiemelnünk, hogy a részmunkaidő modellje végső soron maga is egy ideiglenes megoldás, egyfajta lokális rendkívüli jogrend, amely – összehasonlítva a munkaerőpiac normális működésével – bár segít a foglalkoztatás fenntartásában és a munkahelyek megőrzésében, mégiscsak korlátozza a munkavállalók jogait, gazdasági lehetőségeit, és folyamatos állami beavatkozást igényel.

Az alkotmányos veszélyhelyzet és a kivételes – bár sokszor meglehetősen tartós – jogrend irodalma igen jelentős, és állandóan növekszik. Jóval kevesebb fény esik ugyanakkor a rövidített munkaidő modelljéhez hasonló, az alkotmányos szint alatt maradó kivételes és elvileg ideiglenes jogintézmények jogszerűségére. Ezek a megoldások bizonyos esetekben ugyanúgy alkalmasak alapvető jogok korlátozására is.

IRODALOM

- BORGETTO, Michel – LAFORE, Robert: *Droit de la sécurité sociale*. Dalloz, 2023.
BRAND, Jürgen: *SGB III – Sozialgesetzbuch Arbeitsförderung*. C. H. Beck, 2021.

- CASTEL, Delphine: „Crise sanitaire – Emploi associatif – L’activité partielle au 1er novembre 2020”. *Juris associations*, 629 (2020) 9.
- CSIKI Gergely: „Máris itt van a frissített Kurzarbeit-szabályozás lényeges újításokkal!” *Portfolio*, 2020. április 22. <https://shorturl.at/wvFbQ>
- DECHRISTÉ, Caroline: „Activité partielle: précisions et amendements à compter du 1er novembre 2020 et 1er janvier 2021”. *Dalloz actualité*, 5 novembre 2020.
- DOMERGUE, Jean-Paul: Chômage: aspects institutionnels – Cadre institutionnel. In: LYON-Caen, Antoine (éd.): *Répertoire de droit du travail*. Dalloz, 2021.
- DOMERGUE, Jean-Paul: Chômage: privation partielle d’emploi. In: LYON-Caen, Antoine (éd.): *Répertoire de droit du travail*. Dalloz, 2024.
- FILIPETTO, Emmanuelle: „Les politiques de l’emploi face à la crise sanitaire”. *Revue de droit du travail*, (2020) 10: 615–619.
- GADRAT, Magalie – DECHRISTÉ, Caroline – RADÉ, Christophe: *Code du travail*. Dalloz, 2024.
- GÉA, Frédéric: „L’activité réduite pour le maintien en emploi”. *Revue de droit du travail*, (2020) 7–8: 471–475.
- GOTO Erik – LŐRINCZ Viktor Olivér: Reziliencia, alkalmazkodás, kognitív modellek és a jog. In: GÁRDOS-OROSZ Fruzsina (szerk.): *A magyar jogrendszer rezilienciája 2010–2020*. Budapest, HVG-ORAC, 2022. 93–109.
- HOLLING, Crawford Stanley: „Resilience and Stability of Ecological Systems”. *Annual Review of Ecology and Systematics*, 4 (1973) 1–23.
- LŐRINCZ Viktor Olivér: „A koronavírus kihívásai és a jogtudomány: a rövidített munkaidő francia modellje”. *JTI blog*, 2020. április 08. <https://shorturl.at/C66IF>
- PESKINE, Elsa – WOLMARK, Cyril: *Droit du travail*. Dalloz, 2024.
- ZSÉDELY Márta – SZÜCS László: „A módosított Kurzarbeit-szabályok gyakorlati szemmel”. *Tax & Legal Alert – PwC Magyarország*, 2020. április 28. <https://shorturl.at/9N0K5>

A COVID-19 HOSSZÚ TÁVÚ HATÁSAI A KERESKEDELMI VÁLASZTOTTBÍRÁSKODÁSRA KÜLFÖLDÖN ÉS MAGYARORSZÁGON¹

Horváthy Balázs,² Vadász Vanda³

1. BEVEZETÉS

Digitalizációs trend és a hirtelen jött pandémia kényszerhatása

A COVID-19 által kiváltott széles körű társadalmi hatások és az ezek nyomán jelentkező alkalmazkodási kényszer az igazságszolgáltatási rendszer mellett a választottbírói fórumokat sem hagyta érintetlenül.⁴ A kereskedelmi választottbíráskodás esetében azonban helyzeti előnyként jelentkezett, hogy ezen a területen már jóval a világiárvány előtt intenzív szakmai eszmecsere folyt a digitalizáció előnyeinek kiaknázhatóságáról.⁵ Ez a tendencia addigra a technológiai fejlesztések és gyakorlatok széles skáláját felölelte, a meghallgatások és eljárások virtuális platformjainak, az online választottbíráskodás modelljének⁶ kialakítása mellett már széles körű vizsgálatok folytak például olyan innovatív kérdésekben is, hogy milyen módon lenne hasznosítható a mesterséges intelligencia és a blokklánc-technológia a választottbírói eljárásokban.⁷ A paradigmaváltás jelei tehát ezen a területen már 2020 előtt is körvonalazódtak, azonban a digitalizációs korszak beköszöntéhez a pandémia kényszerítő hatására volt szükség.

A COVID-19-világiárvány hatásai a választottbírásg kapcsán is összetettek, de a leglényegibb és azonnali megoldásokat igénylő kihívások elsősorban eljárási természetűek voltak. A távolságtartási rendelkezések, karantén szabályok, utazási korlátozások és a mozgásszabadságot érintő egyéb korlátozások a klasszikus, közvetlenség elvére épülő választottbírói tárgyalásokat nemcsak a határokon átnyúló vitákban, hanem a belföldi

¹ A kutatás a Magyar Tudományos Akadémia 05016764. sz. „A jogrendszer reagálóképessége a poszt-COVID-társadalomban: kockázatok és lehetőségek” c. projektje keretében valósult meg.

² Tudományos munkatárs, HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet.

³ Tudományos segédmunkatárs, HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet.

⁴ Az igazságszolgáltatáshoz lásd Tímár (2020), 111–116.

⁵ Agamennone (2022), 5.

⁶ Wang (2018); Amro (2019); Katsh – Rabinovich-Einy (2017).

⁷ Rodsphon (2019); Ortolani (2019), 430–448.

eljárásokban is ellehetetlenítették. Ezekre a kihívásokra a választottbírói fórumoknak nagyon rövid időn belül olyan válaszokat kellett találniuk, amelyek úgy tették lehetővé a tárgyalások fizikai térből az online, virtuális térbe történő áthelyezését, hogy egyúttal a tisztességes eljáráshoz való jogot is garantálták. Nem elhanyagolható továbbá az sem, hogy az állami igazságszolgáltatás megbénulása a kereskedelmi vitákban a feleket sok esetben még erőteljesebben terelte az alternatív vitarendezési módszerek felé, számos választottbírói helyszínen számoltak be növekvő ügyteherrel,⁸ így az adaptációs kényszer a választottbíróságokat többszörös nyomás alá helyezte.

Az alábbi írás alapvető célja, hogy bemutassa, milyen kihívásokkal szembesült a kereskedelmi választottbíráskodás intézménye a COVID-19-világjárvány nyomán, hogyan reagált erre innovatív technológiai megoldásokkal, és ezek közül mely megoldások alapozhatnak meg tartós, hosszú távú változásokat a választottbírói fórumok működésében. Az elemzés megkezdését megelőzően azonban szükséges néhány alapfogalom tisztázása.

A nemzetközi vonatkozású jogviták⁹ esetén az ENSZ Alapokmánya a következő vitarendezési módokat említi: közvetlen tárgyalás, kivizsgálás, közvetítés (mediáció), békéltetés, választottbíróági eljárás, bírósági eljárás.¹⁰

A választottbíráskodás a részt vevő felek vitájának azok egyező akaratával létrehozott szervezetben és a felek által megállapított szabályok szerinti eldöntése. Fontos különbség az állami úton folyó polgári peres eljáráshoz képest, hogy a feleknek alakító szerepe van az eljárásban, annak alapja a felek magánautonómiája. Az állami szabályok maximum az eljárás sarokpontjait fedik le. A vitarendezési forma domináns szerepe elsősorban a gazdasági életben érzékelhető, mégpedig a kereskedelemben felmerülő viták eldöntése terén.¹¹

⁸ Chapman–Warder–Sin (2021); Rooney (2021).

⁹ A nemzetközi gazdasági kapcsolatokban a választottbíráskodás rendkívüli népszerűségnek örvend: a felek szívesebben viszik vitás ügyüket egy ilyen fórum, mint akár egy külföldi nemzeti bíróság elé. Ami az ítéletek végrehajtását illeti, a választottbíróági határozatok elismeréséről és végrehajtásáról szóló 1958. évi New York-i egyezmény alapján a választottbíróági határozatok elismerése és végrehajtása biztosított. Lásd T/104. számú törvényjavaslat indokolással – A választottbíróági eljárásról. Általános indokolás; 1962. évi 25. törvényerejű rendelet a külföldi választottbíróági határozatok elismeréséről és végrehajtásáról szóló, New Yorkban 1958. június 10-én kelt Egyezmény kihirdetéséről.

¹⁰ 1956. évi I. törvény az Egyesült Nemzetek Alapokmányának törvénybe iktatásáról. VI. Fejezet 33. § (1) bekezdés.

¹¹ T/104. számú törvényjavaslat indokolással – A választottbíróági eljárásról. Általános indokolás.

A választottbíráskodásnak alapvetően két formája létezik: az *ad hoc* és az állandó választottbíráóságok általi eljárások. Az *ad hoc* panelek felállítása a felek szabad akaratán alapul, általuk megszabott eljárási renddel és keretekkel. Az állandó választottbíráóságok meghatározott helyen, előre megszabott (de rugalmas) eljárási renddel bírnak.¹²

Az *online vitarendezés* (*online dispute resolution*, ODR) tág fogalom, amely a jogviták új technológiai eszközök segítségével történő feloldását célozza a jogvita színterének virtuális térbe történő részbeni vagy teljes áthelyezésével. Az online vitarendezés feltörekvő ága az e-kereskedelemhez kapcsolódó fogyasztói viták megoldása,¹³ azonban az ez irányú digitalizációs folyamat fokozatosan a többi vitamegoldási mechanizmus területén is érezteti hatását.¹⁴

Az online választottbíráskodáshoz képest az *e-választottbíráskodás* fogalma már jóval korábban megjelent, eredetileg a különböző elektronikus eszközök útján történő kapcsolattartásra épülő eljárási módszert jelentette, de ma már e két fogalom szinonimaként alkalmazható.¹⁵ Az *e-tárgyalás* kifejezést széles körben használják az elektronikus úton lefolytatott tárgyalások, megbeszélések bármely formájának megjelölésére. A korábbi szakirodalom e címszó alatt az e-mail útján folytatott egyeztetéseket értette, amelyek a felek közötti aszinkron kommunikációnak tekinthetők.¹⁶ A telekonferencia és a videokonferencia széles körű elterjedésével jelentősen csökkent a szakadék a virtuális és a személyes tárgyalások között, így az e-tárgyalás a hagyományos értelemben vett tárgyalás valódi „vetélytársává” válhatott, hiszen a hangjelzések, a vizuális jelzések és a szinkronitás is megjelenhet.¹⁷

A fenti célkitűzések és fogalmi keretek alapján az alábbiakban először azt vizsgáljuk, hogy a világjárvány milyen állapotban érte a választottbíráóságokat, és milyen kihívásokra kellett a választottbíráskodásnak reagálnia, kifejtve egyben azokat az előzményeket, amelyek az elektronikus eljárás-

¹² A két alapvető forma közt a határ néha elmosódik. Az ilyen eseteket elemzi: Varga–Cserép (2022).

¹³ Lásd ehhez Glavanits–Wellmann (2020), 70–72; Milassin (2014); Milassin (2019), 67–78.

¹⁴ Az alább tárgyalt online választottbíráskodás modellje mellett egyre nagyobb teret nyer az online mediáció is, lásd Creo (2020), 119–122.

¹⁵ Lásd ehhez Amro (2019); Raghuvanshi–Keshan (2019).

¹⁶ Az e-mailek a virtuális tárgyalások sajátos típusai, mivel csak „időben eltolt” (aszinkron) interakciót tesznek lehetővé a felek között.

¹⁷ Meg kell azonban jegyezni, hogy a látszólag észrevehetetlen különbségek, mint például az enyhe aszinkronitás, hatással lehetnek a tárgyalás folyamatára és eredményeire. Agamennone (2022), 8.

kat már a COVID-19 előtt lehetővé tették. Ezt követően a választottbírói fórumok reakcióját tekintjük át, majd a hazai hatásokat vizsgáljuk.

2. A VÁLASZTOTTBÍRÓSÁGI ELJÁRÁSOK ÉS A PANDÉMIA NYOMÁN ELŐÁLLÓ KIHÍVÁSOK

2.1. Az online választottbíráskodás előzményei és előfeltételei

Habár a COVID-19-világjárvány globális szinten fejtett ki hatásokat az élet minden területén, közvetlenül egészségügyi válságot és ezzel összefüggő gazdasági, kereskedelmi krízist okozva, az erre adott válaszok kevésbé globális, mint inkább nemzeti – vagy az Európai Unió esetében uniós – szinten fogalmazódtak meg. Mindez érvényes a kereskedelmi választottbíráskodást érintő hatásokra is, vagyis az egyes fórumok nagyjából hasonló vagy azonos kihívásokkal szembesültek, viszont más-más módon kíséreltek meg reagálni ezekre a nehézségekre. Az utazási tilalom súlyosan érintette a nemzetközi szinten zajló választottbíróági eljárásokat tekintettel a tárgyalások jelenléti szakaszaira. Az érintetteknek szembesülniük kellett a ténnyel, hogy az adott ügyekkel kapcsolatos részletek és érvek papíralapú vizsgálata, tanúvallomások bemutatása és bármilyen személyes interakció jóval nehezebben kivitelezhető.

A választottbíróságok mégis sokkal előnyösebb helyzetben voltak a hagyományos bíróságokhoz képest, mivel különböző elektronikus technológiákra épülő módszerek már kezdtek beépülni a mindennapi gyakorlatba, és azokat széles körben alkalmazták a világjárvány előtti időkben is.¹⁸ A vállalatok közötti vitákban az elektronikus eszközök segítségével zajló e-választottbíráskodás keretei folyamatosan formálódtak, amelyet a hagyományos, jelenléti vitarendezéssel szemben elsődlegesen a költséghatékonyság miatt ajánlottak.¹⁹ A technológia jelentős költségmegtakarítást eredményez a választottbíróságok számára, például az utazással töltött idő minimalizálásával. Ez nem pusztán magára az autóra, vonatra vagy repülőútra értendő: a költséges szakértői csoportok, a választottbírói testület, a felek és képviselőik minden arra fordított idejét, hogy egy jelenléti találkozó létrejöhessen, ide lehet számítani. Nem elhanyagolható szempont

¹⁸ Naiki (2021), 99–100.

¹⁹ Okányi (2022); Wahab (2012), 387–388.

emellett, hogy az üzleti utak csökkenésével együtt alábbhagy a kapcsolódó környezetszennyezés is. További előny lehet, kifejezetten a nemzetközi jogviták esetén, hogy az ülések olyan módon rögzíthetők az egyes időzónák között, hogy szükségtelenné válik az összes érintett szimultán (online) jelenléte.

Az e-választottbíráskodás tehát „kényelmes” megoldás lehet. A kényelmi körülményeken felül azonban komolyabb vonzóerő is megjelenik itt, tudniillik olyan érintettek számára is elérhetővé válik a vitarendezés, akik korábban nem férhettek hozzá anyagi vagy egyéb gátló körülmények miatt. A feleken túl a választottbíró számára is előny, hogy dokumentumok gyorsan hozzáférhetők és könnyen összevethetők, ami által a pontosság növelhető, a döntési folyamat pedig gyorsítható.

Nem hagyható figyelmen kívül, hogy az e-választottbíráskodás megjelenését nagyban segítette az elektronikus kereskedelem elterjedése is, valamint ezzel párhuzamosan a mögöttes, elektronikus tranzakciók jogi kereteinek fokozatos kialakulása. Azáltal, hogy az elektronikus úton kötött szerződések az írásban kötött szerződésekkel azonos státuszt kaptak,²⁰ ezen szerződések érvényessége – beleértve a jogvita alapját képező szerződéseket vagy akár magát a választottbíróági megállapodást²¹ – már nem volt kérdéses a pandémiát megelőző időszakban sem.

A járvány előtti e-választottbíróági eljárás koreográfiája szerint a per elektronikus kérelem benyújtásával indul, a választottbírák elektronikus eszközökkel történő meghallgatást szerveznek például telefonos konferenciahívással vagy videokonferencián keresztül (lásd fent az e-tárgyalást). Emellett az eljárásban folyamatosan lehetővé kell tenni a dokumentumok és bizonyítékok elektronikus benyújtásának lehetőségét, valamint a választottbírák közötti kapcsolattartáshoz és egyeztetéshez is elektronikus kommunikációs csatornákat kell biztosítani (eredetileg ehhez az e-mailes kapcsolattartás jelentőségét hangsúlyozták).²²

Az elektronikus eszközök és csatornák nyújtotta lehetőségek kihasználása két elvi jellegű hozadékkal is bír. Egyfelől az e-választottbíráskodás szélesebbre tárja a felek autonómiáját az eljárással kapcsolatban, ami révén a feleknek nagy mozgásteret ad annak meghatározásában, hogy

²⁰ Lásd például úttörő szabályozásként: Európai Parlament és a Tanács 2000/31/EK irányelve (2000. június 8.) a belső piacon az információs társadalommal összefüggő szolgáltatások, különösen az elektronikus kereskedelem, egyes jogi vonatkozásairól (Elektronikus kereskedelemről szóló irányelv). HL L 178., 2000.7.17, 1–16.

²¹ Az elektronikus választottbíróági megállapodáshoz lásd Hien–Boóc (2022).

²² Piers–Aschauer (2018), 79.

igényeiknek és lehetőségeiknek (például tartózkodási helyüknek) leginkább megfelelő eszközöket és csatornákat vegyék igénybe, és tervezzék meg a választottbíróági eljárás folyamatát. Másfelől a modern elektronikus csatornák, így az internet olyan semleges platformot képes nyújtani, amely igazságos módon kiegyenlített terepet biztosít a felek vitájának, érteve a semlegesség alatt egyben azt is, hogy az igénybe vett információ- és kommunikációtechnológiai eszközök nem befolyásolják a jogvita kimenetét.²³

Említést érdemel továbbá, hogy egyes választottbíróági intézmények ezen innovatív megoldásoknak utat engedve már jóval a pandémiát megelőzően módosították szabályzatukat. Példaként említhető a Nemzetközi Kereskedelmi Kamara (International Chamber of Commerce, ICC) 2012-es választottbíróági szabályzata, amely már akkoriban lehetővé tette, hogy az eljárás előkészítő ülését, sürgősségi eljárás megtartását, valamint szükség esetén – amennyiben a személyes jelenlét nem megoldható – a felek meghallgatását videokonferencia, telefon vagy más elektronikus eszköz segítségével bonyolítsák.²⁴ Az ICC megközelítése a 2010-es években már nem volt egyedinek tekinthető, addigra már több más választottbíróági helyszín lehetővé tette telekommunikációs eszközök használatát az eljárások különböző szakaszaiban.²⁵

A technológia fejlődésével az e-választottbíráskodást támogató fórumok is próbáltak lépést tartani. Az ICC 2017-es jelentése a legmodernebb IT-eszközök és -szolgáltatások lehetőségeit kísérte meg feltérképezni, beleértve például a felhőszolgáltatásokon keresztüli adattárolás vagy az automatikusan, az élőhangból számítógépes úton generált jegyzőkönyvezés alkalmazhatóságát.²⁶ A jelentés az IT-eszközök igénybevételének főbb szempontjait az egyes eljárási szakaszokhoz rendelten foglalja össze, valamint olyan, horizontális technológiai kérdéseket is körüljár, mint az eszközök kompatibilitása, adatbiztonság, integritás vagy szellemi tulajdonjoggal kapcsolatos összefüggések.²⁷

²³ Piers-Aschauer (2018), 80. Megjegyezhető azonban, hogy az idézett szerzők által képviselt álláspont, amely inkább az internetről kialakított kezdeti, „idealista” elképzelésekre épített, ma már árnyalni szükséges. Hogy az internet egy semleges és kifejezetten államoktól független [*Internet as a 'stateless' tool*] eszközt biztosíthat, ma már nem jelenthető ki kategorikusan, és legalább utalni kell azokra a később tárgyalandó kiberbiztonsági problémákra, amelyekkel a mai online vitarendezések (e-választottbíráskodás) kapcsán számolni kell.

²⁴ Lásd ICC Arbitration Rules (2012), Article 24; Appendix IV. d) f.; Appendix V. Article 4.

²⁵ További példaként lásd AAA (2013); LCIA (2014).

²⁶ ICC Report (2017)

²⁷ ICC Report (2017), 3. fejezet.

2.2. Tisztességes eljárással és a közvetlen szóbeli tárgyalással kapcsolatos alapvető elvárások

Az említett innovatív megközelítések ugyan előremutatóak voltak, azonban számolni kellett azzal, hogy az eljárások áthelyezése az online térbe teljes egészében átformálja az eljárásokat szükségképpen keretező kommunikációs teret. Az emberi kommunikáció ugyanis nagyban épül a hangsúly, a testbeszéd, a nonverbális jelek feldolgozására, ezek összességében vezetnek el ahhoz, hogy e „jelek” az eljárásban a többi résztvevő irányából kiváltsák a megfelelő reakciókat. Ebből kifolyólag, még ha a technológiai és szabályozási háttér meg is volt hozzá, az „áramvonalasabbnak” és költséghatékonynak tűnő út mégsem váltotta fel teljes egészében a hagyományos, közvetlenségen alapuló eljárási formákat. A tömeges átálláshoz végül a pandémia kényszere kellett, azonban az átállás lényeges elvi dilemmák feloldását is igényelte. Csak olyan módszer volt elfogadható, amely képes szavatolni a tisztességes eljárással kapcsolatos garanciákat,²⁸ valamint képes az online térben is megfelelni a közvetlen szóbeli tárgyalással összefüggő alapvető elvárásoknak.

A legnagyobb kihívássá az online eljárások elterjedésével egyértelműen a tisztességes eljáráshoz való jog megfelelő biztosítása vált. A tisztességes eljáráshoz való jog az egyes nemzeti szabályozásokban különbözőképpen jelenik meg. A hazai jogban a választottbíráskodásról szóló 2017. évi LX. törvény (Vbtv.) 29. § kógens szabályával garantálja a felek tisztességes eljáráshoz való jogát, amelybe beletartozik az egyenlő elbánáshoz való jog. Ez igazságszolgáltatási tartalmú alapjog, amelynek az a következménye, hogy annak megsértése esetén az eljárás eredményeként meghozott választottbírói ítélet érvényteleníthető.²⁹ Emellett utalhatunk az ICC iránymutatására,³⁰ amelynek 28. pontja az egyenlő bánásmód és a felek ügyük előadásához való jogának biztosítása érdekében azt javasolja online vitarendezés esetén, hogy a választottbíró elölzetesen egyeztesse a meghallgatás helyszínét és időpontját, annak hosszát az eltérő időzónákra is figyelemmel, valamint a résztvevők számát az egyes tárgyalási helyszíneken (akár jelenléti, akár virtuális helyszínről van szó adott esetben). Előre érdemes megegyezni a jegyzőkönyvezés formájában, a tolmácsolás

²⁸ A tisztességes eljáráshoz való jog korlátozhatatlanságához lásd Lamm (2020), 99.

²⁹ Vbt. 29. §. A feleket a választottbírói eljárás során egyenlő elbánásban kell részesíteni, és mindegyik félnek meg kell adni a lehetőséget arra, hogy az ügyét előadhassa.

³⁰ ICC Guidance (2020).

lás kérdéséről, valamennyi résztvevő azonosításának majdani módjáról, a bizonyításfelvételtől, a prezentálást segítő eszközök alkalmazhatóságáról, illetve a dokumentumok minden érintett számára való hozzáférhetőségének megoldásáról.³¹

Az előzőek mellett kihívásként jelentkezett a közvetlen szóbeli tárgyalásokról való áttérés az online kommunikációs módszerekre. Ahogyan arra már utaltunk, a pandémia hatása a választottbíróági eljárásokban legerősebben a tárgyalási szakaszt érintette – tekintettel arra, hogy ez az a része az eljárásnak, amely korábban főszabály szerint személyes jelenléttel zajlott. Meg kell jegyezni, hogy ez nem elhanyagolható hatás, hiszen a választottbíróági eljárás sarokpontjáról van szó. Mire az „élő” tárgyalásig eljutnak a felek, már túl vannak számos technikai megbeszélésen, az álláspontok írásban történő egyeztetésén. Rendkívül fontos, kritikus szakasza ez az eljárásnak, amelyben hagyományosan kiemelt szerepet játszanak a felszólalók (valós idejű) reakciói, akár fizikai reakciói is. Ebből ered a vitás felek, tanúk, szakértők kezdeti – vagy esetleg a mai napig fennálló – bizalmatlansága az online eljárással szemben. Ez a bizalmatlanság azonban adott esetben „taktikai” bizalmatlanságnak bizonyult: ha a fél érdeke az idő húzása, a bizonyítási eljárás lefolyásának késleltetése, a részvétele megtagadható az e-tárgyaláson.³² Habár arra már a világjárvány előtti időszakban is találunk példát, hogy választottbíróági fórumok az elektronikus ügykezelési rendszer alkalmazását kötelezővé teszik,³³ azonban a kérdés inkább az, hogy pandémia nyomán előálló krízishelyzetben lehetőségük van-e a feleknek az online eljárás és az online meghallgatás visszautasítására.

Szakmai anyagok széles körben vizsgálják az e-tárgyalás kötelező elrendelésének létjogosultságát, az eljárás biztosítékait és ezek sérülése esetén előálló forgatókönyvet. Az ICCA (International Council for Commercial Arbitration) jelentést bocsátott ki abban a tárgyban, hogy egy vagy több fél tiltakozása hogyan érinti az e-tárgyalás elrendelésének jogalapját.³⁴ A jelentés átfogóan vizsgálta az egyes nemzeti jogokat³⁵ tekintettel arra, hogy egyértelmű nemzetközi állásfoglalás hiányában a választottbíróóságok szék-

³¹ ICC Guidance (2020). A dokumentum I. Melléklete tartalmaz egy külön listát az e-tárgyalás esetén megfontolandó intézkedésekről.

³² ICCA (2022), 5.

³³ Lásd például a Stockholmi Kereskedelmi Kamara Választottbíróága olyan elektronikus ügykezelési rendszert használ, amelyet 2019 ősze óta kötelező igénybe venni a feleknek: az eljárás megindítása csak a platform felhasználásával történhet. Katona (2020).

³⁴ ICCA (2022).

³⁵ A jelentés alapját képező részletes kérdőívet 78 ország képviselői töltötték ki.

helyének joga, illetve a választottbíróági ítéletek elismerése és végrehajtása helyének joga igazít el a kérdést illetően. A jelentés elkészítésében részt vevő országok jogában nem található kifejezett rendelkezés arra nézve, hogy a tárgyalást kizárólag személyes jelenléttel, „szóban” lehet megtartani.³⁶ A beszámolók többsége arra mutat rá, hogy a fizikai meghallgatáshoz való jog a *lex arbitri* alapján nem létezik. A legtöbb eljárási szabályzat ugyanis akkor rendeli el a tárgyalás megtartását, ha a választottbíróági tanács úgy látja, hogy feltétlenül szükséges az ügy lezárásához. Az „írásbeli” eljárás ellen kifogást nyújthat be bármely fél, viszont nem jelentettek olyan rendelkezést, hogy a tárgyalás kizárólag fizikai jelenléttel tartható meg. Sőt a beszámoló utal arra, hogy a „legjelentősebb intézmények” székhelyének jogai kifejezetten utalnak az e-tárgyalás elrendelhetőségére.³⁷

A tárgyalás közvetlensége kapcsolódik a meghallgatáshoz való joghoz is, amely már a világjárvány előtti időszakban is megjelent a választottbíróági gyakorlatban. Az UNCITRAL CLOUT adatbázisában³⁸ közzétett vonatkozó ügy a *China Machine New Energy Corporation v. Jaguar Energy Guatemala LLC and AEI Guatemala Jaguar Ltd* jogvita,³⁹ amelynek tárgya a választottbíróági ítélet hatályon kívül helyezése a meghallgatáshoz való jog megsértése okán.

A tényállás alapján 2008-ban a China Machine New Energy Corporation mint kivitelező és a Jaguar Energy Guatemala mint tulajdonos szerződést kötött egy guatemalai erőmű megépítésére. A szerződés úgy rendelkezett, hogy jogvita esetén a felek a szingapúri választottbíróáshoz fordulhatnak. 2013 novemberében az üzem tulajdonosa szerződésszegésre hivatkozva felmondta a megállapodást, majd 2014 januárjában választottbíróági eljárást indított a kivitelező ellen. A testület 2015 novemberében meghozta ítéletét, amelyben egyhangúlag megállapította, hogy a szerződést jogerősen mondták fel, és helyt adott a tulajdonos követeléseinek. 2016 februárjában a kivitelező eljárást indított a szingapúri állami bíróságon az ítélet hatályon kívül helyezése érdekében. A kivitelező arra hivatkozott, hogy az eljárás során megsértették arra vonatkozó jogát, hogy kifejthesse saját álláspontját a követelt költségeket illetően.⁴⁰ A bíróság 2018. április 26-án elutasította a keresetet. A fellebbezés során a bíróság megállapította, hogy a meghallga-

³⁶ ICCA (2022), 11.

³⁷ ICCA (2022), 12.

³⁸ Case Law on UNCITRAL Texts (CLOUT), uncitral.un.org/en/case_law

³⁹ Case 1853: MAL 18; 34(2)(a)(ii) Singapore: Court of Appeal Civil Appeal Case No. 94 of 2018, 28 February 2020. Published: [2020] SGCA 12.

⁴⁰ UNCITRAL (2006), 34. cikk (2) a) (ii) pont.

táshoz való jog az eljárás olyan alapvető szabálya, amelyet az UNCITRAL mintatörvény 18. cikke is rögzít, és utalt mindkét fél azon jogára, hogy ügyüket előadják, és válaszoljanak az ellenük felhozott érvekre. Hozzáette azonban, hogy a fél jogát ügyének teljes körű előadására hallgatólagoosan korlátozzák bizonyos észszerűségi és méltányossági megfontolások. Az, hogy a fél számára adott volt-e ez a lehetőség, egy kontextus szerinti vizsgálat, amelyet az egyes esetek konkrét tényeinek és körülményeinek sajátos összefüggésében kell elvégezni. Azt kell mérlegelni, hogy a döntés beleesik-e abba a döntési tartományba, amelyet egy észszerű és tisztességes testület hasonló körülmények közt hozott volna. Ennek eldöntése során azon tényekre lehet figyelemmel lenni, amelyeket az eljárás során a bíróság tudomására hoztak; illetve nem semmisíthető meg a testület döntése pusztán azért, mert az ítélkező bíróság bizonyos kérdésekben másként döntött volna. A bíróság így elutasította a fellebbezést.

A meghallgatáshoz való jog értelmezési tartományát tehát észszerűségi és méltányossági szempontok határozzák meg, így kérdés, hogy egy világhárvány által bekövetkező rendkívüli helyzet hogyan befolyásolja ezt az értelmezést. Ehhez szolgáltatt példát az Osztrák Legfelsőbb Bíróság (Oberster Gerichtshof, OGH) 2020. július 23-án hozott ítélete, amely ugyan érintette a meghallgatáshoz való jogot is, de a bíróság érvelésének kontextusa tágabb összefüggésben vizsgálta, hogy választottbírósi eljárás elektronikus úton történő lefolytatása megengedett-e abban az esetben, ha a peres felek egyike ellenzi az online utat. A fórum a szóban forgó ügyben elutasította az eljárás elektronikus formáját kifogásoló fél indítványát, és az Emberi Jogok Európai Egyezményének 6. cikkével (tisztességes eljáráshoz való jog) összeegyeztethetőnek állapította meg a választottbírósi mérlegelési jogkörét a kérdést illetően. A bíróság emellett úgy ítélte meg, hogy a rendelkezés nemcsak a meghallgatáshoz való jogot, hanem a jogok érvényesítése vagy védelme érdekében az igazságszolgáltatáshoz való hatékony hozzáférést is biztosítja.⁴¹

Mindezek alapján a tendencia inkább abba az irányba mutat, hogy a közvetlen tárgyalással kapcsolatos elvárások átemelhetők az online tárgyalás közegébe is. A témától egy kicsit általános irányba elrugaszkodva akként is fogalmazhatunk, hogy a Senecának tulajdonított *audiatur et altera pars* (hallgattassék meg a másik fél) elve nemcsak közvetlen, jelenléti tárgya-

⁴¹ Fox–Ashford (2020); Scherer–Schwarz–Ortner–Jensen (2020). Az ügyet idézi: Hien–Boóc (2022).

lason, hanem online választottbíróági eljárásban e-tárgyalás keretében is teljesülhet.

3. NEMZETKÖZI VÁLASZTOTTBÍRÓSÁGI FÓRUMOK VILÁGJÁRVÁNYRA ADOTT VÁLASZAI

3.1. Eljárási szabályok alkalmazása a megváltozott viszonyokra

A COVID-19 lehetőséget adott arra, hogy az online vitarendezés, azon belül is az e-választottbíráskodás továbbfejlődjön – jobban mondva: a korábban megteremtett alapokon kifejlődjön. A fentiekben ugyanis már szó esett arról, hogy számos fórum már a pandémiát megelőző időszakban is integrálta szabályzataiba az elektronikus eljárások feltételrendszerét, így ez olyan rugalmas eljárési környezetet biztosított, amely nagyban elősegítette az online eljárásokra való áttérést. A pandémia nyomán kialakuló megközelítések így mára jellegükben is eltérő vonásokat mutatnak a hagyományos választottbíráskodáshoz képest.⁴² Az alábbiakban példaként említünk olyan választottbíróági helyszíneket, amelyek szabályzata lehetővé tette a reakciót a kialakult krízisre.

Az ICC Nemzetközi Választottbíróága szinte azonnali reakcióként 2020 áprilisában útmutatót adott ki „a COVID-19-pandémia hatásainak enyhítését célzó lehetséges intézkedésekről”.⁴³ Az útmutató célja olyan eljárési eszközök bemutatása a felek, jogi képviselők és ítélkező fórumok számára, amelyek csökkentik a COVID-19 okozta késedelmet, illetve iránymutatást nyújtanak megbeszélések és tárgyalások virtuális úton történő lefolytatásához. Ami az eljárás gyorsítását és hatékonyságának növelését illeti, a testületnek érdemes megvizsgálnia, hogy a vita egészét vagy egyes különálló kérdéseket meg lehet-e oldani kizárólag a dokumentumok vizsgálata alapján, bizonyítási eljárás nélkül (az írásbeliség kiterjesztésének több formája megjelenik a tanácsok sorában), illetve azonosítani a felek megállapodásával megoldható kérdéseket, adott esetben szakértők közreműködésével. Több pontban a virtuális eszközök alkalmazását javasolja az útmutató, mint például a helyszíni szemle helyettesítése videóbemutatóval vagy a videokonferencia útján való tárgya-

⁴² Hien–Boóc (2022).

⁴³ ICC Guidance (2020).

lás. Ami az eljárás adminisztratív részét illeti, a teljes elektronikus átállást támogatja az ICC.

A tárgyalási szakaszt illetően az iránymutatás a következők megfontolását javasolja: lehetséges-e a tárgyalás elhalasztása; ha nem, megtartható-e személyes jelenlét mellett bizonyos óvintézkedések betartásával. Ha utóbbi sem lehetséges, e-tárgyalás megtartása javasolt. Utóbbi eset előállhat a feleknek közös megegyezése útján, illetve az eljáró választottbíróvási testület is elrendelheti. Minden esetben meg kell tárgyalni, nyíltan rá kell mutatni az eljárási mód sajátosságaira.⁴⁴ Érdekessége az iránymutatásoknak, ahogyan az ICC korábbi választottbíróvási szabályzata tárgyalásra vonatkozó szakaszát értelmezi. A korábbi 25. szakasz (2) bekezdése úgy rendelkezett, hogy a feleket személyesen meg kell hallgatni, ha bármelyikük ezt kéri. Az iránymutatás értelmezésében ez a követelmény teljesül, ha élő, kontradiktórius eszmecsere lehetőség van, amely nem feltétlenül igényli a személyes jelenlétet. Ez nyilvánvalóan tág értelmezése a szabályzatnak.⁴⁵ A 2021-es megújított ICC-választottbíróvási szabályzat 26. pontjában változtat ezen a megfogalmazáson. Az (1) bekezdés alapján tárgyalást kell tartani a felek bármelyikének kérelme vagy a tanács határozata alapján. A választottbíróvási a felekkel folytatott konzultációt követően és az ügy releváns tényei és körülményei alapján dönthet úgy, hogy a tárgyalásokat fizikai jelenléttel vagy távolról, videókonferencia, telefon vagy más megfelelő kommunikációs eszköz segítségével bonyolítják le.

A The London Court of International Arbitration (LCIA) a világ egyik vezető nemzetközi kereskedelmi vitarendezési intézménye.⁴⁶ Az intézmény 2014-es szabályzatának⁴⁷ 19. cikke foglalkozik a szóbeli tárgyalás szabályaival. A cikk 1. pontja deklarálja a felek meghallgatáshoz való jogát, amellyel az eljárás bármely „megfelelő” szakaszában élhetnek.⁴⁸ A 2. pont a tárgyalás lefolytatásának alapvető szabályait ismerteti. Eszerint a választottbíróvási a legteljesebb felhatalmazással rendelkezik a tárgyalás levezetésére és annak részleteiről való döntésre, beleértve az időpontot, a tárgyalás formáját, tartalmát, határidőit és földrajzi helyét. A meghallgatás formáját tekintve a szabályzat külön kiemeli, hogy az történhet videó- vagy telefonkonferencia útján, személyesen, vagy e három lehetőség kombinációjával. A cikk

⁴⁴ ICC Guidance (2020), 21. pont.

⁴⁵ Panjwani (2022), 31–32.

⁴⁶ LCIA, <https://lcia.org/>

⁴⁷ LCIA (2014).

⁴⁸ Arról, hogy az eljárás mely szakaszában alkalmas tárgyalás megtartása, a választottbíróvási dönt.

rendelkezik még az értesítési kötelezettségről, illetve a tárgyalás titkosságát garantáló szabályokról.⁴⁹

További példaként említhető a nemzetközi választottbíróági videokonferenciákról szóló szöuli jegyzőkönyv.⁵⁰ Ennek megtárgyalására 2018-ban, a 7. Ázsiai Csendes-óceáni Térség Alternatív Vitarendezési Konferencián került sor, végső formáját pedig 2020-ban nyerte el. A jegyzőkönyv egy részletes útmutató a nemzetközi választottbíróági eljárásban alkalmazott e-tárgyalások lebonyolításához, amely 9 cikkre oszlik. A dokumentum különös hangsúlyt fektet a tanúvallomások felvételének szakaszára, amely indokolt a következő érvek figyelembevételével: ha a tanú videokonferencia keretében teszi meg a vallomását, számos olyan jelzés elveszhet, amely előben fontos információkkal szolgál annak valóságtartalmát illetően. A „szünetek” kérdése például tipikusan ilyen: ha a tanú habozik, a jelenlévők levonhatják ennek konzekvenciáit. Ha viszont nem habozik, de akár a platform hibájából, akár az internetes jel gyengeségéből adódóan csúszik az adás, a résztvevők esetleg téves benyomásokat nyernek a vallomást illetően. Szintén fennáll a lehetősége annak, hogy a tanút „külső személyek” segítik a helyiségben, esetleg, hogy felolvassa a vallomását akár papírról, akár a számítógép képernyőjéről. Ezért hívja fel a jegyzőkönyv a figyelmet arra, hogy a tanú meghallgatása során a kamerának mutatnia kell a helyiség belsejének „ésszerű” megjelenítését, azonban a kép nem lehet olyan távoli, hogy a tanú vonásai ne legyenek tisztán kivehetők.⁵¹

Amerikai egyesült államokbeli példaként hozható fel az American Arbitration Association, International Centre for Dispute Resolution (AAA ICDR)⁵² 2022-es szabályzata. Ennek R-25-ös pontja rendelkezik a tárgyalásról, amely szerint a választottbíró kötelezettsége meghatározni a tárgyalás időpontját, helyét és módszerét, beleértve a videó-, hang- vagy egyéb elektronikus eszközök használatát is, ha szükséges. Ebből a megfogalmazásból az következik, hogy az e-tárgyalás a jelenléti szóbeli tárgyalás egyenértékű formája. A bizonyítékok bemutatásának szabályai között külön rendelkezés szól az elektronikus úton történő bizonyításról. Eszerint a választottbíró engedélyezheti a bizonyítékok egy részének vagy egészének a személyes bemutatástól eltérő alternatív eszközzel történő prezentálását

⁴⁹ LCIA (2014), 19.3–19.4. cikkek.

⁵⁰ Seoul Protocol (2020).

⁵¹ Seoul Protocol (2020), 1.2 cikk.

⁵² Az AAA a világ legnagyobb választottbíróági intézménye, amelynek nemzetközi részlege az ICDR. Utóbbi a határon átnyúló vonatkozású vitarendezés egyik legjelentősebb szolgáltatója. ICDR, <https://icdr.org/>

is, beleértve a videót, az audiofelvételt vagy más elektronikus eszközöket. Az ilyen alternatív eszközöknek alkalmasnak kell lenniük arra, hogy az összes fél bemutathasson minden olyan bizonyítékot, amelyet a választottbíró lényegesnek tart. Külön kiemeli a szabályhely, hogy tanúk bevonása esetén meg kell adni a lehetőséget a keresztkihallgatásra.⁵³

Legvégül a nemzetközi választottbíráskodásra kifejtett hatása miatt szólhatunk a londoni székhelyű International Bar Association (IBA) bizonyításfelvételre vonatkozó és 2020-ban kiadott szabályzatáról.⁵⁴ Mint azt a preambulumban is kifejti, a szabályzat célja, hogy hatékony, költség-takarékos és tisztességes keretet biztosítson a nemzetközi választottbíróági eljárásokban a bizonyításfelvételhez, illetve hogy kiegészítse az egyébként alkalmazandó jogi rendelkezéseket és a választottbíróági eljárás lefolytatására vonatkozó intézményi, eseti vagy egyéb szabályokat. A szabályzat a bizonyítási meghallgatás, valamint külön a távmeghallgatás esetén lehetővé teszi a telefonos konferencia, videokonferencia vagy más kommunikációs technológia igénybevételét, valamint az eljáró választottbíróág valamelyik fél kérésére vagy hivatalból a felekkel folytatott konzultációt követően elrendelheti, hogy a bizonyítási meghallgatást teljes egészében távmeghallgatásként folytassák le. Ebben az esetben a szabályzat kimondja, hogy a választottbíróágnak konzultálnia kell a felekkel a távmeghallgatási protokoll kialakítása érdekében, hogy azt hatékonyan, tisztességesen és megszakítások nélkül lehessen lefolytatni.⁵⁵

3.2. Reakciók az adatvédelmi és kiberbiztonsági aggályokra

Az eljárások online térbe történő áthelyezésének egyik legérzékenyebb pontja az adatvédelemmel és a kiberbiztonsággal kapcsolatos. A fórum által az online eljárásokhoz igénybe vett platformok nemcsak adatvédelmi jogi, hanem egyben technológiai és infrastrukturális kérdésekhez is elvezetnek. A felek személyes adatainak védelme,⁵⁶ az adatkezeléssel kapcsolatos jogi garanciák mellett meg kell teremteni a biztonságos adattárolás feltételeit, és biztosítani kell az ezzel összefüggő kiberbiztonsági garanciákat is (példá-

⁵³ AAA (2022), R-33. (c).

⁵⁴ IBA Rules (2020).

⁵⁵ IBA Rules (2020), 8.2.

⁵⁶ A szakirodalomban többen foglalkoznak a személyes adatok védelmével a koronavírus-járvány alatt felmerülő új kihívások tükrében. Lásd például Bán-Forgács (2022).

ul rendszerszintű sebezhetőségek, hekkertámadásokkal szembeni védelem stb.), nem is beszélve olyan aspektusokról, mint a harmadik fél platform-szolgáltatók felelőssége. Mindezek értelemszerűen a választottbíráskodás bizalmi elvét és esetlegesen az eljárások titkosságát is érinthetik. Nemzetközi választottbíráskodás esetén külön gondosságot igényel az adatvédelmi joghatósági kérdések kezelése, vagyis a felek saját nemzeti adatvédelmi rezsimjeinek való megfelelés. Ezen adatvédelmi aggályok kezelése megfelelő technikai és szervezeti intézkedések végrehajtását tette szükségessé (titkosítás, hozzáférés-ellenőrzés, rendszeres biztonsági ellenőrzések stb.), ezért lényeges volt, hogy az egyes fórumok ezekre azonnali megoldásokat találjanak.⁵⁷

Ebben a folyamatban külön kiemelendő az ICC előremutató és kooperatív szerepe. A szervezet néhány héttel a világjárvány után bocsátott ki útmutatót,⁵⁸ amelyben a kiberbiztonság kérdésköre is kiemelt szerepet kapott. Az e-tárgyalás megnövekedett jelentőségével ugyanis az eljárás titkossága, az adatvédelem is új színben jelenik meg. Az iránymutatás 26. pontja szerint e-tárgyalás esetén a felek és a választottbíráóság konzultálnak annak érdekében, hogy az alkalmazandó adatvédelmi és biztonsági előírásoknak megfeleljen az eljárás. Az intézkedéseknek ki kell terjedniük az elektronikus kommunikáció titkosságának védelmére mind a tárgyalás, mind a használt dokumentációs platform tekintetében. Az útmutató II. Melléklete olyan mintazáradékot tartalmaz a kiberbiztonság témájában, amelyet a felek beépíthetnek választottbíráósági kikötésükbe. Lényeges továbbá, hogy az ICC párizsi központja technikai támogatást nyújtott az e-tárgyalás megfelelő technikai lebonyolításában, amelynek érdekében megállapodás született a „legtöbb jelentős választottbíráósági székhelyen” működő tárgyalási központtal.⁵⁹ Cél a választottbíráósági eljárás integritásának, bizalmasságának megőrzése és a megfelelő adatvédelem biztosítása volt. Az ICC-iránymutatásokban részletes leírás található az e-tárgyalás lebonyolítására alkalmas egyes platformokról.

⁵⁷ A szakirodalom szerinti követelmény az online választottbíráósági platformokkal szemben az úgynevezett „CIA triádnak” (*confidentiality, integrity, availability*) való megfelelés. A CIA az információbiztonság modelljét jelenti, amelynek a három alkotóeleme külön-külön az információbiztonság egy-egy kritikus összetevőjét képviseli. A bizalmasság szavatolja, hogy az adatokhoz csak az arra jogosultak férjenek hozzá. Az integritás alapján az adatok a tervezett állapotukban maradnak, és csak az arra jogosult felek szerkeszthetik őket. Az elérhetőség alapján pedig az adatoknak jogos kérésre hozzáférhetőnek kell lenniük. Lásd Gonzales–Masumy (2020).

⁵⁸ ICC Guidance (2020).

⁵⁹ ICC Guidance (2020), 30. pont.

Külön kiemelhető a Hong Kong International Arbitration Center (HKIAC) megközelítése, amely 2020-ban külön kiadványt szentelt az e-tárgyalások lebonyolításának technikai részleteit összefoglalandó. Az iránymutatás a választottbíróági központ által biztosított virtuális eljárás technikai részleteit tartalmazza, beleértve a felek részéről kötelezően betartandó szabályokat az adatvédelem biztosításának és az eljárás titkoságának megőrzése érdekében. A szolgáltatás már a világjárvány megjelenése előtt is elérhető volt, jelentős népszerűsége azonban a COVID-19 kitörésével tett szert.⁶⁰

Habár nem klasszikus kereskedelmi választottbíróági, hanem beruházó-állam közötti jogviták eldöntésére létrehozott (ISDS) fórumról van szó, hasonló szolgáltatás elérhető a Beruházási Viták Rendezésének Nemzetközi Központja (International Centre for Settlement of Investment Disputes, ICSID) égisze alatt is. Az ICSID az egész e-tárgyalási folyamatot érintő, átfogó szolgáltatást biztosít, a technikai hátteret is beleértve. Utóbbi nem kizárólag az ICSID által vezetett választottbíróági, egyeztetési, közvetítési és tényfeltáró eljárások esetén kérhető – az UNCITRAL-szabályok alapján folyó vagy egyéb, ad hoc eljárásokban is elérhető.⁶¹ Az e-tárgyalások zökkenőmentes lebonyolítása érdekében egy speciális, virtuális meghallgatásokat szervező csoport dolgozik együtt a felekkel és a választottbíróági testülettel, illetve a tárgyaláson végig jelen van egy műszaki szakember és a bírósági titkár. A HKIAC által kínált szolgáltatáshoz hasonlóan itt is a legkorszerűbb videokonferencia-platformok széles választéka áll a résztvevők rendelkezésére, kiemelve olyan funkciókat, mint a valós idejű dokumentummegjelenítés és a virtuális csetfunkciók. A leírás kiemeli a szigorú biztonsági és kockázati követelmények megtartását.

A fentiekben már szóltunk az IBA bizonyításfelvételre vonatkozó szabályzatáról. E helyütt kiemelhető, hogy a szabályzat elvi jelleggel mondja ki az adat- és kiberbiztonság fontosságát, és ajánlása szerint a bizonyítással kapcsolatos konzultációk során e veszélyeket érinteni kell annak érdekében, hogy az adatok esetleges kiszolgáltatottsága már az eljárás korai szakaszában megelőzhető lehessen.⁶²

Végezetül az egyik legátfogóbb szabályozásra, az International Council for Commercial Arbitration (ICCA) által koordinált jegyzőkönyvre szük-

⁶⁰ A központban folyó eljárások 85%-a zajlott virtuális úton 2020 tavaszán. HKIAC (2020).

⁶¹ ICSID Word Bank Group, <https://icsid.worldbank.org/>

⁶² IBA Rules (2020), 2. e).

séges utalni.⁶³ A jegyzőkönyv célja, hogy keretet adjon az információbiztonsági intézkedések meghatározásához az egyes választottbírószági ügyekben, valamint hogy ezen eljárásokban növelje az információbiztonsággal kapcsolatos tudatosságot. A jegyzőkönyv eljárási útmutatóként használható, amely segítséget ad a biztonsági kockázatok értékeléséhez és a rendelkezésre álló, megvalósítható intézkedések meghatározásához. Az információbiztonsággal kapcsolatos tudatosság növelése a jegyzőkönyv alapján öt külön szempont mérlegelését igényli, amelyekhez maga a jegyzőkönyv is segítséget kíván adni. Egyfelől be kell azonosítani a választottbírószági eljárás információbiztonsági kockázatait, amelyek magukban foglalják mind a kiberbiztonsági, mind a fizikai biztonsági kockázatokat. Másfelől ebben szereppel bírnak azok a nemzeti adatvédelmi szabályozások, amelyek az észszerű információbiztonság kereteit kialakítják (például GDPR az Európai Unióban). Emellett fontos szem előtt tartani, hogy az információbiztonság kialakításának abban is szerepe van, hogy megalapozza és fenntartsa a felek választottbírószági rendszerbe vetett bizalmát. Emellett külön figyelmet kell fordítani arra, hogy az eljárásokban közreműködő személyeknek egyénileg milyen alapvető szerepe van a kockázatok hatékony mérséklésében. Végül szükség van olyan könnyen hozzáférhető információbiztonsági intézkedések meghatározására, amelyek a mindennapi biztonsági gyakorlatok javításához járulhatnak hozzá. A jegyzőkönyv ezen szempontok kapcsán tizennégy elvet fektet le, amelyekhez részletekig menő kommentárt fűz.⁶⁴ Emellett külön gyűjti össze a kockázatokkal kapcsolatos szempontokat,⁶⁵ illetve javaslatokat ad meg a lehetséges biztonsági intézkedésekhez.⁶⁶

4. A PANDÉMIA HATÁSA A MAGYARORSZÁGI VÁLASZTOTTBÍRÁSKODÁSRA

Az átállás a jogviták online rendezésére nemzetenként eltérő mértékben volt sikeres. Egyrészt fontos tényező, hogy milyen korlátozások léptek életbe az adott államban: mértékük, időtartamuk változó. Az adott kulturális

⁶³ ICCA (2020). A jegyzőkönyv átfogó jellege abban is megmutatkozik, hogy alapvetően a nemzetközi kereskedelmi választottbírószági eljárásokra tekintettel lett létrehozva, azonban a benne foglalt elvek jól átemelhetők az egyéb alternatív vitarendezési mechanizmusokba vagy akár a beruházó és az állam között zajló ISDS-eljárásokba is.

⁶⁴ ICCA (2020), 4.

⁶⁵ ICCA (2020), 50.

⁶⁶ ICCA (2020), 55.

közeg is alapvetően nagyban befolyásolja, hogy az érintettek közti bizalom milyen mértékben érvényesülhet az elektronikus ügyintézés folyamán. Mindezek a tapasztalatok befolyásolják a meghozott intézkedések COVID utáni „életét”: azok teljesen visszaszorultak, és „vészhelyzeti forgatókönyvként” élnek tovább, esetleg egyes elemeik továbbra is alkalmazásra kerülhetnek. Az alábbiakban ennek kapcsán a hazai perspektívát vázoljuk fel.

A Magyar Kereskedelmi és Iparkamara (MKIK) mellett működő Állandó Választottbíróság jelenleg Magyarország egyetlen állandóan működő kereskedelmi választottbírósága. A választottbíróság eljárása a felek autonómiáján alapul: a gazdasági és üzleti élet szereplői maguk döntenek az olyan alapvető kérdésekről, mint a választottbírók jelölése, az eljárás székhelye, nyelve vagy az alkalmazandó jogszabályok.⁶⁷ A jogvita kereteit, az eljárás tervezett időrendjét és a bizonyítási eljárás menetét szintén megszabhatják.⁶⁸ Az elbírálandó jogviták körét illetően a fórum elé a polgári jogi jogvitájukkal fordulhatnak a felek, kivéve a polgári eljárásjog különleges pereit és a közigazgatási pereket, a jogszabály által kivett szerződéseket, közöttük a fogyasztói szerződéseket.

Annak érdekében, hogy valós képet kaphassunk a koronavírus-járvány megmaradó hatásairól az MKIK gyakorlatában, interjút készítettünk egy választottbíróval, aki több folyamatban lévő eljárásban tölti be az elnöki tisztséget, egy választottbíróság előtti jogi képviselő terén tapasztalt és aktív ügyvéddel, illetve az MKIK Választottbírósága titkárságának tagjával.⁶⁹ Az alábbiakban bemutatjuk az általuk felvetett szempontokat és tapasztalatokat is, összevetve az MKIK Határozatok Tárában kereshető esetjog konzekvenciáival és a „poszt-COVID-időszak” néhány évében megjelent jogirodalmi álláspontokkal.

4.1. A választottbíráskodásra vonatkozó belső jogszabályok

Ami a belső jogszabályi környezetet illeti, érdemes leszögezni, hogy e szabályoknak akkor van kiemelt jelentősége, ha a jogvitát magyarországi

⁶⁷ Magyar Kereskedelmi és Iparkamara. Bemutakozás – Választottbíróság, <https://mkik.hu/valasztottbirosag>

⁶⁸ Vbt. 30. §. A felek megállapodásának hiányában a választottbírósági tanács az eljárási szabályokat maga határozza meg.

⁶⁹ Ezúton szeretnénk megköszönni Vörös Imre professzor úr, Schmidt Richárd ügyvéd úr és Lukács Józsefné titkárságvezető asszony páratlanul értékes segítségét, hasznos tanácsait és ránk áldozott idejét.

székhelyű választottbíróság tárgyalja, vagy ha a felek a magyar jog szerint kívánják az eljárást lefolytatni. Ha e feltételek teljesülnek, érdemes az alaptól kezdeni – pontosabban az Alaptörvény rendelkezéseivel.

Az Alaptörvény 25. cikke szabályozza az igazságszolgáltatás rendszerének alapjait. Ezen belül részletesen szól az állami bíróságok feladatáról és felépítéséről, majd a (7) bekezdésben úgy rendelkezik, hogy „[t]örvény egyes jogvitákban más szervek eljárását is lehetővé teheti”. Ilyen törvény a Vbt., amely 2018. január 1-jén lépett hatályba, és a jelenleg hatályos szabályozás sarokköve.⁷⁰ Az új törvény a választottbíráskodásról szóló 1994. évi LXXI. törvényt (régi Vbt.) váltotta föl, amely az első, kifejezetten a választottbíróvási eljárást szabályozó törvény volt. A részletes eljárásrendet a Magyar Kereskedelmi és Iparkamara mellett működő Állandó Választottbíróvási eljárási szabályzata határozza meg, amely szintén megújult.⁷¹

A Vbt. szigorít a felek magánautonómiáját illető korábbi szabályokon a territorialitás elvének bevezetésével: a választottbíróvási eljárás jog szabad megválaszthatóságát csak közvetve engedi meg. A felek ugyanis csak a választottbíráskodás helyét köthetik ki, s ezzel érhetik el az eljárásjogi szabályok vitájukra történő alkalmazását.⁷² Ha a felek nem szabályozzák másként a választottbíróvási kikötésben az eljárás formáját, a választottbíráskodásra vonatkozó szabályokra támaszkodhatunk annak megállapítása érdekében, hogy jogszerűen le lehet-e folytatni az eljárást elektronikus úton. Mit mondanak ezek a szabályok – illetve mondanak-e valamit, adnak-e iránymutatást ezen a téren?

Ami az e-tárgyalás lehetőségét illeti, a régi Vbt. 34. §-a viseli a *Szóbeli tárgyalás és írásbeli eljárás* címet, s (1) bekezdése szerint „[a] felek eltérő megállapodása hiányában, a választottbíróvási köteles a feleket meghallgatni, és lehetőséget adni számukra beadványaik előterjesztésére”, s ugyanígy a megjelent tanúkat és szakértőket illetően is deklarálja ezt a kötelezettséget. A (2) és (3) bekezdések értesítési kötelezettséget határoznak meg, a (4) bekezdés a jegyzőkönyv készítésével kapcsolatos. A törvénytöredék megfogalmazásának időszakában előbbiek nyilvánvalóan az érintettek jelenlétében lefolytatott tárgyalásra utaltak – habár maga a szöveg fizikai jelenlétet nem szabott meg. A gyakorlati szakemberek beszámolóiból tudjuk, hogy a koronavírus előtti gyakorlatban elektronikus technológiákat nem, illetve

⁷⁰ A választottbíróvási szerepéről lásd még Sárközy (2020).

⁷¹ A szabályozások kritikáját lásd Varga (2018a), 1–24.

⁷² Varga (2018b).

csak egészen kivételes és ritka esetben alkalmaztak, ezért kevésbé meglepő, hogy a törvényszövegen nem érzékelhető, hogy rendezni igyekeznek az virtuális világ adta kihívásokat.

A Vbt. – amely, kiemелendő, még jóval a koronavírus felbukkanása vagy inkább berobbanása előtt született – 36. szakasza *A tárgyalás és az írásbeli eljárás* címet viseli – szembetűnő a „szóbeli” jelző hiánya a korábbi szabályozás megfogalmazásához képest. A szakasz (1) bekezdése értelmében: „A felek ellenkező megállapodása hiányában – a (2) bekezdésben meghatározott kivétellel – a választottbírósági tanács dönti el, hogy az álláspontok és a bizonyítékok előadása céljából tart-e tárgyalást, vagy az eljárást anélkül folytatja le.” A törvényszöveg a 2006-ban kiegészített UNCITRAL-mintatörvény 24. cikk (1) bekezdésének felel meg.⁷³ A paradigmaváltó rendelkezés eredménye, hogy a Vbt. alapján az írásbeli eljárás az „alapértelmezett” eljárás: míg a régi Vbt. alapján a feleknek abban kellett megállapodniuk, hogy nem kívánják szóbeli tárgyalás megtartását, a Vbt. alapján pedig a feleknek azt kell előzetesen kifejezetten rögzíteniük, ha jogvitájuk eldöntését tárgyalás tartásával kérik.⁷⁴ Ez alól emel kivételt a (2) bekezdés, amely alapján a felek bármelyikének kérésére a választottbírósági tanács tárgyalást tart akkor is, ha egyébként a felek abban állapodtak meg, hogy a jogvitát tárgyalás tartása nélkül kell elbírálni. Ezt a rendelkezést számos kritika érte a jogtudomány művelői köréből.⁷⁵

Fontos jogforrás A Magyar Kereskedelmi és Iparkamara mellett működő Állandó Választottbíróság eljárási szabályzata (eljárási szabályzat), amely a választottbírósági tanács előtti eljárás szabályai közt, a – 2022-ben módosított – 37. §-ban tartalmazza a tárgyalás szabályait. Az (1) bekezdés szerint: „A választottbírósági tanács személyes jelenléttel vagy – indokolt esetben – telekommunikációs eszköz útján tárgyalást tart, ha azt az ügy

⁷³ Az ENSZ Nemzetközi Kereskedelmi Jogi Bizottsága (UNCITRAL) 1985-ben fogadta el a nemzetközi kereskedelmi választottbíráskodásról szóló UNCITRAL-modelltörvényt, majd 2006-ban felülvizsgálta azt [UNCITRAL (2006)]. A modelltörvény célja, hogy szilárd alapot képezzen a nemzeti jogszabályok harmonizációjához, javításához. Rendelkezései lefedik a választottbírósági eljárás minden szakaszát, kezdve a választottbírósági megállapodás elfogadásától egészen a választottbírósági határozat elismeréséig és végrehajtásáig. Célja, hogy a nemzetközi választottbírósági gyakorlat elveivel és legfontosabb kérdésköreivel kapcsolatban létrehozzon egy világméretű konszenzust, méghozzá olyat, amely a világ legkülönbözőbb jogi és gazdasági rendszerei számára is elfogadható. UNCITRAL (2008), 23.

⁷⁴ Okányi (2018). A gyorsított eljárás szabályai eltérőek. Lásd eljárási szabályzat 52. § (8). Az eljárásban tárgyalást akkor kell tartani, ha a választat benyújtási határidejének lejártáig bármelyik fél írásban tárgyalás tartását kéri, vagy ha ezt az egyesbíró indokoltnak tartja.

⁷⁵ Schmidt (2022).

körülményei alapján szükségesnek tartja, vagy ha bármelyik fél legkésőbb az eljárás berekesztéséig tárgyalás tartását kéri.” A tárgyalás helyéről az Eljárási Szabályzat a 2. §-ban rendelkezik. A választottbíróság székhelye Budapest, de a tanács tárgyalás tartása, bizonyítás felvétele vagy más eljárási cselekmény foganatosítása céljából eljárhat a választottbíróság székhelyén kívül is.⁷⁶ A Vbt. törzsszövege tehát lehetőséget ad a tárgyalás „telekommunikációs eszköz útján” történő megtartására. Azt, hogy mely esetben „indokolt” ez, nem határozza meg közelebbről, így elmondható, hogy a törvény által szabott mozgástér itt viszonylag tág.

Az Eljárási Szabályzat kifejezetten egyetlen helyen említi az elektronikus úton tartott megbeszélést, mégpedig a 4. Mellékletében, amely a Választottbíróság közvetítői eljárási szabályzata. Az 5. szakasz (8) bekezdése szerint: „A közvetítő a felekkel egyeztetve az ügy körülményeire figyelemmel a közvetítői eljárás lefolytatása során bármely technológiai eszközt használhat, amelyet megfelelőnek tart, ideértve az elektronikus úton történő kommunikációt és megbeszélés tartását a felekkel.” A szövegezés itt egy közös megegyezésre utal, szintén nem jelenik meg állásfoglalás arra nézve, hogy a feleknek joguk van-e a fizikai tárgyaláshoz. Ezen szövegrészt leszámítva a szabályozás nem tartalmaz más helyen rendelkezést az elektronikus úton folytatott tárgyalást illetően. A szabályozás ugyanakkor arra sem utal, hogy a tárgyalás fogalmába beletartozik a felek és a tanács fizikai jelenléte: lényeg, hogy a résztvevőknek lehetősége nyíljon egyidejű információcserét lefolytatni.⁷⁷ A fizikai jelenlét megkövetelése tehát a felek autonómiájának körébe tartozik, rendelkezhetnek erről a választottbírószági kikötésben vagy akár az eljárás folyamán.⁷⁸

A tárgyalás kérdéskörén túllépve még egy vonatkozást releváns lehet kiemelni, ha az elektronikus megoldások elterjedését vizsgáljuk: ez pedig az „elektronikus közlés” útján létrejött szerződés. Jogszabályi szinten a Vbt. 8. szakaszának (3) bekezdése ad eligazítást ezen a téren. Ez alapján „[e]lektronikus közlésnek minősül a felek bármely közleménye, amelyet adatátvitellel közvetítenek. Az adatátvitelt az információ elektronikus, mágneses, optikai vagy hasonló módon – így különösen elektronikus adatcsere, elektronikus levél (e-mail), távirat, telex vagy fax útján – való előállítás, elküldése, átvétele vagy tárolása jelenti.” A régi Vbt. írásban létrejött szerződésnek tekinti azt a megállapodást, „[...] amely a felek kö-

⁷⁶ Az eljárás részletszabályait lásd Kassayné (2019).

⁷⁷ Schmidt (2022).

⁷⁸ Schmidt (2022).

zötti levélváltás, táviratváltás, géptávíron vagy más, a felek üzenetét tartósan rögzítő eszközön történt üzenetváltás útján jött létre”.⁷⁹ Látható, hogy az új törvény megalkotásánál már a diskurzus részét képezte az elektronikus úton történő kommunikáció meghatározó szerepe, sőt felmerült, hogy az online kommunikációnak akár kizárólagos szerepet adhatna a jogalkotó. Ennek elmaradását a kodifikátorok azzal indokolták, hogy az infrastrukturális feltételek nem állnak fenn (az állami bíróságokéhoz hasonló platform léte).⁸⁰

Ha a nyers jogszabályi szövegeket vizsgáljuk, összességében elmondható, hogy az új szabályozás leveszi a hangsúlyt az eljárás szóbeli szakaszairól, és egyre inkább az „iratalapú” bírászkodás felé visz.⁸¹ Mindennek lehetnek költségcsökkentési, hatékonyságnövelési céljai, amelyek végső soron az online vitarendezés lehetővé tételét is könnyítik.

4.2. Az eljárási gyakorlat és a COVID-19

A koronavírus-járvány első hulláma idején, 2020 tavaszán Magyarország rendkívüli bírói szünetet alkalmazott a polgári pereket illetően, miközben a választottbírósági eljárást ez a körülmény nem érintette: az eljárási határidők továbbra is az eljárás megszakitása nélkül folytak.⁸² Ez azonban nem jelenti azt, hogy ne történtek volna nagy változások az eljárási gyakorlat alakulásában.

A vírus okozta gyakorlati következményekről egyrészt az MKIK oldalán mai napig olvasható „Veszélyhelyzeti közlemények” adnak tájékoztatást, amely alapján „[a]z eljáró tanács a felekkel történő megállapodások szerint online vagy hibrid tárgyalást is tarthat”.⁸³ Itt találunk egy részletes tájékoztatót is az online tárgyalások lebonyolításáról. Az itt írtak alapján választottbírói igény jelentkezett a tárgyalás online lefolytatása iránt, így az első eljárás a *Microsoft Teams* program alkalmazásával, illetve a tárgyalás résztvevői és a felek hozzájárulásával sikeresen lezajlott. A tájékoztató a titkárság munkatársainak segítségét ajánlja a tanácsok részére az e-tárgyalás megszervezéséhez és lebonyolításához, illetve pontokba szedve néhány elő-

⁷⁹ Régi Vbt. 5. § (3) bekezdés.

⁸⁰ Varga (2018a), 4.

⁸¹ Schmidt (2022).

⁸² Hien-Boóc (2022).

⁸³ Közlemény, 2021. november 16., 2. pont „Tárgyalások”. <https://mkik.hu/veszelyhelyzeti-kozlemenyek>

zetes lépés megtételét javasolja.⁸⁴ Ezek közé tartozik a választottbírák és a felek előzetes hozzájárulásának kérése, tehát a konszenzus elérése az eljárás formáját illetően, illetve olyan praktikus dolgok, mint próbahívás lefolytatása, meghívók kiküldése, videófelvétel és jegyzőkönyv készítése, iratok bemutatása.

Tapasztalataikról mesélve a szakemberek arról számoltak be, hogy az átállás 2020 tavaszán zökkenőmentesen zajlott. Ezt nagyban segítette, hogy a választottbírósnak már volt elektronikus ügyviteli programja, a választottbíróági akta így elektronikus úton rendelkezésre állt a titkársági adminisztráció számára. Ami a nehézségeket illeti, a legtöbb probléma a beszámolók alapján abból fakadt, hogy nem minden ügyfél volt gyakorlott a Teams program használatában, aminek következményeként néhány tárgyalás megghiúsult. A legnagyobb nehézséget (a választottbíróági ítélet mindhárom választottbíró általi aláírásának biztosítását) úgy igyekezett kiküszöbölni a választottbíró, hogy az érintettek részére a gyorsított eljárás alkalmazását javasolta, amelyben rövidebb határidőkkel egyesbíró jár el – aki 2022 óta szóbeli tárgyalás tartása nélkül, a felek beadványai alapján dönt.⁸⁵ Emellett életbe léptetett bizonyos átmeneti rendelkezéseket, amelyek az eljárási szabályzat egyes pontjain módosítottak.⁸⁶ E rendelkezések a kommunikációt gyakorlatilag teljes egészében e-mail útjára terelték, s az „elektronizálás” vonatkozik az előkészítő egyeztetésre is, amely személyes megbeszélés mellőzésével, telekommunikációs eszköz útján folyik le (amennyiben ilyen egyeztetésre szükség van). Találunk rendelkezést az eljárási díj felperes általi megelőlegezéséről, amely egy valós gyakorlati problémát kezel. A Vbt. újítása alapján ugyanis az eljárás díjának megelőlegezése megosztásra került a felek között, ami neuralgikus pontként hajlamos jelentkezni az eljárás megindításakor, így elnyújtva annak időtartamát.

A tárgyalással kapcsolatban az átmeneti szabályok így szólnak: „A Választottbíró és annak választottbíróági tanácsa személyes jelenléttel járó eljárási cselekményt kizárólag telekommunikációs eszköz útján végez, ha annak a technikai és műszaki feltételeit a Választottbíró és annak választottbíróági tanácsa a felekkel együtt biztosítani tudja. Ha a választottbíróági tanács online tárgyalást tart, arról egyidejű hangfelvé-

⁸⁴ A rugalmasság jegyében a tanácsok módosíthatják ezeket a pontokat, illetve meghatározhatják, ki végezze el az egyes feladatokat.

⁸⁵ Eljárási szabályzat 52. § (4), (7) bekezdések.

⁸⁶ A 2020. április 8-án kelt dokumentumot Dr. Burai-Kovács János, a választottbíró elnöke jegyzi.

telt kell készíteni és a hangfelvételtől készült leíratot a választottbíróági tanács a Választottbíróság és a felek részére elektronikus úton a lehető leg-rövidebb időn belül, de legkésőbb 15 napon belül megküldi. Ezt a határidőt a Választottbíróság elnöksége jogosult indokolt esetben meghosszabbítani.”

Főszabállyá emelkedett tehát ebben az időszakban az e-tárgyalás. Ami a határidőket illeti, az átmeneti rendelkezések kifejezetten előírják, hogy a veszélyhelyzetnek azokra nézve nincs halasztó hatása, s az eljárás szünetelésére is csak a felek közös kérelmére van lehetőség.

A jegyzőkönyvezés jelentősége kétségbevonhatatlan e megváltozott tárgyalási környezetben. Annak gyakorlatáról elmondható, hogy mindig az adott tanácscsal megbeszélte módon történt. A leggyakoribb forma az volt, miszerint a jegyzőkönyvvezető is részt vett az online tárgyaláson, és vagy a tárgyaláson a számítógépbe diktálták számára a jegyzőkönyv tartalmát, vagy pedig a keletkezett hangfelvétel alapján, utólag szó szerinti jegyzőkönyvet készített. A tolmácsolással kapcsolatos kérdéseinkre azt a választ kaptuk, hogy a konszekutív tolmácsolásnál nem merült fel fennakadás, a tolmács részt vett az online tárgyaláson, és „szokás szerint” végezte a munkáját. Szinkrontolmácsolásra a gyakorlatban nem került sor, de a szinkrontolmáccsal folytatott megbeszélés alapján, igény esetén a választottbíróság lehetőséget tudott volna biztosítani rá. Probléma a nemzetközi szakirodalomban sokat tárgyalt tanúmeghallgatások során sem merült fel a gyakorlatban: „a tanú ellenőrzött helyről úgy került meghallgatására, hogy bármilyen illetéktelen befolyásolás vagy egyéb szabálytalanság elkerülhető legyen.” A felek azonosítása az iratok felmutatásával, illetve azok e-mail útján való elküldésével történt.

4.3. A COVID-19 a választottbíróság esetjogában

Az MKIK mellett működő Állandó Választottbíróság igyekezett a koronavírus gazdaságra gyakorolt hatásainak a csökkentésében, a vállalkozások terheinek enyhítésében részt venni a polgári bíróságokon elrendelt kényszerű szünet alatt is. Veszélyhelyzeti közleményében kijelentette, hogy: „[a] COVID 19 járvány okozta rendkívüli helyzetben a tartós jogviszonyok, bérleti szerződések alakulása, a szerződések szerinti bérleti díjfizetések körüli vita számos esetben igénylik a soron kívüli vitarendezés lehetőségét. Sok esetben jelen Választottbíróság szerepel a vitarendezés fórumaként, de arra is lehetőség van, hogy ilyen meglévő választottbíróági kikötés hiányában a felek a gyors vitarendezési megoldás érdekében alávéssék magukat

az MKIK mellett működő Választottbíróság hatáskörének, külön írásbeli választottbírósági szerződésükkel. [...] Választottbíráink, titkárságunk, az elnökség és az elnök elkötelezettek a tartós jogviszony által érintett felek vitarendezésének folyamatos és rugalmas bonyolítása iránt.”⁸⁷

Alábbiakban rövid összefoglalót készítünk azokról az MKIK Határozatok Tárában fellelhető esetekről, amelyek tényállásában a koronavírus jelentős körülményként jelent meg, majd néhány konkrét példát hozunk azokra az esetekre, amikor online úton folyt le az eljárás.

4.3.1. A COVID-19 mint tényállási elem

4.3.1.1. Teljesítés lehetetlenülése és vis maior esetek

Az MKIK mellett működő Állandó Választottbíróság több döntésében foglalkozott a járvány szerződéses jogviszonyra gyakorolt hatásával és a teljesítés lehetetlenülésével. A rendelkezésre álló döntések közül említhető az *5/4/2021. választottbírósági ítélet*, amely a lehetetlenülés kérdését vizsgálja egy bérleti szerződés teljesítése apropóján.⁸⁸ A fórum a lehetetlenülést nem állapította meg, s leszögezte, hogy „[a] COVID 19 járvány időszaka alatt egyetlen polgári jogi szerződés, még a bérleti szerződések teljesítése sem vált lehetetlenné”.⁸⁹ Ugyanezt kimondja az *5/6/2021. választottbírósági ítélet* is. Az ügy egyik fő kérdése az volt, hogy a bérleti szerződés részét képező *vis maior* klauzula – amely alapján a rendes 90 napos felmondási idő helyett azonnali hatályú felmondással élhet a bérlő – alkalmazható-e a koronavírus-járványra hivatkozva.

A választottbíróság arra vonatkozólag, hogy lehetetlenült-e a felek szolgáltatása a járványhelyzet következtében, emlékeztetett arra, hogy a *vis maior* helyzet fő oka nem maga a koronavírus-járványhelyzet, hanem

⁸⁷ MKIK „Veszélyhelyzeti közlemények”: Választottbíróság soron kívüli eljárása tartós jogviszonyok esetén. <https://mkik.hu/veszelyhelyzeti-kozlemenyek>

⁸⁸ A *vis maior*, vagyis erőhatalom magánjogi intézménye előtérbe került a pandémia évei alatt a szerződéses jogi ügyekben. A *vis maior* körébe tartozó események alapszabály szerint az érvényesen létrejött szerződés teljesítését nem csupán megnehezítik, hanem emberi erővel el nem hárítható módon lehetetlenné teszik. Idetartozhatnak természeti csapások (például járványok), háborúk következményei, amelyek abszolút jelleggel elháríthatatlanok. A jogviszony fennállása alatt felmerülő *vis maior* esemény joghatása lehetőséget adhat a szerződésszegő fél számára a kontraktuális felelősség alóli kimentésre. Lásd Bodzási (2022).

⁸⁹ Az ítélet hivatkozik a kúriai döntésre, amely szerint „a gazdasági válságjelenség nem minősíthető *vis maior*nak, így nem teszik lehetetlenné a felek közötti szerződés teljesítését”.

az annak következtében hozott intézkedések és az adott helyzetre vonatkozó jogszabályok. Álláspontja szerint a járványhelyzetre tekintettel hozott intézkedések a bérleti szerződés lényegét képező szolgáltatások teljesítését nem tették lehetetlenné, ugyanis a feleket nem akadályozta szerződés szerinti főkötelezettségeik (a bérbeadó felperes részéről a bérlemény rendeltetésszerű használatának biztosítása, a bérlő alperes részéről a bérleti díj fizetése) teljesítésében. A választottbíróság hozzátette, hogy nem került el a figyelmét a koronavírus-járvány miatt elrendelt veszélyhelyzet okozta elnehezült gazdasági élet. A veszélyhelyzet következményeire tekintettel azonban megjegyezte, hogy azok a gazdaság szinte valamennyi szereplőjét érintették. A választottbíróságnak ezért szigorúan azt kellett vizsgálnia, hogy a járványhelyzet miatt elrendelt veszélyhelyzet lehetetlenné tette-e a bérleti szerződésben foglalt szolgáltatások teljesítését. A választottbíróság álláspontja ebben a tekintetben nemleges volt.

Szintén bérleti szerződés tárgyában kellett határoznia a választottbíró-ságnak a 3/9/2021. *választottbíróági ítéletben*, amelyben a bérleti díjjal elmaradó alperesek a bérlet felmondásának jogellenességét kérték megállapítani a jóhiszeműség és tisztesség követelménye, valamint az együttműködési kötelezettség megsértése okán. A világjárvány abban a kontextusban vált részévé az alperes érvelésének, amely szerint a korábban tett, tartozásai lerovására vonatkozó ígéret teljesítését az első járványhullám megnehezítette, s ezt a felperes nem vette figyelembe, amikor az első és második hullám között mondta fel a szerződést. Az alperesek hivatkoztak arra is, hogy a járvány *vis maior* helyzetnek minősül, emiatt a szerződésszegés neki nem felróható. A fórum ítélete szerint a felmondás nem ütközik a jóhiszeműség és tisztesség elvébe, illetve nem sért együttműködési kötelezettséget, mivel az alperes már a COVID-19 megjelenése előtt egy évvel jelentős összegű bérletidíj-tartozást halmozott fel.

A járványra mint *vis maior* körülmény kialakulását indikáló tényezőre való hivatkozás a 4/9/2021. *választottbíróági ítéletben* is megjelent. Az alperes ugyanis nem tudta vételártartozását (időben) teljesíteni, ami előadása alapján többek között a COVID-19-helyzet miatti ügyvezetés hiányára, illetve a járványhelyzet miatti tőkehiányra vezethető vissza (gazdasági lehetetlenülés). A választottbíróság ezt az érvelést azonban nem fogadta el, mivel az alperes csak az eljárás megindítását követően hivatkozott e körülményekre, ami nem állja meg a helyét a felek közötti szerződéses megállapodás *force majeure* klauzulájának követelményeit illetően – utóbbi az akadályozó körülményekről történő írásbeli értesítésre és a teljesítési akadály várható időtartamának közlésére kötelezi a feleket.

A 6/6/2021. *választottbíróági ítélet* is a *vis maior* kérdéskörével foglalkozott. Az ügyben a szerződésben vállalt kötelezettség teljesítése, vagyis a megrendelt hirdetés közzétételi díjának rendezése a szerződésben kikötött részletek világjárvány okozta változtatásainak beiktatása miatt (hibás teljesítés jogcíme alapján) elmaradt. A választottbíróság a felek kötelezettségeinek részletes vizsgálata után a követelt ellenszolgáltatás összegét arányosan csökkentette arra hivatkozva, hogy „[...] az alperesnek a perbeli időszakban tudnia kellett a világjárvány bekövetkeztéről, viszont nem kellett ismernie ennek következményeként a rendezvény elhalasztására, és a kuponfüzet előállításának és csatolásának hiányára vonatkozó felperesi üzleti döntést, mint a szerződésszerű teljesítés akadályát.”

Az 1/12/2021. *választottbíróági ítélet* egy 2017-ben létrejött bérleti szerződés (étterem, sport, szabadidő és rendezvényhelyszín üzemeltetés céljára történő, határozott idejű bérlet) teljesítésével kapcsolatban határoz. A bérleti díj megfizetésének, illetve károkozás miatti kártérítés megfizetésének elmaradása miatt elhúzódo közigazgatási, majd peres eljárás végül a választottbíróság elé került. Az eljárás késői szakaszában merült fel az alperes részéről a koronavírusra mint nehezítő tényezőre való hivatkozás – az alperes egyébként a választottbíróági eljárásban nem hivatkozott olyan körülményre, amely alkalmas lett volna arra, hogy kimentse magát a kártérítési felelősség alól. A koronavírus-helyzetre és annak a vendéglátóiparra gyakorolt negatív hatásaira való általános jellegű hivatkozást a választottbíróság önmagában nem fogadta el a fizetési kötelezettség elmulasztásáért fennálló felelősség alóli kimentési okként. Ennek oka többek között, hogy a felhalmozott és rendezetlenül maradt tartozások egy jelentős része a koronavírus-járvány kitörése előtt merült fel. Az alperes állagmegőrzési kötelezettségének a megsértése tekintetében a koronavírus-járványra való hivatkozást pedig kimentési okként teljes egészében elutasították.

A testületnek az 1/5/2022. *választottbíróági ítéletben* egy ingatlan adásvételi szerződéstől történő elállás jogszerűségéről kellett döntenie. Az eljárás felperesei az ügyben a COVID-19-pandémiára hivatkozva nem tettek eleget fizetési kötelezettségüknek, ezért az alperes az adásvételi szerződéstől elállt. A felperesek vitatták az elállás jogszerűségét, és keresetükben azt kérték, hogy az előzőleg megkötött adásvételi előszerződés alapján a felek között az adásvételi szerződést hozza létre. Ítéletében a választottbíróság megállapította, hogy a felek az említett előszerződésben a *vis maior* fogalmát definiálták – amelybe így kifejezetten beleértették a munkaerő- vagy nyersanyaghiány fogalmát. A felek az eljárás során nem vitatták, hogy az alperes a *vis maior* tényét a felperesek részére kellő időben bejelentette (amely aktus az eladói

kötelezettség teljesítésének határidejét az akadályozó tényező fennállásának tartamára felfüggesztette), és a felperesek a releváns időszakban ennek tényét nem vitatták. A választottbíróság a bizonyítási eljárás eredményeként megállapította, hogy a felperesekkel szemben fizetési kötelezettség keletkezett, amelyet megszegték – így a kereset elutasításra került.

4.3.1.2. A COVID-19 hatása a jogviszony egyéb elemeire

Habár az ügyek jelentősebb hányadában a világjárvány közvetlenül a *vis maior* és *force majeure* klauzulák összefüggésében jelentkezett, és a teljesítés lehetetlenülésével kapcsolatos vitákat váltott ki, bizonyos ügyekben a COVID-19 a tényállás más elemei révén válhatott az érvelések részévé. Ez utóbbi esetre említhető példaként – fuvarozási szerződéssel kapcsolatban – az elmaradt fuvardíj ügyében született *1/3/2022. választottbírósági ítélet*. Ebben a jogvitában a koronavírussal történő megbetegedésre mint a követelés érvényesítésének elmaradását igazoló, kimentő körülményre hivatkozott a felperes. Az alperes ugyanis az igény elévülését igyekezett alátámasztani – tudniillik a fuvarozási szerződés alapján támasztható igények a szándékosan vagy súlyos gondatlansággal okozott károk kivételével egy év alatt elévülnek⁹⁰ –, amelyre válaszul a felperes a Ptk. elévülés nyugvását szabályozó szakaszát idézte. Ez alapján, ha a követelést a jogosult menthető okból nem tudja érvényesíteni, az elévülés nyugszik.⁹¹ A felperes az elrendelt veszélyhelyzet mellett orvosi igazolásokkal alátámasztva hivatkozott arra, hogy a képviseletére jogosultak COVID-19-vírusfertőzésben szenvedtek, munkaképtelenek voltak, s az igény érvényesítésének késedelmét ez okozta.

Az ügyvezető betegségével mint az elévülés nyugvásának okával kapcsolatban a választottbíróság ítéletében arra mutatott rá, hogy a felperes ügyvezetőjének a megbetegedésből történő felgyógyulása, mint az akadály megszűnése, és a keresetindítás között hosszabb idő telt el, mint a Ptk. által megkövetelt három hónap, így a felperesi igényérvényesítés az elévülés nyugvását szabályozó rendelkezés alapján is elkészt. A felperesi társaság jogi képviselőjének betegség miatti akadályoztatását a választottbíróság az elévülés szempontjából nem tekintette menthető oknak. A Ptk. alapján az elévülés csak akkor nyugszik, ha a követelést a jogosult menthető okból nem tudja érvényesíteni. A választottbíróság ezzel kapcsolatban megjegyezte, hogy a felperes saját döntése volt, hogy a munkavégzésében beteg-

⁹⁰ Ptk. 6:270. §.

⁹¹ Ptk. 6:24. § (1) bekezdés.

sége miatt akadályozott jogi képviselője helyett az elévülési határidőn belül nem választott, akár csak ideiglenes jelleggel, másik jogi képviselőt. A jogi képviselő betegsége ezért nem volt olyan oknak tekinthető, amely kizárja a követelés érvényesítését, így nem tekinthető a Ptk. 6:24. § (2) bekezdés szerinti, elévülés nyugvását eredményező oknak.

Hasonló példaként említhető a 4/5/2022. *választottbíróági ítélet*, amely irodahelyiség bérletének jogtalan felmondása tárgyában született. A tényállás szerint a felek a későbbi felperes tulajdonában álló irodaépületben kijelölt helyiségek használatára határozott időre szóló bérleti szerződést kötöttek. A bérlő elmaradt a bérleti díj és járulékos költségek fizetésével, majd a járványhelyzetre hivatkozva a munkavégzést a bérleményben megszüntette, és a szerződést az irodahelyiség alkalmatlanságára hivatkozva azonnali hatállyal felmondta. A bérbeadó ezt nem fogadta el, és további egy hónap elteltével az elmaradó bérleti díjra és költségekre hivatkozva a szerződést rendkívüli felmondással felmondta. A perben ennek a felmondásnak az érvényességét kérte megállapítani a választottbíróaságtól. A testület feladata a rendeltetésszerű használatra való alkalmasságról, illetve alkalmatlanságról való döntés volt, mivel az alperes felmondása ezen a ténykérdésen nyugodott. A bérleménynek a felek szerződésében megkövetelt „rendeltetésszerű használatra való teljes mértékű alkalmatlanságát” az eljárás során nem sikerült bizonyítani. Az alperes használta az ingatlant, és ezzel csak a járványhelyzet miatt hagyott fel, így felmondása érvénytelen volt.

4.3.2. Online eljárás a COVID-19 okozta körülmények miatt

Az alábbiakban két olyan esetre hivatkozunk, amelyekben a választottbíróóság a koronavírus okozta helyzetben online eljárást folytatott le.

Az egyik ilyen ügy a 2/4/2021. *választottbíróági ítélet*, amely egy vállalkozási szerződés teljesítése tárgyában született, maga az eljárás pedig 2020. július 17. napján indult meg. A „normál” eljárási rend a járvány első két hulláma közti időszakban tarthatott, 2020. szeptember 28-án aztán a választottbíróóság a feleket arról tájékoztatta, hogy a kialakult helyzetben („a személyes találkozásokkal járó kapcsolattartás elkerülése céljából”) lehetőség van online tárgyalások megtartására. Az „online eljárás” lefolytatása érdekében a választottbíróóság a felek hozzájárulását kérte. Mivel a felek benyújtották hozzájáruló nyilatkozatukat, az eljárás gyors átállással elektronikus úton folytatódott. A 2020. november 17. napján tartott tárgyaláson a felek képviselői megjelentek, és egyhangúlag hozzájárultak a tárgyalás

online történő lefolytatásához, majd folytatólagos tárgyalás megtartására került sor 2021. február 11-én.

A másik ilyen eset a fentebb már hivatkozott *5/6/2021. választottbíróági ítélet*, amely szintén elektronikus úton folyt le. A választottbíróság 2021. április 14. napján a felek hozzájárulásával *Zoom* videokonferencia útján tartott érdemi tárgyalást.

Ami a felek és a választottbírák tapasztalatait illeti, a virtuális eljárásokra való átállást nem jellemzik olyan folyamatként, amely zökkenőmentesen zajlott le.⁹² A nehézségek között olyan tényezőket említene, mint a platform helyes használata, az internetes kapcsolat hibái, az eljáráshoz nem kötődő személyek „háttérben” való megjelenése az eljárás alatt. Ezek a nehézségek nem legyőzhetetlenek, de a kezdeti szakasz mindenképp ezen „hibák” és megoldásaik kitapasztalásáról szólt. Így vált a gyakorlat részévé az ülés előtti „teszt” megtartása vagy a technikához értő segítő bevonása.⁹³ A felek részéről gyakran hiányzott a megegyezés az eljárás lefolytatásának formáját illetően. Mindez a virtuális tárgyalásokat övező bizalmatlanságból fakadt. Mivel a választottbíró nem rendelhette el az eljárás online lefolytatását, ez komoly akadályként jelentkezett.

4.4. Online eljárás a poszt-COVID-időszakban

A jogszabályi környezet és a COVID-19 alatti gyakorlatok ismeretében már csak az a kérdés maradt, hogy „mi maradt ebből”: milyen maradandó változásokat, lehetőségeket hozott, milyen jó gyakorlatok élnek továbbra is.

Ami az online tárgyalás megtartását illeti, van rá mód, hogy a felek ebben a formában bonyolítsák le jogvitájukat. A választásra általában az eljárás kezdetén van lehetősége a tanácsoknak. A gyakorlatban ez úgy történik, hogy a felekkel lefolytatott egyeztetést követően egy eljárásvezető végzésbe foglalja azokat a szabályokat, amelyek alapján az eljárás folyik majd. Ezek rendkívül sokszínű módon valósulnak meg, vagyis rugalmasan folynak az eljárások. Előfordult már hibrid tárgyalás is, jellemzően abban az esetben, ha valamelyik résztvevő nem tudott személyesen megjelenni a tárgyalás helyén. Számára lehetővé tették az online csatlakozás lehetőségét a tárgyaláshoz.

⁹² Lásd Okányi (2022).

⁹³ Okányi (2022).

Arról, hogy a felek jellemzően milyen arányban választják az eljárás online formáját, a választottbíróóság nem rendelkezik statisztikával. Az, hogy e-tárgyalás megtartásával folyjon az ügy, ritkán szerepel kérešként a beadványokban, jellemzően inkább azt kérik a felek, hogy távollétükben tartson tárgyalást a választottbíróóság. Amennyiben ilyen kérés érkezik, erről az előkészítő egyeztetésen döntenek a tanácsok. Meg kell jegyezni, hogy a választottbíróóság elnökségének deklarált célja – különösen kisebb értékű ügyekben – a jelentős részben vagy teljesen online megoldásokat alkalmazó tárgyalási formák szerepének növekedését elősegíteni.

A tapasztalatok azt mutatják, hogy nem jellemző az, hogy a felek, illetve a felek és a tanács között feloldhatatlan konfliktus keletkezzen az eljárás lefolytatásának módjával kapcsolatban: a tanács tagjai mérlegelik, hogy lehet-e és érdemes-e megtartani online módon a tárgyalást, lehetséges-e hibrid tárgyalást lebonyolítani. Ha valamelyik fél ellenzi az online tárgyalást, akkor inkább a jelenléti tárgyalás tartása mellett határozott az eljáró tanács, vagy – szóbeli tárgyalás mellőzésével – írásos formában adták elő észrevételeiket a felek, illetve írásban folyt le az eljárás.

Ami a választottbíróósági eljárás adminisztrációs háttérét illeti, már régóta létezik elektronikus ügykezelési rendszer. Jelenleg egy új rendszer fejlesztése van folyamatban, amelyre az átállás a közeljövőben esedékes. Ez egy olyan „elektronikus akta” (VB-portál) lesz, amelyhez közvetlenül hozzáférnek a titkársági ügyintézőkön kívül az eljárás résztvevői is, a választottbírók, a felek, illetve azok képviselői is, illetve a megadott felületre feltölthetik (és onnan a többi résztvevő letöltheti) a beadványokat, azok mellékleteit, a tárgyalási jegyzőkönyveket, végzéseket. Ezáltal az ügy teljes iratanyaga ugyanolyan formában az ügy valamennyi résztvevőjének rendelkezésére áll majd.

Ha összegeznünk kell a szakemberek tapasztalatait, elmondható, hogy a választottbíróóság gyakorlatában az online tárgyalások megmaradtak, azóta is rendszeresen igénybe veszik ezt a formát. Kiemelték, hogy az esetleges hibrid tárgyalási lehetőség könnyebbé teszi az olyan esetekben, amikor valamelyik fél az eljárás elhúzásával próbálná az eljárást akadályozni.

5. ÖSSZEGZÉS – VELÜNK MARAD-E AZ ONLINE VÁLASZTOTTBÍRÁSKODÁS?

Fentiekben átvizsgáltuk a COVID-19-világjárvány hatásait a választottbíróósági eljárások tekintetében. Ennek során kitértünk a kényszerűen, de már

a korábbi évek gyakorlatára építő módon alkalmazott eljárási szabályok alakulására. Legfőbb tanulásként kijelenthetjük, hogy a jelenség átformálta a kereskedelmi választottbíráskodás helyzetét, és új korszakot nyitott az eljárás lebonyolításának módját illetően, illetőleg kiemelte a rugalmas vitarendezési mechanizmusok rendelkezésre állásának nélkülözhetetlenségét. Az elemzett nemzetközi források bizonyítékkul állnak a közeg rendkívüli reagálóképességére, minthogy a szükséges platformok kialakítása során mutatott kooperációnak köszönhetően azok szinte azonnal rendelkezésre álltak, a technológiai infrastruktúra biztosítása szintén nem jelentett legyőzhetetlen akadályt. A kiberbiztonság érzékeny kérdésének megoldása terén a vezető nemzetközi választottbíróági szervezetek szintén proaktív módon jártak el, különböző ajánlások, jegyzőkönyvek kibocsátásának módszerével.

Vizsgálódásunk középpontjában a tisztességes eljárás biztosítása állt mint legnagyobb kihívást jelentő szelete a kommunikáció virtuális térbe történő áthelyezésének. Mindezt olyan, a nemzetközi jogirodalomban széles körben tárgyalt keretben tettük, amely az e-tárgyalás kötelező elrendelésének létjogosultságát, illetve a fél a meghallgatáshoz való jogának alakulását is elemzi. Néhány vonatkozó mérőszámok számító eset kiemelésével arra jutottunk, hogy a tendencia abba az irányba mutat, hogy a közvetlen tárgyalással kapcsolatos elvárások szignifikáns nehézségek jelentkezése nélkül átemelhetők az online tárgyalás közegébe is. Ezen túl megjelentek olyan előnyök, amelyek e „kényszerű lépés” nélkül esetleg csak a távolabbi jövőben valósulhattak volna meg. Ilyen a költséghatékonyság, amely megnyitja a választottbíróági út lehetőségét azok előtt is, akik a klasszikus jelenléti eljárást enélkül nem vehették volna igénybe. Ez a gondolatmenet elvezethet a hagyományos bíróságok és a választottbíróóságok kapcsolatának ártértékeléséhez is, s arra ösztönözheti az eljárások szereplőit, hogy inkább alternatív vitarendezési mechanizmust válasszanak.

Ami az eljárási kihívásokat illeti, megállapíthatjuk, hogy a pandémiával összefüggő kereskedelmi jogviták nagy számban igényelték ideiglenes intézkedések elrendelését, amelyeket „békeidőben” a választottbírói fórumok csak kisebb intenzitással alkalmaznak. Emellett jóval gyakrabban kellett áttérni gyorsított, sürgősségi eljárási rendre. Mindemellett a világjárvány anyagi jogi jellegű következményei sem voltak elhanyagolhatók, így például okáért az ellátási láncok összeomlásával együtt tömegesen jelentkező határokon átnyúló viták során a *vis maior*, illetve *force majeure* klauzulák értelmezése és végrehajtása a szerződéses konfliktusok megoldásának alapproblémájává vált.

Az áttekintett változások, az „új rend” tekintetében kérdés, hogy egy nem mindennapi helyzetre adott nem mindennapi reakcióként kezeljük őket, vagy egy folyamat eredményeként, amely velünk marad a jövőben is. Közelebb lépve az általános, világviszonylatban végzett elemzést követően, kérdésként merül fel, hogy a magyar környezetben a pandémiának a fejlődés gyorsulását eredményező hatása mennyire marad erős befolyásoló tényező a világjárványt követő időszakban Magyarországon. Fontos tekintetbe venni, hogy – mint arról a szakmai interjúk során képet kaphattunk – a hazai választottbíróági eljárásokban egészen rendkívüli esetekben került sor elektronikus technológiák igénybevételére a tárgyalások lebonyolítása során. Azon nézet, amely az „élő tárgyalást” letaszíthatatlannak tekintti trónjáról, a szakirodalomban is sűrűn megjelenik. Ennek fő oka pedig minden tárgyalási és konfliktusmegoldási folyamat sarokkövére vezethető vissza: a bizalomra. Az elektronikus térben folyó tárgyalások személytelennek tűnnek: a tapasztalatok azt mutatják, hogy a tárgyalók közötti fizikai interakció hiánya hátráltatja a kölcsönösen előnyös megoldások kutatását.⁹⁴ A gyakorlati szakemberek beszámolóikban szintén hangsúlyozták annak fontosságát, hogy a résztvevők megtanulják magabiztosan kezelni az alkalmazandó platformokat. Az ezen a téren való jártasság nélkülözhetetlen a virtuális eljárások „bevetté” válásához.

Akkor is, ha – a gyakorlatra kiválóan rálátó szakértő szavaival élve – „inkább ragaszkodnak a választottbírók és a peres felek is a jelenléti tárgyaláshoz, a személyesség előnye jelenleg – meglátásom szerint – a legfontosabb szempont a tárgyalás tervezésénél”, biztosan elmondható, hogy a COVID-19 alatt megjelenő gyakorlatok és lehetőségek fejlesztették a jogi eszköztár alkalmazkodóképességét az előre nem látható globális kihívásokkal szemben. Mindezek ellenére nagyon valószínűtlen, hogy minden visszatér majd a 2020. március előtti kerékvágásba. Az online vitarendezés ma már az új valóság, amellyel mindenképpen számolnia kell az érintetteknek, akár mint „hasznos kiegészítő funkció” megjelenésével.⁹⁵ Ilyen módon valószínűleg a kereskedelem szereplői egyre gyakrabban gondolnak majd rá a választottbíróági klauzulákban is. Olyan környezetben ugyanis, amelyet bizonytalanság és változékonyság jellemez, az e mechanizmusok által kínált rugalmasság és hatékonyság felbecsülhetetlen értékű eszközzé válhat a viták gyors és békés rendezéséhez.

⁹⁴ Agamennone (2022), 9.

⁹⁵ Hien–Boóc (2022).

IRODALOM

- AAA: *Commercial Arbitration Rules and Mediation Procedures*. New York, American Arbitration Association, 2013. <https://www.adr.org/ArchiveRules>
- AAA: *Commercial Arbitration Rules and Mediation Procedures*. New York, American Arbitration Association, 2022. <https://t.ly/wVojU>
- AGAMENNONE, Edoardo: The Rise and Impact of the 'Zoom Negotiation' Cross. Cultural Variations in Virtual Negotiations and Lessons from the COVID-19 Pandemics. In: LALANI, Shaheez – SHAPIRO, Steven G. (eds.): *The Impact of covid on International Disputes*. Leiden, Brill, 2022. 5–27. https://doi.org/10.1163/9789004514836_003
- AMRO, Ihab: *Online Arbitration in Theory and in Practice: A Comparative Study of Cross-Border Commercial Transactions in Common Law and Civil Law Countries*. Cambridge, Cambridge Scholars, 2019.
- BÁN-FORGÁCS Nóra: Marquez után szabadon, van-e privacy a kolera idején? Az adatvédelem egyes kérdései a koronavírus-járvány idején, különösen a kontaktkövető mobil applikációkra. In: GÁRDOS-OROSZ Fruzsina – LŐRINCZ Viktor Olivér (szerk.): *Jogi diagnózisok III. A COVID-19-világjárvány hatásai a jogrendszerre*. Budapest, TK JTI – L'Harmattan, 2023. 184–201.
- BODZÁSI Balázs: A vis maior hatása a szerződéses viszonyokra a COVID-19 járvány tükrében. In: BURAI-KOVÁCS János (szerk.): *A Kereskedelmi Választottbíráskodás évkönyve 2021–2022*. Budapest, HVG-ORAC, 2022.
- CHAPMAN, Simon – WARDER, Rebecca – SIN, Jacob: „Rise in Arbitration Cases in 2020 despite Reduced Volume of in Person hearings due to Coronavirus Pandemic”. *Arbitration notes* (3 march, 2021). <https://t.ly/NYk8y>
- CREO, Robert A.: „Zoom, Zooming, Zoomed into the Future! Moving to Optimist from Skeptic on Online Mediation”. *Alternatives to the High Cost of Litigation*, 38 (2020) 8: 119–122. <https://doi.org/10.1002/alt.21853>
- FOX, Williams – ASHFORD, Peter – GIARETTA, Ben: „Zoom is the new normal!” *Insights*, (29 Oct 2020). <https://t.ly/vkKXL>
- GLAVANITS Judit – WELLMANN Barna Bence: *Az alternatív vitarendezés helye a jogrendszerben*. Budapest, NKE, 2020.
- GONZALES, Wendy – MASUMY, Naimeh: „Online Dispute Resolution Platforms: Cybersecurity Champions in the COVID-19 Era? Time for Arbitral Institutions to Embraceodrs”. *Kluwer Arbitration Blog*, (September 25, 2020). https://t.ly/Lv_9L
- HIE, Tran – BOÓC, Ádám: COVID-19 pandemic – a showcase for electronic arbitration to flourish. In: BURAI-KOVÁCS, János (szerk.): *A Kereskedelmi Választottbíráskodás évkönyve 2021–2022*. Budapest, HVG-ORAC, 2022.
- HKIAC: Virtual Hearings at HKIAC: Services and Success Stories. *Press Release* (06 May 2020). <https://t.ly/tucY8>
- IBA: *Rules on the Taking of Evidence in International Arbitration. Adopted by a resolution of the IBA Council (17 December 2020)*. London, International Bar Association, 2020. <https://shorturl.at/vAHN4>
- ICC: *Arbitration Rules*. Paris, International Chamber of Commerce, 2012. <https://shorturl.at/hkOY2>
- ICC: *Report on Information Technology in International Arbitration*. Paris, International Chamber of Commerce, 2017. <https://shorturl.at/lnqv1>
- ICC: *The ICC Guidance Note on Possible Measures Aimed at Mitigating the Effects of the Covid-19 Pandemic*. Paris, International Chamber of Commerce, 2020. <https://shorturl.at/DUY49>

- ICCA: Protocol on Cybersecurity in International Arbitration. International Council for Commercial Arbitration, New York City Bar Association, & the International Institute for Conflict Prevention and Resolution. *The ICCA Reports*, (2020) 6. <https://shorturl.at/lzART>
- ICCA: International Council for Commercial Arbitration: Does a Right to a Physical Hearing Exist in International Arbitration? *The ICCA Reports*, (2022) 10.
- KASSAYNÉ INCZE Borbála: Tájékoztató a választottbíróági eljárásnak a Kereskedelmi Választottbíróóság Eljárási Szabályzata 2018 szerinti lefolytatásához. In: BURAI-KOVÁCS János (szerk.): *A Kereskedelmi Választottbíróóság évkönyve 2018*. Budapest, HVG-ORAC, 2019.
- KATONA János: Digitalizáció és választottbíráskodás. Virtuális tárgyalás és egyéb információs technológiák a választottbíróági eljárásban. In: BURAI-KOVÁCS János (szerk.): *A Kereskedelmi Választottbíróóság évkönyve 2019–2020*. Budapest, HVG-ORAC, 2020.
- KATSH, Ethan – RABINOVICH-EINY, Orna: *Digital Justice: Technology and The Internet of Disputes*. Oxford, OUP, 2017.
- LAMM Vanda: „COVID–19 és a jogok korlátozása, különös tekintettel az emberi jogi egyezményekben foglaltakra”. *Jog–Állam–Politika* (2020), különszám, 95–105.
- LCIA: *Arbitration Rules*. London, The London Court of International Arbitration, 2014. <https://tinyurl.com/3jr7bhmu>
- MILASSIN László: „Fogyasztóvédelem és az online vitamegoldó eljárás”. *Iustum Aequum Salutare*, 10 (2014) 2: 95–104.
- MILASSIN, László: Die allgemeinen Aspekte des Online-streitbeilegungsverfahrens. In: WELSER, Rudolf (hrsg.): *Der Einfluss des EU-rechts in den Jahren 2007–2017 auf die Privatrechtsordnungen der CEE-Staaten*. Wien, MANZ Verlag, 2019. 67–78.
- NAIKI, Smriti: „Impact of Covid-19 on Arbitration”. *International Journal of Law Management & Humanities*, 4 (2021) 5: 99–105.
- OKÁNYI Zsolt: A tárgyalás és az írásbeli eljárás (26. fejezet). In: Varga István (szerk.): *A polgári perrendtartás és a kapcsolódó jogszabályok kommentárja*. III/III. Budapest, HVG-ORAC, 2018.
- OKÁNYI, Zsolt: Arbitration in post-pandemic times: Challenges and solutions. In: BURAI-KOVÁCS János (szerk.): *A Kereskedelmi Választottbíróóság évkönyve 2021–2022*. Budapest, HVG-ORAC, 2022.
- ORTOLANI, Pietro: „The impact of blockchain technologies and smart contracts on dispute resolution: arbitration and court litigation at the crossroads”. *Uniform Law Review*, 24 (2019) 2: 430–448. <https://doi.org/10.1093/ulr/unz017>
- PANJWANI, Pratyush: The Impact of the covid- 19 Pandemic on International Arbitration Practices Greener Arbitrations with Reduced Due Process Paranoia? In: SHAHEEZA Lalani – SHAPIRO, Steven G. (eds.): *The Impact of covid on International Disputes*. Leiden, Brill, 2022. https://doi.org/10.1163/9789004514836_004
- PIERS, Maud – ASCHAUER, Christian: *Arbitration in the Digital Age – The Brave New World of Arbitration*. Cambridge, Cambridge University Press, 2018.
- RAGHUVANSHI, Amisha – KESHAN, Vidushi: „Maneuvering through the Digital Labyrinth: Contemporary Realities and Prospective Challenges in E-Arbitration”. *World Arbitration and Mediation Review*, 13 (2019) 2.
- RODSPHON, Julien: Blockchain Technology & AI Arbitration: What May the Future hold? *Newsletter – Articles on Investment and AI Arbitration*, Association for International Arbitration, 2019. <https://tinyurl.com/y64r94ea>
- ROONEY, Kim M.: *The Global Impact of the Covid-19 Pandemic on Commercial Dispute Resolution in the First Year*. (2 June 2021). <https://tinyurl.com/4np88bjw>

- SÁRKÖZY Tamás: A Választottbíróság helye az igazságszolgáltatás rendszerében. In: BURAI-KOVÁCS János (szerk.): *A Kereskedelmi Választottbíróság évkönyve 2019–2020*. Budapest, HVG-ORAC, 2020.
- SCHERER, Maxi – SCHWARZ, Franz – ORTNER, Helmut – JENSEN, J. Ole: „In a 'First' Worldwide, Austrian Supreme Court Confirms Arbitral Tribunal's Power to Hold Remote Hearings Over One Party's Objection and Rejects Due Process Concerns”. *Kluwer Arbitration Blog* (October 24 2020). <https://tinyurl.com/rfumuj55>
- SCHMIDT, Richárd: Remote arbitral hearings in Hungary the quest for the right to physical hearing under hungarian law. In: BURAI-KOVÁCS János (szerk.): *A Kereskedelmi Választottbíróság évkönyve 2021–2022*. Budapest, HVG-ORAC, 2022.
- Seoul Protocol: Seoul Protocol on Video Conferencing in International Arbitration. 2020.
- TÍMÁR Balázs: A polgári igazságszolgáltatás kihívásai Magyarországon a koronavírus-járvánnyal összefüggésben. In: GÁRDOS-OROSZ Fruzsina – LŐRINCZ Viktor Olivér (szerk.): *Jogi diagnózisok: a COVID-19-világjárvány hatásai a jogrendszerre*. Budapest, L'Harmattan, MTA TK JTI, 2020. 111–126.
- UNCITRAL: Model Law on International Commercial Arbitration (1985), with amendments as adopted in 2006.
- UNCITRAL: *Explanatory Note by the UNCITRAL secretariat on the 1985 Model Law on International Commercial Arbitration as amended in 2006*. United Nations Publication, Vienna, 2008.
- VARGA István: „A választottbírósági eljárás jog megújulása – Új törvény, új szabályzat”. *Eljárás-jogi Szemle*, (2018a) 1: 1–24.
- VARGA István: A polgári per alternatívája: A magánjogi választottbírósági eljárás. In: *A polgári perrendtartás és a kapcsolódó jogszabályok kommentárja*. III/III. Budapest, HVG-ORAC, 2018b.
- VARGA, István – CSERÉP, Viktor Előd: Hybrid arbitrations – (How) can crossovers between institutional rules work? Remarks on arbitration clauses stipulating the ICC rules and another arbitral institution in view of a recent decision of a Budapest seated HCCI tribunal. In: BURAI-KOVÁCS János (szerk.): *A Kereskedelmi Választottbíróság évkönyve 2021–2022*. Budapest, HVG-ORAC, 2022.
- WAHAB, M. Abdel: ODR and E-Arbitration. In: WAHAB, M. S. A. – KATSH, E. – RAINY, D. (eds.): *Online Dispute Resolution: Theory and Practice*. The Hague, Eleven International Publishers, 2012.
- WANG, Faye Fangfei: *Online Arbitration*. Abingdon, Routledge, 2018.

JOGESETEK VILÁGJÁRVÁNY IDEJÉN, AVAGY SZEMELVÉNYEK AZ EUB ÉS AZ EJEB ESETJOGÁBÓL¹

Friedery Réka,² Kecskés Gábor³

1. BEVEZETÉS

A koronavírus-világjárvány váratlanul robbant be a világon, és hatással volt többek között a polgárok életére, közintézmények működésére. Az államok a járvány kezelésére, a továbbterjedés megelőzésére számos eltérő intézkedést hoztak. Az alkalmazott eszközök hatásossága már számos elemzés tárgyát képezte, de valamennyiben közös, hogy alapvető és emberi jogokat érintettek akár a magánélet, a személyes adatok, a munkaügy, de akár a szociális biztonság, a közlekedés és az utazás terén.

A járvány következtében az uniós tagállamok – sajátos kockázatelemzési keretrendszereiknek megfelelően – önálló, koordinálatlan, illetve időnként egymással versengő nemzeti válaszlépéseket fogadtak el.⁴ A járványkezelés egyik központi pillére volt, hogy intézkedéseikkel az érintkezések korlátozására, csökkentésére összpontosítottak, és erre ösztönözték a lakosságot is.

Az Európai Unió Bíróságának (EUB) feladata, hogy biztosítsa a jog tiszteletben tartását a Szerződések értelmezése és alkalmazása során,⁵ a tagállami bíróságokkal együttműködve gondoskodik az uniós jog egységes értelmezéséről és alkalmazásáról. Az Emberi Jogok Európai Bírósága (EJEB) mint az Emberi Jogok Európai Egyezményén (EJEE)⁶ alapuló európai emberi jogi védelmi rendszer fő letéteményese – ahogy az várható volt – 2020-tól kezdve számos esetben foglalkozott a COVID-19-világjárvány következtében foganatosított állami (korlátozó) intézkedések emberi jogi

¹ A kutatás a Magyar Tudományos Akadémia 05016764. sz. „A jogrendszer reagálóképessége a poszt-COVID-társadalomban: kockázatok és lehetőségek” c. projektje keretében valósult meg.

² Tudományos munkatárs, HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet.

³ Tudományos munkatárs, HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet.

⁴ Alemanno (2020), 307–316.

⁵ Az EUSZ 19. cikk.

⁶ Magyarországon kihirdette az emberi jogok és az alapvető szabadságok védelméről szóló, Rómában, 1950. november 4-én kelt egyezmény és az ahhoz tartozó nyolc kiegészítő jegyzőkönyv kihirdetéséről szóló 1993. évi XXXI. törvény.

aspektusaival. Nem nehéz tehát belátni, hogy a bíróságok szerepe még meghatározóbb volt ebben az egyedülálló időszakban.

A tanulmány célja, hogy összehasonlító elemzéssel bemutassa a két bíróság elé kerülő ügyekben érintett jogok típusait és a bíróságok megközelítéseit. A jogesetek ismertetésének további eredménye, hogy az egyes tagállamok által alkalmazott különböző járványkezelési eszközökről is ismereteket szerezhetünk. A tanulmány az EUB és az EJEB COVID-19-világjárvánnyal kapcsolatos eseteiből példálódzó jelleggel válogat, és arra összpontosít, hogy az olvasó átfogó képet kapjon a bíróságok jogértelmező szerepéről a közegészségügyi veszélyhelyzet idején. Az EJEB esetében az EJEE alkalmazásának felfüggesztése és egyes elfogadhatatlansági kérdései, valamint a rögzített emberi jogok alapján, míg az EUB esetében az előzetes döntéshozatali kérelem, a kötelezettségszegési eljárás, valamint a megsemmisítés iránti kérelem alapján történik az esetek bemutatása.

2. SZEMELVÉNYEK AZ EUB VONATKOZÓ JOGGYAKORLATÁBÓL

A COVID-19 új helyzet elé állított mindenkit, mivel a kezdeti, behatárolt területen történő terjedést követően igen rövid időn belül világjárvánnyá terebélyesedett. Világszerte soha nem látott védelmi intézkedéseket vezettek be, amelyek negatív hatásokkal jártak számos jogra. Bár az Európai Unióban az elmúlt két évtizedben megnövekedett a szerepe az egészségügyi veszélyhelyzetekre való felkészülésnek, nyomon követésnek és koordinációnak, a tagállamok válaszai a járvány első hullámára meglepően koordinálatlanok voltak, a nemzeti intézkedések korlátozták az EU hatékonyságát a betegség elleni küzdelemben, veszélyeztették az egységes piac és a schengeni övezet megfelelő működését.⁷ Ezzel összefüggésben szükséges rámutatni arra, hogy az EUMSZ 168. cikke szerint a közegészségügy az Európai Unió és a tagállamok között megosztott hatáskör,⁸ az uniós felépések kiegészítik a nemzeti politikákat. Az EU elsődleges szándéka a tagállamok intézkedéseinek támogatása, mint például a határokon átnyúló súlyos, egészséget fenyegető veszélyek megfigyelése, az azokra vonatkozó

⁷ Beaussier–Cabane (2020), 808–820.

⁸ Az Európai Unió működéséről szóló szerződés egységes szerkezetbe foglalt változata. Harmadik rész: Az Unió belső politikái és tevékenységei. XIV. Cím: Népegészségügy. 168. cikk (az EKSz. korábbi 152. cikke), <https://shorturl.at/ciqQX>

korai figyelmeztetés, illetve a küzdelem ellenük. A tagállamok összehangolják egymással a politikáikat és programjaikat az uniós fellépés által érintett területeken, így a közegészségügy területén.

Az EUB felülvizsgálja az Európai Unió intézményei jogi aktusainak jogszerűségét, gondoskodik arról, hogy a tagállamok teljesítsék a Szerződésekből eredő kötelezettségeiket, és a nemzeti bíróságok kérelmére értelmezi az uniós jogot. Az alábbiakban ezek alapján mutatunk be több, a járvánnyal összefüggő jogesetet.

2.1. Előzetes döntéshozatal iránti kérelem

Az előzetes döntéshozatali kérelmek többek között olyan területeket érintettek, mint a személyes adatok kezelése,⁹ munkaügy,¹⁰ nemzetközi védelem¹¹ vagy akár a szabad mozgás, amelyre részletesebben is kitérünk.

2.1.1. Tagállamok közötti szabad mozgás: határellenőrzés

A szabad mozgást mint alapvető jogot az Alapjogi Charta 45. cikke rögzíti. Ennélfogva az Európai Unióról szóló Szerződés (EUSZ) 3. cikkének (2) bekezdése, az Európai Unió Működéséről szóló Szerződés (EUMSZ) 20. és 21. cikke, valamint a Charta 45. cikke az építőkövei annak, hogy a tagállamok területén az EU minden polgárának joga van a szabad mozgáshoz és tartózkodáshoz, figyelembe véve a Szerződésekben és az azok alkalmazására elfogadott rendelkezésekben megállapított korlátozásokat és feltételeket.

A határbiztonság garantálása mint a külső fenyegetésre adott válasz irányította a COVID-19 esetében is sok tagállam válaszlépését, így a határpolitikához fordultak a járvány idején is, mint ahogy a migrációs hullámok vagy a terrortámadások esetében.¹² A Schengeni határellenőrzési kódex

⁹ C 659/22. sz. RK és a Ministerstvo zdravotnictví ügyben 2023. október 5-én hozott ítélet, EU:C:2023:745.

¹⁰ C-583/21 – C-586/21 sz. egyesített ügyek N.C. és mások 2023. november 16-án hozott ítélet, EU:C:2023:872.

¹¹ C-245/21. és C-248/21 sz. Bundesrepublik Deutschland és mások egyesített ügyekben 2022. szeptember 22-én hozott ítélet, EU:C:2022:709, C-159/21. sz. GM kontra Országos Idegenrendészeti Főigazgatóság, Alkotmányvédelmi Hivatal, Terrorrelhárítási Központ 2022. szeptember 22-én hozott ítélet, EU:C:2022:708.

¹² Kenwick–Simmons (2020).

(SHK)¹³ tartalmazza azokat a szabályokat, amelyek a személyek külső határokon történő ellenőrzésére, a belépési feltételekre és a határellenőrzések ideiglenes visszaállításának feltételeire vonatkoznak a belső határokon a schengeni térségben. A rendelet 25., 28. és 29. cikke értelmében a tagállamok a közrendet vagy a belső biztonságot fenyegető súlyos veszély esetén a belső határokon ideiglenesen visszaállíthatják a határellenőrzést.¹⁴

A COVID-19 idején számos tagállam ismételten meghosszabbította a határellenőrzéseket, azonban felmerült, hogy ezek a nemzeti intézkedések összeegyeztethetők-e az uniós joggal. Az *NW kontra Landespolizeidirektion Steiermark* és *NW kontra Bezirkshauptmannschaft Leibnitz* egyesített ügyek¹⁵ a schengeni övezeten belüli belső határellenőrzésekről szóltak. A felperesek a Szlovéniából Ausztriába való érkezéskor ismételten bevezetett határellenőrzésnek voltak kitéve, amely a felperesek véleménye szerint ellentétes volt az uniós joggal. Az ügyben eljáró stájerországi regionális közigazgatási bíróság előzetes döntéshozatal iránti kérelemmel fordult az EUB-hoz, többek között azt kérdezve, hogy ellentétes-e az uniós joggal az olyan nemzeti szabályozás, amely az SHK 25. és 29. cikkében meghatározott időtartamot meghaladóan, megfelelő tanácsai végrehajtási határozat nélkül lehetővé teszi a határellenőrzés újbóli bevezetését.

Az EUB hangsúlyozta, hogy az uniós jog valamely rendelkezésének értelmezésekor nemcsak a szövegét, hanem a szöveggörnyezetét és a vonatkozó jogszabály céljait is figyelembe kell venni. Az SHK (27) preambulumbekzdésében foglaltak szerint a szabad mozgás alóli kivételeket és eltéréseket szigorúan kell értelmezni, és a (21) és (23) preambulumbekzdések, valamint az EUSZ 3. cikke alapján a belső határellenőrzés újbóli bevezetése továbbra is kivételes, és csak utolsó lehetőségként alkalmazható. Fontos kiemelni, hogy az EUB rámutatott arra, hogy az SHK a szabadságon, a biztonságon és a jog érvényesülésén alapuló térség általános keretének részét képezi. Ennek célja a személyek szabad mozgása, valamint a közrend és a belső biztonság védelmének szükségessége közötti méltányos egyensúly megteremtése az ország területén, és ezért a 25. cikk (4) bekezdésében meghatározott hat hónapos maximális időtartam által követett cél ennek az általános célnak a követése. Ausztria nem támasztotta alá olyan új fenye-

¹³ Az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2016/399 rendelete (2016. március 9.) a személyek határátlépésére irányadó szabályok uniós kódexéről (Schengeni határ-ellenőrzési kódex) (kodifikált szöveg) OJ L 77, 2016. március 23., 1–52.

¹⁴ Lásd erről Friedery (2022), Gyeney-Szabó (2021).

¹⁵ C 368/20. és C-369/20. sz. *NW kontra Landespolizeidirektion Steiermark* és *NW kontra Bezirkshauptmannschaft Leibnitz* ügyekben 2022. április 26-án hozott ítélet, EU:C:2022:298.

getés fennállását sem, amely indokolta volna az új határidőket és az ellenőrzési intézkedések lehetővé tételét, ezért a 25. cikk (4) bekezdését úgy kell értelmezni, hogy azzal ellentétes a belső határokon történő határellenőrzés ideiglenes visszaállítása, amennyiben annak időtartama meghaladja a hat hónapos maximális teljes időtartamot, és nem áll fenn olyan újabb fenyegetés, amely indokolná az előírt határidők újbóli alkalmazását. Ezenkívül pedig az olyan nemzeti szabályozás, amely büntetés terhe mellett kötelez valakit arra, hogy a tagállam területére való belépéskor a belső határon útlevelet vagy személyazonosító igazolványt mutasson fel, nem egyeztethető össze az SHK rendelkezéseivel.

2.1.2. Tagállamok közötti szabad mozgás: beutazási tilalom

Az SHK nem szól kifejezett beutazási tilalomról, csak az EU külső határát¹⁶ átlépő személyekről, az ellenőrzések végrehajtásának módjáról. A kódex csak annyit mond, hogy megtagadható a belépés, ha egy személy nem teljesíti a 6. cikkben foglaltakat, így többek között nem jelent veszélyt a tagállamok közrendjére, belső biztonságára, közegészségügyére vagy nemzetközi kapcsolataira, különösen nem áll a tagállamok nemzeti adatbázisaiban szereplő ugyanezen okok miatt beutazási tilalmat elrendelő figyelmeztető jelzés hatálya alatt. Az SHK szerint közegészségügyi veszély bármely olyan betegség, amely az Egészségügyi Világszervezet (WHO) nemzetközi egészségügyi szabályzata szerint járvány lehetőségét rejt magában, valamint más fertőző betegségek vagy ragályos parazitás megbetegedések, ha a tagállamok állampolgáira vonatkozó védelmi rendelkezések hatálya alá tartoznak.¹⁷

A *NORDIC INFO BV kontra Belga Állam* ügy¹⁸ esetében, miután a WHO a COVID-19-járványt „világjárványnak” minősítette,¹⁹ Belgium

¹⁶ Az SHK szerint külső határok a tagállamok szárazföldi határai, beleértve az álló- vagy folyóvizeken áthaladó határokat, tengeri határokat és repülőtereket, folyami, tengeri és tavi kikötőket, amennyiben ezek nem belső határok. A határellenőrzés visszaállítható a közrend vagy a belső biztonság okán, ami egyértelműen nem tartalmazza ugyan a közegészségügyet, de a közpolitika tág értelmezése szükséges az aktuális világjárvánnyal összefüggésben, így abba beletartozik a közegészségügy is.

¹⁷ SHK 2. cikk.

¹⁸ C-128/22. sz. *NORDIC INFO BV kontra Belga Állam* ügyben 2023. december 5-én hozott ítélet, EU:C:2023:951.

¹⁹ WHO Director-General's opening remarks at the media briefing on COVID-19. 11 March 2020, <https://shorturl.at/beAJP>

megtiltotta a nem létfontosságú utazásokat a piros zónának minősített országokba vagy országokból az ott uralkodó egészségügyi helyzet miatt. Ezen túlmenően az ilyen országokból érkező utazóknak szűrővizsgálaton kellett részt venniük, valamint karanténban kellett maradniuk. 2020 júliusában a belga hatóságok rövid időre Svédországot is piros zónának minősítették. A besorolást követően a NORDIC INFO nevű, skandináviai utazásokra szakosodott iroda törölte a Belgium és Svédország közötti összes tervezett utazást, majd kártérítést kért az ennek következtében felmerült veszteségért. Az illetékes belga bíróság azzal a kérdéssel fordult az EUB-hoz, hogy a belga szabályozás ellentétes-e az uniós joggal.

Az EUB kimondta, hogy egy tagállam a COVID-19-hez hasonló világjárvány leküzdése érdekében megtilthatja a piros zónának minősített más tagállamokba vagy más tagállamokból történő nem létfontosságú utazásokat. Továbbá a tagállam a területére belépő személyeket szűrővizsgálatokra és karanténra is kötelezheti. Az Európai Unión belüli szabad mozgást korlátozó intézkedéseket általános hatályú jogszabályokban lehet megállapítani, de ezeket indokolással kell ellátni, egyértelmű és pontosan megfogalmazott előírásokat kell tartalmazniuk, amelyeknek alkalmazása a polgárok számára előrelátható kell, hogy legyen. A jogszabályoknak továbbá megkülönböztetésmentesnek kell lenniük, és bírósági vagy közigazgatási jogorvoslati eljárás keretében megtámadhatóknak kell lenniük, továbbá a szabad mozgásra vonatkozó korlátozásoknak alkalmazásnak kell lenniük a kitűzött közegészségügyi cél elérésére. Ezeknek a feltétlenül szükséges mértékre kell korlátozódniuk, és nem lehetnek aránytalanok e célhoz képest, ami különösen a cél fontosságának, illetve az érintett személyek jogaiba és szabadságaiba való beavatkozás súlyosságának mérlegelését jelenti. Az EUB tehát megerősített bizonyos beutazási tilalmakat, valamint a tesztelési és karanténkötelezettséget az egészségügyi válság idején.

2.1.3. Tagállamon belüli szabad mozgás

A szabad mozgás kérdése nemcsak tagállamok közötti, hanem tagállamon belüli vonatkozásban is megjelent, mivel a járvány kezelésére a tagállamok többek között karantént is alkalmaztak. A munkaügy, a szociális biztonság és a munkavállalók szabad mozgása területét érintette a *TF kontra*

Sparkasse Südpfalz ügy.²⁰ Az ügy előzménye az volt, hogy egy munkavállaló megállapodott a munkáltatójával, a Südpfalz takarékpénztárral (Németország), hogy 2020. december 3. és 11. között fizetett éves szabadságot vesz ki. Mivel azonban a munkavállaló kapcsolatba került egy olyan személlyel, akinek a COVID-19-tesztje pozitív volt, az illetékes német hatóság ugyan ezen időszak alatt karantén alá helyezte a munkavállalót. A munkavállaló kérte a takarékpénztártól, hogy ezeket a szabadságnapokat átvihesse. Miután a takarékpénztár ezt megtagadta, a felperes keresetet nyújtott be az illetékes munkaügyi bírósághoz azt állítva, hogy ez az elutasítás ellentétes az uniós joggal, nevezetesen a munkaidőről szóló irányelvvel.

Az EUB szerint a nemzeti jog csak akkor írja elő a munkáltató számára a kiadott szabadságnapok átvitelét, ha a munkavállaló igazolni tudja a szabadság időtartama alatt bekövetkezett munkaképtelenséget. A német bíróságok azonban úgy ítélték meg, hogy a pusztán karantén nem minősül munkaképtelenségnek. A munkaügyi bíróság azzal fordult az EUB-hoz, az uniós jog előírja-e, hogy a karanténnal egybeeső szabadságnapokat át kell vinni.

Az EUB úgy ítélte meg, az uniós jog nem írja elő, hogy át kell vinni az éves fizetett szabadság azon napjait, amelyek alatt a munkavállaló nem beteg, hanem karanténban van. A fizetett éves szabadság célja, hogy a munkavállalók számára lehetővé tegye, hogy kipihenjék a munkaszerződésük alapján kötelezően elvégzendő munkájukat, valamint élvezzék a pihenés és a kikapcsolódás időszakát. A betegségtől eltérően a karantén időtartama önmagában nem akadályozza e célok elérését. Ezért a munkáltató nem köteles kompenzálni az olyan előre nem látható eseményből, mint a karanténból eredő hátrányokat, amely megakadályozhatja a munkavállalóit abban, hogy teljes mértékben, az általuk kívánt módon élhessenek a fizetett éves szabadsághoz való jogukkal.

2.2. Kötelezettségszegési eljárás

A határpolitika a menekültügyi és befogadási rendszerek működését is befolyásolta. Ez már a járvány kezdetén megmutatkozott az EU külső határainak 2020. márciusi lezárásakor. A közegészségügyi helyzetet felhasználták a migrációval kapcsolatos nyilvános vitákban is, amikor az egyes országok szükségállapotot vezettek be.

²⁰ C-206/22. sz. TF kontra Sparkasse Südpfalz ügyben 2023. december 14-én hozott ítélet, EU:C:2023:984.

Az *Európai Bizottság kontra Magyarország* ügy²¹ előzménye, hogy Magyarországon határozatlan időre felfüggesztették a menedékkérők határ menti tranzitónákba való belépését hivatkozással a COVID-19 terjedésével kapcsolatos kockázatokra.²² A COVID-19-világjárvány kitörését követően elfogadott, a veszélyhelyzet megszűnésével összefüggő átmeneti szabályokról és a járványügyi készülségről szóló 2020. évi LVIII. törvény kimondta, hogy járványügyi kockázat esetén a harmadik országbeli állampolgárnak személyesen megjelenve kell szándéknyilatkozatot tennie a belgrádi vagy a kijevi magyar nagykövetségen, a szándéknyilatkozatot pedig az Országos Idegengazdasági Főigazgatóságnak kell értékelnie.²³ Az Európai Bizottság jogsértési eljárást indított Magyarország ellen többek között arra hivatkozva, hogy bár elismeri, a COVID-19-világjárvány miatt a vírus terjedésének korlátozására irányuló intézkedések meghozatalára szükség van, a tagállamok csak a közegészségügy védelme érdekében hozhatják meg a szükséges és arányos intézkedéseket. Ennélfogva az ilyen intézkedések nem akadályozhatják meg a nemzetközi védelem eljárásához való hozzáférést. A Bizottság szerint az új menekültügyi eljárás összeegyeztethetetlen a nemzetközi védelem megadására és visszavonására vonatkozó közös eljárásokról szóló 2013/32 irányelv (befogadási irányelv) 6. cikkével, a Charta 18. cikkének fényében értelmezve azt. A befogadási irányelv 6. cikke által garantált eljáráshoz való hozzáférés joga mindenekelőtt azt jelenti, hogy a tagállam területén – beleértve a tagállam határait is – tartózkodó harmadik országbeli állampolgárok nemzetközi védelem iránti kérelmet nyújthatnak be.

Az EUB szerint az új szabályozás megfosztja az érintett harmadik országbeli állampolgárokat vagy hontalan személyeket a menedékkérelemhez való joguk tényleges magyarországi gyakorlásától, amely az Európai Unió Alapjogi Chartájában rögzített jog, és ez nem igazolható a közegészségügy védelmének Magyarország által kitűzött céljával. Az intézkedés

²¹ C 823/21. sz. Európai Bizottság kontra Magyarország ügyben 2023. június 22-én hozott ítélet, EU:C:2023:504.

²² Koronavírus – Magyarország határozatlan időre felfüggeszti az illegális migránsok beengedését a tranzitónákba. 2020. március 3. <https://shorturl.at/hmy15>

²³ A törvény alkalmazandó rendelkezéseiből azonban az következik, hogy ha a Magyarország területén – ideértve a határokat is – tartózkodó harmadik országbeli állampolgárok kifejezik a nemzetközi védelem igénybevételére irányuló szándékukat, a magyar hatóságok ezt a nyilatkozatot nem tekintik a 2013/32 irányelv értelmében vett nemzetközi védelem iránti kérelem benyújtásának. A kérelmet nem veszik nyilvántartásba, és az érintett személy nem részesül a kérelmezőt megillető jogokban. Ehelyett a kérelem benyújtásához a személynek el kell hagynia Magyarországot területét, vissza kell térnie egy harmadik országba, és előbb az adott ország magyarországi nagykövetségén eljárást kell lefolytatnia.

aránytalan beavatkozást jelent a nemzetközi védelmet kérmezők jogába, és a harmadik országbeli állampolgárok vagy hontalan személyek mozgási kötelezettsége potenciálisan kiteszi őket a betegségnek, amelyet később Magyarországon terjeszthetnek. A szándéknyilatkozat benyújtására és az úti okmányok beszerzésére vonatkozó követelményeket nem határozza meg a befogadási irányelv 6. cikke, és így ellentétes az irányelv azon célkitűzésével, hogy hatékony, könnyű és gyors hozzáférést biztosítson a nemzetközi védelem megadására irányuló eljáráshoz. Ezen túlmenően a hatóságok nem bizonyították, hogy más arányos intézkedést nem lehetett volna elfogadni. Magyarország általánosságban hivatkozott a közrendet és a belső biztonságot fenyegető veszélyre annak érdekében, hogy igazolja jogszabályainak az uniós joggal való összeegyeztethetőségét anélkül, hogy bizonyította volna, hogy szükség van a befogadási irányelv 6. cikkéből eredő követelményektől való konkrét eltérésre.

2.3. Megsemmisítés iránti kereset

Az uniós digitális COVID-igazolványról szóló (EU) 2021/953 rendelet²⁴ a digitális igazolvány három fajtájának a kiállítását, határokon átnyúló ellenőrzését, valamint elfogadását tette lehetővé. Ezek az oltási igazolvány, a tesztigazolvány, valamint a gyógyultsági igazolvány.²⁵ Az uniós digitális COVID-igazolványt a határokon átvívelő szabad mozgáson kívül más célokra is használhatták, akár kulturális, sport- és társadalmi eseményeken való részvétel vagy közintézményekbe belépés feltételeként. Ezt a tagállamokban a nemzeti jog alapján szabályozták, az uniós alapjogok és a szabad mozgásra vonatkozó uniós jog figyelembevételével, a megkülönböztetésmentesség és az arányosság elvének megfelelően.

A Roos és mások kontra Parlament egyesített ügyekben²⁶ az uniós intézmények által a COVID-19-világjárvány kapcsán különösen a személyzet

²⁴ Eredetileg 2022. június 30-áig volt érvényes, de a járványügyi helyzethez igazodva meghosszabbították 2023. június 30-áig.

²⁵ Az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2022/1034 rendelete a Covid19-világjárvány idején a szabad mozgás megkönnyítése érdekében az interoperábilis, Covid19-oltásra, tesztre és gyógyultságra vonatkozó igazolványok (uniós digitális Covid-igazolvány) kiállításának, ellenőrzésének és elfogadásának keretéről szóló (EU) 2021/953 rendelet módosításáról, HL L 173, 2022. június 30.

²⁶ T-710/21. sz., T-722/21. sz. és T-723/21. sz. Roos és mások kontra Európai Parlament egyesített ügyekben 2022. április 27-én hozott ítélet, EU:T:2022:262.

egészségének védelme érdekében bevezetett egyes korlátozások jogszerűsége állt a középpontban. Ennek előzménye, hogy az Európai Parlament Elnöksége 2021. október 27-én kivételes egészségügyi és biztonsági szabályokat vezetett be a Parlament három munkahelyén található épületekbe való bejutásra vonatkozóan. Ez a határozat lényegében 2022. január 31-ig az említett épületekbe való belépést a digitális COVID-19-oltási igazolvány, a tesztingazolvány, valamint a gyógyultsági igazolvány vagy azzal egyenértékű bizonyítvány bemutatásához kötötte.

Az EUB elutasította az Európai Parlament képviselőinek keresetét, és megállapította, hogy a Parlament előírhatja az épületekbe való belépéshez érvényes COVID-igazolvány bemutatását, és kimondta, hogy a Parlament megkövetelheti, hogy bárki, aki be kíván lépni az épületekbe, érvényes uniós digitális COVID-19-igazolványt mutasson fel. A Parlamentnek nem volt szüksége az uniós jogalkotó kifejezett felhatalmazására a megtámadott határozat elfogadásához. Mivel a határozat a Parlament épületeibe való belépést csak az érvényes COVID-igazolvánnyal rendelkezőkre kívánta szűkíteni, e határozat a Parlamentnek a saját belső szervezetére vonatkozó szabályok elfogadására vonatkozó hatáskörébe tartozik, és csak a Parlament épületeiben alkalmazandó. Arra is rámutatott, hogy ez nem jelent aránytalan vagy észszerűtlen beavatkozást egy képviselő szabad és független mandátumának gyakorlásába. E határozat jogszerű célt szolgál, mivel a világjárvány idején két egymással versengő érdek, nevezetesen a Parlament tevékenységeinek folytonossága, valamint a Parlament épületeiben tartózkodók egészsége közötti egyensúly megteremtésére törekszik. A megtámadott határozat nem sérti, vagy aránytalanul nagy mértékben nem sérti a testi épséghez való jogot, az egyenlő bánásmód és a hátrányos megkülönböztetés tilalmának elvét, az orvosi kezelésekhöz való szabad és tájékozott hozzájáruláshoz való jogot, a szabadsághoz való jogot és végül a magánélethez, és a személyes adatok védelméhez való jogot. Továbbá az EUB úgy vélte, hogy a járványügyi helyzetre és a jelenlegi tudományos ismeretekre tekintettel a szóban forgó intézkedések az elfogadásuk időpontjában szükségesek és megfelelőek voltak. A szóban forgó intézkedések a kitűzött célhoz képest is arányosak voltak, a felperesek nem bizonyították, hogy léteznének kevésbé korlátozó, de ugyanolyan hatékony intézkedések. A megtámadott határozat továbbá figyelembe vette az általános európai járványügyi helyzetet, és a Parlament sajátos helyzetét is, különösen a Parlament épületeibe bejutó személyek gyakori nemzetközi utazásait. Ezenfelül a szóban forgó intézkedések időben korlátozottak és rendszeresen felülvizsgáltak.

3. SZEMELVÉNYEK AZ EJEB VONATKOZÓ JOGGYAKORLATÁBÓL

A COVID–19-világjárvánnyal kapcsolatban az európai (Európa Tanács égisze alá tartozó) emberi jogvédelmi mechanizmust is számos alkalommal vették igénybe a panaszosok.²⁷ Mivel az Európa Tanács több állama az egészségügyi veszélyhelyzet kihirdetése után számos, az emberi interakciót alapjaiban érintő korlátozást vezetett be a belső jogokban, ezért nem meglepő, hogy nagyszámú ügy került végül az EJEB elé.²⁸ A járványhelyzet kinyilvánítását követő sorozatos állami lépések indukálta korlátozások végső soron elvezettek oda, hogy a panaszosok az EJEE-be és egyes kiegészítő jegyzőkönyveibe foglalt jogok sérelmére hivatkoztak.

Noha számos ügy jelenleg is folyamatban van,²⁹ a strasbourgi testület eset-jogából már most is levonhatók bizonyos következtetések. Az is egyértelmű ugyanakkor, mivel az EJEB eljárásrendje megkívánja, hogy először a hazai jogorvoslati rendszert kell kimeríteni, ezért valószínűsíthető, hogy a jövőben még számos ügy érkezik a COVID–19-világjárvány következtében életbe léptetett tagállami jogalkotási lépések miatt, hiszen néhány évvel a világjárvány megszűnte után számos eljárás bizonyosan még csak most zajlik a belső jogorvoslati fórumokon. Amennyiben pedig a panaszosok eme eljárások végén is úgy érzik, hogy nem sikerült a velük szemben elkövetett, véleményük szerint emberi jogsértést megfelelő módon orvosolni, elgondolkodhatnak azon, hogy az EJEB-hez forduljanak. Meg kell azonban azt is állapítani, hogy mindeddig korántsem egyértelmű, hogy a világjárvány következtében bevezetett állami korlátozások emberi jogi szempontú vitatása általában sikeres volna egyes bírói fórumok, így például az EJEB előtt.

3.1. Az EJEE alkalmazásának felfüggesztése és egyes elfogadhatatlansági kérdések

Tehát a COVID–19-világjárvány kirobbanása után az európai régióban 2020 tavaszától kezdődő állami válaszlépések (kijárási, nyitvatartási, mű-

²⁷ A Covid–19-világjárvány és általában az emberi jogi korlátozások kapcsolatáról lásd bővebben: Lamm (2020).

²⁸ A téma rendkívül széles körű feldolgozását lásd McQuigg (2024).

²⁹ Erről lásd bővebben: *Factsheet – Covid-19 Health Crisis*. Press Unit, European Court of Human Rights, January 2024. <https://shorturl.at/fzF48>

ködési korlátozások, majd maszkviselési kötelezettség, esetleg oltási előírások stb.) vethetnek fel számos emberi jogi kérdést. Mindenekelőtt azonban meg kell vizsgálni, hogy a COVID-19-világjárvány következtében az EJEE részes államai által foganatosított egyes lépések (például Magyarország esetében az egészségügyi veszélyhelyzet) eredményezhetik-e az EJEE vagy csupán egyes szakaszai alkalmazásának felfüggesztését. Ezzel kapcsolatban az EJEE 15. cikke (Az Egyezmény hatályának felfüggesztése szükséghelyzet esetén) az irányadó, amely a „háború vagy a nemzet létét fenyegető más rendkívüli állapot esetén” alkalmazható.³⁰

A COVID-19-világjárvány értelemszerűen nem tekinthető háborúnak, viszont jogi értelemben egyes államok jelzése szerint a járványhelyzet megalapozhatja a nemzet létét fenyegető más rendkívüli állapotra való hivatkozást, azaz a 15. cikk szerint az egyezmény hatályának felfüggesztésére hivatkozott számos állam a járványhelyzet idején. A COVID-19 következtében előállt helyzet miatt 2020 kora tavaszán Albánia,³¹ Észak-Macedónia,³² Észtország,³³ Georgia (Grúzia),³⁴ Lettország,³⁵ Moldova,³⁶ Örményország,³⁷ Románia,³⁸ San Marino³⁹ és Szerbia⁴⁰ a 15. cikk szerint értesítette az Európa Tanács főtítkárát a cikk alkalmazásáról, azaz bizonyos egyezménybe foglalt jogok kapcsán vállalt kötelezettségeinek arányos és jogszerű felfüggesztésé-

³⁰ Az EJEE 15. cikk (1) bekezdése szerint: „Háború vagy a nemzet létét fenyegető más rendkívüli állapot esetén bármely Magas Szerződő Fél a jelen Egyezményben meghatározott kötelezettségeitől eltérő intézkedéseket tehet a helyzet szükségessége által feltétlenül megkívánt mértékben, feltéve, hogy az ilyen intézkedések nem ellentétesek egyéb nemzetközi jogi kötelezettségeivel.”

³¹ Note verbale of the Permanent Representation of the Republic of Albania to the Council of Europe, <https://rm.coe.int/16809e0fe5>

³² Note verbale of the Permanent Representation of the Republic of North Macedonia to the Council of Europe, <https://rm.coe.int/16809e1288>

³³ Note verbale of the Permanent Representation of Estonia to the Council of Europe, <https://rm.coe.int/09000016809cfa88>

³⁴ Note verbale of the Permanent Representation of Georgia to the Council of Europe, <https://rm.coe.int/09000016809cff20>

³⁵ Note verbale of the Permanent Representation of Latvia to the Council of Europe, <https://rm.coe.int/09000016809ce9f2>

³⁶ Note verbale of the Permanent Representation of the Republic of Moldova to the Council of Europe, <https://rm.coe.int/09000016809cf9a2>

³⁷ Note verbale of the Permanent Representation of the Republic of Armenia to the Council of Europe, <https://rm.coe.int/09000016809cf885>

³⁸ Note verbale of the Permanent Representation of Romania to the Council of Europe, <https://rm.coe.int/09000016809cee30>

³⁹ Note verbale of the Permanent Representation of San Marino to the Council of Europe, <https://rm.coe.int/16809e2770>

⁴⁰ Note verbale of the Permanent Representation of Serbia to the Council of Europe, <https://rm.coe.int/16809e1d98>

ról. Később további államok, így az Egyesült Királyság, Franciaország, Görögország, Írország és Törökország is tett ilyen bejelentést.⁴¹

A többi állam vonatkozásában azonban az egyezménybe és a jegyzőkönyveibe foglalt jogok alkalmazhatók voltak a világjárvány alatt továbbra is, miközben a felfüggesztést jelző államok a 15. cikkel összhangban indokolt módon, a szükségesség által megkívánt mértékben és ideig kérték az alkalmazás felfüggesztését a 15. cikk szerinti kivételekkel (például élethez való jog, kínzás tilalmának biztosítása). Az EJEE-be foglalt jogok közül pedig az államok által bevezetett korlátozások leginkább az élethez való jogot (2. cikk), a kínzás tilalmát (3. cikk), a szabadsághoz és biztonsághoz való jogot (5. cikk), a tisztességes tárgyaláshoz való jogot (6. cikk), a magán- és családi élet tiszteletben tartásához való jogot (8. cikk), a gondolat-, lelkiismeret- és vallásszabadság jogát (9. cikk), a véleménynyilvánítás szabadságát (10. cikk), a gyülekezés és egyesülés jogát (11. cikk) érintették, valamint az első jegyzőkönyvbe foglalt tulajdonhoz való jogot (1. cikk) és az oktatáshoz való jogot (2. cikk) kell kiemelni.

Az EJEE kapcsán rá kell irányítani a figyelmet a 34. és 35. cikkekben taglalt elfogadhatósági feltételekre is, hiszen ezek óhatatlanul előkerülnek a legtöbb COVID-19-világjárvánnyal kapcsolatos állami lépést érintő ügyekben, mi több számos ügyben ezek hiányára mutatott rá a strasbourgi testület. Az egyéni kérelmek vonatkozásában a 34. cikk⁴² túl a 35. cikk⁴³ adja meg a részletszabályokat, amely a vizsgált témakör szempontjából kiemelten fontos, hiszen sok, alábbiakban vizsgált esetben ezekre hivatkozva állapítja meg majd az EJEB a hatáskörének hiányát, rámutatva az elfogadhatatlanság problémájára. Az elfogadhatatlansági probléma rendszerint a hazai jogorvoslati lehetőségek kimerítésének hiányából, az egyezménnyel és jegyzőkönyvvél való összeegyeztethetetlenségéből (azaz olyan érintett jogára hivatkozik a panaszos, amelyet nem tartalmaz sem az EJEE, sem

⁴¹ Lásd *Derogation in Time of Emergency*, https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/fs_derogation_eng. Erről bővebben Molloy (2020).

⁴² A 34. cikk szerint az EJEB „kérelmeket vehet át bármely természetes személytől, nem-kormányzati szervezettől vagy személyek csoportjaitól, akik vagy amelyek azt állítják, hogy az Egyezményben vagy az ahhoz kapcsolódó jegyzőkönyvekben biztosított jogok valamely Magas Szerződő Fél részéről történt megsértésének áldozatai. A Magas Szerződő Felek kötelezettséget vállalnak arra, hogy semmilyen módon nem akadályozzák e jog hatékony gyakorlását.”

⁴³ A 35. cikkben jelenik meg a hazai jogorvoslati lehetőségek kimerítésének követelménye, a névtelen kérelmek befogadásának tilalma, a *res iudicata* tilalma, a nyilvánvalóan alaptalan vagy a kérelmezési joggal visszaélésnek minősülő kérelmek befogadásának tilalma, illetve a jelentős hátrány követelménye.

hozzá tartozó jegyzőkönyv), valamint a jelentős sérelem, jelentős hátrány hiányából ered.

3.2. Az EJEE-be és annak jegyzőkönyveibe foglalt jogokkal kapcsolatos néhány ügy

Az EJEE – a felfüggesztés ellenére is alkalmazandó – 2. cikke szerinti élethez való jog vonatkozásában az első között (2020 novemberében) hozott elfogadhatatlansági döntést a strasbourgi testület a *Le Mailloux c. Franciaország* ügyben,⁴⁴ amikor is érvelése szerint a panaszos azon állítása nem meríti ki az élethez való jog sérelmét, miszerint a francia állam nem teljesítette a joghatósága alá tartozó személyek életének és testi épségének védelmére vonatkozó kötelezettségeit, amikor a diagnosztikai vizsgálatokhoz, a megelőző intézkedésekhez és bizonyos kezelési módokhoz való hozzáférést korlátozta a járványhelyzet alatt. Ezért az EJEB a keresetet elfogadhatatlannak minősítette az EJEE 34. és 35. cikke alapján. Tette egyrésztől azon indokból, mert a panaszos nem tudta közvetlen érintettségét bizonyítani (a 34. cikk által elvárt hátrányt nem maga a panaszos szenvedte el), másrésztől a kérelmező egyébiránt még a helyi jogorvoslatokkal sem élt. Hasonlóan elfogadhatatlannak minősítette a keresetet az EJEB a *Riela kontra Olaszország* ügyben,⁴⁵ ahol a súlyosabb egészségügyi kockázatoknak kitett panaszos (például 2-es típusú cukorbetegség, súlyos elhízás és alvászavar) érvelését nem találta meggyőzőnek a 2. cikk alapján, mivel a kérelmező szerint fogva tartása idején nem kapott állapotának megfelelő kezelést egy járványhelyzetben, ami miatt életveszélyben érezte magát. Az EJEB szerint viszont a panaszos nem szolgáltatott elegendő bizonyítékot indokai alátámasztására, így nem állapítható meg a 2. cikk szerinti élethez való jog sérelme, veszélyeztetése.

A kínzás tilalma (3. cikk)⁴⁶ vonatkozásában több eltérő döntést hozott az EJEB. A *Feilazoo kontra Málta* ügyben⁴⁷ a nigériai állampolgár panaszos hivatkozását az EJEE 3. cikkére elfogadta, mert álláspontja szerint a kérelmező bevándorlási őrizetének körülményei, karanténba való helyezése ki-

⁴⁴ *Le Mailloux v. France*, Decision of 3 December 2020, no. 18108/20.

⁴⁵ *Riela v. Italy*, Judgement of 9 November 2023, no. 17378/20.

⁴⁶ Eszerint „senkit sem lehet kínzásnak, vagy embertelen, megalázó bánásmódnak vagy büntetésnek alávetni”.

⁴⁷ *Feilazoo v. Malta*, Judgement of 11 June 2021, no. 6865/19.

merítette az embertelen és megalázó bánásmód tilalmát, amely a 3. cikk részét képezi.

Ezzel szemben a *Hafeez kontra Egyesült Királyság*⁴⁸ és a *Rus kontra Románia*⁴⁹ ügyekben úgy foglalt állást a strasbourgi székhelyű testület, hogy a fogvatartottak kérelmei elfogadhatatlanok, mivel a Hafeez-ügyben a fogvatartott kiadatása az Egyesült Államokba járványhelyzet idején önmagában nem sérti a kínzás tilalmának követelményét, míg a Rus-ügyben a kérelmező nem merítette ki a hazai jogorvoslati lehetőségeket annak kapcsán, hogy érvelése szerint a rossz fogvatartási viszonyok miatt kapta el az egészségügyi állapotára különösen veszélyes koronavírust.

Az EJEE 5. cikk szerinti szabadsághoz és biztonságához való jog körébe tartozó esetek közül nagy visszhangot váltott ki a *Fenech kontra Málta* ügy,⁵⁰ amelyben a panaszos azzal érvelt, hogy az előzetes letartóztatása idején előálló járványhelyzet következtében felfüggesztett, késleltetett eljárási cselekmények miatt jelentős érdeksérelmet szenvedett (például az óvadékot sokáig nem tudta letenni, illetve elhúzódott az eljárása a fogva tartása alatt az állami járványellenes intézkedések következtében). Az EJEB a kérelmet elfogadhatatlannak minősítette, mivel az állam egy közegészségügyi kockázatra válaszul, mérlegelési jogkörében hozott intézkedései eredményezték a kialakult helyzetet az állam kellő gondossága és odafigyelése mellett.

Hasonló elfogadhatatlansági érvelés köszön vissza a *Bah kontra Hollandia* ügyben,⁵¹ amikor is a kérelmező a bevándorlási őrizettel kapcsolatos eljárás lefolytatásának akadályozásával érvelt a pandémiával összefüggésben.

A *Terheş kontra Románia* ügyben⁵² az Európai Parlament tagjává választott képviselő kifogásolta, hogy a járványügyi helyzetben elrendelt intézkedés, azaz lakóhelye elhagyásának korlátozása lényegében szabadságelvonásnak minősül. Az EJEB azonban elfogadta Románia érvét, miszerint a kifogásolt intézkedés semmiképpen sem tekinthető házi őrizetnek, és a mozgásszabadság korlátozása nem volt olyan mértékű (vagy legalábbis a bíróság előtt a panaszos ezt nem tudta igazolni), hogy az az EJEE-be foglalt jogai jelentős korlátozásával járt volna. Ellenben a *Khokhlov kontra Ciprus* ügyben⁵³ az EJEB a panaszosnak adott igazat, amikor is rámutatott arra, hogy a ciprusi szabadságvesztését töltő, oroszországi kiadatását váró

⁴⁸ *Hafeez v. The United Kingdom*, Decision of 20 April 2023, no. 14198/20.

⁴⁹ *Rus v. Romania*, Decision of 1 June 2023, no. 2621/21.

⁵⁰ *Fenech v. Malta*, Judgement of 1 June 2022, no. 19090/20.

⁵¹ *Bah v. The Netherlands*, Decision of 22 June 2021, no. 22842/04.

⁵² *Terheş v. Romania*, Decision of 20 May 2021, no. 49933/20.

⁵³ *Khokhlov v. Cyprus*, Judgement of 13 September 2023, no. 53114/20.

kérelmezőt aránytalanul sok ideig és jogellenesen tartották fogva a járványhelyzet idején, mivel a bíróság szerint a kérelmező Ciprusban indított jogorvoslati ügyeit aránytalanul hosszú idő alatt folytatták le.

A tisztességes tárgyaláshoz való jog (6. cikk) körében a *Makovetskyy kontra Ukrajna* ügyben⁵⁴ az EJEB nem fogadta el a panaszos érvelését, miszerint egy szupermarketben az érvényben lévő maszkviselési szabályok megszegése után rá kirótt szabálysértési bírság önkényes és jogellenes lenne, ezáltal pedig az EJEE 6. cikkébe ütközne az így előállt helyzet. Az EJEB szerint a kérelem elfogadhatatlan, hiszen a bírság kiszabása jogszerűen történt, és a panaszosnak volt lehetősége az eljárást Ukrajnában is jogszerű módon vitatni. Viszont a tisztességes tárgyaláshoz való jog sérelmét állapította meg a Bíróság a *Q és R kontra Szlovénia* ügyben,⁵⁵ ahol a panaszosok előadták, hogy az unokáik gyámjaivá történő kinevezésükre irányuló eljárás (mivel érvelésük szerint a gyermekek édesanyját, azaz a lányukat a saját férje, a gyermekek apja ölte meg) indokolatlanul hosszú időt vett igénybe, nem utolsósorban a járvány következtében előállt korlátozások miatt is. Az EJEB elfogadta az érvelést, és rámutatott, hogy mivel gondozásra szoruló kiskorú gyermekekről van szó, az államnak különös gondot kellett volna fordítani (akár eljárási cselekményekkel, például gyorsított eljárás) az észszerű idő követelményére, amelyet azonban elmulasztott megtenni.

Az EJEE 8. cikk szerinti magán- és családi élet tiszteletben tartásához való jog⁵⁶ köréből kiemelhető a *Narbutas kontra Litvánia* ügy,⁵⁷ amelyben a panaszos sérelmezte, hogy mivel munkája során nagy mennyiségű COVID-19-teszt beszerzésében működött közre az állami szervek révén is, eközben olyan hírek jelentek meg róla, amelyek révén könnyen be lehetett azonosítani, és rossz színben tüntették fel a tevékenységét. Állítása szerint így megsértették a jóhírnevét, ezáltal pedig a 8. cikk szerinti magánélet tiszteletben tartásához való jogát, és érvelése szerint számos személyes adata került nyilvánosságra negatív kontextusban. Az EJEB elfogadta érvelését, és megállapította, hogy a felperesről kikerült adatok szükségtelen mér-

⁵⁴ *Makovetskyy v. Ukraine*, Decision of 15 September 2022, no. 50824/21.

⁵⁵ *Q and R v. Slovenia*, Judgement of 20 June 2022, no. 19938/20.

⁵⁶ „1. Mindenkinek joga van arra, hogy magán- és családi életét, lakását és levelezését tiszteletben tartsák. 2. E jog gyakorlásába hatóság csak a törvényben meghatározott, olyan esetekben avatkozhat be, amikor az egy demokratikus társadalomban a nemzetbiztonság, a közbiztonság vagy az ország gazdasági jóléte érdekében, zavargás vagy bűncselekmény megelőzése, a közegészség vagy az erkölcsök védelme, avagy mások jogainak és szabadságainak védelme érdekében szükséges.”

⁵⁷ *Narbutas v. Lithuania*, Judgement of 19 December 2023, no. 14139/21.

tékben jelentek meg a nyilvánosságban, és ez alkalmas volt a jóhírnevének megsértésére, ezáltal a magánélet tiszteletben tartásához való joga sérült, mivel a panaszos nem volt közszereplő, így nem fűződött eme adatok megismeréséhez közérdek.

A gondolat-, lelkiismeret- és vallásszabadság joga (9. cikk) kapcsán egy elítélt vallási szertartáson való részvételének korlátozását tapasztalta a járvány következtében előállt helyzet miatt a *Constantin-Lucian Spînu kontra Románia* ügyben.⁵⁸ Az EJEB szerint azonban nem sérült a kérelmező 9. cikk szerinti joga, mivel az állam biztosította vallásának gyakorlását, azonban azzal, hogy egy elítélt esetében ezt egy adott helyhez kötötte, ezzel az állam csak a mérlegelési jogával élt észszerű keretek között.

A véleménynyilvánítás szabadságát (10. cikk) és a gyülekezés és egyesülés jogát (11. cikk) illetően számos ügy zajlik az EJEB előtt, hiszen a kijárási korlátozások, bezárások és később a beoltottsághoz (vakcinációhoz)⁵⁹ kötött egyes szolgáltatások miatt több panaszos hivatkozott a fenti cikkekre.⁶⁰ Az egyik legismertebb ügy a *CGAS kontra Svájc* ügy⁶¹ volt, amelyben a panaszos jogi személy vitatta a demonstrációk általános tilalmát a járványhelyzet következtében bevezetett jogszabályoknak köszönhetően. A strasbourgi testület végül az ügyben igazat adott a panaszosnak.

Korántsem mondhatjuk azonban azt, hogy az államok belső jogrendszere ismeretének hiányában minden ugyanolyan irányú korlátozás azonos súllyal esik latba az EJEB előtt, hiszen a kérelmekben foglalt jogsérelem minden lényeges körülményének ismerete nélkül aligha fogalmazható meg általános megállapítás. A tömegdemonstrációk, gyülekezési jog gyakorlása például nagyban függ az állam alkotmányos berendezkedésétől, hagyományától és a lakosság hozzáállásától, így akár ugyanazon korlátozás egy svájci polgár számára sérelmesebb lehet, mint egy másik állam területén élő természetes személy számára. A legtöbb ügy azonban jelenleg is folyik, amit azzal lehet magyarázni, hogy a panaszosok mindenekelőtt hazai fórumokhoz fordultak jogorvoslattal, és a többfokú bírósági rendszerben rendszerint több évet vesz igénybe, mire ezek az eljárások lezárulnak a belső jogok szerint. Ez jelenti tehát a hazai jogorvoslatok kimerítését, amely után az EJEB egyáltalán foglalkozhat az üggyel. Nem kétséges, hogy a fenti két

⁵⁸ *Constantin-Lucian Spînu v. Romania*, Judgement of 11 October 2022, no. 29443/20.

⁵⁹ A kötelező oltásokról és az EJEB gyakorlatáról egyébként lásd bővebben: Vinceti (2021).

⁶⁰ Például *Petrova v. Bulgaria*, communicated case, no. 938/21 és *Jámbor v. Hungary*, communicated case, no. 50723/21.

⁶¹ *Communauté Genevoise D'Action Syndicale (CGAS) v. Switzerland*, Judgement of 15 March 2022, no. 21881/20.

cikk vonatkozásában a közeljövőben számos nagy horderejű ítélet várható Strasbourgban.

Az első jegyzőkönyvbe foglalt tulajdonhoz való jog (1. cikk⁶²) kapcsán is több függőben lévő ügy vár elbírálásra Strasbourgban. Az első jegyzőkönyvbe foglalt oktatáshoz való jog (2. cikk) kapcsán sem tudunk jelentős elbírált ügyről beszámolni, miközben több eljárás is folyamatban van a járvány alatti iskolabezárások miatt.⁶³

A fentiekből is jól látható tehát, hogy egyrészt még számos ügy van folyamatban, ugyanakkor látni már azt is, hogy önmagában a járványhelyzet után foganatosított állami korlátozó intézkedések nem feltétlenül okoznak emberi jogi sérelmet, hiszen a járványhelyzet, a közegészségügyi kockázatok kiküszöbölése miatt az államok általában mérlegelési szabadságukkal élve,⁶⁴ döntően jogszerű és arányos korlátozásokat vezettek be. Fontos megjegyezni, hogy a *Vavříčka és mások kontra Csehország* ügyben⁶⁵ az EJEB ráerősített erre a gondolatra, amikor is kimondta, hogy a közegészségügyi kérdésekben való döntés az államok (széles körű) mérlegelési jogának körébe tartozik.

4. KÖVETKEZTETÉSEK

Az EJEE 15. cikke alapján a jogok gyakorlásának korlátozására háború vagy a nemzet létét fenyegető más rendkívüli állapot esetén, az EU Alapjogi Charta 52. cikke szerint a jogok és szabadságok gyakorlásának korlátozására az EU által elismert általános érdekű célkitűzések vagy mások jogainak és szabadságainak védelmét szolgálva kerülhet sor.

Az EJEB eddigi gyakorlata korántsem egységes a COVID-19-világjárvány körében foganatosított állami intézkedések emberi jogi minősítése szempontjából, ráadásul rendkívül sok a még most is napirenden lévő, éppen zajló eljárás. Összességében azonban inkább a kérelmek elutasításának lehetünk tanúi. Egyrészt számos állam kérte az EJEE 15. cikke alapján a felfüggesztést a járványhelyzet alatt, másrészt a járványhelyzet által foganatosított lépések mint közegészségügyi korlátozások inkább az álla-

⁶² „Minden természetes vagy jogi személynek joga van javai tiszteltben tartásához. Senkit sem lehet tulajdonától megfosztani, kivéve, ha ez közérdekből és a törvényben meghatározott feltételek, valamint a nemzetközi jog általános elvei szerint történik [...]”

⁶³ Például *M. C. K. and M. H. K. – B. v. Germany*, communicated case, no. 26657/22.

⁶⁴ A kérdésről lásd általában Polgári (2017).

⁶⁵ *Vavříčka and Others v. Czech Republic*, Judgement 8 April 2021, no. 47621/13.

mok mérlegelési szabadságába tartoznak (lásd a *Vavříčka és mások kontra Csehország* ügy döntésében foglaltakat, a COVID-19-világjárványtól függetlenül), azaz nagyon súlyos jogsértés, aránytalanság és szoros okozati összefüggés alapján súlyos egyéni hátrány bekövetkezése kell ahhoz, hogy az EJEB megállapítsa az emberi jog sérelmét. Több esetben ugyanakkor az is oka volt a kérelem elutasításának, hogy a kérelmező nem merítette ki a hazai jogorvoslati rendszert, vagy pedig nem tudta igazolni személyes érintettségét és jogsérelmét (mivel az absztrakt módon, azaz *actio popularis* jelleggel indított panaszok kevés eséllyel jutnak el a befogadásig).

Az Európai Unió és a tagállamok közötti megosztott hatáskörök területei közé tartozik a közegészségügy területe. Az uniós fellépések kiegészítik a nemzeti politikákat, és az EU elsődleges szándéka a tagállamok intézkedéseinek támogatása, mint például a határokon átnyúló súlyos, egészséget fenyegető veszélyek megfigyelése, az azokra vonatkozó korai figyelmeztetés és a küzdelem ellenük. A tagállamokat felkészületlenül érintette a fertőzésből világjárvánnyá alakulás, és mivel nem volt ilyen jellegű válságkezelésre precedens, elkerülhetetlen volt a hibák megtörténte. A kezdeti, szinte pánikban meghozott tagállami korlátozó intézkedések az EUB elé is kerültek a jogszerűség, a szükségesség és az arányosság alapelveinek való megfelelés, a tagállamok mérlegelési jogkörének vizsgálatával együtt. Meghatározó számban fordultak az EUB-hoz előzetes döntéshozatali kérelemmel, útmutatást várva a közegészségügyi helyzetben meghozott intézkedésekkel kapcsolatban.

Egyvalami bizonyos, hogy a közeljövőben számos további ügyben várható döntés, miközben a világjárvány már lecsengett, és sok esetben már az alapjukat adó állami korlátozó intézkedések is a múlt homályába vesznek.

IRODALOM

- ALEMANN, Alberto: „The European response to COVID-19: From regulatory emulation to regulatory coordination?” *European Journal of Risk Regulation*, 11 (2020) 307–316.
- BEAUSSIER, Anne-Laure – CABANE, Lydie: „Strengthening the EU’s Response Capacity to Health Emergencies: Insights from EU Crisis Management Mechanisms”. *European Journal of Risk Regulation*, 11 (2020) 808–820.
- FRIEDERY Réka: Pandémia és szabad mozgás: a Schengeni határ-ellenőrzési kódex és az uniós digitális COVID-igazolvány. In: GÁRDOS-OROSZ Fruzsina – LŐRINCZ Viktor Olivér: *Jogi diagnózisok II.: A Covid 19 világjárvány hatásai a jogrendszerre*. Budapest, L’Harmattan Kiadó, 2022. 235–249.
- GYENEY Laura – SZABÓ Marcel: „Az Európai Unió és a tagállamok válasza a COVID-19 pandémiára – a szabad mozgás jogának közegészségügyi korlátozásai”. *Scientia et Securitas*, (2021) 267–274.

- KENWICK, Michael R. – SIMMONS, Beth A.: „Pandemic Response as Border Politics”. *International Organization*, 2020, DOI:10.1017/S0020818320000363
- LAMM Vanda: Covid–19 és a jogok korlátozása, különös tekintettel az emberi jogi egyezményekben foglaltakra. *Jog – Állam – Politika*, (2020), különszám, 95–105.
- MCQUIGG, Ronagh: *The European Convention on Human Rights and the COVID-19 Pandemic*. New York, Routledge, 2024.
- MOLLOY, Sean: „Covid-19 and Derogations Before the European Court of Human Rights”. *VerfBlog*, 10 April 2020, DOI:10.17176/20200410-153051-0
- POLGÁRI Eszter: „A tagállamoknak biztosított mérlegelési szabadság doktrínája az Emberi Jogok Európai Bíróságának gyakorlatában”. *Állam- és Jogtudomány*, (2017) 4: 41–53.
- VINCETI, Silvia Roberti: „Covid-19 Compulsory Vaccination and the European Court of Human Rights”. *Acta Biomedica*, (2021) 6: 1–7.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó Zrt. igazgatója

Felelős szerkesztő: Tóth Anikó

Olvasószerkesztő: Bíró Csilla

Korrektor: Kutas Éva

Nyomdai előkészítés: Debre Ferenc

Fedélterv: Bajnok Anna

Termékmenedzser: Egri Róbert